

F
1073

॥ श्रीः ॥

॥ न्यायसिद्धान्तमञ्जरी ॥

भट्टाचार्य चूडामणि जानकीनाथ विरचिता
पण्डितवरनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतवृ-
हत्तर्कप्रकाशाभिधया व्याख्यया
समेता ॥

कान्तिस्तुप्रसिद्धब्रह्माष्टतर्वाचणीसभासम्या-
दक्षपण्डितवरश्रीरामप्रश्वशास्त्रिणामन्ते-
वासिना नैयायिकेन श्रीगौरीनाथ-
शास्त्रिणा परिशोधिता ॥

श्रीकाश्यां रामापुरास्थामर यन्त्रालये
श्रीमदम्बिकाचरणचट्टोपाध्यायेन
सुद्धिता ॥

संवत् १९४१

(श्रीः)

भूमिका ।

पथ दुःखवारिधिनिमग्नं कृत्स्नमेव जगद्वेक्षमाणः कारुणिको भगवा-
न् गोतमः पञ्चाध्याय्यात्मकमान्वीक्षिकीशस्त्रमुपनिबबन्ध यदुद्दिश्यतीर्थकाराः
“प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्दि-
शेप्रकौर्तिता ॥” एवमाचक्षते तदिदमतिप्राचीनं न्यायशास्त्रं शिष्यप्रशिष्या-
चार्यपरम्परया बहुधा विवर्द्धितं भाष्यवार्त्तिकटीकातद्व्याख्यानादिरूपेण
वात्स्यायनीदृ द्योतकरादिभिः परमर्षिकुलप्रसूतै राधुनिकैश्च वाचस्पतिमि-
श्रप्रमुखैः, चिन्तामणिकृतो गङ्गेशोपाध्यायात्पूर्वं वैशेषिकशास्त्रात्प्रविभक्तम-
पीदं चिन्तामण्यादिकालमारभ्याविभक्तोपन्यासम् एकैकग्रन्थोपन्यस्तोभय-
रहस्यं सहस्रधारमभवत् । अधुना तु रघुनाथशिरोमणिप्रणीतदौधितिष्या-
ख्यानै रतिगङ्गैः सुविस्तारैः सुसूक्ष्मधियामप्यगोचरतां गतं, साधारणधि-
षणानां तु भौषणतामुपयातमनतिप्रयोजनकमिषाभासौदित्यालोच्य अनति-
प्रौढधियामप्युपचिकीर्षया श्रीजानकीनाथशर्माभिर्न्यायसिद्धान्तमञ्जरीना-
म्नायं प्राणायि, सुलभपदार्थावगतिर्ग्रन्थः, अयं च ग्रन्थकारो गङ्गेशोपाध्याया-
चिन्तामणिकृत उत्तरकालसमुद्भवो, मञ्जर्यां तत्र तत्र मण्डुपटभदर्शनात् ।
अयं ग्रन्थकारो बङ्गदेशीयोऽथ मैथिलइति नावधारकं हेतुमुपलभामहे अत
एव तु दुर्गिष्येऽसुखिकथं संशेरते प्रायः सर्वे । परमस्मदाचार्या अशेषदर्शना-
चार्या बङ्गपुताः श्री ६ राममिश्रशस्त्रिणोऽमुं जानकीनाथभट्टाचार्यममुष्य
लेखप्रणय्या बङ्गदेशीयमाचक्षते । भवेदसौ वाङ्मोथवा मैथिलः परमुत्कृष्ट-
मतिरयमनतिकठिनया रीत्या सुकठिनानर्थोक्त्याभ्यधासौद्, यथासाधा-
रणमतिरप्यवगत्यामुं ग्रन्थं ग्रथीयादपि परं ग्रन्थं, याचक्षीत चान्यदपि
शास्त्रमितीमासुपयोगितामालोच्य चिरं मुदयितुं प्रायतिषि अस्मिन्तु खव-
सरे सर्वशास्त्रप्रकाशनकृतोक्ताहेन श्रीमतास्मन्निजैणास्त्रिकाचरणचटोपा-
ध्युयेनाभ्यर्थितः सोक्ताहं प्रवृत्तोस्मि मञ्जरीमुद्रणे परमियं “मञ्जरी” तर्क-
प्रकाशाख्यां व्याख्यामपेक्षते इति तथैव सङ्कलितेषा प्रकाश्यते, प्रकाशकार-
स्यायं महाराष्ट्रकुलोद्भवो वाराणसेयो दशाश्वमेधप्रान्तान्तर्गतागस्त्यकुण्ड-
वीथीनिवास्तव्य इति जनश्रुतिः । अत्र ग्रन्थे सौसकाक्षरयोजक प्रमादजाः
सुलभाग्रशुद्धय इति न ताभिरहं गर्हणीय इति साक्ष्यलिबन्धमभ्यर्थये तत्र
भवतोविदुषः ॥

काशीस्थ राजकीय संस्कृत प्रधानपाठशालायां समुपार्जितन्यायाद्यनेक-
विद्याः सुप्रसिद्ध ब्रह्मानृत वर्षिणौसभासभ्यः पाठकोपनामा ।

मिति आश्विन कृष्ण २ भाद्रवासर

गौरीनाथशास्त्री

अथ बृहत्तर्कप्रकाशः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्य परमात्मानं ज्ञानकीर्त्याय नमः ॥

क्रियते युक्तिसङ्गाभिर्न्यायासङ्घान्तमङ्गुरी ॥ १ ॥

“ श्रीगणेशाय नमः । सन्ध्यायाः प्रणतिक्षणे गिरिजया खेपं समालोकिते
 रोषं साभिनि मा कथास्वदपरा नान्यास्ति वन्द्या मम ॥ किन्तु त्वामहमा-
 नमासि सततं ध्यात्वा तवैवाकतीरित्यं हर्षितशैलराजतनया दृष्टः शिवः पातु
 नः ॥ १ ॥ सिद्धान्तगूढवर्त्मकभावनापरिशोभिता ॥ श्रीकण्ठनिर्मितासेयं कति-
 रातनुतां मुदम् ॥ २ ॥ सत्ये कस्मिन्नपि बाधके साधकसहस्रस्याप्यकिञ्चित्क-
 रत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्यावश्यमपेक्षिततया प्रकृत्यव्यसमाप्तिप्रतिबन्धक-
 दुरितरूपविघ्नविघाताय कृतं भगवन्नत्यात्मकं मङ्गलं शिष्यशिष्यार्थमादौ
 निबध्नाति । प्रणम्येति । मङ्गलस्य समाप्तिमतिविघ्नध्वंसद्वारा हेतुत्वमिति
 सिद्धान्तस्थितिः । तत्रानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वघटकानन्य-
 थासिद्धत्वांशग्रहे व्यापकत्वरूपनियमोऽग्रहे वा *सस्त्वव्याप्येतराशेषकारण
 सत्त्वे यत्सत्त्वे ऽवश्यं यत्सत्त्वं यदभावेऽवश्यं यदभाव इति निबन्धघटितयो र्भि-
 यतान्वयव्यतिरेकयोः कारणत्वे मानाभावेऽप्यन्यव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टरू-
 पकारणत्वग्रहेऽतिरिक्तकारणत्वग्रहे वा तयोर्हेतुतया तल्लक्षकतप्रत्यक्षप्र-
 माणशम्यत्वस्य यद्यपि नात्र संभवः मङ्गलसत्त्वेऽपि समाप्त्यसत्त्वान्मङ्गलाभा-
 वेऽपि समाप्तिशेषान्वयव्यतिरेकव्यभिचारात् तथापि मङ्गलस्य समाप्तिफलक-
 त्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतं शिष्टाचारविषयत्वहेतुकं सफलत्वानुमा-

* अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वघटकौ कैकदलविषयकग्र-
 हहेतुत्वं नीकनियतान्वयव्यतिरेकग्रहयोरन्यग्रहमात्रस्यैवानन्यथासिद्धत्व-
 ग्राहकत्वेन व्यतिरेकग्रहस्य तदग्राहकत्वात् एवमन्यग्रहोऽनियमोऽग्रहे न
 पयुज्यत इति नैकैकदलविषयकग्रहहेतुत्वसुभयस्मिन्निति विशिष्टकारणत्व-
 ग्रहोपयोगित्वमेवविशिष्टे इत्यभिप्रायः ॥

नमेवावमानं जन्मान्तरीयमङ्गलसन्वेहेन व्यतिरेकव्यभिचारसंशयेऽपि ॥ “यास्त
संशयस्त्वन्मुमित्ताप्रतिबन्धकतया” समाप्तिकारणत्वेऽनुमिते समाप्तिरूपकार्येण
जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानान्न व्यतिरेकव्यभिचारः । मङ्गले सति समाप्त्यभावश्च
तत्तन्मङ्गलानां विघ्नसत्त्वादनन्तरीयविघ्नसत्त्वाहेति नान्वयव्यभिचारोऽपि
अत एव तच्छब्दया मध्येऽपि मङ्गलमाचरन्ति एवञ्चाशुविनाशिनः कालान्तर
भाविफलजनकत्वं व्यापारं विनाऽनुपपन्नमिति विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलं हेतुरि-
ति सम्प्रदायः ।

नञ्चास्तु मङ्गलं विनापि नास्तिक्यसमाप्तेर्न तत्र तद्वैतः नच चर-
मवर्णरूपायाश्चरमवर्णध्वंसरूपाया वा समाप्तेरुपायनिष्ठतयाऽत्यनिष्ठम-
ङ्गलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य वा व्यधिकरणतया कारणत्वासम्भवेन स्वप्र-
तियोगिचरमवर्णानुसूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति
आश्रयतासम्बन्धेनात्यनिष्ठप्रत्यासत्त्या मङ्गले हेतुत्वस्यावश्यं वक्तव्यतया
जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानान्न व्यभिचार इति वाच्यम् जन्मान्तरीयसमाप्तिमु-
द्दिश्य शिष्टैस्तदनाचरणात् प्रारिप्ततसमाप्तेरेव तत्फलत्वं कारीरीवत् न तु
जन्मान्तरीयसमाप्तेरपि, पुत्रेऽपि स्थलै तु पुत्रमात्रफलकत्वप्रवणत्वादेहिकाशुष्मि-
कासाधारणफलकत्वम् तस्मादात्यनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वे जन्मान्तरीयसमा-
प्तिमुद्दिश्यापि मङ्गलकरणापत्तेः स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासम्बन्धेन
चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति त्वोत्पत्तावच्छेदकजातीयतासम्बन्धेन शरीर
निष्ठप्रत्यासत्त्या तत्कारणत्वस्याविश्यं वाच्यतया नास्तिकशरीरे अवच्छेदकत-
या मङ्गलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य चाभावेन व्यतिरेकव्यभिचारान्न कारणत्व-
सम्भवः ननु विघ्नस्थलीयसमाप्तिवत्त्वे तज्जन्यतावच्छेदकं तत्र न व्य-
भिचारः विघ्नस्थलीयत्वं च विघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृकत्वं मङ्गलजन्यविघ्नध्वं-
सविशिष्टत्वं वा विशिष्टत्वं वा स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्याव्यवहि-
तीत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वाभयसम्बन्धेन जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य वा स्वा-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्याव्यवहितीत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वाभयसम्बन्धे-
न नास्तिकसमाप्तावभावेन तस्याः कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति चेन्न
प्रथमेऽपि स्यात्प्रवृत्तिपूर्वचने विघ्नसत्त्वेन तस्य विशेषणत्वासंभवात् उपल-
क्षणत्वे तु प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेरप्युत्पत्त्यमानविघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृकतया

॥ तद्विषयकप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नमन्त्येव साध्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वं
न त्वनुमिति त्वाद्यवच्छिन्नजातीयविप्रायेण ॥

अभिचारस्य दुर्वारत्वात् अन्यविधस्य च विघ्नवज्जातीयशरीरनिष्ठकृतिकल्प-
स्वरूपस्य तत्कर्तृकत्वस्य दुर्वचत्वात् द्विगीये तु समाख्यव्यवहितपूर्वक्षणं त-
त्तदाक्षित्वेन निवेश्यैवाव्यवहितोत्तरत्वस्य वक्तव्यतयाऽननुगमात्, कारणस्य
कार्यताच्छेदकत्वानुपगमाच्च अन्यथा काशीमरणस्यापि स्वविशिष्टसुक्तिं प्रति
हेतुत्वस्य सुवचनया “काशीमरणानुक्तिरिति” श्रुतेर्हेतुत्वपरतयैवापपत्तौ प्रयो-
जकत्वपरतयोपवर्णनस्यासङ्गत्यापत्तेः । “नच तमेव विदित्वेति” श्रुत्या त-
त्त्वज्ञानस्यैव सुक्तिसामान्यहेतुत्वप्रतिपादनेन तस्य साक्षात्कारणत्वासम्भवात्
श्रुतेः प्रयोजकत्वपरत्वमेवेति वाच्यम् । तावतापि तत्त्वज्ञान द्वारा हेतुत्व-
स्यादुष्टत्वाद् विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तौ मङ्गलस्यैव । नच स्वजन्यतत्त्वज्ञानवि-
शिष्टसुक्तिं प्रति काशीमरणस्य हेतुत्वेऽन्यस्मिन्तीत्याद्यन्यथासिद्ध्या न तन्नुक्ति-
हेतुरिति वाच्यम् स्वजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तिश्च प्रति मङ्गलस्य हेतुत्वेऽपि
तस्याः दुर्वारत्वात् तस्मादन्यथासिद्धतया मङ्गलं न समाप्तिहेतुः एतेन
काशीमरणविशिष्टसुक्तौ काशीमरणस्य हेतुत्वे इष्टापत्तिः तत्त्वज्ञानमङ्गरीक-
स्य न तद्देतुरिति सूचनायैव पञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वमिति निरस्तम् । त-
थापि तद्वत्समाप्तिहेतुता बोधकप्रत्यक्षश्रुताभावेनोक्तदिशामङ्गलेऽन्यथासिद्धे-
र्दुर्वारत्वमिति नच निर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति कामनया तदाचारात्मसा-
मेरेव तत्फलत्वमिति वाच्यम् “नागृहीतविशेषणन्यायेन” विघ्नध्वंसकामनाया
आवश्यकत्वात्तस्यैव तत्फलत्वात् नाहं यदुद्दिश्य यत्क्रियते तत्र तद्देतुः चेत्त्व-
तन्द्गादेरपि स्वर्गफलकत्वापत्तेः तज्जनकौभूतज्ञानस्य भ्रमतया न तथेति
चेत् अत्रापि समाप्तिजनकत्वज्ञानस्य भ्रमत्वमादाय विवादसम्भवात् पाकप्र-
वृत्तिकाले दृष्टिकामनावदुभयचष्टसाधनताज्ञानेन समाप्तिकामनाया अप्यु-
पपत्तेरिति न किञ्चिदेतत् अत एव नास्तिकसमाप्तिप्रतियोगिव्यावृत्तं वैजा-
त्यचरमवर्णे स्वीकृत्य विजातीयचरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति मङ्गलं हेतु-
रिति निरस्तम् । पुरुषविशेषजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यानन्तजातिकल्पने-
प्रमाणाभावात् अन्यत्र कृतेत्ताराव्यन्यासिद्धिसत्त्वाच्च । तस्माद्विघ्नध्वंस एव म-
ङ्गलस्य फलं समाप्तिस्त्वन्यत्र कृतसामान्यसाधनीत एवोपपद्यत इति प्राह-
रिति कृतं पक्षद्विनेन ।

पर्यं सत्त उत्कृष्टः अहमस्मादपेक्षित इति ज्ञानविशेष एव नमस्का-
रपद वाच्यः तत्कृतोत्पद्यते इत्यत आह । परमात्मानमिति । परमत्त्वं
च नित्यज्ञानादिमत्त्वेन सर्वोत्कृष्टत्वं तद्याच्च समानसम्बन्धस्यैवतया

सर्वस्मिंस्तदपेक्षया ऽपक्वष्टत्वे जाते सर्वान्तः पातिनि स्वस्मिन्नप्यपक्व-
 ष्टत्वज्ञानान्नमस्कारनिर्वाह इतिभावः मत्त्वं परममहत्परिमाणवत्त्वं परम-
 त्वं तादृशपरिमाणविशिष्टात्मत्वस्य स्वापेक्षयाऽपक्वष्टेपि सत्त्वेन नमस्कार्य-
 तावच्छेदकत्वाभावात् यद्यपि निश्चयस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यभावइति
 नियमेन सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्येश्वरस्वीकारे
 सुखोत्पत्त्यापत्तिः तादृशनियमाभावेपि चाल्यन्ताजनकव्यावृत्तरूपेणैव कारण-
 ताया न्याय्यत्वादीश्वरे आत्मत्वजातिसत्त्वे प्रमाणाभावः तथापि आत्मपद-
 शक्यतावच्छेदकतयापि आत्मत्वजातिसत्त्वधारणी सिध्यति कार्यतावच्छे-
 दकतया कारणतावच्छेदकतया च जातिसिद्धिर्वदसति बाधके शक्यताव-
 च्छेदकतयापि जातिसिद्धेरदुष्टत्वात् असति बाधक इति विशेषणाच्च नाभा-
 वपदशक्यतावच्छेदकतयाऽभावत्वादजातिसिद्धिः जन्यभावत्वावच्छिन्न-
 कारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया ध्वसत्वादेरपिजातिचूपात्तया तद्वि-
 शेषणस्य भवतोप्यावश्यकत्वादिसंग्राह स्वस्मिन्मत्त्वं तथा सति विभुपदशक्य-
 तावच्छेदकतया विभुत्तुमपि जातिः सिद्धीत् नष्टेष्टापत्तिः एवंविधानेक-
 जातिकल्पने प्रमाणाभावादिति कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदक-
 तया च जातिसिद्धिरित्यत्रैवाङ्गीकरणीयम् एवं च सुखसमवायिकारणता-
 वच्छेदकात्मत्वजातेरीश्वरसाधारण्ये मानाभाव एव वस्तुतस्तु नहि शक्य-
 तावच्छेदकतयाजातिसिद्धिरिति ब्रूमो येनीक्षानुपपत्तिरुद्भास्येत अपि तु सु-
 खसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन जीवात्मनि सिद्धस्यात्मत्वस्य श्रोतात्मव्य-
 वहारवत्त्वेन तत्त्वस्थानमात्रमोक्षरे कल्प्यते निश्चयस्येत्यादिनियमस्य चाप्र-
 योजकत्वात् अदृष्टरूपसद्वकार्यन्तराभावादेव कार्याभादस्योपपन्नत्वात् अ-
 त्यन्ताजनकव्यावृत्तरूपेणैव कारणताकल्पनं च प्रमाणशून्यत्वप्रयुक्तं प्रकृते च
 श्रोतात्मव्यवहारस्यैव प्रमाणत्वे नान्यन्ताजनकसाधारणरूपेणापि कारण-
 त्वकल्पनेक्षतिविरहात् नच सुखसमवायिकारणतावच्छेदकं द्रव्यत्वमेवा-
 तिप्रसक्तत्वेपि आत्मत्वस्यैवावच्छेदकत्वे बाधकाभावादिति वाच्यम् कारण-
 त्वानतिप्रसक्तस्यैव कारणतावच्छेदकतया गगनादिषु कारणत्वसम्बन्धकल्प-
 नेगौरवात् अन्यथासत्त्वे नापिहेतुचूपात्तिः संभवति व्याप्यधर्मे कारणतावच्छे-
 दके व्यापकधर्मेणास्यान्यथासिद्धावप्यतिप्रसक्तेरेवबीजचूपात् तस्यास्तु द्रव्यचूपाप-
 तुच्यत्वात् आत्मत्वे तथाचूपापि श्रोतात्मव्यवहारवत्त्वादीश्वरेपि कारणत्वसम्ब-

इह खलु निखिललोकविमोक्षमुख्योपायं

न्यस्य कल्पनीयतया अतिप्रसक्तेरभावात् इत्थं चात्मपदशक्यतावच्छेदकत्वम-
पि तस्यैवेति सारम् ।

नवौ नास्तु नष्टएव पूर्वदेशसंयोगोत्तरदेशसंयोगात्पत्त्या उत्तरदेशसंयोगे
पूर्वदेशसंयोगः प्रतिबन्धको वाच्यस्तत्र न तावत्पूर्वदेशत्वं उत्तरदेशं
भिन्नत्वम् उत्तरदेशभिन्नजरूपपूर्वदेशसंयुक्तस्यैवोत्तरदेशसंयोगात् कि-
न्वात्मत्वं तत् तथाचात्मसंयोगत्वेन उत्तरदेशसंयोगे प्रतिबन्ध-
कतेज्यायातम् एवंच प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनात्मत्वाजातिसि-
द्धिः । विनिगमनाविरहेण तस्या ईश्वरसाधारण्यमपि नचैवमेकस्मिन्नीश्वरे
एव सा जातिरास्तां नत्तुनन्तेषु जीवात्मस्विति वाच्यम् एकव्यक्तिका
त्वेन तस्याजातित्वासंभवात् तादृशधर्मस्वीकारेपि प्रत्येकं जीवमा-
दाय विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् नचात्मनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगत्वे
न प्रतिबन्धकत्वे आत्मनिरूपितत्वसंयोगत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगम-
नाविरहेण विजातीयसंयोगत्वेनैव तत्प्रतिबन्धकत्वं स्यात् तथाच तत्प्रति-
बन्धकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वान्नात्मत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् विजातीय
संयोगसत्त्वेन आत्मनोपि विनिगमनाविरहेण तत्प्रतिबन्धकत्वस्य दुर्धारत्वात्
नचैवं तज्जातिरौश्वरइव गगनादिष्वपि सत्त्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् गगनादीना-
मौश्वरानतिरिक्तत्वेन तत्साधारण्येपि क्षतिविरहादिति पुनर्निर्व्व्यलोकः प-
न्याइति प्राहुः ।

प्रणम्येतिहान्तपदस्य क्रियत इत्तानेनान्वयः नमस्कारसिद्धेर्नमःपदेनैव
सम्भवेपि प्रणामस्य कर्त्तव्यापेक्षया पूर्वभावे दर्शिते शिष्याभ्यर्थं कुर्वन्त्विति
शिष्यशिष्यार्थमेव त्वान्तेन तन्निर्देशः अत्र प्रशब्देन भक्तिश्रद्धातिशयोक्त्यते
युक्तिमुक्ताभिरित्तानेन युक्तीनां मुक्तासादृश्यप्रदर्शनेन निर्दिष्टत्वं मञ्जरीपदेनच
स्वीयवाक्यावलीकोमलत्वं सूचितम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तिसामान्यं प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रयोजकज्ञानं विना क-
थमेतद् अथ्ये प्रवर्त्ततामित्यत आह 'इहेति' मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानं
निखिललोकविमोक्षमुख्योपायमात्मनन्तीति योजना तथाच सकलपुरुषका-
मनाविषयीभूतापवर्गजनकतत्त्वज्ञानप्रयोजकतया एतद्व्यत्ये न प्रवृत्तानुपप-
त्तिरिति भावः मोक्षमुख्योपायत्वं च मुक्त्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियो-

गित्वम् ॥ केचित्तु काशीमरणादितोपि श्रवणानधिकारिस्त्रीशूद्रादिलोकस्य
 मुक्तिसम्भवेन मननोपायकतत्त्वज्ञानाभावस्य तदभावे प्रयोजकत्वाभावात्प्रो-
 क्तपदं श्रवणाधिकारिलोकपरतया व्याख्येयं तथाच श्रवणाधिकारिलोकमु-
 क्त्यभावे तत्त्वज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्वलब्ध्या नोक्तदोष इति व्याचक्षते । तद-
 सत्, श्रवणाधिकारिव्रज्ज्णादीनामपि काशीमरणादितो मुक्तिसम्भवेन त-
 द्वाविवक्षितेभ्यनुपपत्तेर्जागरूकत्वात् तस्मात्तत्त्वज्ञाने मोक्षमुख्योपायत्वं स्वा-
 व्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकमुक्त्यभावप्रयोजकोभूताभावप्रतियोगित्वमेव वक्त-
 व्यम् तत्र च नोक्तानुपपत्तिः तथाच लौकपदं यथाश्रुतमेव अत एव काशीम-
 रणजन्यमुक्तेर्मननोपायकतत्त्वज्ञानाजन्यत्वाद् 'विमोक्षितस्य' काशीमरणा-
 यप्रयोज्यमोक्षइत्यर्थ इति निपुणतरमूहनौयम् अत्र स्वसमानाधिकरण-
 दुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसत्वं मुक्तित्वं दुःख ध्वंसस्येदानीमपि
 सत्त्वे नास्मदादीनामपि मुक्तत्वापत्तिवारणाय कालीनान्तम् मुक्त्यात्मकदुःख-
 ध्वंसस्यान्यदोयदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वाद्दामदेवादीनां मुक्तात्मनाम-
 प्यमुक्तत्वप्रसङ्गात् स्वसमानाधिकरणत्वं प्रागभावविशेषणम् नच दुःखासमा-
 नकालीनत्वे नैव सामञ्जस्याप्रागभावेति व्यर्थमिति वाच्यम् यथासन्निवेशे वै-
 यर्थ्याभावात् तथाप्यनतिप्रयोजनकत्वेन स्वसमानाधिकरणदुःखासमानका-
 लीनदुःखध्वंसत्वमेव मुक्तित्वमित्यास्तां तत्त्वक्षणम् ननु स्वसमानाधिकरण-
 दुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वस्य मुक्तित्वरूपत्वे तस्य तत्त्वज्ञानजन्यताव-
 च्छेदकत्वानुपपत्तिः स्वपदस्य दुःखध्वंससामान्यपरत्वे पुरुषान्तरीयदुःखध्वं-
 ससमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसस्येदानीमप्रसिद्धापत्तेः स्व-
 पदस्य तत्तद्दुःखध्वंसपरत्वे च सामान्यतः मुक्तित्वस्यैकस्याभावेन मुक्तित्वाव-
 च्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुताया असम्भवदुक्तिकत्वापत्तेरिति चेन्न स्वसा-
 मानाधिकरणकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन दुःखवान्यस्तद्विन्नदुःखध्वंसत्व-
 स्यैव मुक्तित्वरूपत्वात् अत्र च स्वत्वस्य परिचायकतया नोक्तविकल्पावसर इति
 अत्र च ज्ञानादीनां क्षणिकत्ववारणाय विभुसमवेतयोग्यविशेषगुणनाशत्वाव-
 च्छिन्नं प्रति स्वीत्तरीत्यत्रविशेषगुणत्वेन नाशकतया तत एव मुक्त्यात्मकदुःखध्वं-
 ससम्भवे तत्र तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुतायां मानाभाव इति यदि विभाव्यते तदा
 दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वमेव मुक्तित्वमवश्यम् नचाग्रे दुरितानुत्पादात् दुरि-
 तवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात् कथं जन्यतावच्छेदकत्वमिति वा-
 च्यम् प्रमाणाभावस्यैवार्थसमाजग्रस्तधर्मस्य कार्यतानवच्छेकत्वे बीजतया प्र-

कृते सुकृतितत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावबोधकवेदस्यैव बीजत्वे नार्थसमाश्रय-
 स्तत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात् न च सुखदुःखाभावयोरन्यतरस्यै-
 व पुरुषार्थत्वेन सुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् बलवद्द्वेषविषयाभावत्वेन
 पुरुषार्थत्वस्य दुःखाभाव इव दुःखजनकदुरितध्वंसेऽपि सम्भवादिति ननु तथा-
 पि काशीमरणाभ्युक्तिरिति वाक्येन काशीमरणस्यापि साक्षात्सुक्तिहेतुत्वप्रति-
 पादनात् सुकृत्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारएवेति चेन्न
 “तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति” श्रुत्या तत्त्वज्ञान-
 स्य सुक्तिसामान्यं प्रति पूर्वभावे दर्शिते काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानद्वारा सुक्ति-
 प्रयोजकत्वमित्येव तदर्थत्वात् सयुक्तिकं चैतत् अन्यथा तयोः परस्परजन्यमु-
 क्तौ व्यभिचारिणोभयत्राप्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे गौरवात् न च काशीमरणस्य
 तत्त्वज्ञानं प्रति हेतुत्वेऽपि अवणादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय व्यवहित-
 तोत्तरत्वनिवेशोऽविशिष्ट इति वाच्यम् गङ्गास्रणादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचार-
 वारणाय अवणादिजन्यतावच्छेदककोटाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्य भवतो-
 प्यावश्यकत्वात् अवणादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय परं काशीमरणज-
 न्यतावच्छेदककोटाव्यवहितोत्तरत्वनिवेश इति तन्निवेशस्यैकधैव सम्भवात् भ-
 वन्मते काशीमरणजन्यमुक्ती व्यभिचारभियां तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदककोटा-
 व्यवहितोत्तरत्वनिवेशः एवं तत्त्वज्ञानजन्यमुक्ती व्यभिचारवारणाय काशी-
 मरणजन्यतावच्छेदककोटाव्यवहितोत्तरत्व निवेश इत्युभयत्राप्यवहितोत्तर-
 त्वनिवेशस्यावश्यकत्वेनातिगौरवादिति ननु तथा “पुनश्चाभ्यासमिव पक्षाभ्यां-
 यथा स्तेपक्षिणां गतिस्तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते शाश्वती गति” इत्यनेन
 कर्मणामपि सुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनात् कथं तत्त्वज्ञानस्यैव सुक्तिहेतुत्वमिति
 चेन्न तस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाधर्मध्वंसद्वारा तत्त्वज्ञानएवोपक्षयात् ननु सुक्तिं
 हृत्यैव साक्षात्तस्य हेतुता “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति” श्रुतिविरोधात्
 “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यजेन दानेन तपसाऽनाशकेने-
 ति” श्रुतिविरोधाच्च किंच यत्प्राप्तमविविहितकर्मण एव हेतुत्वे गृह्यस्या-
 सुकृतत्वप्रसङ्गः “कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ आहूतकृत्य-
 बाह्वी च गृह्योऽपि विमुच्यत इति” गृह्यस्यापि सुक्तिवचनात् गृह्यस्या-
 यमविविहितकर्मण एव हेतुत्वे च यत्तत्त्वप्रसङ्गात् नाह मुक्ती वैजात्यमस्ति
 येनोभयोरपि हेतुत्वमुपपादनीयमिति अतएव काशीमरणस्य कर्मणां वा
 साक्षात्सुत्पाद्यत्वनिरासाय मोक्षसुखोपायमित्यत्र मुख्येऽप्युक्तम् मृतरमो-

मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानमामनन्ति तच्च प्रमाणाधीनमिति
प्रमाणं निरूप्यते । तच्च प्रमायाः कारणं प्रमाणम्

साधारणकारणभिनमित्यर्थः मुक्तित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वं-
साधारणकारणत्वं तेन प्रागभावादीनां तत्तद्वाक्यत्वेन हेतुत्वेऽपि न
क्षतिरिति दिक् ।

नन्वात्माशरीरादिभ्योभिन्नइत्याकारकं तत्त्वज्ञानमिदानीमपि सम्भदति
तत्त्वज्ञानमुक्तिहेतुरित्यत आह ॥ मननोपायमिति । मननमुपायोयत्नेत्यर्थः
तथाच श्रवणमनननिदिध्यासनप्रयोज्यतत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहेतुः तच्च नेदानीं
सम्भवतीति भावः यद्यपि श्रवणोपायमित्येव वक्तुं युक्तम् तथापि मकारानु-
प्रासपदात् मननोपायमित्युक्तम् युक्तिभिरनुचिन्तनमननम् साधकबाधक-
प्रमाणोपन्यासश्च युक्तिः । 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्योऽपपत्तिभिरिति'
स्मरणात् श्रुतस्यार्थस्य नैरन्तर्येण दीर्घकालमनुमन्तानं निदिध्यासनमिति
बोध्यम् ॥

तदिति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः नीलपटो सुन्दरः स च मानोत्यादौ सर्वनाम्नां
न नीलाद्युपस्थापकत्वं किन्तु मुख्यविशेष्यस्यैवेत्तातोऽत्रापि पूर्वोपस्थितत-
त्त्वज्ञानस्यैवोपस्थापनवस्तुतत्त्वज्ञानमित्यर्थः मननस्य मुख्यविशेष्यतया पूर्वमनु-
पस्थितत्वेन तद्बोधासम्भवादित्यवधेयम् ॥ प्रमाणाधीनमिति । प्रमाणज्ञानप्रयो-
ज्यमित्यर्थः । श्रवणादिप्रयोज्यमात्मनोतरभिन्नत्वज्ञानमेव हि तत्त्वज्ञानं तच्च
नेतरपदार्थतत्त्वज्ञानं विना तच्च न प्रमाणज्ञानं विना प्रमेयव्यवस्थितः प्रमा-
णाज्ञानाधीनत्वादिति प्रमाणनिरूपणमावश्यकमिति भावः । यद्वा तत्त्वज्ञान-
स्य मननद्वारा प्रमाणाधीनत्वसूचनाय मननोपायमित्युक्तम् दस्तुतस्तु बहुषु
अवहतोपस्थितविशेषणस्यापि तच्छब्देन परामर्शदर्शनात् अव्यवहितोपस्थि-
तमुख्यविशेष्यमात्रोपस्थापकत्वनियमस्योत्सर्गकत्वतात्पर्यस्य नियामकत्वाच्च
भोक्तातिप्रसङ्गः एवं च । तच्च । मननचेत्यर्थः । साधकबाधकप्रमाणोपन्यासरू-
पयुक्तिभिरनुचितनरूपमननस्य प्रमाणज्ञानं विनाऽसम्भवादिति भावः । प्रमाणं-
निरूप्यतइति । लक्षणस्वरूपादिप्रकारकवर्तमाननिरूपणविषयीभूतं प्रमा-
णमित्यर्थः । तचेति । प्रमाणेनिरूपणोपपत्त्यर्थः । प्रमायाः कारणमिति । अत्र
प्रमाणपदवाच्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमाकरणत्वं च लक्षणं । नातः प्रमा-

णत्वस्य प्रमाकरणत्वरूपत्वेन लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरेवेदापत्तिः यथा-
न तयोरेवेदेनेष्टापत्तिस्तथा विवेचनोपपत्तिरिति । ननु प्रमाकरणमिति वि-
हाय प्रमायाः कारणमित्युक्तौ किंबीजमिति चेन्न लक्षणवाक्यादादृशार्थ-
स्य बोधस्तस्यैव लक्षणत्वेन प्रमानिरूपितकरणत्वस्य लक्षणत्वलाभाय त-
थाक्तेः अन्यथा तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणया प्रमासम्बन्धभिनं कारणमित्यर्थलाभे
पूतरमेदानुमाने हेतौ वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वाद् गुरुत्वाच्च लक्षणवाक्यतात्पर्यवि-
षयीभूतार्थस्यैव लक्षणत्वापगमेन प्रमानिरूपितकरणत्वएव तात्पर्येण तस्यै-
व हेतुत्वापपादने तु प्रयासगौरवमिति । वस्तुतस्तु प्रमाकरणमित्येवेदेनाख-
्यमभिनिराकरणाय प्रमायाः कारणमित्युक्तिः । असाधारणधर्मीह लक्षणम्
यथा सास्त्राशृङ्गवतो गौरिति सास्त्रावत्त्वमात्रं सरटे शृङ्गवत्त्वमात्रं महिष्या-
दायित्वव्याप्तिमिति सास्त्राशृङ्गवत्त्वमात्रमिष्टधर्मीलक्षणं तदितरावृत्तिरिति सति
सकलतद्दृष्टित्वमसाधारणत्वं शृङ्गवत्त्वगगनलक्षणरूपवत्त्वादेर्गोलक्षणत्ववार-
णाय सत्यन्ततद्दृष्टित्वमसाधारणत्वं यथायथं सन्निवेशः । तदिदमुक्तम् "लक्षणे
ताव्येव पदानि आह्वानि यैः पदैः तिथ्यास्तथा त्वसम्भवाद्योदोषानिराक्रियन्ते"
अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः यथा शृङ्गवतो गौरिति । लक्ष्येकदेशे लक्षण-
स्यावर्त्तनमव्याप्तिः । यथा कृष्णगौरिति । लक्ष्ये क्वाप्यवर्त्तनमसम्भवः । यथै-
कगता गौरिति । इत्येताच्च छिदिक्रियाकरणं कुठारादावतिव्याप्तेर्निराणाय
'मा'पदोपादानम् । दोषदुष्टचक्षुरिन्द्रिये अमात्मकज्ञानकरणत्वादतिव्याप्ति-
वारणाय प्रपदम् । प्रमात्वं प्रमाणमित्युक्तौ चक्षुरिन्द्रियेऽव्याप्तिरतः प्रमाक-
रणमिति निश्चितमुपास्यम् । ननु दोषदुष्टचक्षुरिन्द्रियेणापि कदाचित्प्रमाण-
ननात्तत्र प्रमाणव्यवहारोपपत्तये न च दुष्टतादृशायां तादृगव्यवहारा-
पत्तिरिति वाच्यम् न ह्येदं कालघटितं लक्षणं येन तस्मिन्काले आपत्तिः स्या-
त् किन्तु तत्तदिन्द्रिये आपादनीयं तत्र तु दोषशून्यतादृशार्थमिष्टापत्तिरि-
ति विषयः । यत्र वर्षणादिना शृङ्गवत्त्वमसम्भवात्तावत् तदा शोपितत्र प्रमा-
या भूतनके केनापि प्रमाणव्यवहारस्यास्वीकारादतिव्याप्ता प्रपदस्यावश्य-
कात्वात् दोषवशेनान्यदौघेदन्त्वस्यैव भानसम्भवेन सर्वांशे अरुस्यापि स-
म्भवात् यदिच "सर्वं ज्ञानं धर्मिस्त्वभ्रान्तं प्रकारेतु विपर्यय" इति नियमा-
त्मको न भ्रमसम्भवः तथापि तत्तदर्थमादायैव प्रमाणव्यवहारात् । पीतः
शर्करा इति भ्रमजनके पीतत्वांशे प्रमाणत्ववारणाय तत्त्वमात्रलाभाय प्रप-
दस्यावश्यकत्वात् अनुभवस्यापि संस्कारद्वारा स्मृतिरूपज्ञानकरणत्वाद-
तिव्याप्तेः प्रपदमिति ।

प्रमाचयथार्थानुभवः । “तदाहुराचार्याः” इयार्थानुभवोमा-
नमिति ननु किमिदं याथार्थ्यं किंवानुभवत्वमिति । उच्यते ।
तद्वति तदवगाहित्वं याथार्थ्यं भवति हि रजते इदं रजतमि-
तिज्ञानं तद्वति तदवगाहीति यथार्थम् । शुक्ताविदं रजतमिति
ज्ञानं तु नतद्वति तदवगाहीति न यथार्थम् ।

ननु विविष्टदुष्टं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रमाज्ञानं विना-
कार्यं प्रमाकरणत्वात्प्रमाणमित्यत आह । प्रमाचेति । यदा ननु प्रमात्वं
यथार्थज्ञानत्वं तथाच स्मृतेरपि प्रमात्वेन तत्कारणानुभवे प्रपदोपादा-
नेत्यतिव्याप्तितादवस्थमित्यत आह । प्रमाचेति । तथाचानुभवत्वघटितप्र-
मात्वस्य च स्मृतावसत्वेन न तत्कारणानुभवेऽतिव्याप्तिरिति भावः । अत्र चानुभव-
त्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वे भ्रमेऽतिव्याप्तिः । यथार्थत्वस्यैव तद्रूपत्वे च स्मृताव-
तिव्याप्तिरित्युभयोपादानम् । ननु प्रमात्वस्यानुभवत्वघटितत्वे प्रमाणाभावः ।
नचेत्यं स्मृतिरूपप्रमाकरणतयाऽनुभवस्य प्रमाणात्वापत्तिः इष्टत्वात् अनु-
मित्युपमितिशब्दभिन्नप्रमितिकरणत्वेन च प्रत्यक्षप्रमाणविभजनाच्च विभा-
गव्याघातोपोल्यत आह । तदाहुरिति । मानमित्यादि । यथार्थानुभवोमा-
नमपेक्षतयेतद्वति यावत् । भावव्युत्पत्तिरिति, प्रमितिरिति यावत् ।
अनपेक्षतया इतरप्रमाणानधीनप्रमाण्यकतया । स्मृतेः प्रमात्वं हि अनुभव-
प्रमात्वाधीनमिति स्मृतेरप्रमात्वमित्यर्थः । यदसाधारणसहकार्यासाध्य म-
नोबहिर्गोचरां प्रमां जनयति तस्यैव प्रमाणान्तरत्वमिति नियमेनानुभव-
सहकारेण मनसः स्मृतिरूपप्रमाजनकत्वादनुभवस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तिरतः
स्मृतिव्यावृत्तमेवानुभवत्वघटितं प्रमात्वमवश्यं वाच्यम् । एवं प्रत्यक्षं निवेश्यानु-
मिति मनिवेश्य प्रत्यक्षोपमिति शब्दभिन्नप्रमितिकरणत्वेनानुभवस्यानुमाने-
प्यन्तर्भावापत्तिः विनिगमनाविरहादिति भावः ।

तद्वतीति । तद्वद्विशेषकत्वसतीत्यर्थः । नचैवंबन्दिगुणापुञ्जयो-
रिमौगुणापुञ्जवन्ती इति विपरीतभ्रमे वन्नांशे बन्धित्ववद्विशेषकत्वस्य
गुणापुञ्जांशे च बन्धित्वप्रकारकत्वस्य सत्त्वात् तत्रापिप्रमात्वापत्तिरिति-
वाच्यम् । तद्वद्विशेषकत्वावच्छेदेन तत् प्रकारकत्वस्य विवक्षित-
त्वात् । तद्वद्विशेषकत्वानिरूपिततद्विष्टप्रकारताशालित्वमित्यतः

नन्वेवं रजते इदं रजतं न वेति संशयोपि प्रमाख्यादिति चेन्न ।
रजतत्वांशे प्रमेव । “तद्वति तद्वदनुभवस्तत्प्रमेति प्रमाणि-
काः” । ननु शाखावच्छेदेन कपिसंयोगवति वृक्षे मूले वृक्षः
कपिसंयोगीति प्रत्ययोपि प्रमाख्यात् । कपिसंयोगवति वृक्षे

कारणः । तथाच तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वद्विशेषकत्वानिरूपिततत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नतद्विष्टप्रकारताशालित्वानत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकप्रमात्वमि-
ति फलितम् । तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वत्त्वनिवेशात् तेन सम्बन्धेन तद्विरहितव्यपि
कालिकादिसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य सत्त्वेऽपि न भ्रमेऽतिव्याप्तिः । एवं रजते एव सं-
योगादिसम्बन्धेन रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापि समवायसंसर्गकरज तत्त्वप्रमात्वा-
पत्तिरित्युभयत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशः । लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति । भवति-
हीति । तद्वति । रजतत्ववति । तदवगाही । रजतत्वागाही । अलक्ष्ये लक्षणा-
सत्त्वप्रदर्शनव्याजेन तद्वतीत्यस्य व्यावृत्तिमाह । शुक्तावित्यादिना । तद्वतीति ।
रजतत्ववतीत्यर्थः किन्तु रजतत्वाभाववतिरजतत्वावगाहिताद् भ्रम इति
भावः एते न तदभाववतितत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इति भ्रमलक्षणं सूचितम् । न-
नु वृक्षः कपिसंयोगीति ज्ञानस्यापि मूलावच्छेदेन संयोगाभाववति संयोग-
प्रकारकतुल्यत्वं भ्रमतुल्यपत्तिरिति चेन्न प्रतियोगिव्यधिकरणतदभाववत्त्वस्य-
विवक्षिततुल्यत्वं वृक्षे संयोगाभावश्च न प्रतियोगिव्यधिकरण इति नानुपपत्तिः ।
न चैवमूले वृक्षः कपिसंयोगीति ज्ञानस्य भ्रमतुल्यपत्तिरिति वाच्यम् । त-
त्रावच्छेदकतुल्ये एव भ्रमतुल्यीकारात् ननु संयोगांशेपीति ।

ननु तद्वतितत्प्रकारकज्ञानतुल्यस्यैव प्रमातृरूपत्वे संशयेऽति व्याप्तिरतः निश्चय-
तुल्यघटितमेव तद्वत्त्वमित्याशयेनाशङ्कते । नन्वेवमिति । एवं निश्चयतुल्यघटि-
तस्यैव प्रमातृरूपत्वे रजततुल्य इति । एकधर्मिकविरुद्धनाना कोटिकं ज्ञानं सं-
शयवती रजततुल्यसंशये रजततुल्यरजततुल्यभावौ कोटी तत्र रजततुल्यभावव-
ति रजततुल्यभावप्रकारकतुल्यभावात् रजततुल्यभावांशेऽप्रमातृपि रजततु-
ल्यतिरजततुल्यवगाहितत्वात्तद्विशेषे प्रमातृमिश्रतएवेति भावः । निश्चयतुल्यघ-
टितमेव प्रमातृमित्यत्र प्राचीनसंमतिमाह । तद्वतीति । स्मृतिव्यावृत्त-
मायानुभवतुल्यघटितं परमहीकुर्वति ननु संशयव्यावृत्तं नायनिश्चयतुल्यघटित-
मपीति भावः । शङ्कते । शाखेति । कचिन्नन्वित्वेवपाठः कपिसंयोगरहिते

तदवगाहित्वादिति चेन्न । वृत्ते कपिसंयोगप्रत्ययः प्रमेव । मू-
ले अवच्छेदकत्वप्रत्ययस्तु न तथा । तस्य तदनवच्छेदकत्वा-
दिति । स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्वं जातिविशेषोवा ।
अनुभवासीत्यनुगतप्रतीतेर्बाधकं विना जातिविषयकत्वात् ।

वृत्ते कपिसंयोगवत्त्वाभावाच्च प्रमात्वसम्भवइत्यतः कपिसंयोगवति वृत्तइति ।
तत्रापि मूलावच्छेदेन कपिसंयोगसत्त्वे प्रमात्वे इष्टार्थत्तरतः शाखावच्छेदे-
नेति साधारणं शाखावच्छेदेनैव ननु मूलावच्छेदेनापीत्यर्थः । वृत्तः कपिसं-
योगीतिप्रत्ययस्य प्रमात्वे अविवादान्मूनइति । मूलावच्छेदेनान्तर्गतग-
नादिसंयोगस्य सत्त्वात् मूले वृत्तः संयोगीतिप्रत्ययस्य प्रमात्वं सर्वसंमतमे-
वेत्यतः कपिसंयोगीति । अवच्छेदकत्वप्रत्ययस्तु कपिसंयोगान्च्छेदकत्वप्र-
त्ययस्तु न तथा । न प्रमात्वात् । मूलस्य तदनवच्छेदकत्वात् । कपिसंयोगा-
नवच्छेदकत्वात् । कपिसंयोगवति वृत्ते कपिसंयोगप्रकारकत्वात् कपिसंयो-
गांशे प्रमात्वमेव । अवच्छेदकत्ववति अवच्छेदकत्वप्रकारकत्वाभावाच्च न
तदंशे प्रमात्वमिति भावः । ननु स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यत्र संस्कार-
जन्यज्ञानत्वमेव स्मृतित्वं वाच्यं तच्च प्रत्यभिज्ञाद्यनतिप्रसक्तमनुपपत्तदुर्वचं
संस्कारत्वेन तज्जन्यत्वं च स्मृतित्वस्य जातित्वमन्तरा संस्कारत्वे क जनकत-
या मानाभावेनासम्भवि तस्य जातित्वे च संस्कारजन्यत्वघटितत्वाद् गुरुत-
रं लक्षणं स्यात् । यद्विचरन् स्मृतित्वं जातिः तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदस्यैव-
च निवेशान्न गौरवमिति विभाष्यते तदाऽनुभवत्वमपि जातिः तद्विशिष्टत्वमे-
व च लक्षणमास्तां कृतमेतावत्कुसुष्टं व्याशयेनाह । जातिविशेषोवेति ।

सन्वचकिं मानमतभाह । अनुभवामीति । अनुगतप्रतीतेरनुगत-
धर्मविनानुपपत्तेरनुगतधर्मोऽभ्युपेयस्तस्य चोपाधिरूपत्वे गौरवाज्जातित्व-
मेव ज्ञायइति भावः । अभावइत्यनुगतप्रतीत्याऽभावत्वरूपजातिसिद्ध्या प्र-
तिरतो बाधकं विनेति । तत्र तु जातिबाधकस्यैव सत्त्वात् नित्यानेकसम-
वेतस्यैव जातित्वादिति भावः । तथा चोक्तम् । व्यक्तेरभेदसुखत्वं सङ्गोपानवस्थि-
तिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकमंशहः । व्यक्तेरभेदः स्वाश्रयव्यक्तेरैक्यम् ।
यथा प्राकाशत्वादिति । व्यक्तिसुखत्वम् । अग्नूनातिरिक्तव्यक्तिकत्वम् । यथा ध-
* टत्वकलशत्वादि । परस्परगत्यन्ताभावसमाधाधिकरणयोर्धर्मयोरैक्यसमा-

* प्रामाणिकस्तु इत्यमेव पठन्ति ।

कारणत्वं च व्यापारवदसाधारणकारणत्वम् । घटप्रतिकपाल-
संयोगवारणाय व्यापारवदिति । ईश्वरज्ञानादिवारणायऽसा-
धारणेति । नन्वेवं ज्ञानं प्रति आत्मापि कारणं स्यात् आत्म-
मनःसंयोगदयम्यपारस्य सत्त्वात् । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य-
जनकोऽजान्तरव्यापारः भवति चात्ममनःसंयोगात् तज्जन्यः
आत्मजन्यज्ञानजनक इति चेत् । स्यादेव ।

विशेषः सङ्करः यथाभूतत्वमूर्तत्वादि अनवस्था यथाजातित्वादि । विशेषज्वा-
जातिस्वीकारे रूपहानिः रूपस्य लक्षणस्य सामान्यभित्तत्वे सति समवेतत्वे-
यसतिसामान्यरहितत्वरूपविशेषलक्षणस्य हानिः विशेषस्वरूपजातिरेवे-
तरव्यावर्तकत्वात् स्वतएव व्यावृत्तत्वरूपविशेषस्वरूपहानिरिति त्वार्थः । अ-
सम्बन्धः । असमवेतत्वम् यथा कम्बुग्रीवादिसत्त्वादौति । केचित्तु कृतौ व्यभिचा-
रवारणाय विविष्टवैशिष्ट्यावगाहानुभवत्वस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
निर्णयजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयम् । तथा च तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे-
नानुभवत्वजातिसिद्धिरित्याहुः । अवच स्वर्गाद्यनुमिति शब्दबोधानन्तरं स्व-
र्गादिकमनुभवामीति प्रत्ययापत्तेः साक्षात्कारतमेव अनुभवत्वमनुभवामी-
ति प्रत्ययविषयइति न तादृशप्रत्ययविषयतया प्रत्यक्षादिचतुष्टयसाधारण-
जातिसिद्धिः । यदपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयजन्यतावच्छेदकतया
तल्लिङ्गिरिति । तदपि न । नित्यव्यावर्तनाय जन्यानुभवत्वमेव तत्कार्यता-
वच्छेदकमुपगन्तव्यं तत्र जन्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं
वा कालिकसम्बन्धेन घटत्वादिसत्त्वं वेति निर्वक्तुमशक्यतया जन्यप्रत्यक्षमात्र-
वृत्तिवैजात्यमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च कुतः सकलप्रत्यक्षादि साधा-
रणानुभवत्वजातिसिद्धिरित्यास्तामसद्विशेषेन ।

० प्रमाकरणत्वघटकङ्करणत्वं लक्ष्यति । व्यापारवदिति । कपालेति ।
तच्चोप्यसाधारणकारणत्वसत्त्वादिति भावः । असाधारणेति । असा-
धारणकारणत्वं च कार्यत्वानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वम् ।
ईश्वरज्ञानस्य तु उपादानप्रत्ययविषयाकार्यत्वावच्छिन्नप्रत्ययहेतुत्वान्ना-

* जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयत्यपि पाठान्तरम् ।

† घटादिमस्वेवेत्यपि पाठान्तरम् ।

उपाधीनां करणत्वादीनां भेदाच्च व्यवहारभेदः । अतएव वि-
वक्षातः कारकविभक्त्योनानाभवन्तीति शाब्दिकाः । अतए-
वात्मानमात्मनावेक्षोतिहतीया । शिवादित्यमित्यास्तु करण-
व्याकारानुगतमतेः करणत्वादिकमखण्डोपाधिरूपसामा-
न्यसङ्गीचकः । तच्च प्रमाणं चतुर्विधमित्याह भगवाः सूचका-
रः “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति” तच्च साक्षा-
त्काररूपप्रमाकरणं प्रत्यक्षं । साक्षात्कारत्वं च साक्षात्कारी-
मोत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकोजातिविशेषएव । नचेयमिन्द्रिय-
जन्यज्ञानतुविषया ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यतात् । इ-
न्द्रियाऽप्रतीतावपि तथा प्रतीतेषु । नापि चाक्षुषत्वादिजा-
तिविषया ।

तिव्यप्तिरितिभावः ननु कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशून्य-
त्वन्तत् तथासति कार्यमात्रं प्रति कालस्य हेतुत्वेन कालोपाधिवि-
धया चक्षुरादीनामपि कार्यमात्रं प्रति हेतुतया असङ्गत्त्वरित्ये-
यम् । ननु फलायोग्यवच्छिन्नं कारणमेव कारणम् अतएवात्मान ज्ञा-
नकरणं तस्यनित्यत्वेन फलायोग्यवच्छेदाभावादित्यभिप्रायेणाशङ्कते ।
नन्वेवमिति । एवम् । एवंविधलक्षणकरणे । व्यापारस्य सत्त्वादिति ।
जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यसाधारणकारणत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तज्जन्यत्वे स-
तीति । तज्जन्यत्वस्य फलेपि सत्त्वात्तज्जन्यजनकइति । तज्जन्यजनकत्वस्य
चेत्तरज्ञानादावपिसत्त्वात्तज्जन्यत्वे सतीति । स्यादेवेति । सहकारिविरहे फ-
लायोग्यवच्छेदस्यासम्भित्वात् सहकारिसम्बधाने फलायोग्यवच्छे-
दस्य चात्मन्यपि सत्त्वेन त्वन्तत्प्यगतिरितिभावः ।

नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वस्योकारे कर्त्ताकरणमिति नानाविध-
व्यवहारोऽनुपपन्नः व्यवहर्त्तव्यभेदस्यैव व्यवहारभेदनियामकत्वादित्यत-
आह । उपाधीनामिति । तथाचो “पधेयसङ्करेप्युपाधेरसङ्करादिति”
न्यायेन व्यवहर्त्तव्यभेदेपि व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकभेदादेव व्यवहारभेदः

यथा घटरूपव्यवहर्त्तव्यभेदेपि घटत्वद्रव्यत्वादिरूपव्यवहर्त्तव्यतावच्छेद-
कभेदादेव घटोद्रव्यमित्यादिव्यवहारभेदः एवं पाचकपाठकादिव्यवहारभे-
दोपतिभावः । अतएवेति । एकस्यैव कर्त्तृत्वकरणत्वस्योकारादेवे-
त्यर्थः । अतएव । आत्मनःकरणत्वकर्तृत्वस्योकारादेव । तृतीयेति
तृतीयायाः करणत्वार्थकत्वादितिभावः । अङ्गोचक्रुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्वी-
जन्तु सर्वत्रैवाखण्डोपाधेरिवानुगतप्रतीतिविषयत्वे सखण्डोपाधेरुच्छेदाप-
त्तिः । न च कर्त्तादिव्यावृत्तकरणत्वनिर्वचनानुपपत्त्या तस्याखण्डोपाधिरू-
पत्वमेव ज्ञायइतिवाच्यम् । तस्य तत्साधारण्येप्यक्षतः, व्यवहारभेदस्य व्यवह-
र्त्तव्यतावच्छेदकभेदादेवान्यत्राप्युपेयत्वादिति । नन्वेवमप्यात्मनः प्रमाण-
त्वापत्तिरितिचेन्न । अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नप्रमावृत्तिकार्यतानिरूपि-
तकारणताशालित्वे सति व्यापारवत्त्वस्यैव प्रमाणत्वरूपत्वेनात्मनि तदसम्भ-
वादिति । अनुभवत्वव्याप्यत्वं च तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्मृतित्व-
रूपजातिमादायानुभवेतिव्यप्तिवारणाय प्रमापदम् । यत्तु तमोभिन्नचाक्षुष-
त्वस्यालोकजन्यतावच्छेदकत्वादा लोकेऽतिव्याप्तेर्जात्यवच्छिन्नैत्यत्रावच्छेद-
कतापर्याप्तिनिवेशआवश्यकः इत्थंच जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुत-
या ज्ञानत्वजातेरवच्छेदककोटिप्रष्टित्वेपि कार्यतावच्छेदकतापर्याप्तिधकर-
णत्वाभावात्ततएव वारणेऽनुभवत्वव्याप्येतिनोपादेयमिति । तन्न । तथापिनि-
त्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वापगमेन ज्ञानत्वावच्छिन्नमप्येवात्मत्वेन
हेतुतया ज्ञानत्ववारणायतदावश्यकत्वादिति । चाक्षिकमते प्रत्यक्षस्यैव प्रमा-
णत्वात् भेदानांचानुपलब्धेरपि प्रमाणत्वात्तद्विरासायाह । चतुर्विधमिति ।
तच्चेति । चतुर्विधप्रमाणमध्ये इत्यर्थः । तच्चप्रथमोद्दिष्टं प्रत्यक्षप्रमाणं लक्ष-
यति । साक्षात्काररूपेति । साक्षात्कारेति, अनुमानादावतिव्याप्तिवार-
णाय साक्षात्कारप्रमेत्युक्ते साक्षात्कारस्य प्रमेतिश्रमः स्यात् साक्षात्कारप्रमे-
त्युक्तावपि तथेत्थतोरूपेति । इयं । साक्षात्कारीमोतिप्रतीतिः । इन्द्रियेति ।
तथाच न साक्षात्कारत्वरूपजाति सिद्धिरितिभावः । ज्ञानमात्रस्येति । तथाच-
प्रमोरूपेन्द्रियजन्यत्वस्यानुमित्यादावपिसत्त्वेन तत्रापिसाक्षात्कारीमोतिप्रती-
त्वापत्तिरितिभावः । ननु इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालि-
ज्ञानत्वमेवतद्विषयः मनसस्तु मानसज्ञान एव इन्द्रियत्वेन हेतुत्वम् अनु-
मित्यादिकां प्रति तु मनस्त्वेन इत्युच्येराह । इन्द्रियाप्रतीताविति । इन्द्रियत्वा-

अननुगतत्वात् । यद्वाजन्यधीजन्यमात्रवृत्तिजातिशून्यज्ञान-
तुल्यत्वं भवति हि जनप्रधीजन्यमात्रवृत्त्यनुमितित्वादि तच्छू-
न्यत्वं साक्षात्कारमात्रे ।

प्रतीतावित्यर्थः । तथाच इन्द्रियवृत्तानं विना तद्वटितधर्मज्ञानाभावात् तद-
धर्मस्य विषयवत्सम्भवेति भावः । वस्तुस्तु साक्षात्कारत्वरूपजात्यभावे इ-
न्द्रियत्वेन कार्यकारणभावासम्भवेतिन्द्रियजन्यत्वेनेन्द्रियजन्यज्ञानत्वस्य सा-
क्षात्कारत्वरूपत्वासम्भावश्चेत्यमताणीयं परन्तु ननु इन्द्रियनिष्ठजनकता नि-
रूपितविषयतासम्बन्धावच्छिन्नजन्यता शालिज्ञानत्वस्यैवानुमित्यादिवृत्त-
द्विवय इत्यत आह । इन्द्रियेति । इन्द्रियाज्ञानेतित्यर्थः । तथाप्रतीतेः । साक्षा-
त्कारोमीतिप्रतीतेरित्यर्थः । एतेन ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यपि निरस्तम् ।
तदज्ञानेतिप्रतीतेर्जायमानत्वादिति ।

अवस्थाभ्युपेयचाक्षुषत्वादिजातिरपि नास्तीति विषयइत्याशयेनाह । नापी-
ति । अननुगतत्वादिति । अननुगतप्रतीतिस्तु ननु तदधर्मविना ननु पक्षे रिति भावः ।
ननुपनीतमानानन्तरं साक्षात्कारोमीत्यप्रतीतेर्को किकविषयतायास्तद्वाञ्छ-
कत्वेनावश्यकत्वात्किकविषयतायास्तद्वाञ्छकत्वमेव साक्षात्कारोमीतिप्रतीति-
विषयः एवमननुगतप्रतीत्यैवजातिसिद्धीविभुर्विभुरित्यनुगतप्रतीत्या विभुत्व-
रूपजातिसिद्धिः स्यात्कन्तुकारणत्वावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया वा त-
त्सिद्धिः । नचात्रतत्त्वभावो नचेन्द्रियत्वावच्छिन्नकारणत्वानिरूपितकार्यताव-
च्छेदकतया तत्त्वधिरिति वाच्यम् । इन्द्रियत्वस्यैकस्याभावात् इन्द्रियनिष्ठेष्वेक-
त्वेण वैजात्यंस्वीकृत्य विजातयेकत्वरूपस्य तस्य सम्भवेपि कार्यमात्रवृत्तिध-
र्मस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वेन साक्षात्कारत्वस्य निश्चयान्तरवृत्तितया जन्य-
तावच्छेदकत्वासम्भवात् । जन्यत्वनिवेगे च जन्यत्वस्यैव सप्रतियोगित्वप्रा-
गभावप्रतियोगितुः दिविकल्पप्राप्तेन निर्वक्तुमशक्यतया जन्यसाक्षात्कारधी-
वृत्तिवैजात्यंस्वीकृत्य तस्यैव जन्यतावच्छेदकतावश्यकतया कुतस्तत्त्वोदितप्र-
विष्टतया साक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धिः । एवं चाक्षुषस्यार्थनादौविशिष्टवस्तु-
रादौनां हेतुत्वावश्यकतया तादृशसामान्यकार्यकाणाभावे मानाभावाच्चेत्य-
त आह । यदेत्यादि । जन्यधीत्यादि । जन्या या धीस्तज्जन्यमात्रवृत्तिर्याजा-
तिस्तच्छून्यज्ञानत्वंसाक्षात्कारत्वमित्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणङ्गमयति । भव-

नच निदिध्यासनजन्यमात्रवृत्तिमोक्षजनकतावच्छेदकजाति-

तिह्येति । अनुमितित्वादीत्यादिपदादुपमितित्वशब्दत्वादपेरियहः ।
तद्विज्ञेयं, ज्ञानं व्याप्तिज्ञानम्, अतिदेशवाक्यार्थज्ञानं पदज्ञानादि, तज्जन्य-
मनुमित्यादि, तस्यात्रवृत्त्यनुमितित्वादि तच्छून्यत्वं साक्षात्कारेइत्यर्थः । अत्र
च ज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्तावनुमित्यादावतिव्याप्तिरवशुन्यान्तम् । जाति-
शून्यज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्तावसम्भवः ज्ञानत्वादिजातेरेवतत्रसत्त्वादित्य-
तो जन्यधीजन्यमात्रवृत्तौतिजातिविशेषणम् ज्ञानत्वस्य च जन्यधीजन्यभिन्ने-
श्वरसाक्षात्कारे निर्विकल्पके च वृत्तित्वान्न तस्यात्रवृत्तित्वमिति नासम्भवः ।
जन्यधीजन्यवृत्तौत्युक्तावपि तथा ज्ञानत्वादेर्जन्यधीजन्ये सविकल्पके वृत्ति-
त्वादतोभावेति । जन्यधीजन्यभिन्नावृत्तित्वे सति जन्यधीजन्यवृत्तित्वंचत-
स्यात्रवृत्तित्वं चाक्षुषत्वादिजातेरपि धीजन्यमात्रवृत्तित्वादव्याप्तिरतः प्रथ-
मजन्यपदोपादानम् तस्य च जन्यज्ञानाजन्यनिर्विकल्पकवृत्तित्वान्न तस्यात्रव-
त्तित्वम् । जन्यजन्यमात्रवृत्तौत्युक्तावपि निर्विकल्पकस्य जन्यशरीरादिजन्य-
त्वेन चाक्षुषत्वादेर्जन्यजन्यमात्रवृत्तित्वादव्याप्तिरतोधीपदोपादानम् । जन्यधी-
मात्रवृत्तौत्युक्तावपि चाक्षुषत्वस्य जन्यज्ञानमात्रवृत्तित्वादतोद्वितीयजन्यपदो-
पादानम् । जन्यमात्रवृत्तौत्युक्तावपि तथेत्यतो जन्यधीति धीमात्रवृत्तौत्युक्तौ
ज्ञानत्वादिकमादायासम्भवइति समुदितमुपात्तम् । जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिधर्म-
शून्यत्वमित्युक्तौ सविकल्पकत्वस्य तस्यात्रवृत्तित्वेनाव्याप्तिरतो जातिपदम् । स-
विकल्पकत्वमुनजातिः चाक्षुषत्वादिना सङ्गरात् । समवायसम्बन्धावच्छिन्न-
जातिशून्यत्वंचात्रबोध्यम् । अन्यथा कान्तिकादिसम्बन्धेनानुमितित्वादेरपि प्र-
त्यक्षादौसत्त्वेनासम्भापत्तेः एतदर्थमेवच जातिपदम् । घटादावतिव्याप्तिवा-
रणाय ज्ञानत्वमिति । ननुपादानप्रत्यक्षस्य कार्यमात्रे हेतुतया कपालविष-
यधौ पादानं प्रत्यक्षरूपजन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तिघटत्वादिजातिसत्त्वात्तत्रना-
तिव्याप्तिरिति चेन्न । सर्गादौ कुलालीभूय ईश्वरेणैव घटोत्पादनादौश्वरकपालप्र-
त्यक्षस्य चाजन्यतयाघटत्वादेर्जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वाभावाद् घटादावतिव्या-
प्तिसम्भवात् सामान्यादावतिव्याप्तिसम्भवाच्चेतिदिक् ।

निदिध्यासनेत्युपलक्षणम् काशीसरणस्थले तारकीपदेशजन्यज्ञानेत्यपि द्र-
ष्टव्यम् । निदिध्यासनेत्यादिना जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वं सूचितम् ।
ननुतत्त्वसाक्षात्कारत्वं अवणादिप्रयोन्यासविषयकशरीरादिभिसत्त्वप्रकारक

मति तत्त्वसाक्षात्कारेऽव्याप्तिः । मानसाऽवृत्तित्वेन जातिविशेष-
णीयत्वात् मानसत्वं जातिविशेषइत्यास्तांविस्तरः । नास्ति-
कास्तु वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं साक्षात्कारः । अयं घटइत्या-
दिज्ञाने च साक्षात्कारत्वप्रत्यक्षोभान्तिः घटत्वादलौकिकविषय-
कत्वादि त्याज्यः । तन्न । बाधकं विनाभान्तित्वाऽयोगात् । न-

साक्षात्कारत्वं तत्तु विशिष्टस्यानतिरेकात् साक्षात्कारत्वमेव तच्च न
जन्यधीजन्यमात्रवृत्तौति कुतोऽव्याप्तिरित्यत आह । मोक्षेति । तथा
च सुकृत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वाच्चेदकतयासिद्धस्य तत्त्वज्ञा-
नवृत्तिवैजात्यस्य निदिध्यासनादिजन्यतत्त्वसाक्षात्कारमात्रवृत्तित्वात् तच्छ-
न्यत्वाभावेनाव्याप्तिरिति भावः । मानसेति । तथा च मानसावृत्त्यनु-
मितित्वादिकमेव तच्छून्यज्ञानत्वस्य सत्त्वान्नान्याप्तिरिति भावः । इदमुप-
लक्षणम् । आराध्यत्वप्रकारकज्ञानरूपभक्तिवृत्तिभक्तित्व फलवश्यभावात्
अथग्रन्थद्वानिष्ठश्रद्धात्वरूपजात्योर्जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वात्मानसावृत्तौति
जातिविशेषणमावश्यकमिति श्रेयम् । ननु मानसत्वं मनोजन्यत्वं तथा चानु-
मितित्वादेरपि मानसावृत्तित्वाभावादनुमित्यादावतिव्याप्तिः न च तादृश-
जात्यप्रसिद्धिः देवदत्तप्रभवताच्चेदकशब्दवृत्तिजातेरेव तादृशत्वादिच्यत आ-
ह । मानसत्वं चेति । ननु मानसत्वस्य जातित्वे प्रमाणाभावइत्यत आह ।
आस्तांविस्तरइति । आत्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयमनःसंयोग-
त्वेन हेतुतयाप्राज्जन्तत्वाच्चेदकतया मानसत्वजातिसिद्धिरिति भावः । ना-
स्ति कास्तु वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकं तदेव साक्षात्कारः । अयं घ-
टइति । वैशिष्ट्यविषयकइति शेषः । घटत्वादलौकिकेति । तन्मतेऽनुगतधर्मे-
घटत्वादिरतद्वावृत्तिरूप एव । व्यावृत्तिरन्यं न्याभावः । अभावयतन्मते तु-
च्छः । अलौकिकइति यावत् । तथा चाभावरूपघटत्वस्यालौकिकस्य विशिष्टज्ञाने
भानात्तदसतोऽसम्बन्धाभावादिशिष्टोप्यलौकिक एव असद्विषयकं ज्ञानं च
असद्वृत्तिसविकल्पकं ज्ञानं भ्रमः । निर्विकल्पके च घटत्वादेरभानात्पारमा-
र्थिकविषयकत्वेन तत्रैव साक्षात्कारत्वप्रमा अर्थजन्यैव प्रत्यक्षत्वादिति भा-
वः । बाधकं विनेति । विषयविषयक इति प्रमात्वे बाधकः यथाश-

यालौकिकविषयकत्वं बाधकं घटत्वादेरलौकिकविषयत्वाऽसिद्धेः ।
स च साक्षात्कारो द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च । नित्यो भागवतः ।
अनित्योऽन्यः । अनित्यो द्विविधः । निर्विकल्पकः सविकल्पकश्च ।
तत्र वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं, निष्प्रकारकं, वा ज्ञानं, निर्वि-
कल्पकम् ॥

तौ रजतत्वस्य प्रकृते घटत्वस्याविसंबाद एवेति भावः । ननु विषयविसंबादस्य
बाधकत्वं न ब्रूमः अपित्वलौकिकविषयकत्वस्यैव्यभिचेत्याह । नचेति । अलौ-
कत्वासिद्धेरिति । अभावस्यापि घटादिपदार्थवदनुभूयमानतयाऽलौकिकत्वम-
सिद्धमिति कुतोऽतद्वावृत्तिरूपघटत्वस्यालौकिकत्वम् एवमघटव्यावृत्तिरित्य-
त्र घटभिनं यत्किञ्चित्प्रतियोगिकभेदस्य पटैपि सत्त्वात् घटभिनं यावत्तत्त-
द्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक भेदकू एव घटत्वं वाच्यं तथा च यावत्प्रतियो-
गिज्ञानाभावाद् घटत्वबुद्ध्यर्थे दएव स्यात् यदि चाभावत्वेनाभावज्ञाने एव
प्रतियोगि ज्ञानापेक्षा अत्रतुल्यरूपतएव घटत्वभानाज्ञानुपपत्ति रिति विभा-
व्यते तथापि घटत्ववानिति बुद्ध्यर्थे दापत्तिः तत्र घटत्वत्वेन घटत्वस्य भाना-
स्य च भवन्मते यावत्प्रतियोगिज्ञानं विनाऽसम्भवादिति । किञ्चातद्वावृत्ति-
भिनस्यैव घटत्वादेरुपलब्धाभावरूपत्वमिति कुत अलौकिकत्वसम्भावनेति
भावः ।

भट्टादिभिरीश्वरानङ्गीकारेण तज्ज्ञानस्य सुतरामसम्भवितत्वेन साक्षा-
त्कारस्यैकविधत्वमेवाङ्गीक्रियत इत्यतस्तन्मतं निराकुर्वन्नाह । सचेति ।
कार्यमात्रं प्रत्युपादानप्रत्यक्षस्य हेतुतया परमाख्यारूपोपादानप्रत्यक्षं विना
हाणकादिरूपकार्यस्यानुत्पत्त्या ईश्वरोऽवश्यमङ्गीकार्यः । तथा च तज्ज्ञानस-
त्त्वेन हेतुविध्यमेव तस्येति भावः । हेतुविध्यमेव विवृणोति नित्यद्रव्यादिना । नि-
त्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । सत्यन्तनिवेशक
ध्वंसेऽतिव्याप्तिः । प्रागभावेऽतिव्याप्तिवाराणाय विशेषदलनिवेशः । अनि-
त्यत्वं च प्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं वा । अन्यइति । भगवत्स-
म्बन्धन्यइत्यर्थः । अस्मदादिसाक्षात्कारइति यावत् । तत्र निर्विकल्पकसवि-
कल्पकयोर्मध्ये वैशिष्ट्यानवगाहोति । वैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानत्वमित्यर्थः ।
निर्विकल्पके विशेषणज्ञानसंपत्त्यर्थं घटत्वविषयकत्वमावश्यकम् । अतिभा-
नमन्तरा च जातिभानासम्भवात् घटविषयकत्वमपि तस्याङ्गीक्रियते । वैशि-

* घटत्वादेरलौकिकत्वासिद्धेरिति अपि पाठान्तरम् ॥

† निराकारवेत्तापि पाठान्तरम् ॥

तच्च यद्यपि न प्रत्यक्षसिद्धम् अतीन्द्रियत्वाऽभ्युपगमात् । तथा-
प्ययं घटइति विशिष्टज्ञानरूपकार्यानुमेयम् । तथाहि जन्यतद्दि-

ष्टविषयकत्वे तु न किञ्चित्साधकमिति वैशिष्ट्यानवगाहित्वमक्षतमेव । स-
विकल्पके च वैशिष्ट्यापि विषयत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तृसिंहाका-
रकज्ञानस्वीकारे तु तद्विरूपितवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानत्वं तन्निर्विकल्प-
कत्वमिति ध्येयम् । ननु चक्षुःसंयोगचक्षुःसंयुक्तसमवायरूपकारणबलात् घट-
घटत्वयोर्भावनवत् चक्षुःसम्बन्धविशेषणतारूपकारणबलात्तत्सम्बन्धस्यापि भा-
ने बाधकाभावः । प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने च गौरवं तथाचेदं सक्ष-
णमसम्भवप्रसङ्गमित्यत आह । निराकारश्चेति । निष्प्रकारकर्तृत्वर्थः । कश्चि-
त्तथैव पाठः । वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यानवगाहीत्यस्य संसर्गमर्यादया वैशिष्ट्यान-
गाहीत्यर्थः वैशिष्ट्यानिष्ठसंसर्गिकविषयताशून्यत्वं तत्त्वमिति निष्कर्षः । ननु
प्रकारतासामान्यशून्यत्वं विशेष्यतासामान्यशून्यत्वमपि लक्षणं कर्तुं शक्यत-
एवेति तत्कथं नोक्तमित्यत इष्टापत्त्या तथैवाह । निराकारश्चेति । निष्प्रकारकं-
निर्विशेषकश्चेत्यर्थः । वाकारस्यात्र व्यवस्थितविकल्पे द्रष्टव्यइति पुनर्निब-
लीकः पन्थाः ॥

नन्वयं घटइति ज्ञानोत्तरं घटत्वेनेमंजानामीत्येवानुव्यवसायः । तत्र च
वैशिष्ट्यस्य तृतीयाथत्वे घटत्वविशिष्टविषयकज्ञानवानिति, प्रकारत्वस्य तृती-
याथत्वे च घटत्वप्रकारकज्ञानवानित्याकारस्तथाच तादृशानुव्यवसायबलात्सवि-
कल्पकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि निर्विकल्पकस्य अनुव्यवसायगम्यत्वाभावात् तत्र
प्रत्यक्षं प्रमाणम् नाप्यनुमानमप्रयोजकत्वादिति सौमं सकमतं हृदि स्थोक्ता-
न्य गृह्यते । तच्चेति । निर्विकल्पकश्चेत्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धम् । अनुव्यवसायात्मक-
प्रत्यक्षप्रमितिगम्यम् । अभ्युपगमादिति । नैयायिकैरिति शेषः । अनुमेयम् ।
अनुमानगम्यम् । तच्चायं घटइत्याकारकः जन्यघटत्वविशिष्टसाक्षात्कारः जन्य-
घटत्वज्ञानपूर्वकः जन्यघटत्वविशिष्टज्ञानत्वात् । यद्यद्विशिष्टज्ञानं भवति
तत्तज्ज्ञानपूर्वकं भवतीति सामान्यमुख्यामी दण्डीपुरुषइति प्रत्यक्षं
दृष्टान्तः । नन्वत्र कार्यकारणभावादिरूपानुकूलतर्काभावादप्रयोजकत्वमि-
त्यत आह । तथाहोत्यादि । जन्येति । जन्यतद्द्विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति
जन्यतद्द्विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्यकारणभावएवानुकूलतर्कइति
भावः । घटत्वज्ञानादण्डविशिष्टज्ञानवारणाय तत्तदन्तर्भावः । नित्यत्वावर्त्त-
नाय च कार्यतावच्छेदके जन्यत्वप्रवेशः । नित्यस्य स्वरूपयोस्मत्वे फलान-

विशिष्टज्ञानं प्रतिजन्यतद्द्विशेषणज्ञानं कारणमिति निर्विवादं
भवति च प्राथमिकमस्माकमयं घटइति ज्ञानजन्यघटत्वविशि-
ज्ञानम् । अतस्तत्रापि घटत्वज्ञानं कारणम् । नच तदानीं घटत्व-
विशिष्टज्ञानमस्ति । विशेषणीभूतस्य घटत्वस्याऽज्ञानाद-
तौवैशिष्ट्यानवगाहि तद्वाच्यं तदेवच निर्विकल्पकम् । नच-
जन्मान्तरीयं घटत्वविशिष्टज्ञानं तत्र कारणम् । अव्यवहितपूर्व-
कालवर्तिनएव विशेषणज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् । नच भागवतं

श्वभावादिति नियमात् कारणतावच्छेदकेपि जन्यत्वप्रवेशः । वस्तुतस्तु सा-
मानाधिकरण्यप्रत्यासत्या तस्य हेतुत्वबोधनाय कारणतावच्छेदके जन्यत्व-
निवेशनमिति बोध्यम् । निर्विवादमिति । यथाच नविवादस्तथोपरिष्ठाह-
स्यते । तथाच कार्यकारणभावरूपानुकूलतर्कसत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमनुमानस्ये-
ति भावः । पक्षेहेतुं सङ्गमयति । भवतिचेति । धारावाहिकस्थले द्वितीयादि-
विशिष्टज्ञानस्य पूर्वपूर्वविशिष्टज्ञानजन्यत्वसम्भवान्ननिर्विकल्पकसिद्धिरित्यतः
प्राथमिकमिति । तत्रापि घटत्वविशिष्टज्ञानेपि । ननु घटत्वप्रकारकज्ञान-
मेवाङ्गीक्रियतामित्याशङ्कानिराचष्टे । नचेति । तदानीम् । प्राथमिकघटत्व-
विशिष्टज्ञानात्पूर्वम् । अज्ञानादिति । तथाच विशेषणज्ञानं विना न तस्य
विशिष्टज्ञानत्वमिति भावः । अतइति । विशेषणज्ञानाभावेन तस्यविशि-
ष्टज्ञानत्वाभावादित्यर्थः । तदिति । घटत्वविषयकं ज्ञानमित्यर्थः । ननु वैशि-
ष्ट्यानवगाहिघटत्वविषयकज्ञानसिद्धावपि न निर्विकल्पकसिद्धिरित्यत आह ।
तदेवचेति । अनन्यथासिद्धपूर्ववर्त्तिनएव कारणत्वाज्जन्मान्तरीयघटत्वविशिष्ट-
ज्ञानस्य पूर्ववर्त्तित्वादेव कारणत्वमस्त्वित्याशङ्कते । नचेति । अव्यवहितेति । न-
हि पूर्ववृत्तित्वमात्रं कारणत्वघटकमपित्ववहित पूर्ववृत्तित्वं तच्च न तच्चेति-
भावः । कार्यमात्रं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वादीश्वरीयज्ञानस्यैव हेतुत्वमस्त्व-
त्याशङ्कते । नचेति । तज्जनकं । घटत्वविविशिष्टज्ञानजनकं । सामानाधि-
करण्येति । एकस्य दण्डज्ञाने पुरुषान्तरस्य दण्डविशिष्टज्ञानवारणाय सम-
वायसम्बन्धेन तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति समवायसम्बन्धेन तद्विशेषणज्ञानस्य
हेतुत्वमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्या तस्य हेतुत्वेन भगवज्ज्ञानस्य न
हेतुत्वमिति भावः । व्यधिकरणत्वात् । अस्मादीयघटत्वविशिष्टज्ञानव्यधिकर-
णत्वात् । तत्रकारणमिति । घटत्वविशिष्टानुमेव कारणमित्यर्थः । तदेव ।

* सप्रकारकत्वाभावादिति भावइतापि पाठान्तरम् ॥

घटत्वज्ञानं तज्जनकं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तस्य हेतु-
त्वात् । भागवतज्ञानस्य च व्यधिकरणत्वात् । नन्वस्तु घटत्व-
विशिष्टस्मरणमेव तत्र कारणम् । नच विशेषणज्ञानं विना
तदेव विशिष्टज्ञानं कथमिति वाच्यम् । विशिष्टानुभवे हि वि-
शेषणज्ञानं कारणं । नतु स्मरणेऽपि तेन विनापितदुपपत्तेः ।
अन्यथा ऽनवस्थानात् ॥

अस्तुवानिर्विकल्पकं घटत्वस्मरणमिति चेन्न अपूर्व-
घटत्वादिविशिष्टबुद्धौ तदसम्भवात् नहि चैवत्वादिकं पूर्व-

स्मरणात्मकविशिष्टज्ञानमेव । पूर्वानुभवस्य समावायसम्बन्धेन स्मरणपूर्वम-
सत्त्वादिशिष्टज्ञानत्वस्य विशेषणज्ञानकार्यतानवच्छेदकत्वेन विशिष्टानुभव-
त्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यमित्याह । विशिष्टानुभवेऽहोत्यादिना । नतु स्म-
रणेऽपि । नतु विशिष्टस्मरणेऽपि । तेन विना । विशेषणज्ञानेन विना ।
तदुपपत्तेरिति । विशिष्टस्मरणोपपत्तेरित्यर्थः । कदाचिदपि दण्डज्ञानासत्त्वे
संस्काराभावेनैव दण्डविशिष्टस्मरणाभावात्तत्र विशेषणज्ञानहेतुत्वस्य निर-
र्थकत्वात्पूर्वानुभवस्य विनष्टत्वादिशेषणज्ञानस्य स्मरणजनकत्वासम्भवेति
भावः । ननु पूर्वानुभवस्य नष्टत्वादिशेषणज्ञानस्य स्मरणजनकत्वासम्भवेति
विशिष्टस्मरणमेव स्मरणात् पूर्वकल्पनीयमित्यत आह । अन्यथेति । अन्य-
था विशिष्टस्मरणं प्रत्यपि विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे पूर्वमनुभवस्यासत्त्वात्तज्जन-
कमपि स्मरणमेव वाच्यमेवन्तत्रापि स्मरणान्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः ॥

नन्वनुभवत्वजातौ मानाभावेन स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपस्य तस्य निवेशे गौर-
वादिशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन विशिष्टस्मरणं प्रत्यपि वि-
शेषणज्ञानं हेतुः नचानवस्था तत्पूर्वनिर्विकल्पकात्मकस्मृतेरौपगमार्त्तं नच
ममापि घटत्वविशिष्टानुभवपूर्वं घटत्वविशिष्टस्मरणस्य तत्पूर्वच घटत्वनिर्वि-
कल्पकस्मरणस्य कल्पनेन न दोष इति वाच्यम् तत्पूर्वं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात्
तदपेक्ष्य घटत्वनिर्विकल्पकानुभवस्यैव स्वीकर्तुमुचितत्वादित्यत आह । अस्तुवे-
ति । तथासति ममापि घटत्वविशिष्टानुभवपूर्वं घटत्वनिर्विकल्पकस्मरणमेव
कल्प्यत इति न ज्ञानद्वयकल्पने गौरवमिति भावः नच निर्विकल्पकात्मकस्मृ-
तिस्वीकारान्निर्विकल्पकात्मकं ज्ञानं सिद्धमेवेति क्वचिदिति वाच्यम् तथा-

मनुभूतं यतः स्मरेत् । नचाद्यनुभवं विनैव तस्य स्मरणं । तस्य
तद्वेतुत्वात् ॥

पि निर्विकल्पकानुभवस्यासिद्धत्वादिति । ननु निर्विकल्पकात्मकस्मरणमेवा-
नुपपन्नम् तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वे न
हेतुत्वाज्जापमानं सप्रकारकमेव स्यान्नतु निष्प्रकारकमिति चेत् तद्विशेष्यक-
स्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकसंस्कारत्वेनापि सामान्यकार्यकारणभावकल्पनादिशि-
ष्यज्ञानं विनाजायमानं ज्ञानं निर्विकल्पकमेव जायत इति दिक् । ननु सर्वत्र
विशिष्टानुभवपूर्वं विशिष्टस्मरणस्य निर्विकल्पकात्मकस्मरणस्य वा हेतुत्वक-
ल्पने तत्स्मरणे ऽनुभवः कारणं तदनुभवे च स्मरणान्तरमित्यनवस्था किञ्चपू-
र्वाननुभूतपदार्थस्य आद्यानुभवे स्मरणमेव कारणं वाच्यम् तच्च न सम्भवति
तज्जनकानुभवाभावात् जन्मान्तरीयानुभववत्त्वादेव स्मरणोपगमे च जन्मा-
न्तरानुभूतानां घटादिपदार्थानामपि स्मृतिप्रसङ्गादिति चेन्न आद्यानुभव-
जनकस्मरणस्य जन्मान्तरीयानुभवादेवानायत्या अदृष्टविशेषरूपोद्बोधकसह-
कृतादुपपत्तेः नच पटादिस्मृतिप्रसङ्गः तत्र फलोत्पत्तेरभावेनादृष्टयोद्बोधक-
त्वाकल्पात् अगवस्थापाश प्रामाणिकत्वेनादृष्टत्वादिति न किञ्चदेतत् । तद-
सम्भवात् स्मरणासम्भवात् । नन्वादृष्टविशेषरूपोद्बोधकवशाज्जन्मान्तरानुभूतचै-
वत्वादिकमपिर्यस्मृतामित्यत आह । नहीति । पूर्वमिति । जन्मान्तर इत्यर्थः ।
अनुभूतमिति । चैत्रत्वादिजातेस्तत्तच्छरीरवृत्तित्वेन चैत्रशरीरस्य च जन्मा-
न्तरेऽभावेन तद्वृत्तिचैत्रत्वादेर्याहकाभावादनुभवासम्भवेन न स्मृतिसम्भवः त-
त्स्मरणस्य तदनुभवपूर्वकजननियमादिति भावः । नन्वप्रयोजकोऽयं नियमो ना-
दरणीय इत्यत आह । नचेति । तस्य । अनुभवस्य । तद्वेतुत्वात् स्मरणहेतुत्वात् ।
तथाच स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रत्यनुभवस्य हेतुतया न तादृशनियमस्याप्रयोजकत्व-
मिति भावः नचेदृशकार्यकारणभावेमानाभाव इति वाच्यम् तथासति कदा-
चिदननुभूतस्यानुभूतस्य वा तदंशे उपेक्षात्मकज्ञानविषयस्य स्मरणोपपत्तेरु-
पेक्षान्यज्ञानत्वेन तद्वेतुताया आवश्यकत्वात् नच संस्काराभावादेयमाप-
त्तिरिति वाच्यम् । संस्काररूपव्यापारहारातस्यापि हेतुत्वात् व्यापारेण व्या-
पारिणोऽन्यथासिद्धाभावेन संस्कारेणानुभवान्यथासिद्धेरसम्भवात् उपजीव्य-
विरोधाच्च तथाहि आशुविनाशिनः कालान्तरभाविफलं प्रति कारणत्वं
व्यापारं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानाच्चिरध्वस्तानुभवस्य कालान्तरीप-
स्मृतिहेतुत्वोपपत्त्यर्थं व्यापारे कल्पनीये संस्कार एव व्यापारः कल्प्यत इत्यनुभ-

किञ्च यच्च घटत्वं न स्मृतं तच्च विशिष्टज्ञानसामाग्राभावा-
द् घटघटत्वयोः साक्षात्कारसामग्रीतः साक्षात्कारोत्पत्तौ

वस्य कारणत्वमुपजौष्यैव संस्कारसिद्धिरिति । ननु तर्हि कृमत्वादनुभवध्वंस-
स्य आपारत्वमास्तां कृतमकृमसंस्कारकल्पनेन नचकारणीभूताभावप्रतियोगि-
त्वस्यैवप्रतिबन्धकत्वपदार्थत्वात् स्मृतिकारणीभूतानुभवध्वंसप्रतियोगित्वस्या-
नुभवे सत्त्वात्तत्प्रतिबन्धकत्वापत्त्या न तस्य तद्वैतुत्वमिति वाच्यम् प्रतिबन्ध-
कसंसर्गाभावत्वेनैव कार्यभावे हेतुतया संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणतया
एव प्रतिबन्धकत्वशरीरघटकत्वात् स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन सं-
सर्गाभावत्वावच्छिन्न कारणतावच्छेदकोयोधर्मस्तद्वैतुत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वपद-
ार्थत्वात् तद्वर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसंसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणतानिरू-
पितस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयधर्मवत्वस्य
तद्वर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वपदार्थत्वादिति निष्कर्षः तथाचानुभवध्वंसस्य ध्वं-
सत्वेन कारणतयाऽभावत्वेनाकारणत्वाच्च प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति चेत् त-
र्हि सर्वांशेऽपेक्षात्मकज्ञानादपि स्मरणापत्तेः अस्मन्मते चोपेक्षान्यज्ञानत्वेन
संस्कारहेतुतया तदभावादेवास्मरणात् नच स्मरणं प्रत्येव तेन रूपेण हेतुत्वम-
स्तुक्तमन्तर्गद्गुणसंस्कारेणेति वाच्यम् उपेक्षात्वस्यैकस्याभावेन तत्तद्वैतु-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदकूटस्यैव निवेशनीयतया स्मृतिजनकतायां
सर्वांशेऽपेक्षाभेदानामांशिकोपेक्षाभेदानामेकत्र निवेशप्रसङ्गेन तेषां मि-
थोविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानव्यत्यप्रसङ्गात्
मन्मतेषु संस्कारजनकतावच्छेदककोटौ सर्वांशेऽपेक्षाभेदानामांशिकोपेक्षा-
भेदानां च स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशेनैकत्र तेषामनिवेशाज्ञा-
प्रवमस्वण्डितमेवेति संस्कार सिद्धेरावश्यकत्वादितिकृतं पञ्जवितेन ॥

ननु प्रमेयवानित्यनुभवे प्रमेयत्वेन चैतत्त्वविशिष्टस्यापि पूर्वमनुभूतत्वाद्-
दृष्टविशेषस्य च प्रमेयत्वांशे उद्बोधकत्वाकल्पनेन केवलंचैतत्त्वविशिष्टस्मरणोप-
पत्तिः तदंशेऽन्याप्रकारकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तदंशेऽन्याप्रकारकत्वेन तु
नानुभवस्य हेतुत्वं जातिमानित्यनुभवोत्तरसंघटइति स्मरणापत्तेः सा । जा-
तित्वांशे उद्बोधकत्वाभस्य कल्पनेनैव वारणात् उद्बोधकत्वाभावाभयोः फलो-
कोपत्वादिति अनयैवच दिशा अदृष्टदशरथादिमनः पदादिशक्तिग्रहोपीत्यत
आह । किंचेति । न स्मृतमिति । उद्बोधकविरहादिति शेषः । विशिष्टज्ञा-
नसामाग्राभावात् । घटत्वज्ञानरूपघटत्वप्रकारकज्ञानसामाग्राभावात् । सा-

न किञ्चिद्वाधकमस्ति । तदेवचादमाकन्तिर्विकल्पकमिति सङ्क्षेपः

ननु विशेषणज्ञानस्य हेतुतासिद्धौ सर्वमेतदेवं स्यात्तत्रैव
तुमानन्नपश्यामइति चेन्न ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यान्तद्वधार-
णात् विस्तरस्तुमणिमरोच्चावनुसन्धेयः ॥ वैशिष्ट्यावगाहि-

क्षात्कारसामग्रीतः । चक्षुःसंयोगचक्षुःसंयुक्तसमवायरूपचाक्षुषप्रत्यक्षसामग्री-
तः । साक्षात्कारोत्पत्तौ । चाक्षुषप्रत्यक्षोत्पत्तौ । नन्वेतावतासाक्षात्कारोत्पत्ताव-
पि न निर्विकल्पकसिद्धिरित्यत आह । तदेवचेति । घटत्वज्ञानशून्यकाले जाय-
मानं प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । अस्माकनैयायिकानां । निर्विकल्पकमिति । तथाच घ-
टत्वज्ञानाभावाज्जायमानं घटत्वज्ञाननिष्प्रकारकमेव भविष्यतीति सिद्ध-
निर्विकल्पकात्मकं ज्ञानमिति भावः ॥

ननु रक्तो दण्डो न वेति संशये रक्तत्वविशिष्टदण्डवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुद-
याहिशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन
हेतुतायाभावश्यकत्वात्ततएव दण्डज्ञानशून्यकाले दण्डविशिष्टपुरुषज्ञानानु-
रपत्तिनिर्वाहेऽलंविशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया नच विशिष्टस्य वै-
शिष्ट्यमिति, न्यायेन विषयता*शालिबुद्धिं प्रत्येव विशेषणतावच्छेदकप्रकार-
कनिर्णयकं हेतुत्वेन दण्डज्ञानशून्यकाले दिशेथे विशेषणन्तत्रपि विशेषणा-
न्तरमिति, न्यायेन दण्डविशिष्टज्ञानापत्तिवारणाय तद्वैतुत्वमावश्यकमिति
वाच्यम् तथापि तद्वैतरेवेति न्यायेन, विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादेव विशि-
ष्टप्रत्यक्षोपपत्तेः अनुमितयादौ तु परामर्शादिव नियामकइत्याशयेन मौ-
मांसकप्राशङ्कते । नन्विति । हेतुतासिद्धौ । विशिष्टज्ञानं प्रति हेतुता सिद्धौ । स-
र्वमेतत् । निर्विकल्पादिसाधनम् । एवं स्यात् । पूर्वोक्तन्यायेन सयुक्तिकं स्यात् ।
तत्रैवचेति । विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वएवचेत्यर्थः । मानमिति । विशेष-
णविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादेव तदुपपत्तेस्तत्र प्रमाणाभावइत्यर्थः । प्रमाणाभा-
वस्यैव प्रमेयाभावव्याप्यत्वादिति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । वि-
शेषणज्ञानसत्त्वे विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानाभावइत्ये-
वंरूपान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । तद्वधारणात् । विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबु-
द्धिहेतुत्वावधारणात् । यथान्वयव्यतिरेकाभ्यां दण्डे घटकारणत्वग्रहस्तथा प्र-
कृतेपोति भावः । ननु न केवलमन्वयव्यतिरेकावेव कारणताग्राहकावतिप्रस-

* विशिष्ट ज्ञानोय विषयताशालि बुद्धिं प्रतीतार्थस्तेन निर्विकल्पकेतुरीय
विषयतासत्त्वे पिनदोष इति भावः ॥

सप्रकारकं, वा ज्ञानं सविकल्पकम् ॥ प्रकारताचायङ्गुटइ-
त्यादिज्ञाने विशेषणस्य घटत्वादेर्विशेषणत्वापरनामाविष-

ज्ञादपित्वनन्यथासिद्धान्वय्यतिरेकावेव प्रकृते च विशेषणविशेष्येन्द्रियसं-
क्षेपेण विशेषणज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वात् तथाविधयोस्तयोस्सम्भवइत्यत आह ।
विस्तरस्त्विति । अनुसन्धेयइति । कदाचिद्घटइति स्वरूपतोघटत्वप्रकारक-
ज्ञानस्य, कदाचिच्च जातिमानिति जातित्वरूपेणघटत्वप्रकारकज्ञानस्योत्प-
त्तिरिति नियमनिर्वाहाय स्वरूपतोघटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतोघटत्व-
ज्ञानत्वेन, जातित्वेन घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति च जातित्वेन, घटत्वज्ञानस्य हे-
तुताया आवश्यकतया विशेषणज्ञानस्य हेतुतासिद्धिः । अथ घटत्वज्ञानसत्त्वेपि
कदाचिद्यङ्गुटइत्याकारकघटत्वप्रकारकज्ञानस्य कदाचिच्चात्रघटत्वमित्या-
कारकघटत्वविशेष्यकज्ञानस्योत्पत्त्या तन्निर्वाहायानायत्वात्तत्तज्ज्ञानेऽदृष्टविशे-
षस्यैव नियामकत्वकल्पनमावश्यकं तथाच प्रकृतेऽदृष्टविशेषणैव तथाविधका-
दाचिकज्ञानद्वयोपपत्तेरलं विशेषणज्ञानस्य हेतुतयेति चेन्नैवं तत्र गत्यन्त-
राभावेनादृष्टस्य नियामकत्वकल्पनेपि प्रकृते दर्शितरीत्या गतिसम्भवेऽदृष्टवि-
शेषस्यैव नियामकत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् एकत्रादृष्टस्य नियामकत्वकल्पना-
दन्यत्रापि तस्यैवनियामकत्वकल्पने कार्यकारण भावमात्रोच्छेदोपत्तेरिति ।
ननु तथापि स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वं नाम घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघट-
त्वप्रकारकबुद्धित्वं तत्र जातित्वादिभासकसामग्र्योसत्त्वे ज्ञानं घटत्वां-
शेऽन्यप्रकारकमेवोत्पद्यते तदंशे जातित्वादिभासकसामग्र्यसत्त्वे च घटत्वांशे-
ऽन्याप्रकारकमेव जायतइति तादृशधर्मस्य नीलेतरघटत्वादिवदार्थसमाज-
यस्तत्त्वेन जन्यतानवच्छेदकत्वात्कथं तादृशज्ञानं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञा-
नस्य हेतुत्वङ्गुटयित्वा विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति चेन्न । जातित्वभास-
कसामग्र्योसत्त्वेपि जातिमान् घटइति स्वरूपतोघटत्वविशिष्टबुद्धिर्दयाद्वट-
त्वांशे निरवच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वमेव स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वं
तदवच्छिन्नं प्रति च स्वरूपतोघटत्वज्ञानस्य हेतुत्व कल्पनं विना आपत्तिवारणा-
सम्भवादिति । ननु नित्यत्वावर्तनाय जन्यविशिष्टज्ञानतुमेव विशेषणज्ञा-
नकार्यतावच्छेदकं वाच्यं तत्र जनयतुं ध्वंसप्रतियोगितुं प्रागभावप्रतियो-
गित्वं वा कालिकसम्बन्धेन घटादिमतुं वेतत्र विनिगमनाविरहइति चेन्न
नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकते क्षतिविरहात् । अथैवं कारणतानु-

पपत्तिः कारणतुं हि कार्यव्यवहितपूर्वजणावच्छेदेन कार्यधिकरणदेश-
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तच्चघटाधिकरणकपालेयत्किञ्चि-
द्वटाव्यवहितपूर्वजणावच्छेदेन दण्डाभावसत्त्वात्कारणतानुपपत्तिरिति त-
त्तत्कार्यव्यवहितपूर्वजणावच्छेदेन तत्तत्कार्यधिकरणवृत्तरभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकधर्मवत्त्वं वाच्यं तथासति घटत्वावच्छिन्नं प्रति रासभत्वेनापि कारण-
तुप्रसङ्गः यत्किञ्चिद्घटाव्यवहितपूर्वजणावच्छेदेन कपाले तस्य सत्त्वात् तथा-
च कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्वक्तृत्वात्तद्वक्तृत्वेन धृत्वा तत्तत्कार्य-
व्यवहितपूर्वजणावच्छेदेन तत्तत्कार्यधिकरणवृत्तरभावेतिव वाच्यम् एवं
च नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकते कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्वक्तृ-
नित्यव्यक्तेरपि प्रविष्टतया तदव्यवहितपूर्वजणाप्रसिद्धे रिति चेन्न कार्यकार-
णभेदेन कारणतायाभिन्नतया प्रकृते नित्यव्यवहितप्रतिपक्षव्यक्तीनामेव तत्तद्वक्ति-
त्वेनोपादानात्तत्साधारणरूपेणकार्यत्वेपि कारणत्वे बाधकाभावात् एवं
समवायकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन विशिष्टज्ञानत्वबन्धस्य कार्यतावच्छे-
दकत्वेन नित्यसाधारणाभावाच्च वस्तुतस्तुजन्यप्रत्यक्षमात्रवृत्तिवैजात्यं स्वी-
कृत्य विजातीयविशिष्टज्ञानत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वाच्चाशुषत्वादिना
सङ्करभङ्गाच्च निर्विकल्पकेपि तद्वैजात्यसंस्कारः अतएव अन्यधीजन्यमात्रह-
त्येतादृशवैजात्यशून्यत्वाभावाज्जन्यसाक्षात्कारे प्रागुक्तसाक्षात्काररक्षणस्या-
व्याप्तिरिति परास्तम् तस्य निर्विकल्पकसाधारण्येन जन्यधीजन्यमात्रवृत्ति-
त्वाभावात् मानसावृत्तिवाभावाच्च तत्तत्क्षणे मानसावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणी-
यत्वादित्युक्तत्वादिति दिक् ॥

निर्विकल्पकनिरूप्य क्रमप्राप्तं सविकल्पकनिरूपयति । वैशिष्ट्या-
वगाहौति । सखन्धविषयकमित्यर्थः । नन्विन्द्रियसम्बद्धविशेषणतारूप-
कारणतावत्त्वान्निर्विकल्पकेपि सखन्धभावे बाधकाभावात्तस्यापि वैशिष्ट्या-
वगाहित्वमस्त्येत्यति व्याप्तिरित्यस्वरसादाह । सप्रकारकंवेति । किञ्चिन्नि-
ष्ठप्रकारताशालीत्यर्थः । निर्विकल्पके च प्रकारतयाघटत्वादेरभानात् त-
जातिव्याप्तिरिति भावः वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यावगाहौत्यस्य संसर्गसर्गादया
वैशिष्ट्यावगाहौत्यर्थः । किञ्चिन्निष्ठसांसर्गिकविषयताशालित्वमिति पर्यव-
सित्यर्थः । ननु किञ्चिन्निष्ठप्रकारताशालित्वमित्यपि वक्तुं शक्यतएवेति तत्कु-
तोनास्तमित्यत इष्टापत्त्या तथैवाह । सप्रकारकमिति । इदमुपलक्षणम् कि-
ञ्चिन्निष्ठविशेष्यताशालित्वमित्यपि तत्त्वमिति बोध्यम् । ननु सप्रकारकमित्यत्र
प्रकारत्वविशेषालित्वप्रकारत्वमित्यतस्तन्निरूपयति । प्रकारताचेति । ज्ञान-

यताविशेषः विषयता च विषयाकारप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः ॥

पदार्थान्तरमित्येकदेशिनः ॥

इति । निरूपितत्वं समस्यर्थः । घटत्वादेरिति । निष्ठत्वंषष्ठ्यर्थः । ज्ञाननिरूपितो घटत्वनिष्ठो विषयता विशेषइत्यर्थः । विषयताविशेषइति । विशेष्यताख्यविषयताप्रकारताख्यविषयतासांसारिकविषयतारूपत्रिविधविषयताभेदइत्यर्थः । ननु किन्तु विषयत्वमत्राह । विषयताचेति । विषयेति । घटो ज्ञानविषयइत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकइत्यर्थः । स्वरूपसम्बन्धविशेषइति । ज्ञानविषयरूपस्वरूपसम्बन्धइत्यर्थः ॥

ननु विषयतायाः स्वरूपसम्बन्धत्वाङ्गीकर्तृप्राचौ नमतेतस्याज्ञानस्वरूपत्वं विषयस्वरूपत्वं वा न तावदाद्यः ज्ञानरूपघटभूतकवृत्तिविषयतयोरैक्येन घटवद्भूतमिति ज्ञानोत्तरं घटनिष्ठप्रकारतानिरूपितभूतलनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवानहमित्याद्यनुव्यवसायवद्भूतलनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवानहमित्याद्यनुव्यवसायापत्तेः घटेपटापितिसमूहालम्बनज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेस्तत्तज्ज्ञानस्यैक्येन तत्स्वरूपघटपटादिविषयतायाः प्रपञ्चेन घटत्वाभावननिष्ठविशेष्यतानिरूपितघटत्वनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वरूपभ्रमत्वस्य तत्रसत्त्वात् । नद्वितीयः घटभूतलसंयोगाः घटवद्भूतलमितिसमूहालम्बनविशिष्टबुद्धोर्विषयाणामैक्येन विषयकृतवैलक्षण्याभावाद्विषयताकृतमेव वैलक्ष्यं वाच्यं तत्र च विषयताया विषयस्वरूपत्वेन तत्स्वरूपाणां तासामपि वैलक्षण्याभावात्समूहालम्बनविशिष्टबुद्धोर्वैलक्षण्यानुपपत्तिर्जागरूकैव न च समूहालम्बनाविषयस्य घटप्रतियोगिकत्वभूतलानुयोगिकत्वरूपसम्बन्धसम्बन्धस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वाद्बैलक्षण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । घटभूतलसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वानीतिसम्बन्धसम्बन्धविषयकस्यापि समूहालम्बनस्य सम्भवात् न च समूहालम्बने संयोगत्वेन संयोगभानान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् घटवद्भूतलं संयोगश्चेति विशिष्टज्ञानस्य तादृशसमूहालम्बनाद्वैलक्षण्यानुपपत्तेरित्यस्याः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वं दुर्वचमित्यत्राह । पदार्थान्तरमिति । तदाचातिरिक्ताया विषयताया विषयभेदेन भिन्नतया न पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति भावः । केचित्तु । स्वरू-

भट्टास्तु ज्ञातो घटइति प्रतीतेर्ज्ञानजन्यो विषयनिष्ठः प्राकट्यापरनामापदार्थो ज्ञाततासैव च विषयताज्ञानविषययोः सम्बन्धस्वरूपायुक्तञ्च तत्कथमन्यथा ज्ञानकर्मत्वघटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वाभावादित्याहुः ॥ तन्न ॥ विनष्टे घटे ज्ञातो घटइति प्रतीतेः । न हितज्ज्ञानं किञ्चिज्जनयितुं शक्नोति तस्यैवासत्त्वात् न च समवायिकारणं विना भावका-

पसम्बन्धरूपाया विषयताया अननुगमेनानुगतप्रत्ययानुपपत्तिरित्यत्र आह । पदार्थान्तरमित्याहुः । तदसत् । तस्यातिरिक्तत्वेऽपि तत्तद्विषयभेदेन भिन्नतयाऽनुगतप्रत्ययानुपपत्तितादवस्थ्यात् न चानुगतप्रत्ययानुपपत्तिः कथंवारण्येति वाच्यम् विषयतात्वमेकमङ्गीकृत्येत्येव हि अतएव घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति घटत्वविषयकज्ञानत्वेन हेतुतायां विषयतायाः प्रकारताविशेष्यतादिभेदेन भिन्नतया एकस्याः निवेशेऽन्यविधविषयताशालिज्ञानाद्विशिष्टबुद्धानुत्पत्त्यापत्तिरपि निरस्ता । तत्र विषयतात्वेन प्रकारताविशेष्यतयोरनुगमेनानुपपत्त्यभावादित्यास्तां विस्तरः ॥

घटजं भातीत्यादौ ज्ञानजन्यं घटनिष्ठं ज्ञातताख्यं पदार्थान्तरमङ्गीकार्यम् अन्यथा घटस्य कर्मत्वानुपपत्तेः क्रियोजन्यफलशालित्वस्यैव कर्मत्वरूपत्वात् तत्र च ज्ञानं, निमित्तकारणं, समवायिकारणञ्च, घटस्तदेव च विषयत्वमिति निष्कृष्टमहमतमादर्शयति । भट्टास्त्विति । ज्ञानजन्यः । निमित्तकारणविधया ज्ञानजन्यः । विषयनिष्ठइति । समवायेन विषयवृत्तिरित्यर्थः । सैव च । ज्ञाततैव च । सम्बन्धस्वरूपेति । अतिरिक्तसम्बन्धस्वरूपेत्यर्थः । युक्तं । सयुक्तिकम् । एतत् । ज्ञानजन्यविषयनिष्ठज्ञाततारूपपदार्थान्तरमङ्गीकरणम् । अन्यथेति । ज्ञानजन्यविषयनिष्ठज्ञाततारूपपदार्थान्तरमङ्गीकारेइत्यर्थः । ज्ञानकर्मत्वमिति । घटज्ञानातीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वमित्यर्थः । क्रियेति । ज्ञानरूपधात्वर्थजन्यफलवत्त्वाभावादित्यर्थः । विनष्टइति । घटस्य नष्टत्वेन तत्र ज्ञानजन्यज्ञातताया असम्भवादिति भावः । तदेवोपपादयति । नह्येति । तत्र । विनष्टे घटे । तस्यैव । घटस्यैव । असत्त्वात् । नष्टत्वात् । ननु यथा मनसा नष्टे घटेऽपि विषयतासम्बन्धेन ज्ञानमुत्पद्यते तथा ज्ञानेनापि तत्र तदुत्पादने बाधकाभाव इत्यत आह । नचेति । समवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वाद् घटनाशेन न तदुत्पत्तिसम्भवः अन्यथा समवायिकारणनाशस्य समवेत-

यौत्पत्तिः सम्भवति तच्च स्वरूपसम्बन्धएव प्रतीतिर्विषयइति-
चेदन्यथापि सण्वास्तु कृतमधिकेन कर्मविभक्तेरपि तददे-
वोपपत्तेरिति सङ्क्षेपः ॥

अन्ये तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वम् अयं च

नाशे हेतुत्वाज्ज्ञाततौत्पत्तिद्वितीयक्षणएव तस्यानाशोपपत्तिरित्येव प्रसङ्ग-
इति भावः । ननु तच्च विषयतायाज्ज्ञाततारूपत्वाभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धरूप-
त्वमेवास्तामित्याशङ्कते । तत्रेतादिना । तच्च । नष्टघटस्थले । प्रतीतिः ।
ज्ञातोघटइति प्रतीतिः । अन्यथापौति । विद्यमानघटस्थलेपौत्यर्थः । सण-
वास्त्विति । स्वरूपसम्बन्धएवविषयोस्त्वित्यर्थः । अधिकेनेति । स्वरूपसम्ब-
न्धातिरिक्तज्ञाततारूपविषयतुल्यीकारेणेत्यर्थः । ननु सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धस्य
विषयत्वरूपत्वे तस्य ज्ञानजन्यत्वाभावाद्घटस्य क्रियाजन्यफलशक्तित्व-
रूपमुख्यकर्मत्वाभावेन(कर्मणिहितौयेति) सूत्रेण घटज्ञानातोत्पत्तादौघटपदो-
त्तरं द्वितीयविभक्त्यनुपपत्तिरित्यत आह । कर्मविभक्तेरपौति । द्विती-
याविभक्तेरपौत्यर्थः । तददेव । नष्टघटस्थलेवदेव । तथाचत्वज्ञानघट
स्थलेघटपदोत्तरं द्वितीयोपपत्त्यर्थज्ञौणमुख्यसाधारणकर्मत्वविशिष्टपरत्वं (क-
र्मणि हितौयेति) सूत्रस्यकर्मपदस्यावश्यमङ्गीकार्यं ममापि च तेनैव विद्य-
मानघटस्थलेपिघटपदोत्तरं द्वितीयोपपत्तिरितिभावः । एवंचक्रियान्यफलश-
क्तित्वरूपमुख्यकर्मत्वाभावेऽपि सविषयवाचकधातुसमभिव्याहारस्थले वि-
षयत्वरूपज्ञौणमेव कर्मत्वमिति नानुपपत्तिरिति हृदयम् । ननु तस्यतेऽभा-
वोज्ञातइति प्रतीत्या अभावेऽपि ज्ञातताया अवश्यमङ्गीकारात्ममवाधि-
कारणं विना भावकार्योत्पत्त्यसम्भवइति न नियमस्तथाच नष्टघटस्थलेपि
नानुपपत्तिरित्यत आह । सङ्क्षेपइति । समवायस्यातिरिक्तस्य तेरनङ्गी-
काराद्विलक्षणस्वरूपसम्बन्धेन तस्याश्रयत्वमेव समवायिकारणत्वम् एवंच वि-
लक्षणस्वरूपसम्बन्धेन स्वाश्रयविना स्वस्यानुत्पत्तिरित्येव नियमः अभातस्थले
च विलक्षणस्वरूपसम्बन्धेन स्वाश्रयत्वमभावस्याङ्गीक्रियते । विलक्षणस्वरूप-
सम्बन्धेन स्वाश्रयघटस्यासत्त्वाच्च नष्टघटस्थलेऽनुपपत्तिर्जागरूकैवेति भावः
स्वमतावष्टम्भेनदन्दूषणमित्यपि केचित् । वस्तुतस्तु गौणकर्मत्वेनाप्युपपत्ते-
रतिरिक्तज्ञाततायां प्रमाणाभावान्न तद्रूपत्वविषयतायाइत्येव दूषणं सा-
रम् ।

प्रकारतानविषयताविशेषः किन्तुप्रतियोगित्वमेवेत्यङ्गीकर्तव्यं। द्वेषांविश-
तमाह । अन्येतित्यादिना । भासमानं यद्वैशिष्ट्यं सम्बन्धस्यति

तद्वत्त्वस्य वैशिष्ट्यमभासते तत्प्रतियोगिच घटत्व-
मित्याहुस्तन्म । दण्डपुरुषसंयोगादिति समूहालम्बने दण्डो
पुरुषइतिवदण्डस्य प्रकारतापत्तेः संयोगोहि दण्डस्य वै-
शिष्ट्यमभासते तत्प्रतियोगी च दण्डइति दिक् ॥

तच्चप्रत्यक्षमिन्द्रियात्मकं द्वेधा द्रव्याग्राहकस्तदग्राहकञ्चद्वे-

योगित्वमित्यर्थः । पुरुषेदण्डइतिज्ञानेपिदण्डस्य प्रकारतापत्तिः संयोग-
प्रतियोगित्वस्य दण्डे सत्त्वादतोभासमानेति तदज्ञाने च दण्डप्रति-
योगिकसंयोगाभानान्नातिव्याप्तिः । प्रतियोगित्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषएव ।
इदमेवसङ्क्षेपयति । अयमिति । घटत्वस्य वैशिष्ट्यम् । घटत्वनिरूपित-
सामवायः । संयोगोहीति । वस्तुगतया भासमानोयः संयोगस्तत्प्रतियोगि-
त्वस्य दण्डे सत्त्वात्प्रकारत्वापत्तिरित्यर्थः । ननु तत्प्रतियोगिकत्वेनभास-
मानयद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः समूहालम्बनविशिष्टबुद्ध्योर्भेदानु-
पपत्त्यामिश्रिष्टज्ञाने प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपसम्बन्धसम्बन्धोपि भासतइ-
त्युपेयते समूहालम्बने च दण्डप्रतियोगिकत्वेनसंयोगस्याभानान्नातिव्याप्ति-
रित्यत आह । दिगिति । तथापि दण्डपुरुषदण्डप्रतियोगिकसंयोगादिति
समूहालम्बनेऽतिव्याप्तिः नचात्र दण्डप्रतियोगिकत्वस्यसम्बन्धसम्बन्धविधया
न भानमितिवाच्यम् तथा सति सांसर्गिकविषयताया अतिरिक्तत्वाभ्यु-
पगमेक्षिमपराहं प्रकारतया । सम्बन्धसम्बन्धस्यविशिष्टज्ञानविषयत्वे गो-
रवच्च विषयकृतवैलक्षण्याभावेऽपि विषयताकृतवैलक्ष्येनैव ज्ञानानां
वैलक्ष्योपपत्तेरित्याद्युह्यम् ।

तच्चेति । साक्षात्काररूपप्रमाकरणत्वेत्यर्थः । तृतीयानुचयायरूपप्रमाक-
रणत्वस्य व्यवसाये सत्त्वादानोपादानोपेक्षादिप्रमाकरणत्वस्य च निर्विक-
ल्पके सत्त्वात्सविकल्पकादिरूपप्रमाकरणत्वस्य चक्षुरादिसंयोगे सत्त्वात्तस्य
बहुविधत्वमितमतनिराकरणायाह । इन्द्रियात्मकमिति । चक्षुरादिकमेव
प्रतयप्रमाणमन्येषां तु व्यापारत्वमिति भावःवस्तुतस्तु प्रतयप्रमाणम-
निराकरणायाह । इन्द्रियेति । द्रव्याग्राहकत्वम् । द्रव्यविषयकलौकिकसा-
क्षात्कारजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् तेनोपनीतभानमादायनरसनेन्द्रिया-
दावतिप्रसङ्गः अनुपधायकखण्डवच्चुः सङ्ग्रहायजनकतावच्छेदकधर्मव-

व्याहकाणि चक्षुःस्वप्नानां सि ॥ अन्यद्वाहकं रसनं श्रवणं च
ननु मनसो द्रव्याहकत्वे सत्यन्वयापि विप्रकृष्टघटोपलब्ध्या
पत्तिः ॥ न च तदात्ममात्राहकं सर्वविषयकसिद्धान्तव्याधा-
तात् ॥

उच्यते मनः सर्वविषयकमपि बहिर्विषयज्ञानजनने पर-
तन्त्रं परंचक्षुःराद्युपस्थितियोगजधर्मः सामान्यलक्षणा च-
न पुनश्च क्षुरादिमात्रं स्मृतपदार्थानां मनसा संसर्गग्रहाच्च

त्वनिवेशः । तद्व्याहकञ्च । द्रव्याहकञ्चेत्यर्थः । द्रव्याहकत्वं च द्रव्य-
विषयकलौकिकसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकधर्मशून्यत्वम् तेनानुपधायकस्व-
रूपचक्षुषि नातिप्रसङ्गः तत्रापि चक्षुष्टस्य सत्त्वादिति । अन्यत् । द्रव्य-
ग्राहकेतरत् । नन्वन्वस्य घटसन्निकर्षे स्पर्शनं जायतएवेतयोर्विप्रकृष्टे-
ति । दूरवर्तीत्यर्थः । तत् । मनः । आत्ममात्रग्राहकमिति । तथा च मन-
स आत्मभिन्ना ग्राहकत्वात् तेन घटादियहापत्तिरिति भावः ।

सर्वेति । मनः सर्वविषयकज्ञानजनकमिति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः ।
सर्वविषयकमपि । सर्वविषयकज्ञानजनकमपि । तथा च न तादृशसिद्धान्त-
भङ्ग इति भावः । परतन्त्रमिति । स्वेतरबहिर्विषयकज्ञानजनकसाम-
ग्रीसापेक्षमित्यर्थः । तथाचात्मस्य विप्रकृष्टघटादीनां मनसानुग्रहापत्तिस्त-
त्सहकारिचक्षुरादेरभावादिति भावः । किन्तु परमतमाह । परमिति ।
मौमांसकैर्ज्ञानलक्षणा सामान्यलक्षणा योगजधर्मस्वीकारान्न मनसश्चक्षुरा-
दीन्द्रियमात्रसहकारित्वमेवोपेयते अतएवात्मानमनसा संपुण्यते मन इन्द्रि-
येण इन्द्रियमर्थेन इन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वनियमादिति सङ्ग-
च्छते इत्यतस्तन्मतमिदं कर्तुमाह । न पुनरिति । चक्षुरादिमात्रमिति । च-
क्षुरादिकमेव परमिति न पुनरित्यन्वयः । मात्रपदेन ज्ञानलक्षणादित्यव-
च्छेदः तथाच चक्षुरादिव्यापारं विनापि ज्ञानलक्षणादिसहकारेण कदा-
चिन्न मनसा ज्ञानजननात्तेषामपि सहकारित्वमावश्यकमुपदर्शितनियमस्तु
लौकिकप्रत्यक्षस्थले एवेति भावः । ननु ज्ञानलक्षणासहकारेण मनसा ज्ञा-
नजनने मानाभाव इत्यत आह । स्मृतेति । संसर्गेति । परस्परसम्बन्ध-
ग्रहादित्यर्थः । ननु परस्परसंसर्गाग्रहे काचित्तरत आह । कथमन्यथे-
ति । अन्यथा । ज्ञानलक्षणासहकारेण मनसा स्मृतपदार्थानां परस्परसंसर्ग-
ग्रहे इत्यर्थः । कविकाव्यादीति । कविना स्मृतिविषययो भूतपदार्थानां

कथमन्यथा कविकाव्यादि योगिनां योगजधर्मप्रत्यासत्ताम-
नसा सर्वसाक्षात्काराच्च ॥ प्रमेयत्वादिसर्वसामान्यलक्षणाप्र-
त्यासत्ता सर्वविषयग्रहाच्च ॥ क्व तर्हि मनः स्वतन्त्रम् अवाह्य
वस्तुषु कान्यवाह्यानि ॥ आत्मातद्योग्यगुणास्तदभावस्तद-
वृत्तिजातिस्तत्समवायस्य केते योग्यगुणाः सविकल्पकज्ञाने च्छा

परस्पर संसर्गग्रहे काव्यं विरच्यते नान्यथा वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य
हेतुत्वात् तथाच तदस्वीकारे संसर्गग्रहाभावेन काव्यरचनोच्छेदप्रसङ्ग-
इति तदस्वीकारावश्यक इति भावः । इदमुपलक्षणम् लौकिकसन्निकर्षवि-
नापि घटोनास्तीत्यादावभावांशे घटस्य भानात् एवं सौरभे लौकिकसन्निक-
र्षं विनापि सुरभिचन्दनमिति चाक्षुषोदयाच्च तदस्वीकारस्यावश्यक-
त्वमिति ध्येयम् । लौकिकान्यतद्विषयताशालिप्रतयत्वावच्छिन्नं प्रति कि-
ञ्चिद्विषयत्वावच्छिन्नतमिदं विषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुवेति कार्यकारण-
भावो बोध्यः कार्यतावच्छेदके लौकिकान्यत्वनिवेशात्प्राथमिकविशिष्टबुद्धौ
लौकिकसन्निकर्षजन्यनिर्विकल्पके च न व्यभिचारः कारणतावच्छेदके कि-
ञ्चिद्विषयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च न निर्विकल्पकोत्तरमुपनौत भानापत्तिः नि-
र्विकल्पकोत्तराप्रमाणकत्वाद्द्वौकारे तु तद्विषयताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुते-
ति बोध्यम् । सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारकारणत्वव्यवहितोत्तरत्वस-
म्बन्धेन कारणवैशिष्ट्यं निवेश्यैव तद्वृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानजन्यत्वनिवेशे-
तद्वृत्तिघटत्वद्वयत्वादिनानाधर्मप्रकारकज्ञाननिरूपितजन्यतानामनुगमकरू-
पाभावादिति । इत्थं च कार्यतावच्छेदके लौकिकान्यत्वानिवेशेपि न च-
तिरिति ध्येयम् । योगजधर्मसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारेऽनुभवमेव प्र-
माणयति । योगिनामिति । योगिनां योगजधर्मसहकारेण मनसा चक्षु-
रादिव्यापारं विनापि सर्वविषयकलौकिकसाक्षात्कारोदयात्तस्य सहका-
रित्वमावश्यकमिति भावः । प्रमेयत्वादीति । सर्वत्र प्रमेये चक्षुरादिव्यापा-
रं विनापि प्रमेयत्वेन प्रमेयसामान्यविषयकलौकिकसाक्षात्कारोदयात्तस्या-
भूपि सहकारित्वमावश्यकमिति भावः । स्वतन्त्रमिति । बहिर्विषयक-
ज्ञानजनकसामग्रानपेक्षमित्यर्थः । अवाह्येति । अवाह्यविषयकज्ञानजनने-
इत्यर्थः । अवाह्यानीति । योग्यानीति शेषः । तद्योग्येति । आत्मयोग्य-
गुणा इत्यर्थः । तदभावः । आत्मयोग्यगुणाभावः । तद्वर्तीति । आत्मतत्समवेत-
योग्यगुणवृत्तिजाति इत्यर्थः । साक्षात्त्वज्ञानत्वादिः । तदेकत्वेति । आत्मै-

प्रयत्नसुखदुःखहेषास्तदेकत्वपरिमाणे च ॥ तदेकत्वपरि-
माणे न योग्ये इति टीकाकृतः ॥

नन्वित्यं परात्मा परेण गृह्येत तद्गुणाश्च गृह्येरन्निति-
चन् ॥ परात्मतद्गुणानां परायोगप्रत्वात् ॥ स्यादेतत् च-
क्षुर्यदि द्रव्यग्राहकन्तदा परमाण्वादयोऽपि गृह्येरन्निति

कत्वपरममहत्परिमाणे चेत्यर्थः । द्रव्यसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वे तद्गतसङ्ख्या
परिमाणादिग्राहकसामग्र्या अपि सत्त्वाद्रव्यसाक्षात्कारस्य सङ्ख्यापरि-
माणविषयकत्वनियमेनात्ममानसे तयोरपि भानसम्भवइति भावः । नयो-
ग्ये । न लौकिकमानससाक्षात्कारविषयीभूते इत्यर्थः । अत्र च मनःसंयुक्तस-
मवायरूपकारणबलाज्जानादीनामिव तयोरपि मानसेबाधकाभावः न च
तथासति संस्कारादीनामपि मानसापत्तिः सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम् त-
ज्ज्ञानायत्त्या संस्कारस्य प्रातिस्विकरूपेण, विजातीयगुणत्वेन, वा प्रतिबन्ध-
कत्वकल्पनात्तद्वत्सङ्ख्यापरिमाणयोरपि प्रातिस्विकरूपेण प्रतिबन्धकत्वे प्र-
तिबन्धकतावच्छेदकवैजात्यस्वीकारेण गौरवात्तत्प्रत्यक्षे न किञ्चित्ताधकम्
न च ज्ञानादियोग्यगुणेष्वेव संस्कारव्यावृत्तवैजात्यं स्वीकृत्य विकृतौ योग्य-
विषयकमानसं प्रति विजातीयगुणत्वेन हेतुत्वात्तादृशवैजात्यस्य तत्स-
ङ्ख्यापरिमाणयोः स्वीकारे गौरवात्तयोरप्ययोग्यत्वमिति वाच्यम् मनः संयु-
क्तसमवायेन विजातीयगुणं विनापि आत्मत्वमानसजननाद्विजातीय-
गुणस्य विशेषसामग्रीत्वात्सम्भवेन सामान्यसामग्रीबलात्संस्कारप्रत्यक्षा-
त्तिवाराणाय विजातीयगुणभेदत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वादात्मत्वमानसे
आत्मत्वत्वेनापि हेतुत्वङ्गुल्यित्वा सामान्यसामग्र्या फले जननीये वि-
जातीयगुणात्मत्वयोरन्यतरस्य सहकारित्वकल्पनेन संस्कारप्रत्यक्षापत्ति-
वारणत्वतिगौरवात्तदपेक्ष्य विजातीयगुणभेदत्वेन कारणताया एवोचित्वा
दिति तयोः प्रत्यक्षस्वीकारेणोचितइत्यस्वरसष्टीकाकृतइत्यनेन सूचितः ।
इत्यमिति । आत्मनः आत्मसमवेतगुणानां च मनसो योग्यत्वे इत्यर्थः । प-
रात्मा । पुरुषान्तरीयात्मा । तद्गुणाश्च । परात्मसमवेतगुणाश्चेत्यर्थः । च-
कारेण गुणसमवेतजात्यादीनां तद्भावानां च सङ्ग्रहः । समाधत्ते ।
नेति । परायोग्यत्वात् । पुरुषान्तरीयमनसो योग्यत्वात् । आत्ममानसत्वाव-
च्छिन्नं प्रति विजातीयमनः संयोगत्वेनात्मसमवेतमानसं प्रति विजातीयमनः

चेन्न ॥ तेषाञ्च चुरयोगप्रत्वात् ॥ किन्तावच्छिन्नो योग-
महदुद्भूतरूपवद्द्रव्यम् ॥ परमाणुश्च न महानात्माद-
यश्चनोद्भूतरूपवन्तस्तद्रूपस्यानुद्भूतत्वादुद्भूतत्वञ्च जाति
विशेष इत्येके ॥ अनुद्भूतत्वरूपजात्यभावइत्यपरे ॥

संयुक्तसमवायत्वेनात्मसमवेतसमवेतमानसत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयम-
नः संयुक्तसमवेतसमवायत्वेनेत्यादिनानाकार्यकारणभावकल्पनात्पुरुषान्त-
रीयात्मान्यदीयमनसोः संयोगे च वैजात्यानभ्युपगमेन न तत्प्रत्यक्षापत्ति-
रिति भावः । गृह्येरन्निति । परमाण्वादेषु चक्षुःसंयोगसत्त्वादिति भावः
तेषाम् । परमाण्वादीनाम् । चक्षुरयोग्यत्वादिति । चक्षुर्जन्यलौकिकसाक्षा-
त्कारायोग्यत्वादित्यर्थः । वक्ष्यमाणलौकिकचाक्षुषसामग्र्यसत्त्वादिति भावः ।
महदित्यादि । द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति स म-
वायेन महत्त्वेन, उद्भूतरूपत्वेन, च हेतुतेत्यर्थः । परमाणौ महत्त्वा-
भावात् आत्मनि रूपाभावात् पिशाचादेशोद्भूतरूपवत्त्वाभावात् प्रत्यक्ष-
मित्याशङ्क्यलार्थः । तदेवाह । परमाणुश्चेत्यादि ना । तद्रूपस्य । पिशाचादि-
रूपस्य । अनुद्भूतत्वात् । उद्भूतभित्तत्वात् । यद्यपि पिशाचादिशरीरस्य
वायवोयत्वेन तत्र रूपाभावात्तद्रूपस्यानुद्भूतत्वादित्यसङ्गतम् तथापि पि-
शाचादिपदेन तन्निमित्तकारणपार्थिवोपपृथक्कभागीबोध्यः । ननुलाघवा-
द्विजातीयचक्षुः संयोगत्वेनैव द्रव्यचाक्षुषं प्रति हेतुत्वं परमाण्वादिवक्षुःसं-
योगे च वैजात्यानभ्युपगमान्नतत्प्रत्यक्षापत्तिरितिकिञ्चिदुद्भूतरूपादिहेतुत-
या न च विजातीयचक्षुः संयुक्तविशेषणताया अभिप्रायचाक्षुषहेतुतया वायावुद्भू-
तरूपाभावप्रत्यक्षानुरोधेन तत्र विजातीयचक्षुः संयोगसम्बन्धकतया वा-
योश्चाक्षुषापत्तिरितितत्रतद्हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । द्रव्यचाक्षुषजनक-
तावच्छेदकतया वैजात्यान्तरस्वीकारात्तस्य च तज्ज्ञानज्ञीकारात् न च तथा
पि विजातीयचक्षुः संयोगस्य चक्षुष्यपि सत्त्वात्तच्चाक्षुषापत्तिरित्युद्भूतरूप-
हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् स्वप्रतियोगिकसंयोगस्य स्वस्मिन्नभावेन च-
क्षुषि चक्षुः प्रतियोगिकसंयोगाभावादिति चेन्न विजातीयक्रियाया एव
विजातीयसंयोगनियामकत्वेन यत्रैकैव चक्षुः क्रियया घटेपरमाणौ च
युगपत्संयोगस्तत्र परमाण्वावपि विजातीयसंयोगस्य दुर्वारतया तत्प्रत्य-
क्षापत्तेर्वारणासम्भवात् । न च तत्तदुन्तरदेशस्यापि विजातीयसंयोगनियाम-

योगगुणाः योगद्रव्यगतद्रव्यरूपत्वान्निरूप्यता परिमा-
णपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्य हृदयत्ववेगाः ॥ मात्र
पदं घटाकाशसंयोगवारणाय ॥ कर्म च योगद्रव्यसमवेतम् ॥
जातिश्च योगद्रव्यगतद्रव्यरूपत्वादः समवायश्च ॥ त्वचो
महदुद्भूतरूपस्यैवयोगद्रव्यम् ॥ तेनपरमाणुवायुप्रदीप-
प्रभादयस्त्वचा न गृह्यन्ते ॥ परमाणोरमहत्वाद्वायोनीरूप-
त्वात् प्रभायाउद्भूतस्पर्शभावात् ॥ योग्यगुणाश्च रूपातिरि-

मकतया परमाण्वादिरूपान्तरदेशस्य तत्र नियामकत्वाकल्पनेन न तत्र
विजातीय संयोग इति वाच्यम् अनन्तान्तरदेशानां विजातीयसंयोगनियाम-
कत्वकल्पनापेक्षया महदुद्भूतरूपादिहेतुतायाएवोचितत्वादितदिक् ।
एकेतरनेनाखरसः सूचितः । स चोद्भूतत्वस्य जातित्वे नीलत्वादिना
सङ्करप्रसङ्गः । नच नीलत्वादिव्याप्यनानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम् । तथा
सति चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्युद्भूतरूपत्वेन कारणत्वानुपपत्तेः कारणा-
ननुगतेन अभिचारादिति । अनुद्भूतत्वमिति । नच नीलत्वादिना साङ्ग-
यमन्नापीति वाच्यम् । नीलत्वादिव्याप्यनानानुद्भूतत्वस्यैव स्वीकारात् ।
अनुद्भूतत्वाभावकूटविशिष्टरूपत्वेनच प्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वेन अभिचारा-
भावादिति भावः ॥

प्रसङ्गाच्चक्षुर्योग्यगुणानाह । योग्यगुणइत्यादिना । चक्षुर्योग्यइति
शेषः । योग्यद्रव्यरूपमिति । चक्षुर्योग्यद्रव्यवृत्तिरूपमित्यर्थः । तन्मात्रवृत्तौ-
ति । योग्यद्रव्यमात्रवृत्तौत्यर्थः । ननु तन्मात्रवृत्तौतत्र मात्रपदमनर्थकमि-
त्यत आह । मात्रपदमिति । घटाकाशसंयोगस्याकाशेपि वृत्तित्वाच्च योग्य
द्रव्यमात्रवृत्तित्वमिति भावः । ननु त्वाचप्रत्यक्षे त्वक्संयोगस्य हेतुत्वात्
परमाणुवायुप्रभादीनां स्पर्शनापत्तिरिति त्वगिन्द्रिययोग्यमेव द्रव्यत्वचागृ-
ह्यते तत्रैवाच्यं तत्र किन्तद्योग्यमिति हृदिस्थाशङ्कायामाह । त्वचइति । मह
दित्यादि । तथाच द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन त्वाचप्रत्यक्षं प्रति
समवायेनमहत्त्वत्वेनोद्भूतरूपत्वेनोद्भूतस्पर्शत्वेनच हेतुत्वात्तत्रप्रत्यक्षप-
त्तिरिति भावः । सामान्यता वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्युद्भूतरूप
त्वेन हेतुत्वात् त्वाचप्रत्यक्षेपि रूपं हेतुः तेन न वायोः प्रत्यक्षमिति हृ-
दयम् । यथाकर्म परमाण्वादिप्रत्यक्षं वारयति । तेनेत्यादिना । प्रभाया-
इति । नच प्रभाहि तेजोरूपमित्यनेन प्रभाया रूपत्वमेव न तु द्रव्य

क्ताश्चक्षुषोयोग्याः महदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रवृत्तयोमहदुद्भूतस्पर्श-
श्च ॥ अतएव वायुपरिमाणादयस्त्वचा न गृह्यन्ते तच्चक्षु-
रयोग्यत्वात् नवा दीपप्रभापरिमाणदय उद्भूतस्पर्शवदवृत्तित्वा-
त्तत्र हि अनुद्भूतस्पर्शादयोविद्यन्ते ॥ कर्मचयोगद्रव्यसम-
वेतं, योगद्रव्यगतं सामान्यं, च समवायश्च ॥

मीमांसाकास्तु महदुद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यत्वेनैव त्वचोयोग्यता
लाभवा न तु महदुद्भूतरूपमपि तत्प्रयोजकज्ञौरवाद-
तोवायुरपि स्पर्शनप्रत्यक्षः नच वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसा-

त्वमिति वाच्यम् । तदन्यमतानुसारेणैतदुक्तत्वादिति । प्रसङ्गाच्चगिन्द्रिय-
योग्यगुणानाह । गुणाश्चेत्यादिना । त्वचोयोग्याइति शेषः चक्षुर्योग्यस्यापि
रूपस्यत्वचाग्रहणप्रसङ्गाद्रूपाभिरिक्ताइति । महदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रेति । तन्मा-
त्रवृत्तित्वंचतदितरावृत्तित्वे सतितद्वृत्तित्वम् । महदुद्भूतस्पर्शश्चेति । सामाना-
धिकरण्येन महत्त्वाविशिष्टोद्भूतस्पर्शश्चेत्यर्थः । ननु चक्षुर्योग्यइतिव्यर्थकत
आह । असएवेति । अतएव चक्षुर्योग्यत्वविशेषणादेव । वाच्यमिति । वायुप-
रिमाणस्य चक्षुरयोग्यत्वादितिभावः । ननुद्भूतस्पर्शवदवृत्तेश्चक्षुर्योग्यगु-
णस्यैवाप्रसिद्धत्वात्तेनैवप्रत्यक्षपत्तिवारणे कृतं महदित्यादि विशेषणने-
त्यत आह । नवेति । तथाच प्रभा परिमाणस्य चक्षुर्योग्यत्वात्तस्यापि त्वा-
चप्रत्यक्षपत्तिरतस्तद्विशेषणमावश्यकमिति भावः । नच चक्षुर्योग्यत्व
विशेषणेनैव परमाणुगुणप्रत्यक्षवारणेऽत्र पृथक् महदिति विशेषणवैयर्थ्यं
मितिवाच्यम् । ऋटिपरिमाणस्पर्शनवारणाय प्रकृष्टमहत्त्वपरतया तदुपा-
दान्त्यावश्यकत्वात् । मात्रपदव्यावृत्तिमाह । नवावटेति । उद्भूतस्पर्श
वन्मात्रावृत्तित्वात् । उद्भूतस्पर्शवदितरावृत्तित्वात् । तथाच न तदित-
रावृत्तित्वस्वरूपतन्मात्रवृत्तित्वन्तस्येति भावः । तत्र हि । प्रभायाहि । क-
र्मचेति । त्वयोग्यद्रव्यसमवेतद्रव्यत्वयोग्यमित्यर्थः ॥

वायोरपि स्पर्शनप्रत्यक्षत्वादमीमांसकमतन्दर्शयति । मीमांसकास्त्व-
त्वादिना । लाघवात् । त्वाच प्रत्यक्षे रूपस्य हेतुताकल्पनेन लाघवात् । मह-
दिति । महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपमित्यर्थः । तत्प्रयोजकं । त्वाचप्रत्यक्षप्रयोजकं ।

स्वात्कारत्वावच्छेदेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वाद्वायौ तदभावान्नव-
मितिवाच्यम् ॥ लाघवाद्वाचाक्षुषत्वावच्छेदेनैव तद्वेतुत्वा
दित्याहुः ॥

गौरवात् । प्रभास्यार्शनवारणायोद्भूतस्यार्शस्यार्शनं प्रति हेतुत्वस्यावश्यक-
तया त्वाचप्रत्यक्षं प्रति रूपस्य हेतुत्वे गौरवात् । अत इति । उद्भूतरूपस्य
त्वाचप्रत्यक्षा प्रयोजकत्वादित्यर्थः । बहिरिन्द्रियेति । आत्मप्रत्यक्षस्य भिचा-
रवारणाय बहिरिन्द्रियजन्यत्वनिवेशः । अतएव न नित्यसाधारण्यमपीति
भावः । तदभावात् । उद्भूतरूपाभावात् । नैवमिति । न वायोः स्पर्शनप्रत्यक्ष
मित्यर्थः । लाघवादिति । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारत्वापेक्षया द्रव्य
वाचुषत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः । अत्र भौमांसकानाम-
यमाशयः । आत्मप्रत्यक्षे अभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवादुद्भूतरूपस्य कार्यतावच्छेदकं बहिर्द्रव्यप्र-
त्यक्षत्वं वाच्यम् तत्र बहिर्द्रव्यं आत्मान्यत्वं मानसविषयान्यत्वं वेति
विनिगमनाविरहः । अथ मूर्तप्रत्यक्षत्वमेव तत्कार्यतावच्छेदकं स्पन्दसम-
वायिकारणतावच्छेदकतया च मूर्तत्वं जातिरिति चेत् । तथापि प्रभायाः
स्पर्शनवारणायोद्भूतस्यार्शस्य स्पर्शनं प्रति हेतुत्वावश्यकतया त्वाचुषत्व-
मेव रूपजन्यतावच्छेदकमुपेयते । न तु मूर्तप्रत्यक्षत्वं वायोः प्रत्यक्षसन्देहेन
तस्य सन्दिग्धव्यभिचारकत्वात् तदुक्तम् (परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं
रूपजृम्भमाणव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनाया इव कार्यत्वकल्पनाया अयो-
गादिति) । तथाच वायोः स्पर्शनेबाधकाभावः । साधिकाच समीरोयं
मन्दो बहतीत्यादिप्रतीतिः । नचोद्भूतस्यार्शेनैव वायोरनुमानात् तादृशप्र-
तीतेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् । व्याप्तिज्ञानादिकं विनापि तादृशप्रतीतेर्जा-
यमानत्वात् । अन्यथा घटं सृशामीत्यादिप्रतीतेरप्यनुमानेनैवोपपत्तौ घटा-
दौनामपि स्पर्शनोच्छेदापत्तिरिति । अत्राहुर्नैयायिकाः । कारणभावात्का-
र्याभाव इति प्रतीत्या कार्यसामान्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकत्वन्तत्र च
मूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्यक्षरूपत्वेनाकारणत्वे च तदवच्छिन्नाभावस्य प्र-
योजकत्वासम्भवात् । प्रत्यक्षसामान्यभावे उद्भूतरूपाभावस्याद्भूतस्यार्शभावस्येति
विशेषाभावकूटस्य प्रयोजकत्वं वाच्यमिति गौरवम् । मन्मते चोद्भूतरूपाभा-
वस्यैवेति लाघवम् उद्भूतरूपत्वेनाकारणत्वे च तदवच्छिन्नाभावस्य प्रयोजक-
त्वासम्भवात्तद्वेतुत्वमावश्यकमेव । ननु तर्ह्युद्भूतस्यार्शत्वे न हेतुत्वमादाय-

विनिगमनाविरहः । भवन्मते वायोरिव मन्मते प्रभायाः प्रत्यक्षा नङ्गीका-
रादिति चेन्न । इहोपरिदेशे विहङ्गमइत्यत्र प्रभामण्डलस्यैवोपरिदेशतयात-
स्यच प्रत्यक्षानङ्गीकारे इह विहङ्गमइति प्रतीत्यनुपपत्तिः । संयोगप्रत्यक्षेया-
वदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् । एवं संयोगविभागलिङ्गकं चन्द्रतारादौ गत्यनु-
मानं स्यात् नच पूर्वोत्तरदेशयोश्चन्द्रादेरुपलब्धानुपलब्धाभ्यां संयोगविभाग-
योरनुमाना ताभ्याङ्गत्वानुमानमिति वाच्यम् । प्रभामण्डलरूपयोस्तयो-
र्भवन्मतेऽप्रत्यक्षत्वात्तस्मात्प्रभायाश्चाक्षुषाङ्गीकारस्यावश्यकत्वादुद्भूतस्यार्शत्वे न
कारणत्वासम्भवं । नच मूर्तप्रत्यक्षत्वस्य नित्यसाधारण्यात् कथं जन्यता-
वच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । समवायकाणिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन प्रत्यक्ष-
त्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात् । एवंरौत्यादिहे कार्यकारणभावे वायौ
रूपाभावेनन तत्प्रत्यक्षमिति । वायुर्वातीति प्रतीतिरनुमानेनैवोपपा-
दनीया घटादौ चोद्भूतरूपसत्त्वेन तत्प्रतीतिः प्रत्यक्षत्वमेवेति । ननु
गगनघटसंयोगस्पर्शनवारणाय विजातीय सत्स्यार्शनं प्रतिसामानाधि-
कारण्यसम्बन्धेनस्पर्शनाभावस्य प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया वायोरस्पर्शने वा-
युस्पर्शस्पर्शनानुपपत्तिः । चतुरणुकस्पर्शने व्यभिचारणाय सतिविजा-
तीय विज्ञातव्यं धर्मवत्* निवेशः । वैजात्यच्चेदन्वयव्याहृतज्ञानकर्म
साधारणम् । नचप्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ विजातीयसति स्पर्शान्य-
त्वनिवेशान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति विजातीयसत्त्वस्पर्-
शान्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसङ्गात् । एवं त्वक्संयु-
क्तसमवायरूपसामान्यसामग्र्या स्पर्शनाभावाभावरूपकारणं विनापि वायु-
स्पर्शस्पर्शनजननात्तस्य विशेषसामग्रीत्वासम्भवेन त्वक्संयुक्तसमवायरूप-
सामान्यसामग्रीवलाङ्गनघटसंयोगस्पर्शनापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च नच स्पर्श-
स्पर्शनं प्रतिस्पर्शत्वेनापि हेतुत्वङ्गत्वायित्वा सामान्यसामग्र्या द्रव्यसम-
वेह स्पर्शनत्वावच्छिन्नेजननीये स्पर्शनाभावाभावास्पर्शयोरन्य तरस्यसहका-
रित्वकैल्यनानुपपत्तिरिति वाच्यम् तथासति प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ
स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च वायोरप्रत्यक्षत्ववादमते
गौरवादिति वायुप्रत्यक्षत्वस्यैवोपपत्तिरिति चेन्नैवं । तादृशप्र-
तीबन्धकाभावंविनापित्वक् संयुक्तसमवायेन द्रव्यत्वस्पर्शनजननात् तस्य
विशेषसामग्रीत्वासम्भवेन सामान्यसामग्रीवलात् गगनघटसंयोगस्पर्श-
नापत्तेर्दुर्वारत्वात् । सद्भिन्नद्रव्यसमवेतस्पर्शनं प्रति सद्भिन्नत्वेनापि का-

* विजातीयत्वनिवेश इत्यपि पाठान्तरम्

रणत्वं कल्पयित्वा सामान्यसामग्र्याफले जननीये तादृशप्रतिबन्धका-
भावसद्विधयोरन्यतरस्य सहकारित्वकल्पनादापत्तिवारणेत्यति गौरवा-
त्तदपेक्षया गगनघटसंयोगस्यार्शनवारणाय स्यार्शनाभावविशिष्टविजातो-
यसत्त्वेनैव तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वोचितत्वात् विजातीयसत्त्वे स्यार्शना-
भाववैशिष्ट्यं च * सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । नच विजातीयसत्त्वस्या-
र्शनाभावयोर्मिथोविशेषणविशेषभावेविनिगमनाविरहइति वाच्यम् । वि-
जातीयसत्त्वविशिष्टस्यार्शनाभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वे सामानाधिकरण्य-
स्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धतया गौरवात् स्यार्शनाभावविशिष्टवि-
जातीयसत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वे तु तादात्म्यस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकस-
म्बन्धतया लाघवात् । प्रतिबन्धतावच्छेदकं च स्यार्शन्यस्यार्शनत्वम् । तेन वा-
योरप्रत्यक्षत्वेऽपि न तत्स्यार्शने व्यभिचारः । नच तादृशप्रतिबन्धकाभावं-
विनापि वायुस्यार्शनजननात् तस्यविशेषज्ञानासम्भवेन सामान्यसा-
मग्रीवत्ताद्गगनघटसंयोगस्यार्शनापत्तिरिति वाच्यम् । स्यार्शन्यस्यार्शनप्रतिस्पर्-
शत्वेनापि हेतुताकल्पनेन सामान्यसामग्र्या फले जननीये स्यार्शत-
याविधप्रतिबन्धकाभावयोरन्यतरस्य सहकारित्वोपगमात् । नच प्रतिबन्ध-
तावच्छेदककोटौ स्यार्शन्यत्वनिवेशेन स्यार्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च बाधोः
प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे गौरवाद्वायुप्रत्यक्षतास्वीकारणोचितइति वाच्यम् ।
वायुप्रत्यक्षानङ्गीकारे प्रकारान्तरेण लाघवसम्भवात् । तथाहि परमाण्वा-
दिघटितसन्निकर्षबलाद्द्रव्यत्वस्यार्शनवारणाय द्रव्यसमवेतस्यार्शनप्रतिवक्-
संयुक्तस्यार्शनवत्समवायत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् तच्च चतुरणुकस्यार्शने
व्यभिचारवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्यार्शनत्वं कार्यतावच्छेदकमुपेयं । त-
स्य च सद्भिन्नद्रव्यसमवेतस्यार्शनत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमादाय विनिगम-
नाविरहः । वायोरप्रत्यक्षत्वे तु वायुस्यार्शन्यस्यार्शने व्यभिचारेण द्रव्यान्यद्रव्यसम-
वेतस्यार्शनत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वासम्भवेन सद्भिन्नद्रव्यसमवेतस्यार्शनत्व-
स्यैव कार्यतावच्छेदकतया विनिगमनाविरहसम्भवात् । नचैवमसद्भिन्न-
गुणकर्मस्यार्शनापत्तिरिति वाच्यम् । एकाग्रघटितसन्निकर्षाद्विजा-
दिप्रत्यक्षवारणाय विजातीयस्यार्शनप्रति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन त्व-
क् संयोगाभावस्य प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया तेनैव सन्निकृष्टगुणकर्मस्यार्शना-
पत्तिवारणसम्भवात् । नचैवं त्वक्संयुक्तसमवायहेतुतायामेव बीजाभावः ।
येन तत्कार्यतावच्छेदकेविनिगमनाविरहो वायुप्रत्यक्षतावादिमते प्रस-

* सामानाधि कर ण्यघटित सामानाधि कर ण्यसम्बन्धेनेनपिपाठान्तरम् ॥

वैशेषिकास्तु समवायोनप्रत्यक्षः सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदा-

ज्येतेतिवाच्यम् असन्निकृष्टद्रव्यत्वादि स्यार्शनवारणाय त्वक्संयुक्तस्यार्शनवत्स-
मवायत्वेन सद्भिन्नद्रव्यसमवेतस्यार्शनत्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुता तत्रच द्रव्यान्य-
द्रवासमवेतस्यार्शनत्वमादाय न विनिगमनाविरहः । वायोरप्रत्यक्षत्वे न वा-
युस्यार्शन्यस्यार्शने व्यभिचारात् । वायुप्रत्यक्षत्ववादिमते तु द्रव्यान्यद्रवासम-
वेतस्यार्शनमादाय विनिगमनाविरहेणान्तपुरुषभेदभिन्नान्तसन्निकर्ष-
हेतुत्वकल्पनापत्तेर्ययोरप्रत्यक्षत्वाङ्गीकारणोचितः । एतस्मते उक्तारूप-
स्यार्शन्यत्वनिवेशेन स्यार्शत्वेनहेतुत्वकल्पनेन च कियद्वैरवसम्भवेपि पुरुषभेद-
भिन्नसन्निकर्षहेतुत्वकल्पनापेक्षालाघवानपायादिति सिद्धान्तानुयायीपन्थाः

नव्यास्ता असन्निकृष्टद्रव्यत्वस्यार्शनवारणाय पुरुषभेदभिन्नसन्निकर्षहे-
तुत्वज्ञापयते अपितु सद्भिन्नद्रव्यसमवेतस्यार्शनं प्रति स्ववृत्तिप्रागभावप्र-
तियोगित्वविशिष्टं गत्ववृत्तिस्यार्शनविषयतासम्बन्धेन तद्व्युत्पत्तिसमवेतत्व-
सम्बन्धेन कृतित्वेनैवकारणत्वं स्ववृत्तित्वं च कालिकसम्बन्धेन एववायु-
प्रत्यक्षत्वस्वीकारे पुरुषभेदभिन्नसन्निकर्षहेतुतायान्तकार्यतावच्छेदकेऽपद-
मि तगौरवस्यानवकाशात्तद्वैतुत्वस्यैवाकल्पनात् । नच कृतिकार्यताव-
च्छेदके द्रव्यान्यद्रवासमवेतस्यार्शनत्वमादाय विनिगमनाविरहसम्भवाइति
वाच्यम् । भवत्येते स्यार्शन्यत्वनिवेशेनस्यार्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च गौरव-
स्यातिस्फुटत्वात् । वस्तुतस्तु व्रापकंधर्मैण कारणतायाइव कार्यतायाअप्य-
कल्पनाद्द्रव्यान्यद्रवासमवेतस्यार्शनत्वे न कार्यतावच्छेदकत्वासम्भवात्सद्भिन्नद्र-
व्यसमवेतस्यार्शनत्वस्यैव वायुप्रत्यक्षतावादिमतेपि सन्निकर्षकार्यताव-
च्छेदकत्वादित्याहुः । वस्तुतस्तु गुरुत्वाद्यतौन्द्रियप्रत्यक्षवारणायतेषा-
न्ततत्त्वकित्वेन प्रतिबन्धकत्वे गौरवाद्लाघवेन विषयत्वेनैव लौकिकप्रत्य-
क्षहेतुत्वं विषयत्व च लौकिकविषयतया साक्षात्कारवत्त्वमेव । तथाच तेनैव
गगनघटसंयोगस्यार्शनवारणे न तदनुरोधेन स्यार्शनं प्रति स्यार्शनाभावप्र-
तिबन्धकत्वमिति न वायुस्यार्शन्यस्यार्शनानुपपत्तिः । नचैवं विषयत्वाभा-
वादेव नौरूपप्रत्यक्षवारणे रूपहेतुत्वमनावश्यकमिति वाच्यम् । घटा-
देः पाकादिनानौरूपतादशायां लौकिकप्रत्यक्षतापत्तेः रूपहेतुत्वस्या-
वश्यकत्वादित्यात्मनन्यजल्पनेन ॥

समवायातीन्द्रियत्ववादिवैशेषिकमते दूषयितुमुपन्यस्यति । वैशेषि-
कास्त्विति । न प्रत्यक्षः । नेन्द्रियजन्यलौकिकसाक्षात्कारविषयः । स-

ययप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् कथमन्यथा घटाकाशसंयोगोपि
न प्रत्यक्षः नचसमवायस्य सर्वेष्टाश्रयाः प्रत्यक्षाः परमा-
खादेरयोग्यत्वादित्याहस्तन्न तथा हेतुतायास्मानाभावा-
त् नच घटाकाशसंयोगस्य प्रत्यक्षतापत्तिः योग्यमात्रसम-
वेतगुणस्यैव योग्यत्वात् किञ्च लाघवात् संयोगप्रत्यक्षत्वा-
वच्छेदेनयावदाययप्रत्यक्षस्य हेतुता युज्यते नतु सम्बन्धप्रत्य-
क्षत्वावच्छेदेन सम्बन्धत्वं हि संयोग समवायान्यतरत्वमिति
गौरवात् । प्राणयोगो महत्वसमानाधिकरणोद्भूतो गन्धस्त-
द्भूतं सामान्यं तयोः समवायश्च अतएव परमाणुषु गन्धो न
गृह्यते महत्वासमानाधिकरणत्वान्न वा प्राणमणिवज्रादिग-
न्धस्तस्यानुद्भूतत्वात् रसनयोगो महत्वसमानाधिकरणो-
द्भूतो रसस्तद्भूतं सामान्यं तयोः समवायश्च तेन परमाणु-
प्ररसो न गृह्यते महत्वासमानाधिकरणत्वान्न वा कण्ठा-
दिरसो गृह्यते अनुद्भूतत्वात् । यवणयोग्यः शब्दस्तद्व-

स्वन्धप्रत्यक्षेति । सम्बन्धत्वस्य समवायसाधारणत्वादिति भावः । ननु
तादृशकार्यकारणभावेमानाभावइत्यत आह । कथमन्यथेति । अन्यथा ।
तादृशकार्यकारणभावाकल्पने । नप्रत्यक्षइति । तत्रापि चक्षुः संयुक्त-
समवायरूपकारणसत्त्वेन द्रव्यसमवेतचाक्षुषापत्तिरिति भावः । न
चेति । नहीत्यर्थः । तथा हेतुतायामिति । सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाय-
यप्रत्यक्षत्वेन हेतुतायामित्यर्थः । घटाकाशसंयोगप्रत्यक्षपत्तिरेव भा-
नमित्याशङ्कानिराशये । नचेत्यादिना । योग्येति । द्रव्यत्वादिति
योग्यमात्रसमवेतत्वाभावाद् योग्यत्वत्र स्यात्तु गुणेति । योग्यत्वादि-
ति । घटाकाशसंयोगस्य चायोग्याकाशवृत्तित्वेनायोग्यत्वादिति भावः ।
नन्वेवं वायुस्पर्शस्य शब्दस्यच प्रत्यक्षं न स्यात्तयोरयोग्यवृत्तित्वादित्यत
आह । किञ्चेति । लाघवात् । सम्बन्धप्रत्यक्षत्वापेक्षया लाघवात् ।
लाघवमेवाह । सम्बन्धत्वमिति । संयोगत्वस्य जातिरूपतया लाघवम-

तान्जातिस्तयोः समवायश्चेति सङ्क्षेपः ॥ तस्येचन्द्रियसन्नि-
कृष्टार्थग्राहकत्वात्सन्निकर्षाः सहकारिणः के ते सन्निक-
र्षाः संयोगः संयुक्त समवायोः संयुक्तसमवेतसमवायः स-
मवायः समवेतसमवायोः विशेषणताच ॥

अथकेन सन्निकर्षेण किं गृह्यते द्रव्यसंयोगेन गृह्यते । शब्दे-
तरगुणाः कर्मद्रव्यगता जातिः संयुक्त समवायेन । भवति हि

स्थेवेति भावः । प्राणग्राह्यगुणमाह । प्राणिति । तद्भूतं । गन्धगतं सामान्यं ।
गन्धत्वादि । तयोः । गन्धगन्धत्वयोः । अतएव । गन्धमहत्त्वसामानाधि-
करणविशेषणादेव । उद्भूतत्वविशेषणव्यावृत्तिमाह । नवेति । रसन योग्य-
गुणमाह । रसनेति । यवणयोग्यगुणमाह । यवेति । ननु चक्षुरादीनां
द्रव्यग्राहकत्वे निमोक्षितनयनस्यापि तदग्रहापत्तिरत आह । तस्येति ।
सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वात् सन्निकृष्टार्थमात्रग्राहकत्वात् । असन्निकृष्टार्था-
ग्राहकत्वादिति यावत् । सहकारिणः । प्रत्यक्षे जननीये अपेक्षणीयाः ।
तथाचेन्द्रियसंयोगादेरपि प्रत्यक्षहेतुतयानिमोक्षितनयनस्य प्रत्यक्षाप-
त्तिरिति भावः । नन्विन्द्रियत्वस्य तेजस्वादिना सङ्कराज्जातित्वात्
अवेन । कथं द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रतीन्द्रियतत्संयोगयोर्हेतु-
त्वमिति चेन्न । इन्द्रियनिष्ठेष्वेकत्वेषु वैजातरं स्वीकृत्य विजातीयैकत्व
वत्त्वेनैव तद्वेतुत्वात् । नच चक्षुः संयोगद्रव्यायां स्पर्शनवारणायत्वकसंयोग-
द्रव्यायां च चाक्षुषवारणाय चक्षुस्त्वकसंयोगयोश्चाक्षुषस्पर्शनहेतुत्वस्या-
वश्यकतयेन्द्रियसंयोगादेः प्रत्यक्षसामान्यहेतुत्वे मानाभाव इति वा-
च्यम् । प्रत्यक्षसामान्यानुत्पादे चक्षुः संयोगाभावत्वक संयोगाभावादीनां
प्रयोजकत्वे गौरवात् । अवेनेन्द्रियसंयोगाभावस्यैव प्रयोजकत्वेनेन्द्रियसं-
योगहेतुत्वावश्यकत्वात् । * कारणविरहस्य कार्यविरहप्रयोजकत्वात् ।
इन्द्रियसंयोगस्य संयोगेनेन्द्रियस्य वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहादि-
न्द्रियत्वेनापि तद्वेतुत्वमिति ॥

ननु सर्वेषामेव सन्निकर्षाणाम्द्रव्यादिग्राहकत्वे आत्मनः प्रत्यक्षानुपपत्ति-
स्तत्र संयुक्तसमवायाभावात् एवं रूपादेरपि तत्र संयोगाभावादिति प्रत्ये-
कमेव द्रव्यादि ग्राहकतावाच्या तत्र केन किं गृह्यते इति पृच्छति । अथ

* अकारणविरहस्य कार्यविरहाप्रयोजकत्वादित्यपि पाठान्तरम्

घटादिकं चक्षुरादिसंयुक्तं तत्र समवेतं रूपादि स्यन्दोद्भव-
त्वादिजातिश्च शब्देतरगुणकर्मगताजातिः संयुक्त समवेतस-
मवायेन भवति हि चक्षुरादिसंयुक्तो घटादि स्वत्वसमवेतं रू-
पादि तत्र समवायोरूपत्वादेः । शब्दः समवायेन गृह्यते कर्ण-
शक्तुल्यवच्छिन्ने न भवति शब्दस्य समवायात् ॥ शब्द-
गता तु जातिः समवेतसमवायेन अवगम्यते शब्दे
शब्दत्वस्य समवायात् । विशेषणतया समवायोऽभावश्च गृह्यते
तत्र संयोगसमवाययोरभावात् । सा च विशेषणता द्वि-
विधा । इन्द्रियविशेषणता इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता च ।
तत्रेन्द्रियविशेषणतया शब्दाभावो गृह्यते इन्द्रियरूपे अ-
वगमे तस्य विशेषणत्वात् । इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतया
भूतत्वादौ घटाभावादि इन्द्रियसन्निकृष्टे भूतत्वे तस्य विशे-
षणत्वात् इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतापि बहुविधा । सन्निक-
र्षणवद्भवत्वादेवसेया । ननु संयोगो न प्रत्यासत्तिः संयुक्त-

केनेति । उत्तरयति । द्रव्यमिति । संयुक्तसमवायस्य गुणमात्रग्राहकत्वे
शब्दग्रहो न स्यात् स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगाभावेन यत्र संयुक्तसम-
वायस्य शब्देऽसत्त्वादत आह । शब्देतरिति । जातिः । द्रव्यत्वादिः । सं-
युक्तसमवेतसमवायस्य शब्दत्वेऽसत्त्वाच्छब्दत्वग्रहानुपपत्तेः । शब्देतरगुणे-
ति । शब्देतरिति गुणविशेषणं । तत्र । समवायेऽभावे च । तथा च पञ्च-
विधसन्निकर्षाभावेन विशेषणतयैव तदग्रह इति भावः । तस्य शब्दाभावस्य ।
अग्रे च तस्य घटाभावस्येत्यर्थः । नन्विन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतेन्द्रि-
यसंयुक्तविशेषणता । तथा च रूपादौ रसत्वाभावग्रहानुपपत्तिरत आ-
ह । इन्द्रियसन्निकृष्टेति । बहुविधेति । इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता
इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिरौत्यावो-
ध्या । इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतया रूपादौ रसत्वाभावग्रहसम्भवा-
नानुपपत्तिरिति भावः । बहुत्वात् । संयुक्तसमवायादिभेदेन बहुवि-

समवायेनव घटादिग्रहसम्भवात् इन्द्रियसंयुक्ते कपालादौ
तेषां समवायात् । मैवम् आत्मनि तदसम्भवात् तस्या-
समवेतत्वादिति सङ्क्षेपः ॥ स्यादेतत् अन्धकारस्थघटादिकि-
मिति चक्षुषानोपलभ्यते संयोगप्रत्यासत्तेः सत्त्वात् ॥

उच्यते चक्षुषाद्रव्यग्रहे महदुद्भूतरूपालोकसंयोगः स-
हकारी न चान्धकारस्थघटे सोस्ति ॥ न च महदुद्भूतेति व्यर्थं

धत्वात् । ननु रूपादिग्रहार्थमवश्यमभ्युपेयतया संयुक्तसमवायादि-
प्रत्यासत्यैव घटादिग्रहोपपत्तेरलं संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वेनेत्याशङ्कते । न ।
निति । न प्रत्यासत्तिः । न द्रव्यग्राहकप्रत्यासत्तिः । मानाभावा-
दिति शेषः । ननु घटादिग्रहान्यथानुपपत्तिरेवमानमत आह । सं-
युक्तेति । तदसम्भवात् । संयुक्तसमवायासम्भवात् । तस्य । आत्मनः । तथा-
चात्मप्रत्यक्षे संयोगहेतुताया आवश्यकत्वेन तत्रैव द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव तज्जन्य-
तावच्छेदकमुपेयत इति भावः । ननु द्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति
चक्षुः संयुक्तसमवायस्य हेतुत्वेन तत एवोपपत्तेरलं चक्षुःसंयोगहेतुत्वेन ।
यदि चात्मप्रत्यक्षे कृतत्वात्मानान्यतो द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमु-
पेयत इति तदा सत्यतत्त्वत्वमेव तथा स्तु । न च सत्यतत्त्वत्वस्य तथात्वे
रूपोक्तिरिति तदा सत्यतत्त्वत्वमेव तथा स्तु । न च सत्यतत्त्वत्वस्य तथात्वे
रूपादिचाक्षुषानुपपत्तिरित्यन्यथानुपपत्तिरेव तत्र बाधिकेति वाच्यम् । त-
थासत्तिचक्षुःसंयुक्तसमवायेनैव घटादिचाक्षुषोपपत्तेर्न द्रव्यप्रत्यक्षत्वं जन्य ताव-
च्छेदकं साधकाभावस्यैव प्रकृते बाधकत्वादित्यत आह । सङ्क्षेप इति ।
चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य दृष्टान्तादिरूपेपि सत्त्वाच्चाक्षुषोपपत्तेश्चक्षुः संयु-
क्तचाक्षुषविरूपितसमवायत्वेन तद्वेतुत्वं वाच्यं तत्र चूटिचाक्षुषे व्यभि-
चारकारणाय द्रव्यान्वयसत्त्वाच्चाक्षुषत्वस्य विजातीयसत्त्वाच्चाक्षुषत्वस्य वा तज्ज-
न्यतावच्छेदकत्वमुपेयम् । एवं च चूटिचाक्षुषस्यासङ्गृहीतया चक्षुः सं-
योगहेतुतावश्यकौति हृदयम् । संयोगप्रत्यासत्तेरिति । परमाणौ महत्त्व-
दास्तीति प्रत्ययात्परमाणौ विवधेऽप्यालोकोनास्तीति प्रत्ययाद् घटेपि चक्षुः
संयोगस्यावश्यकत्वाच्चक्षुःसम्बन्धविशेषणताया एवाभावग्राहकत्वादिति भावः ॥
महदुद्भूतेति । महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपविशिष्टालोकनिरूपितसंयोगः
द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे कारणमित्यर्थः । स इति । महदुद्भूतरूपालोकसंयो-

तेजः परमाणु चक्षुरादिसंयोगधीर्विद्यमानत्वात् ॥ नन्वे-
वं चक्षुषा तेजः प्रत्ययो न स्यात् तत्र तेजः संयोगाभावात्
प्रदीपे तत्प्रभासंयोगोस्तीति चेन्न मणिप्रभादौ तदभावात् ॥
दृश्यते च महान्धकारे चन्द्रकान्तमणिविशेषप्रभा । अथा-
लोकेतरद्रव्यचाक्षुषं प्रत्यालोक संयोगः सहकारीति चेन्न ।
महान्धकारे सुवर्णरूपतेजः साक्षात्कारापत्तेः ॥ अत्रोच्यते
द्रव्यचाक्षुषमात्रे आलोकसंयोगः सहकारी । न चालोकचा-
क्षुषे व्यभिचारः आलोकाकाशसंयोगस्यालोकेऽपि सत्त्वात्
तस्य द्विनिष्ठत्वात् न चैवमन्धकारे सुवर्णसाक्षात्कारापत्तिः

गइत्यर्थः । नन्वेवमिति । एवम् । आलोकप्रतियोगिकसंयोगस्य हेतुत्वे ।
तेजः संयोगाभावात् । तेजान्तरप्रति योगिकसंयोगाभावात् । स्वस्मिन्स
प्रतियोगिकसंयोगानभ्युपगमादिति भावः । तत्र प्रभा । प्रदीपप्रभा दीप-
प्रभायादीपसंयोगस्यैव सत्त्वादतोमणिप्रभादाविति । मणिः पार्थिव-
त्वेन तत्संयोगस्याहेतुत्वादिति भावः । ननु मणिप्रभादौसौ आलोकसंयो-
गस्यैव सत्त्वादत आह । दृश्यते चेति । महान्धकार इत्यनेन सौरालोकव्य-
वच्छेदः । अन्धकारे घटादिप्रत्यक्षापत्तिवाराणायतत्रालोकसंयोगस्य हे-
तुत्वमाप्तम् आलोकप्रत्यक्षे तु तद्वेतुत्वे माना भावः । अन्धकारेऽपि
तत्रत्यचोदयादत आलोकभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तस्य हेतुत्व
मतोन व्यभिचार इत्याशङ्कते । अथेति । सुवर्णेति । सुवर्णस्यालोकभिन्न-
त्वाभावेन तत्राक्षुषस्यालोकसंयोगकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भा-
वः । आलोकसंयोग इति । आलोकनिष्ठसंयोगो हेतुरित्यर्थः । यत्रालो-
कवति भूतले घटान्नोतस्तत्रालोकप्रतियोगिकसंयोगाभावादालोकवृत्ति-
संयोगवैनैव हेतुत्वादिति भावः । तस्य । आलोकसंयोगस्य । द्विनिष्ठत्वात् ।
आलोकालोकभिन्नोभयवृत्तित्वात् । एवम् । उक्ततीत्या आलोकसंयोग-
स्यालोकेऽपि सत्त्वे । सुवर्णेति । तत्राप्यालोकाकाशसंयोगस्य सत्त्वादिति भावः
अनभिभूतेति । अनभिभूतं रूपं यस्येति व्युत्पत्त्या अनभिभूतरूपविशिष्टालो-
कसंयोगस्य हेतुतया सुवर्णतदसम्भवः सुवर्णरूपस्याभिभूतत्वात् तथाच

अनभिभूतरूपालोकसंयोगस्यैव हेतुत्वात् सुवर्णरूपगत्वभिभू-
तमन्यथा सुवर्णरूपालोकसंयोगाद् व्यान्तरग्रहापत्तिः ॥

सम्प्रदायविदस्तु सुवर्णभिन्न तेजोभिन्नद्रव्यचाक्षुषे आलोक
संयोगो हेतुः भवति च सुवर्णमपि सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्तद्विन्नं
मतस्तद्देयालोकसंयोगो हेतुस्तेनान्धकारे न सुवर्ण-
साक्षात्कार इत्याहुः ॥ तथापि पूर्वस्यां दिशि आलोकसं-
योगवतः परस्यां तदसंयुक्तस्य भित्त्यादेः परदिगवस्थित-
पुरुषेण साक्षात्कारः स्यात् । आलोकसंयोगस्य पूर्वदिगव-
च्छेदेन सत्त्वात् । मैवं यदवच्छेदेनालोकसंयोगस्तदवच्छि-
न्नचक्षुः संयोगस्य हेतुत्वात् इह च तदभावात् ॥

द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्यनभिभूतोद्भूतरूपविशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुत्व-
मिति भावः । अन्यथा । सुवर्णरूपस्यानभिभूतत्वे । द्रव्यान्तरिति । अ-
न्धकारे घटादौ सुवर्णसंयोगाद् घटग्रहापत्तिरित्यत्र अभिभूतत्वं तस्यैव भावः ।
ननु बलजादौ यन्मणिकृतमग्रहणञ्चाभिभवइति ॥

सम्प्रदायविदस्त्वयादि । आलोकेतरद्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगस्य हेतु-
त्वेऽन्धकारे सुवर्णसाक्षात्कारापत्तिरित्यतः सुवर्णभिन्नत्वमालोके विशेषणम्
तथाच सुवर्णभिन्नयत्तेजस्तद्भेदस्य सुवर्णघटदिच तत्रत्यचै आलोक-
प्रतियोगिकसंयोगो हेतुरतीनान्धकारे सुवर्णादिसाक्षात्कार इत्याशङ्कला-
र्थः कार्यतावच्छेदके सौरवमेषाच्चस्वरसः । केचित्तु । द्रव्यचाक्षुषे आलो-
कसंयोगस्य प्रज्ञासंयोगत्वेनैव हेतुता । प्रभात्वं च सुवर्णादिष्व्यावृत्तमित्या-
हुः । सुवर्णादिसंयोगयावृत्तं वैजात्यसुपेत्यादिजातौयालोकसंयोगत्वेनैव
हेतुत्वमित्यपि कश्चित् । आलोकसंयोगानवच्छेदकावच्छेदेन चक्षुः संयो-
गघटादिग्रहः स्यात्तत्रालोकसंयोगस्य चक्षुः संयोगस्य च परस्परानव-
च्छेदकावच्छेदेन सत्त्वादित्याशङ्कते । तथापीति । तथापि आलोकसंयोग-
स्य हेतुत्वमपि । परस्याम् । परदिगवच्छेदेन । तदसंयुक्तेति । आ-
लोकासंयुक्तेत्यर्थः । पुरुषेणेति । परदिगवच्छेदेन चक्षुः संयोगवते-
ति शेषः । यदवच्छेदेनेति । आलोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्न चक्षुः

समादेतत् । विशेषणता न प्रत्यासत्तिः समवायाभावयो-
रेवासत्त्वात् नहि तयोर्मानमस्ति । नन्वयं घटोऽयं रूपवानयं

संयोगत्वेन हेतुत्वादिति भावः । अथ मूर्त्योः समानदेशताविरोधाद्
घटादावेकावच्छेदेन संयोगसम्बन्धेनालोकचक्षुषोरसम्भवादालोकसंयोगा-
वच्छेदकावच्छिन्नचक्षुः संयोगः कथमुपपद्यतइति चेन्न । निविडयोरेव
मूर्त्योः समानदेशतानङ्गीकारात् । आलोकचक्षुषोस्तौ जसत्वेन निविड-
त्वाभावात् । वस्तुतस्तु वृत्तितानियामकसम्बन्धेनैव मूर्त्योर्विरोधः ।
नतु यथाकथंचित्सम्बन्धेनापि चक्षुःसंयोगस्य इत्यनियामकत्वादालोक-
संयोगावच्छेदकावच्छेदेनापि तत्त्वत्वमव्याहतमेव । नच तथाप्यालो-
कसंयोगस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वान्नकारणत्वमिति वाच्यम् ।
तादृशचक्षुःसंयोगत्वेन चक्षुःसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नालोकसंयोगत्वेन वा
हेतुत्वमिति विभिन्नमनाविरहेण तस्यापि कारणत्वात् । नचालोकसं-
योगं विनापि बिडालादेः साञ्जनचोरादेशान्यकारे प्रत्यक्षोदयात्कथं तस्य
कारणत्वमिति वाच्यम् । विजातोयचक्षुषं प्रत्येवालोकसंयोगस्य हेतुत्वात् ।
बिडालादिसाञ्जनपुरुषोयचक्षुषयावृत्तं चैतद्वैजात्यमिति । केचित्तु अ-
ञ्जनाभावविशिष्टालोकसंयोगाभावत्वेन द्रव्यचक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति प्रति-
बन्धकत्वं तदभावत्वेन च कारणता अञ्जनाभावस्य स्वसंयुक्तचक्षुःसंयोगि-
त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । आलोकसंयोगाभावे अञ्जनाभाववैशिष्ट्य-
असामानाधिकरण्येन आलोकसंयोगाभावस्य स्वसमानाधिकरणैकत्वस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । तेन संयोगस्याप्यवृत्तित्वेऽपि न
क्षतिः । सच विशिष्टाभावः । क्वचिद्विशेषणाभावप्रयुक्तः क्वचिद्विशेषणा-
भावप्रयुक्तः साञ्जनपुंसोञ्जनाभाव विरहप्रयुक्तोविशिष्टाभावः । आलोक-
संयोगस्थले चालोकसंयोगाभावविरहप्रयुक्त इत्युभयत्रापि प्रतिबन्धका-
भावसत्त्वमव्याहतं । बिडालादिचक्षुषेभ्यश्चिचारवारणाय च तत्प्ररूपी-
यत्वं निवेशनीयमित्याहुः ॥

समवायाभावग्रहार्थमेव विशेषणता प्रत्यासत्तिरित्युक्तं तत्तु समवाया-
भावयोः प्रमाणसत्त्वे एव सम्भवति तदेवनेत्याशङ्कते । स्यादेतदिति । सम-
वायाभावग्रहकत्वेनैव तत्प्रत्यासत्तित्वं स्यादित्यत आह । समवायेति ।
प्रमाणसत्त्वं कथं तयोरेकत्वमत आह । नहीति । तथाच प्रमाणभावस्य
प्रमेयाभावस्याप्यत्वात्तयोरेकत्वमिति भावः । नन्वयं घटइत्यादिप्रत्यक्षं घट

चलतीति प्रत्यक्षमेव घटत्व रूप चलन सम्बन्धविषयकं स-
मवाये मानं नहि घटादौ तेषामन्यः सम्बन्धोस्तीति चेन्न
स्वरूपसम्बन्धस्यैवाधाराधेयभावात्स्यस्य सत्त्वात् नहि स-
मवायएव घटत्वस्य आधारता पटादावपि सत्त्वात् एकएव हि
घटत्वपटत्वयोः समवायः ॥ मैवं घटे घटत्वं रूपं च समवेतं
तन्नुषु पटः समवेतः इह कर्म समवेतमिति अनुगतसमवाया-
कारप्रतीत्या तत्सिद्धेः ॥ नचाऽभावोऽसन् घटोनास्तीतिप्रती-
त्यातत्सिद्धेः ॥

घटत्वयोः सम्बन्धविषयकं तच्च च समवायातिरिक्तसंयोगादीनां बाधा-
त्समवायसिद्धिः । तथा चेतरेवाधसङ्गतप्रत्यक्षप्रमाणस्यैव सम्भवात्
कथं प्रमाणाभावइत्याशङ्कते । अयङ्घटइत्यादि । ननु समवायातिरि-
क्तस्यैव कस्यचित्सम्बन्धस्यैव सत्त्वान्नेतरबाधइत्यत आह । नहीति । तेषां ।
घटत्व रूपं चक्षुषादीनाम् । अन्यः सम्बन्धः । संयोगादिः । सत्त्वादिति । तथा
च समवायातिरिक्तस्याधाराधेयभावात्स्वरूपसम्बन्धस्य सत्त्वात्तद्विषय-
कत्वेनैव प्रतीतिरूपपत्तेर्न तदन्यथानुपपत्त्या समवायसिद्धिरिति भावः ।
मन्वाधारता समवायइति पर्यायइति सिद्धं समवायेनेत्यत आह । न-
हीति । पटादावपीति । सत्त्वात् । समवायस्य सत्त्वात् । तथा च समवाय-
स्यैवाधारतात्वे पटादावपि समवायरूपघटत्वाधारतासत्त्वेन तत्रापि घ-
टत्वविशिष्टबुद्धापत्तेः समवायातिरिक्तैवाधारता स्वीकार्या तथा च किं
समवायेनेति भावः । ननु पटे घटत्वसमवायाभावादेव न तथा प्रतीत्याप-
त्तिरत आह । एकएवहीति । तत्सिद्धेरिति । तथाच समवेतमितिप्रतीते-
स्वरूपसम्बन्धविषयकत्वेनोपपादयितुमशक्यत्वात्समवायस्वीकारइति भावः
यस्तुतस्तु अयंघटइत्यादिप्रतीतीनामनन्तस्वरूपसम्बन्धविषयकत्वेनौरवाज्ञा-
धवेनातिरिक्तसमवायविषयकत्वमिति ध्येयम् । समवाये प्रमाणसुत्का-
शभावे तदाह । नचेति । असन्निति । अप्रामाणिकइत्यर्थः । तत्सिद्धेः ।
अभावसिद्धेः ॥

अवप्राभाकराः नाभावोधिकः किन्तु केवलाधिकरणस्वरूप-
एव अतः किं तदग्रहाय प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनेन । ननु
किमिदं कैवल्यं भूतलरूपं चेत्सघटभूतलस्यपि तत्त्वप्राप्तिः
घटाभाववत्त्वं चेत्सिद्धमभावेनेति चेन्न । यवाधिकरणे भव-
द्भिरभावोद्गीक्रियते तदधिकरणस्य वाभावत्वाद्गीकारात् न-
चाभेदेऽधाराधेयभावानुपपत्तिः । घटाभावे घटोनास्तीतिप्र-
तीतिरभेदेऽपि त्वया घटाभावे तथाभावाद्गीकारात् । नचान्य-
एव घटाभावेऽघटाभावः अनवस्थापत्तेरपसिद्धान्ताच्च । अचोच्यते
यदि भूतलविशेष एव घटाभावस्तदा भूतले घटाभावइत्याधा-
रताप्रत्ययो न स्यात् नहि भूतलं भूतलाधिकरणं भूतले भू-
तलमिति प्रतीत्यापत्तेः । किञ्च यच्च दानीं घटानीतिस्तदाधि-
करणं घटाभावो नवा आद्ये इदानीं घटोनास्तीतिप्रतीतिः
स्यात् । अन्ये अन्यदापि घटोनास्तीति प्रत्ययो न स्यात् ॥

ननु वयमभावोनास्तीति न ब्रूमः किन्तु तस्याधिकरणस्वरूपत्वे-
नैवोपपत्तेरतिरिक्तावे मानाभावइति प्राभाकरमतमुपन्यस्यति ॥ अवप्रा-
भाकरा इति । अतिरिक्तः । अधिकरणादतिरिक्तः । तदग्रहाय । अभावग्र-
हाय । प्रत्यासत्तीति । विशेषणत्वरूपप्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनेनेत्यर्थः । य-
द्यपि समवायग्रहार्थमवश्यं तत्प्रत्यासत्तेरङ्गीकारः । तथाप्यभावग्रहक-
त्वेन तत्प्रत्यासत्तित्वं यन्नैयायिकैरुपेयते तदेव खण्ड्यतइतिभावः । इ-
दम् । अभावप्रतीतिविषयौभूतं । तत्त्वप्राप्तिः । अभावस्वरूपत्वापत्तिः । तथाच
तत्रापि घटाभाववत्तावुद्भिप्रसङ्गइतिभावः । अभावइति । अभावाधिकरण-
तैत्यर्थः । अत्रेति । यत्कालावच्छेदेन घटाभावाधिकरणता भूतले उपेयते
तस्यैवतत् स्वरूपत्वमङ्गीक्रियतइति भावः । नचाभेदइति । अभेदे । अभा-
वाधिकरणयोरभेदे । तथा भावः । अधाराधेयभावः । अनवस्थापत्तेरिति ।
घटाभावेऽतिरिक्ताभाववद् घटाभाववत्त्वभावेऽप्यतिरिक्तः कल्प्यते तथाचान-
वच्छेदार्थः । ननु यद्वर्माविशिष्टे यद्वर्मावच्छिन्नवत्ता नप्रतीयते तद्वर्मावच्छिन्ने
तद्वर्मावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणता नोपेयते । एवंच भूतले भूतलत्वावच्छिन्न-
निरूपिताधिकरणत्वाभावाच्च भूतले भूतलमिति प्रतीत्यापत्तिः ।
भूतले घटाभावत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतायाः स्वीकाराच्च भूतले

किञ्च कपाले घटोभविष्यति घटो नष्टइति प्रतीतिरस्ति कपा-
ले पूर्वघटप्रागभाव उत्तरकाले घटध्वंसः स यदि कपालात्मा
तदा सर्वदा तत्प्रतीतिः स्यात् कपालस्य सत्त्वात् अन्यथा क-
पालप्रतीतिरपि न स्यात् । किञ्चैवं भोक्षो दुःखाभावः आत्मरू-

घटाभावइति प्रतीतिरूपपन्नैवेत्यस्वरसादाह । किंचेति । आद्ये । तदधिकर-
णस्य घटाभावस्वरूपत्वे । इदानीमित्यनन्तरमिहेति शेषः । अन्त्ये । तदधि-
करणस्य घटाभावास्वरूपत्वे । अन्यदापीति । घटे नीतेपीत्यर्थः ॥

नन्वतिरिक्ताभाववादमते घटे आनीते घटाभावो न नश्यति नवा
गच्छति तस्य नित्यत्वादभावत्वाच्चेति कुतो न घटाभाववत्तावुद्भिः । क-
थं वा भावाभावयोरैकाधिकरणावृत्तित्वरूपो विरोधस्तत्रैवोभयोः सत्त्वात् ।
अथ घटानधिकरणकालावच्छिन्नतत्त्वज्ञतत्त्वादिकमेव घटाभावस्य स-
म्बन्धः तथाच घटवद्भूतले अनेन सम्बन्धेन घटाभावस्याविद्यमानत्वाच्च घ-
टाभाववत्तावुद्भिः घटाभावस्य तेन सम्बन्धेनाविद्यमानत्वाच्च न विरोध-
ताघटकसम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधव्याघातोपीतिचेत् । तर्हि
विशिष्टसत्ताया अनतिरेकेऽपि यथा विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया गुणेऽ
सत्त्वात् गुणां गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति न प्रत्ययस्तथा सघट-
भूतलेपि तत्कालावच्छेदेन घटाभावाधिरण्यताया अनङ्गीकाराच्च घटाभा-
ववत्तावुद्भिप्रसङ्ग इत्यस्वरसादाह । किञ्च कपालइति । केचित्तु ननत्या
दविनाशशालिनी एकातिरिक्ताधिकरणतोपेयते तस्याश्च घटे आनीते
नाशोपगमेन न तद्वत्तावुद्भिप्रसङ्गइत्यस्वरसमाहुः । तदसत् प्रतिक्षणम प्रा-
माणिकानन्ताधिकरणत्वतन्नाशायुपगमे गौरवेणातिरिक्ताभावस्यैव क-
ल्पयितुमुचितत्वात् । नच त्वदुक्तोप्येष दोषइतिवाच्यम् । मन्तते घटाभावा-
धिकरणतायां घटाधिकरणकालस्यावच्छेदकत्वानभ्युपगमेनानुपपत्त्यभावा-
त् । सइति । घटप्रागभावो घटध्वंसश्चेत्यर्थः । सर्वदेति । प्रागभावनाश-
कालेऽप्यनुत्पत्तिक्षणेचेत्यर्थः । कपालमात्रइत्यर्थः इति कथितम् । अन्यथा ।
प्रागभावध्वंसयो घटकाले सत्त्वेऽपि प्रतीतस्वीकारे । कपालप्रतीतिरपीति ।
कपालस्वरूपप्रागभावध्वंसयोरप्रतीतौ कपालमपि कथं प्रतीयेत त्रया-
णामैक्येनैकस्याप्रतीतौ न कस्यापि प्रतीतिः स्यात् । कस्यचिद्यतीतौ स-
र्वमेव प्रतीयेतेति भावः । अन्यथा । कपालासत्त्वे इत्यर्थइति कथितम् । नन्व

पः स्यात् तथाच असाध्यतापत्तिस्तस्य नित्यत्वादिति सङ्क्षेपः ।
स्यादेतत् एवं घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या घटाभावाभावोप-
धिकः स्यात् स्यादेवेति चेत्तर्हितदभावोपधिकः स्यादित्य-
नवस्था केवलाधिकरणं तदभावइति चेत्तर्हि सर्वत्र स ए-
वाभावोस्तु कृतमधिकेन भवदुक्तदूषणगणप्रसङ्गश्चैवं स्यात् ।

चापि घटकालावच्छेदेन घटप्रागभावध्वंसाधिकरणताया अनभ्युपग-
मात् तत्काले तद्वत्तावुद्धिरित्यस्वरसादाह । किञ्चमोक्षइति । ननुत्यादवि-
नाशशालिनी अधिकरणतामङ्गीकृत्य घटकाले घटप्रागभावधिकरणताया
नाशाद् ध्वंसाधिकरणताया अनुपपत्तेश्च न तद्वत्तावुद्धिरित्यस्वरसात्किञ्चे-
तीति केचित् । तत्तु पूर्वमेव दूषितत्वाद्नादेयम् । असाध्यत्वेति । इष्टाप-
त्तौतुश्रवणमनन निदिध्यासन ध्यान धारणा समाधिकृतमनेकविधं दुःख
हृकोपि नानुभूयादिति बोध्यम् । ननु नित्यसुखाभिव्यक्तेरेव मुक्तिश्चेन्नना-
सायतापत्तिरित्यत आह । सङ्क्षेपइति । तैरौखरानङ्गीकारादौखरीयनि-
त्यसुखमप्रसिद्धंजिवस्य तु नित्यसुखे प्रामाण्याभावेन नित्यसुखाभिव्यक्तिमु-
क्तिरिति मुक्तिलक्षणसम्भवि । तस्माद्दुःखध्वंसरूपमुक्तिरसाध्यत्वापत्तिरस्त्ये-
वेतिभावः । इदन्तु चिन्तयन्तस्मते दुःखध्वंसनिरूपिताधिकरणतार्याः साध्य-
त्वं सम्भवतरेव मोक्षाधिकरणतार्याः साध्यत्वोपगमादिति प्राभाकरमते न
कश्चिदोषः । वस्तुतस्तु भूतले घटोनास्ति पर्वते घटोनास्तीत्यादिप्रतीतीना
मनन्ताधिकरणभेदेन तत्तदधिकरणस्वरूपाभावविषयकत्वकल्पने गौरवा-
देकातिरिक्तघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वमेव समुचितम् ।
एवं घटवत्तावुद्धिं प्रति घटाभाववत्ताज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतायां सघट-
भूतलेपि यत्किञ्चिद्घटाभावस्य सत्त्वाद्घटाभावाकूटवत्ता ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्ध-
कित्वं वाच्यम् । तदपेक्षया घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानत्वेनै-
व प्रतिबन्धकस्यैवौचित्यमित्यादौत्या अतिरिक्ताभावसिद्धिरिति निष्पण-
सरमूहनीयम् । तदभावइति । घटाभावाभावस्याप्यभावइत्यर्थः । केवला-
धिकरणमित्यादि । केवलाधिकरणम् । घटाभावानधिकरणं भूतलं । तदभा-
वः । घटाभावाभावः । सर्वत्र । घटाभावस्थलेपि । स एव । अधिकरणस्वरूप
एव । ननु सर्वत्राधिकरणस्वरूपत्वे पूर्वं दूषणमन्तमेवेत्यत आह । भव-

* नानु भवेदिति पाठोयुक्तः ॥

अत्राहुः घटाभावाभावो घट एव तत्सत्त्वे घटाभावोनास्तीति
प्रतीतेः नच केवलाधिकरणरूपः उक्तयुक्तेरिति संप्रदायः ॥
नन्यास्तु घटाभावाभावोऽधिक एव अभावत्वेन प्रतीतेः न-
चायं स्वमः बाधकाभावात् तदभावस्तु घटाभाव एव नाधिक-
इति नानवस्थानमित्याहुः । स्यादेतत् भूतलं घटभेदभिन्न
त्वा अन्त्ये आयातं भूतलमेव घटभेदइत्यनेन । आद्ये तद्भेद
भेदोपधिकः स्यात् स्यादेवेति चेत्तद्भेदभेदोपधिकः स्या-
दित्यनवस्था । अथानवस्थाभयाद्भेदभेदोनाधिकः किन्त्वधि-
करणरूपइति चेन्न भवदुक्तदूषणगणप्रसङ्गात् । अत्राहुः
भेदभेदोपधिक एव नचैवं तद्भेदोपधिकः स्यादित्येतात्
नचेयमनवस्था दोषाय प्रामाणिकत्वात् । तदाहुः “सर्वतो ब-
लवतीह्यन्यथानुपपत्तिरिति” सङ्क्षेपः । सचायमभावो द्वेषा
अन्योन्याभावः संसर्गाभावश्च । तत्रेदमिदन्न भवति इदमेत-

दुक्तेति । एवम् । घटाभावाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे । तथाच शानि दूषणा
निघटाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे त्वयोक्तानि तानि त्वन्तरेष्वविशिष्टानीति
भावः । तत्सत्त्वे । घटसत्त्वे । उक्तयुक्तेरिति । आधाराधेयभावानुपपत्तिरूप-
दूषणादित्यर्थः ॥

सम्प्रदायमतेऽस्वरसं वदन्नव्यमतमाह । नन्यास्त्विति । अयम् । अभावत्वे न
प्रतीयः । बाधकाभावात् । प्रमात्वे बाधकाभावात् । अन्योन्याभावस्थलेप्या-
शङ्कते । स्यादेतदिति । अन्त्ये । भूतले घटभेदभिन्नत्वाभावे । आद्ये । भूत-
लस्य घटभेदभिन्नत्वे । तद्भेदोपीति । घटभेदस्य भेदोपीत्यर्थः । भवदुक्तेति ।
अधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदूषणगणप्रसङ्गादित्यर्थः । । प्रामाणिकत्वाद-
िति । बीजाङ्गुरानवस्थायाइव प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । सङ्क्षेपइति । घट-
भेदाभावो घटत्वस्वरूपइत्यादि बोध्यम् । सचायमिति । प्रागुक्तयुक्त्या प-
तिरिक्तत्वेन सिद्धोऽभावश्चेत्यर्थः । तत्र प्रथमोद्दिष्टमन्योन्याभावं लक्षयति ।
तत्रेति । प्रतीतिसाक्षिकइति । इदमप्रतीतिसिद्धमखण्डापाधिरूपमन्यो-
न्याभावत्वमेवान्योन्याभावलक्षणमित्यर्थः । प्राचीनोक्तमन्योन्याभावलक्षण
मदर्शयति । यदिदमाहुरित्यादिना । तादात्म्येति । तदात्मनोभावस्तादा-
त्म्यम् घटतादात्म्यं हि घटत्वं तथाच घटान्योन्याभावबोधे घटत्वं स-
ख्यविधया प्रकारतया च प्रतियोगितावच्छेदकंभासतइति द्विविधत-

ज्ञानमिति प्रतीतिसाक्षिको ऽभावोऽन्योन्याभावः यदिदमा-
ह “स्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः” इति
तदन्योऽभावः संसर्गाभावः । सोऽपि त्रिविधः अत्यन्ताभाव-
प्रागभावप्रध्वंसाभावभेदात् । नास्तीत्यनुभवसिद्धौ नित्यः
संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः ॥

याघटत्वस्यमानं । नच संयोगितादात्म्यं संयोगएवेति संयोगावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकसंयोग्यत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादात्म्य-
सामान्यसम्बन्धावच्छिन्नेति तदर्थोत्तादात्म्यत्वविशेषत्वमेव हि तादात्म्य-
सामान्यत्वं तादात्म्यं च सम्बन्धतादिशेषः प्रतीतिसाक्षिकः घटत्वादि-
रूपतादात्म्यं तादात्म्यत्वेनैव घटान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेकमि-
तिलक्षणसम्बन्धः । संयोग्यत्यन्ताभावे च संयोगत्वेनैव सम्बन्धत्वं नतु
तादात्म्यत्वेनेति नानुपपत्तिः । अत्र ध्वंसप्रागभावयोरिवान्योन्याभाव-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे मानाभावः । नचात्यन्ताभावस्यापि त-
स्यास्त्विति वाच्यम् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटात्यन्ताभाववत्ताज्ञाने स-
त्यपि समवायादिसम्बन्धेन घटवत्ताज्ञानोदयात्संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघट-
निष्ठप्रकारताशालिज्ञानं प्रति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटा-
भावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकसम्बन्धावश्यकत्वा दन्योन्याभावस्य च नानासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वाभावेन समवायेन घटत्ववत्ताज्ञानं प्रति घटान्योन्याभाववत्ता-
ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतयाऽन्योन्याभावस्य तथानावश्यकत्वादित्यखण्डोपा-
धिरूपत्वमेव तस्य सम्यगित्यस्वरसञ्चारित्यनेन सूचितः । तदन्यदिति ।
अन्योन्याभावान्यद्वैत्यर्थः । तथाचान्योन्याभावभिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्व-
मितितल्लक्षणमिति भावः । अत्र च यद्यपि नास्तीति प्रतीतिसाक्षिको-
ऽभावः संसर्गाभावस्तदन्यो ऽभाव अन्योन्याभावइत्यपि वक्तुमुचितम् ।
तथापि नास्तीतिप्रतीतिरत्यन्ताभावविषयकत्वेनैवोपपत्तिरतिरिक्तसंसर्गा-
भावत्वे मानाभावान्न तथोक्तम् । सोऽपि । संसर्गाभावोऽपि । अत्र ना-
स्तीत्यनुभवेत्यादि अथ च विनष्टइत्यादिप्रतीतिप्रदर्शनमत्यन्ताभावध्वं-
सयोः प्रमाणदर्शनाय नतु लक्षणेऽपि तन्निवेशइति बोध्यम् । नित्यत्व-
मात्रोक्तौ गगनादौ संसर्गाभावमात्रोक्तौ च प्रागभावध्वंसयोरतिव्याप्ति-
रित्युभयोपादानं । नित्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियो-

विनष्टइति प्रतीतिसाक्षिकोत्पत्तिमानभावो ध्वंसः । सच न
विनाशशाली तद्विनाशकल्पनायां मानाभावात् नहिविनाशो
विनष्टइति प्रत्येति कश्चित् तत्प्रागभावश्च घटादिरूपप्रतियो-
गी तत्प्रागभावश्च उभयत्र । ध्वंसो भविष्यतीति प्रत्ययात् ।
विनाश्यभावः प्रागभावः सच भविष्यतीत्यनुगतानुभवसा-
क्षिको दुरपन्धवः ॥ तस्य च ध्वंसः घटादिरूपप्रतियोगी त-

गित्वम् । ध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोगित्वात् प्रागभावस्य ध्वंसप्रतियोगित्वाच्च
तत्रातिप्रसङ्गः । एकतरमात्रोक्तौ चान्यतरातिव्याप्तिरिति ध्वंसे यम् ॥

उत्पत्तिमानिति । उत्पत्तिमत्त्वमात्रोक्तौ घटादावभावत्वमात्रोक्तौ चाल्य-
न्ताभावादावतिव्याप्तेर्वारणायोभयोपादानम् । आद्यक्षणसम्बन्धउत्पत्तिः ।
स्वाधिकरणक्षणावृत्तिः प्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्धउत्पत्तिरिति यावत् ।
अध्वस्त क्षणयोगस्य क्षणयोगोजनिर्मतेति वा तदर्थः । स्वाधिकरणक्षणध्वं-
सानधिकरणक्षणसम्बन्धएवोत्पत्तिरिति । महाप्रलयाङ्गीकर्तुं मते तु क्वचिद-
पि यदौघसमयसम्बन्धे यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्ति तस्य तत्स-
मयसम्बन्धउत्पत्तिरिति तदर्थः । स्ववृत्तिपदार्थप्रागभावानधिकरणत्वं स्व-
वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधिकरणत्वं वा क्षणत्वमिति बोध्यम् । सच । ध्वंसश्च ।
ननु प्रतीतिरेव मानमत आह । नह्यीति । ध्वंसस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वव्याग-
भावाप्रतियोगित्वमपि स्यादिति श्रमं निराकर्तुमाह । तत्प्रागभावश्चेति ।
ध्वंसप्रागभावश्चेत्यर्थः । अथ च प्रतियोगिप्रागभावएवतत्प्रागभावपदेन
ग्राह्यः । अत्र प्रतीतिं प्रमाणयति । उभयत्रेति । प्रतियोगि दशायां प्र-
तियोगिप्रागभावदशायांचित्यर्थः इदमुपलक्षणं । ध्वंसप्रागभावानाधिकर-
णकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमेन ध्वंसस्य ध्वंसस्वीकारे घटान्य-
जनप्रसङ्गाद् ध्वंसस्य ध्वंसः । एवं घटप्रागभावकाले ध्वंसोऽन्यजनप्रस-
ङ्गाद् घटप्रागभावस्य घटध्वंसप्रागभावरूपतेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्राग-
भावं लक्षयति । विनाशीति । घटादौ अत्यन्ताभावदौ चातिव्याप्तिवा-
रणाय यथा क्रमं विशेषणद्वयोपादानं । ननु प्रागभावाङ्गीकारे सा-
नाभावइत्यत आह । सचेति । तथाच भविष्यतीति प्रतीतिविषयतया
प्रागभाव आवश्यक इति भावः । ननु भविष्यत्वस्य वर्तमानप्रागभावप्र-

दृष्ट्वंसञ्च उभयत्र विनष्टः प्रागभावइति प्रतीतिः । अत्यन्ताभा-
वान्यान्यभावौ च नित्यौ ॥

नित्यस्याभावो द्विविधः । एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-

तियोगित्वरूपत्वे प्रागभावसिद्धिः । तदेव न किन्तु वर्तमानकालोत्तर-
कालोत्पत्तिकत्वमेव तत्त्वम् । नच यत्सामग्र्याव्यवहितोत्तरोयः क्षणः स-
तदुत्पत्तिमानिति सामय्येव्याप्ते घटादिद्वितीयक्षणे घटादेरुत्पत्तिवारणाय
प्रागभावहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । उत्पत्त्यन्तर्भावेन सामग्र्योष्मा-
रनुपगमात् अपितु तदधिकरणात्त्वान्तर्भावेनैव अरक्तत्वा तथा तथापि ज-
न्यद्रव्यत्वाच्छिन्नं प्रति समवायेन द्रव्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमेनानुपपत्ते-
रभावात् अनन्तप्रागभावकल्पनामपेक्ष्यैकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनाया
एवोचितत्वादिति चेत् । अत्राहुः । सहस्रतन्तुकपटस्थले खानधिकरणतन्त्वा-
दौ पटोत्पत्तिवारणाय तावत्संयोगानान्तत्तन्तूनां वा तत्तद्वाकित्वेन का-
रणत्वमपेक्ष्यैकप्रागभाव कारणत्वमेव वक्तुमुचितं । प्रागभावस्य च प्रतियोगि-
समानदेशत्वनियमेन पटादौनां देशनियमोपपत्तिः । नच त्रिच*तुर्घूतपत्रेषु सं-
युक्तेषु च तन्तुषु तत्पटोत्पत्तिवारणाय तत्तन्तूनां तत्तन्तुसंयोगानां वा
हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । चरमतन्तुसंयोगव्यक्तेरेव तद्वाकित्वेन हे-
तुत्वोपगमात् । चरमसंयोगानधिकरणतन्तावापि तत्पटोत्पत्त्या तादृशहेतु-
तन्त्वन्तरे तत्पटोपादानवारणायसम्भवात् प्रागभावस्वीकारस्यावश्यकत्वा-
त् । चरमसंयोगस्य च तत्पटं प्रति समवायेन न हेतुता चरमसंयोगान-
धिकरणतन्तावपि तत्पटोत्पत्तेः किन्तु समवायसम्बन्धेन तत्पटं प्रति का-
लिकसम्बन्धेन चरमसंयोगोहेतुरित्यलमप्रकृतविचारेण । तस्य चेति । प्रा-
गभावस्यचेत्यर्थः । तदृष्ट्वंसञ्च । प्रतियोगिध्वंसञ्च । प्रतीतिं प्रमाणयति ।
उभयत्रेति । प्रतियोगिदृशायां प्रतियोगिध्वंसदृशायांचेत्यर्थः । इदमुपल-
ब्धं । प्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गापि द्रष्टव्यः ॥

नित्याविति । नित्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रति-
योगित्वं ग्राह्यम् अतएव ध्वंसप्रागभावयोर्न विभागइति भावः । प्रसङ्गाद-
व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमतिरिक्तं साधयितुं प्रणा-
लीमारभते । नित्यञ्चेत्यादिना । एकमात्रेति । एकमात्रपर्याप्तवृत्तिकेत्यर्थः ।

* विषयतरेषु इति पाठं सम्यञ्च प्रतिपद्ये ॥

गिताकोऽन्यञ्च । न चान्यत्वे मानाभावः । घटवति घटपटौ नस्तः
घटो न घटपटौ । एकघटवति न घटौ । एको न द्वावित्यादि-
प्रतीतिः एकघटवति द्वित्वावच्छिन्नतद्व्यन्ताभावस्यैक-
च्छिन्नुभयान्योन्याभावस्य च सत्त्वात् । नच प्रतियोगिमिति

अन्यथेति । एकमात्रपर्याप्तवृत्तिकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्चेत्यर्थः । नचा-
न्ये । एकमात्रपर्याप्तवृत्तिकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताके अभावे । घटवती-
त्यादिप्रतीतिद्वयप्रदर्शनमत्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन । घटवतीति । व्या-
सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावानस्य उपगमे तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ।
नच तादृशप्रतीतेः पटाभावविषयकत्वेनैवापपत्तेर्मातिरिक्ताभावसाधकत्व-
मिति वाच्यम् । तथासति क्वचिद् घटाभावः क्वचित्पटाभावोविषयइति
तादृशानुगतप्रतीत्यनुपपत्तेः । अनुगतधर्मविनाऽनुगतप्रतीत्यभावात् । न-
न्वायातु द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तथापि क्लृप्तानामेव द्वित्वस-
मानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावानां प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वमुपेयते । तथाच तस्यातिरिक्तत्वेमानाभावएवेत्यत आह ।
एकघटवतीति । घटौ न स्तइति प्रतीतेर्यदि घटप्रतियोगिताकाभावोवि-
षयस्त्वर्हि घटद्वयवत्यपि यत्किञ्चिद् घटप्रतियोगिकाभावसत्त्वात् तादृशप्र-
तीत्यापत्तिः । यदिचघटत्वावच्छिन्नाभावोविषयस्तदा एकघटवत्यपिघटौ
नस्तइतिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यन्यायस्या अतिरिक्तोऽभावोऽभ्युपेयतेइति भा-
वः । ननु तद्वटवति तद्वटान्यघटत्वावच्छिन्नाभावः घटान्तरवति च तदव्य-
घटत्वावच्छिन्नाभावोविषयो वक्तुं शक्यत एवेति चेन्न । तथाप्यनुगतधर्म वि-
नानुगतप्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वमित्यादेः प्रागेव निवेदितत्वात् ।
ननु यत्किञ्चिद् घटवति घटपटौ नस्तइति प्रतीतेर्हि स्वसामान्यं न प्र-
तियोगितावच्छेदकं तथाविधयत्किञ्चिद् घटासत्त्वेन तदवच्छिन्नाभा-
वासम्भवात् । नापि द्वित्वविशेषः । तत्तद्विषयत्वेनाप्यनुपस्थितेः । तत्तद्वि-
त्वाद्यनुपस्थितिदशायामपि तादृशाभावप्रतीतेः । केवलघटादिमत्यपि
तथा प्रत्ययेन प्रत्येकघटत्वपटत्वादिकमपि नतथेति त्वन्तरेप्यनुगतप्रत्य-
योनुपपन्नएवेति चेन्न । द्वित्वं द्वित्वधर्मतावच्छेदकोभूतं घटत्वं पटत्वं च
तथा । प्रतियोगितावच्छेदकताचात्र व्यासज्यवृत्तिर्याद्या प्रतियोगितावच्छे-

कथं तदभावः सत्योर्विरोधादिति वाच्यम् । प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्ननैवाभावस्य विरोधात् । नचै कोहि-
त्वावच्छिन्न एकोद्वावित्यप्रतीतिः । अतएव दण्डपुरु-
षादहण्डे अपनीते पुरुषे सत्यपि दण्डपुरुषो नास्तीति धी-
बलाद् विशिष्टाभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावरूपो भ्यु-
पेयते । नचैयं दण्डाभावविषया । दण्डवत्त्वपि तथा प्र-
तीतिः । नच पुरुषाभावविषया तस्य सत्त्वात् । तस्माद्यव-
विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावो वा तत्र विशिष्टा-
भावोऽधिकोऽवसेयः ॥

दकावच्छिन्नं घटपटोभयमिति नानुपपत्तिलेशोपीति ध्येयम् । तयोरिति ।
प्रतियोग्यभावयो रेकाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधादित्यर्थः । नन्वेकस्मिन्नपि
समवायेन द्वित्वमस्यैवेत्यत आह । एकोद्वाविति । एकस्मिन्समवायेन द्वि-
त्वस्य सत्त्वेन एकोद्वाविति प्रतीत्यापत्तिरतः । समवायेन तत्सत्त्वेऽपि पर्याप्ति
सम्बन्धेन तदसत्त्वान्न तथा प्रतीतिरित्युपेयम् । एवंच प्रतियोगितावच्छेदका
पर्याप्त्यधिकरणेनैवाभावस्य विरोधान्न तदनुपपत्तिरिति भवः । प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्ननैवाभावस्य 'विरोधात्प्रतियोगिसमग्रपि नाति-
रिक्तविशिष्टाभावो विरुद्ध इत्यत आह । अतएवेति । प्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नेनैवाभावस्य विरोधादेवेत्यर्थः । इयं । दण्डोपुरुषो नास्तीति धीः । त-
स्य । पुरुषस्य । न च क्वचिदहण्डाभावो विषयः क्वचित्पुरुषाभावो विषय इति
वाच्यम् । विषयानुगमं विनाऽनुगतप्रतीतानुपपत्तिरित्यस्य सकृदावेदित-
त्वात् ॥

नन्यायात् उपदर्शितरीत्या अतिरिक्तोऽभावः । तथापि तद्ग्राहिका न
विशेषणता प्रत्यासत्तिः किन्तु चक्षुरादिना वन्त्यादिज्ञानासम्भवात् य-
थाऽनुमानादेः प्रमाणान्तरत्वं तथाऽभावग्रहे क्लृप्तानां संयोगादिसन्निकर्षा-
णामभावेनेन्द्रियादेर्ग्राहकत्वासम्भवात् प्राप्त्यैवेन्द्रियस्य ग्राहकत्वात् ।
अन्यथा निमीलितनयनस्यापि घटादियहापत्ते रितानुपलब्ध्याख्यं प्रमा-
णान्तरमभावग्राहकमेधितव्यम् । नच विशेषणतैव सन्निकर्षः । तस्यास्तत्वे-
नाक्लृप्तत्वात्समवायानङ्गीकारेण समवायग्राहकत्वेनाप्यक्लृप्तत्वाच्च । तथाच

भट्टास्तु अभावो नेन्द्रियग्राह्यः क्लृप्तसन्निकर्षाणामभावात्
किन्त्वनुपलब्धिरूपप्रमाणगम्य इत्याहुः । तन्न । प्रमाणान्तर-
कल्पनातः सन्निकर्षान्तरकल्पनाया लघुत्वात् । अन्यथा
संयोगादीनां क्लृप्तानां सन्निकर्षाणामभावात् शब्देऽपि प्रमा-
णान्तरकल्पनापत्तेः । तत्र शब्दं साक्षात्करोमीति प्रतीतिः
प्रत्यक्षएवायमिति चेत् । इहापि पश्यामि घटाभावमिति प्र-

घटाभावस्यानुपलब्धिरूपप्रमाणजन्यमनुपलब्धिरूपमेव ज्ञानं नतु साक्षात्का-
रः साक्षात्कारत्वस्येन्द्रियजन्यत्वव्याप्यत्वात् । नचैवं निमीलितन-
यनस्यापि घटाभावग्रहापत्तिः । सङ्ग्रामभावो निरूप्य इति नियमात् ।
अभावग्रहेऽधिकरणप्रतयस्य जनकतया तज्जननार्थमिन्द्रियापेक्षणात् अत-
एवतज्जनकतयाऽन्यथासिद्धमिन्द्रियं नाभावग्रहे हेतुः । नचाधिकरणप्रतय-
स्य व्यापारतया न तेन तदन्यथासिद्धिः । व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथा-
सिद्धासम्भवात् । अन्यथा चक्षुः सन्निकर्षेण चक्षुषोप्यन्यथासिद्धिः प्रसज्य-
त इति वाच्यम् । इन्द्रियस्य जनकत्वसम्भवेऽपि अधिकरणप्रतयस्य तद्व्या-
पारत्वं तदेव न क्लृप्तसन्निकर्षाभावात् । एवंचानुपलब्धिरूपप्रमाणस्यापि
सत्त्वाच्चत्वार्येन प्रमाणानीतप्रत्यक्षतमिति निष्कृष्टं भट्टमतं दूषयितुं तस्मत्-
नुपन्यस्यति । भट्टास्वितरादिना । नेन्द्रियग्राह्यः । नेन्द्रियजन्यलौकिकसाक्षा-
त्कारविषयः । क्लृप्तसन्निकर्षाणां । संयोगादिपञ्चानां सन्निकर्षाणाम् । अभावा-
त् । अभावे असम्भवात् । ननुतर्हि अभावग्रहानुपपत्तिरत आह । किन्त्विति ।
इदं प्रमाणान्तरजन्यज्ञानेन न सन्निकर्षापेक्षेति नेन्द्रियसमानतेति भावः ।
प्रमाणान्तरेति । धर्मिकल्पनातो धर्मिकल्पनाया लघोयस्त्वमिति न्याया
दनुपलब्धेरक्लृप्तविजातीयप्रमां प्रति करणत्वकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तप्रतयप्रमा
हेतुतया विशेषणता रूपसन्निकर्षकल्पनमेव लघोयइत्यर्थः । तथाचैन्द्रि-
येणैव तद्ग्राह इति भावः । अन्यथेति । सन्निकर्षकल्पनयोपपत्तावपि प्रमाणा
न्तरकल्पने इत्यर्थः । अन्यथा सन्निकर्षान्तरकल्पने इत्यर्थ इत्यपि कश्चित् ।
क्लृप्तानां संयोगादिचयाणां सन्निकर्षाणां शङ्कते । तत्रेति । प्रतय एव । प्रतय-
स्य विषय एव । अयं । शब्दः । तथाच जन्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति सन्निक-
र्षत्वेन हेतुतया शब्देऽपि सन्निकर्षकल्पनमावश्यकं । सन्निकर्षत्वं च संयो-
गादन्यतमत्वमिति भावः । अथ्यक्षतएवेतान्तरमभावइति शेषः । त-

तीतेः प्रत्यक्षएवेति तुल्यम् । किञ्चानुपलब्धेः प्रमाजन-
नेव्यापाराभावात् कथं प्रमाकरणत्वम् । व्यापारवद्भि का-
रणं करणमित्युक्तम् । नन्वेवं घटाभाववति घटोपलब्धा-
वपि घटाभावप्रत्ययः स्यात् इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः स-
म्बन्धादिति चेन्न । योग्यानुपलब्धेरप्यभावग्रहे हेतुत्वात् ।
अथ केयं योग्यानुपलब्धिः योग्यस्य प्रतियोगिनोनुपलब्धिः

याचात्राप्यभावग्रहार्थं सन्निकर्षापेक्षणाभावश्चकमिति भावः । ननु शब्देऽपि
प्रमाणान्तरापत्तेरित्युक्तं प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वादित्यस्वरसादाह । किञ्चेति
ननु व्यापाराभावेऽपि फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वरूपकरणत्वमुपपद्यतएव ।
अतएव “साधकतमं करणमिति” सूत्रमपीतत्राह । व्यापारवदिति । नि-
मीलितनयनदशायामन्धकारे च चक्षुषोऽपि फलायोगात् स्वेतरयावत्कारण
समवधाने यदव्यवहितोत्तरक्षणे कार्योत्पत्तिस्तत्त्वमेव फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं
वाच्यम् । एतस्य च यावत्कारणघटिततया गुरुत्वेन व्यापारवत्कारणत्वस्यैव
करणत्वरूपत्वौचित्ये नानुपलब्धेः प्रमाणत्वव्याघातइति भावः । उक्तमिति ।
उक्तप्रायमित्यर्थः । वस्तुतस्तु । धर्मिकल्पनाग्यायेनैव सन्निकर्षफल्यमं न-
तु प्रमाणान्तरकल्पनमिति पूर्वोक्तयुक्तिरतिरमणीयेति हृदयम् ॥

अनुपलब्ध्याख्य प्राणानज्जौकारे, घटाभाववति घटभ्रमदशायां घटाभाव-
सत्त्वादिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया घटभावप्रतयक्षापत्तिः । मन्त्रते च घटोपल-
म्भसत्त्वे नानुपलब्धेरभावान्न तत्प्रतयक्षापत्तिरित्यनायत्या प्रमाणान्तरकल्प-
नमावश्यकमिति ग्राहयेन मीमांसकः शङ्कते । नन्वेवमिति । एवम् । अनुपल-
ब्ध्याख्यप्रमाणमनङ्गीकृत्येन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया अतिरिक्तायाः प्रतयास-
त्तित्वे । योग्यानुपलब्धेरपीति । चक्षुषा घटाभावप्रतयक्षेजननीये भवताम-
तिरिक्तप्रमाणत्वेनाभ्युपगतायाः योग्यानुपलब्धेः सहकारित्वं कल्प्यते । घ-
टाभाववति च घटोपलम्भेन योग्यानुपलब्ध्यभावादेव न घटाभावप्रतयक्षा
पत्तिरिति भावः । नन्वेवं किमविशिष्टमनुपलब्धेः प्रमाणत्वेन प्रत्युतेन्द्रिय-
स्य कारणत्वे विशेषणत्वरूपप्रतयासत्तिकल्पनमुपलब्धिमिति चेन्न । विजा-
तीय प्रमाणकल्पनापेक्षया प्रतयासत्त्यन्तरकल्पनायान्याय्यत्वात् । व्यापारव-
त्त्वाभावेन प्रमाणत्वसम्बन्धस्य पूर्वमेव दर्शितत्वाच्चेति । अभावग्रहे । अभाव-
लौकिकप्रतयक्षे । अथ केयमिति । इयम् । अभावग्रहे हेतुः । योग्यस्यानुपल-

सहकारिणीति मतं तन्न । पृथिवीत्वाभावस्य जलपरमाणी
ग्रहापत्तेः भवति हि पृथिवीत्वं चक्षुर्योग्यं तदनुपलब्धिश्च
जलपरमाणी किञ्च स्तम्भे पिशाचभेदग्रहानुपपत्तेः पिशा-
चस्यभेदप्रतियोगिनोऽयोग्यत्वात् । अथ योग्येऽधिकरणे प्र-
तियोगिनोनुपलब्धिः सहकारिणीति चेन्न । भूतले पि-
शाचात्यन्ताभावग्रहापत्तेः । परमाणी महत्त्वाभावग्रहाना-
पत्तेश्च ॥ यत्तु अत्यन्ताभावग्रहे योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिर-
न्योन्याभावग्रहे च योग्येऽधिकरणे प्रतियोगितादात्म्यानु-
पलब्धिः सहकारिणीति मतं तन्न । जलपरमाणीपृथि-
वीत्वात्यन्ताभावग्रहापत्तेः । वायावुद्भूतरूपवद्भेदग्रहानाप-
त्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् ॥

अत्रोच्यते योग्या सहकारिसम्पन्नानुपलब्धिः कारणम् ।
अतएवान्धकारे न घटाभावग्रहश्चक्षुषा । तच्चालोकाधिकरणस-
न्निकषस्यापि हेतुत्वात् नवा जलपरमाणी पृथिवीत्वाभाव-
ग्रहः योग्यसन्निकर्षाभावात् । कः सन्निकर्षो योग्यः पृथि-

व्यिरिति वा योग्येऽनुपलब्धिरिति वा योग्यानुपलब्धिश्चार्थइत्यर्थः । तत्राय-
माशङ्कते । योग्यस्येति । जलपरिमाणविति । महत्त्वाभावप्रतयक्षानुरोधेन
विजातीयचक्षुः संयुक्तविशेषणताया अवश्यमङ्गीकार्यतया पृथिवीत्वाभाव-
स्यापि ग्रहापत्तिरिति भावः । दूषणान्तरमाह । स्तम्भेति । द्वितीयमा-
शङ्क्य निराचष्टे । अथयोग्येति । स्वैकदेशिमत्तं दूषयितुं तन्मतमुपगम्यस्य-
ति । यत्त्विति । वायाविति । वायोरयोग्यत्वादिति भावः । परमाणी म-
हद्भेदग्रहानापत्तेश्चेत्तपि दृष्टव्यम् । अनुभवेति । वायुर्न रूपवान् परमा-
णुर्न महान् इत्यादि प्रतयक्षप्रतीतीनां विलोपप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

योग्याचासादनुपलब्धिश्चेति कर्मधारय मभिप्रेतमाह । अत्रोच्यतइति ।
योग्येतरस्य विवरणं सहकारीति । तथाचाभावप्रतयक्षसामग्री विशिष्टा
प्रतियोग्यनुपलब्धिरेव योग्यानुपलब्धिरित्यर्थः । अतएव । सहकारिसम्पन्न-
त्वरूपयोग्यत्वविशेषणदानादेव । योग्येति । योग्यसन्निकर्षस्यैव अभावप्र-

वीतवाभावग्राहक इति चेत् इन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वोद्भूतरूप-
विशेषणता । उद्भूतरूपाभावे तु इन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्ववद्दि-
शेषणता योग्यः सन्निकर्षोऽतो मनसि न तद्गृहः । भवति
च सहति वायौष्वैव । अन्यथापि योग्य सन्निकर्षाः का-
र्यवशादुन्नेयाः । पिशाचात्यन्ताभावस्त्व योग्यत्वादेव न गृह्य-
ते । का पुनरत्यन्ताभावे योग्यता । योग्यमात्रप्रतियोगिके

तत्त्वसामग्राघटकत्वे न परमाणौ न पृथिवीत्वाभावग्रह इति भावः । ननु
महत्त्वोद्भूतरूपवद्विशेषणतायाः पृथिवीत्वाभावग्राहकत्वेपि नोद्भूतरूपा-
भावग्राहकत्वमुद्भूतरूपाभाववति वायौ तस्याश्रयसम्भवादिति तत्रेन्द्रिय-
सम्बद्धविशेषणतायाएव योग्यसन्निकर्षत्वमुपेयम् । एवंच मनस्यपि उद्भू-
तरूपाभावप्रत्यक्षस्यादित्यत आह । उद्भूतरूपाभावेति । उद्भूतरूपाभाव-
ग्रहेतित्यर्थः । तथाच प्रकृते रूपसन्निवेश्य महत्त्वं निवेशनीयमिति भावः ।
अतः । महत्त्वविशेषणात् । तद्गृहः । उद्भूतरूपाभावग्रहः । वायावित्यत्र-
तद्गृह इत्यनुषज्यते । ननु महत्त्वाभावग्रहे कः सन्निकर्षो योग्यः । एवं गु-
णादौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिस्तत्रेन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वादिसद्विशे-
षणता विरहात् । एव मन्योन्याभावग्राहकः योग्यः कः सन्निकर्ष इत्यत
आह । एवमन्यत्रापीति । महत्त्वाभावादावपीत्यर्थः । सन्निकर्षोऽइति ।
महत्त्वाभावे इन्द्रियसन्निकृष्टोद्भूतरूपवद्विशेषणतायोग्यः सन्निकर्षः गुणा-
दौ पृथिवीत्वाभावग्रहेतिन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतैवयोग्यः सन्निकर्षः । अ-
न्योन्याभावे तु पृथिवीभेदादौ इन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वादिसद्विशेषणता-
योग्यः सन्निकर्ष इत्यर्थः । ननु कुत्रचिदिन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वादिस-
द्विशेषणता कुत्रचिचेन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतायोग्यः सन्निकर्ष इत्यत्र किं
नियामकमत आह । कार्यवशादिति । तत्र तत्र तत्तदभावग्रहातुरोधा-
दित्यर्थः । ननु पिशाचात्यन्ताभावादौनामपि प्रत्यक्षापत्तिस्तत्र योग्य-
सन्निकर्षसत्त्वेन योग्यानुपलब्धिसत्त्वाद्त आह । पिशाचात्यन्ताभावस्त्व-
ति । अयोग्यत्वादिति । प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुतया अभावप्रत्यक्षयोग्या-
भावत्वेन हेतुत्वोपगमादिति भावः । अयोग्यप्रतियोगिकस्यापि स्तब्धे पि-
शाचभेदस्य प्रत्यक्षोदयादत्यन्ताभावएवपृच्छति । का पुनरत्यन्ताभावेयो-
ग्यतेति । उत्तरमपि तत्रैव बोध्यम् । योग्यमात्रेति । पिशाचस्यायोग्यत्वे-

योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणम् एवमन्यथा
प्यनुभवानुसारेण योग्यतावाच्यता । सर्वाभावसाधारणं किं
योग्यत्वमिति चेन्न तत्किञ्चिदिति गृहाण । तत्किं नानैवा-
भावयोग्यतेति चेदोम् । गुणयोग्यतमवदननु गतस्यैव त-
त्वादिति संक्षेपः ॥

नयोग्यप्रतियोगिकत्वाभावादेव न तदभावप्रत्यक्षमिति भावः । घटपि-
शाचान्यतराभावप्रत्यक्षवारणाय । मात्रेति । अतौन्द्रियावृत्ति प्रतियोगि-
ताकत्वमिति तदर्थः । ननु वायौ रूप सामान्याभावप्रत्यक्षानुपपत्तिस्तस्या-
तौन्द्रियरूपप्रतियोगिकत्वेन योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वाभावात् । एवमे-
तद्गृहत्ववदत्यन्ताभाव प्रत्यक्षापत्तिश्चेत्यस्वरसादाह । योग्यधर्मेति । पिशा-
चत्वघटपिशाचान्यतरत्वादीनां योग्यधर्मत्वाभावेन न तदवच्छिन्नाभाव-
प्रत्यक्षमिति भावः । वस्तुतस्तु योग्यमात्रप्रतियोगिके योग्यधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वं विशेषणमित्येव पाठः । योग्यमात्रप्रतियोगिकेप्रभा-
वे योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं विशेषणयोग्यतेत्यर्थः । योग्यमात्र-
प्रतियोगिताकत्वे सति योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं योग्यतेतिया-
वत् । तत्र च भूतले द्रव्यसामान्याभावप्रत्यक्षवारणाय योग्यमात्रवृत्तिप्र-
तियोगिताकत्वम् । एतद्गृहत्ववदत्यन्ताभाववारणाय योग्यधर्मेति । वायौ
रूपसामान्याभावप्रत्यक्षं नेष्यतएवेति तदसङ्गो न दोषाय । एतद्रूपैतद्गृ-
हत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणायच योग्यधर्मेत्यस्य योग्यधर्ममात्रावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वमिति तदर्थ इत्यवधेयम् । ननु पिशाचवदन्योन्याभावा-
प्ययोग्यत्वादेव न गृह्यते इतिवाच्यम् । तत्रान्योन्याभावे का योग्यता न
तावत् योग्यप्रतियोगिकत्वं स्तब्धे पिशाचभेदग्रहणानापत्तेः पिशाचवद्भे-
दग्रहापत्तिश्चेत्यत आह । एवमन्यत्रापीति । अन्योन्याभावेपीत्यर्थः ।
अनुभवानुसारेणिति । तत्तदधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव तत्तदन्योन्या-
भावयोग्यत्वमित्यर्थः । अतएव कापुनरत्यन्ताभावे योग्यतेति सामान्यतएवा-
त्यन्ताभावे योग्यतानिरुक्त्यान्योन्याभावेतु अननुगतैव सेतिध्येयम् । सर्वेति ।
अत्यन्तान्योन्याभावेत्यर्थः । तत्किमिति । अत्यन्ताभावे योग्यमात्रेत्यादिरू-
पान्योन्याभावेतत्तदन्योन्याभावत्वमित्येवंरूपा नानैवाभावेयोग्यतेतयर्थः ।
ओमित्यङ्गीकारार्थकमवयवं । गुणयोग्यतावदिति । यथारूपरसादौतत्तदि-
न्द्रिययोग्यत्वं नैकं तथाप्रकृतेपीत्यर्थः ॥

अथ किमिदं चक्षुरादि उच्यते । तैजसमिन्द्रियं रूपग्राहकं
महदिन्द्रियं वा चक्षुः । वायव्यमिन्द्रियं स्पर्शग्राहकं मह-
दिति वा त्वक् । आप्यमिन्द्रियं रसग्राहकं महदिन्द्रियं वा
केचित्तु विजातीयचक्षुः सयोगाश्रयविशेषणताया अभवग्राहकत्वेन न
परमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहः । पिशाचात्प्राप्ताभावादिप्रतारणवारणं तु गुरु
त्वादिबलादात्म्येन तत्तदभावत्वेन साक्षात्कारप्रतिप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे-
णेतराहुः । तदसत् । परमाणौ महत्त्वाभावप्रतारणानुरोधेन विजातीय-
चक्षुःसंयोगस्यावश्यकतया तेन तत्र पृथिवीत्वाभावप्रतारणवारणासम्भवात् ।
पूर्वोक्तचक्षुरादिकं लक्षयितुं पृच्छति । अथकिमिदमिति । तैजसमिति ।
आलोकप्राणादावतिव्याप्तेर्यथायथमुभयोपादानम् । चक्षुषस्तैजसत्वे वि-
वादादाह । रूपग्राहकमिति । रूपग्राहकत्वमात्रोक्तौ मनस्यतिव्याप्तिरतो
महदिति । महत्त्वमात्रोक्तौ प्राणादावतिव्याप्तिरतो रूपग्राहकमिति ।
रूपग्राहकं महदित्युक्ता वात्मन्यतिव्याप्तिरत इन्द्रियमिति । अत्रकेचित्
चक्षुषःप्राप्यकारित्वे चन्द्रमसोग्रहणानुपपत्तेः । शाखाचन्द्रमसोस्तत्त्व-
कालं ग्रहणानुपपत्तेश्च अप्राप्यकार्येव तद्वाच्यम् एवं चाप्राप्यकारित्वावि-
शेषात् गोलकमेव तदिति पार्थिवत्वमेव तस्ये त्राहुः । तदसत् । चक्षुषोऽ
प्राप्यकारित्वे निमोलितनयनस्यापि चाक्षुषापत्तेः प्राप्यकार्येव तद्वाच्यम् ।
चक्षुषस्तैजसत्वेनातिशोभगामितया चन्द्रमससंयोग उपपद्यते । शा-
खाचन्द्रमसोस्तत्त्वकालग्रहणं त्वसिद्धं यथा मया युगपच्छतं शतपचाणि
च्छिन्नानिति वत् । तथाच गोलकस्यच घटादौ संयोगाभावेनातिरिक्तं
तैजसं चक्षुः स्वीकार्यमिति । एवमन्यत्रापिबोध्यम् । वायव्यमिति । वाय-
व्यत्वमात्रं वायाविन्द्रियत्वमात्रं चक्षुरादावतिव्याप्तिमिति मिलितोपा-
दानं । त्वचोवायवोये विवादादाह । स्पर्शग्राहकमिति । चक्षुर्मनश्चात्मनां
वारणाय विशेषणत्रयोपादानम् । आप्यमिति । जलचक्षुरादावतिव्याप्तिवा-
रणाय विशेषणद्वयोपादानम् । रसनस्याप्यत्वे विवादादाह । रसग्राहकमिति ।
चक्षुर्मनश्चात्मनां वारणाय यथा यथं विशेषणत्रयोपादानम् । पार्थिव-
मिति । व्यावृत्तिः पूर्ववत् । इन्द्रियत्वं च शब्देतरोद्गतविशेषगुणानाश्रय-
त्वे सति ज्ञानकारणमनः संयोगाश्रयत्वम् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय स-
तान्तनिवेशः । शब्दरूपविशेषगुणसत्त्वाच्छ्रोत्रेऽप्यतिः शब्देतरेति गुणवि-
शेषणं । चक्षुषि तादृशरूपस्य सत्त्वात् । उद्भूतेति । उद्भूतत्वं च नील-
त्वादिप्राप्त्यनुद्भूतत्वाभावकूटवत्वमेव तस्य च संयोगसाधारणतया चक्षु-

रसनं । पार्थिवमिन्द्रियं गन्धग्राहकं महदिन्द्रियं वा घ्राणं
महत्पदं मनोवारणाय । कर्णशृङ्गुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रं ।
शब्दग्राहकं महदिन्द्रियं वा । निःस्पर्शमणुमनः । निःस्पर्शपदं
पार्थिवाद्यणुवारणाय अणुपदं विभुवारणाय ॥ २८

अवमीमांसकाः मनो नाणु किं तु विभु निःस्पर्शद्रव्यत्वात्
प्राप्तवत् मनस्त्वं च आत्मान्यत्वे सति ज्ञानासमवाधिकारण-
संयोगाश्रयत्वमित्याहुः । तन्न । विभुत्वे मनसा सहात्मनः

रादावव्याप्ते रतो विशेषेति । चक्षुषादेः सत्त्वाद् गुणेति । कालादावति-
व्याप्तेर्ज्ञानकारणेति । इन्द्रियावयवार्थावयवसंयोगस्यापिप्रतारणकारण-
तया इन्द्रियावयवेऽतिव्याप्तिवारणाय मनः संयोगेति । श्रोत्रं लक्षयति ।
कर्णेति । घटावच्छिन्ननभसोऽपि श्रोत्रत्वापत्तेः कर्णशृङ्गुलीति । नभसः
श्रोत्रत्वे विवादादाह । शब्दग्राहकमिति । मनो लक्षयति । निःस्पर्शमिति ॥
मनोवैभववादिनांमौमांसकानां मतमादर्शयति । अत्रमीमांसका इति । आ-
णुत्वभावमुद्दिष्टेपि विभुत्वासिद्धिरत आह ॥ किन्त्विति । निःस्पर्शत्वं गुणदौ व्य-
भिचारौक्तिः द्रव्यत्वादिति । द्रव्यत्वं च घटादौ व्यभिचारौति विशिष्टहेत्व-
गुणावयवं । नन्वेतन्नते मनस्त्वस्य निःस्पर्शाणुरूपत्वासम्भवेन पक्षतावच्छे-
दकासिद्धिरत आह । मनस्त्वचेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणायात्मान्यत्वे सती-
ति । संयोगाश्रयत्वं कालादावपीति ज्ञानासमवाधिकारणेति । चक्षुर्म-
नोयोगस्य ज्ञानकारणत्वाज्ज्ञानकारणसंयोगाश्रयत्वं चक्षुरादावतिव्याप्ति-
मिति आह । असमवायौति । ज्ञाना समवाधिकारणं चात्ममनः संयोग ए-
वेति नातिव्याप्तिः । केचित्तु नवीनमतेऽष्टविशेषाकृष्टचुटेर्मनस्त्वेन
पक्षतावच्छेदकस्यैक्याभावात् कथं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः
चुटी विभुत्वस्य बाधेन कथं वा तत्र विभुत्वानुमितिरत आह । म-
नस्त्वचेति । ज्ञानासमवाधिकारणेति । पुरुषान्तरीयात्मप्रतारणवारणाय
तत्तदात्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदात्ममनः संयोगत्वेन हेतुताया म-
नस्तचुटीनामवच्छेदककोटी निवेशे गौरवेण लाघवेनैकैकमनः सिद्धिः ।
नच विजातीयसंयोगत्वेन तस्य हेतुतया न तत्र मनसो निवेश इति वा-
च्यम् । तथापि समवायेन विजातीयसंयोगस्य विजातीयसंयोगसम्बन्धेन म-

संयोगाऽनुपपत्तेः । तथाहि द्विविधः संयोगः कर्मजीवव-
वसंयोगजश्चेति । न च विभोरात्मनः कर्मास्ति मनोपि च यदि-
विभु तदा तस्यापि कर्माभावात् कुतः कर्मजसंयोगसम्भवः । न
च तयोरेवयवोस्ति येन तत्संयोगजः स्यात्संयोगः । न च नित्य-
एव विभ्वोः संयोगः । अजसंयोगनिषेधात् कुतो निषेधइति
चेन्मानाभावात् । संयोगत्वावच्छेदेन द्रव्यजन्यत्वावधारणा-
च्च । अप्रयोजकं चेदमनुमानमिति संक्षेपः ॥

नसो वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहादिति भाव इत्याहुः । वि-
भुत्वे । मनसो विभुत्वे । संयोगानुपपत्तेरिति । तथाचोपदर्शितानुमाने
पक्षतावच्छेदकासिद्धिर्बाधयेति भावः । कर्मजः । यथाश्वेनक्रियया श्वे-
नस्य वृत्ते संयोगः । अवयवसंयोगजः । कारणाकारणसंयोगात् कार्याका-
र्यसंयोगः । यथा हस्ततरुसंयोगात् कायतरुसंयोग इत्यर्थः । न च विभोरि-
ति । मूर्तेतरुद्रव्यत्वं विभुत्वं स्पन्दत्वावच्छिन्नं प्रति मूर्तद्रव्यत्वेन कारणतया
मूर्तत्वाभावेनात्मनि न कर्मोत्पत्तिरिति भावः । । अनयोः । आत्ममनसोः ।
तत्संयोगजः । अवयवसंयोगजः । मानाभावादिति । नित्यसंयोगादक-
प्रत्यक्षादेरभावादननुमानस्य चाप्रयोजकत्वादित्यर्थः । साधकान्नावमुक्ता वा-
धक मप्याह । संयोगत्वावच्छेदेनेति । संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन-
हेतुत्वायां तत्कार्यतावच्छेदकं जन्यसंयोगत्वमेव नित्यसंयोगाङ्गीकर्त्तव्यं वा-
च्यम् कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् तथाच जन्यत्व-
निवेशे गौरवमेव प्रतिकूलतर्कइति भावः । ननु समवायेन रूपादिकं प्रति
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनावयवरूपादौर्नां हेतुतया कपालगन्धादादपि
रूपोत्पत्त्यापत्तेर्जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुत्वावश्यकतया सं-
योगत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धेतुत्वे मानाभावइति न दर्शितगौरवमत आह ।
अप्रयोजकश्चेदमिति । यद्वा नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वेन चिति-
विरहादत आह । अप्रयोजकश्चेदमिति । इदं । विभुत्वसाधकमनुमानमि-
त्यर्थः । अनुकूलतर्का भावादिति भावः । संयोगत्वावच्छेदेनेति । संयोगत्वस्य
द्रव्यजन्यत्वब्राम्यत्वेन नित्यसंयोगस्वीकारे तादृशनियमसमूहप्रसङ्गादिति

इति श्रीभट्टाचार्यचूडामणिकृतयां न्यायसिद्धान्तसंज्ञारो-
प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

भावः । ननु तादृशनियमे मानाभाव इत्यत आह । अप्रयोजकश्चेतीत्यपरे
नाना तर्कविचारणैकमतिना यत्किञ्चिदुक्तं मया तद्गृह्यन्तु हृदा वि-
भाव्य सुधियः सारार्थसङ्ग्राहकाः । हृद्येतद्यदिधारयेदपि जनः सञ्जायते
सोऽचिरादादोद्गः परवाचिद्रव्यण्यताधानैकदक्षः कृतौ ॥ १ ॥
प्रतिश्रीमद्विद्वत्कुटुमाणिश्वराजिनोराजनाराजितपदहन्त्यायवागोश श्री-
दौक्षितश्रितिकण्ठयर्मविरचितायां न्यायसिद्धान्तसंज्ञारोदौपिकायां प्रत्य-
क्षखण्डः समाप्तः ॥

अथानुमानं निरूप्यते । तच्चानुमितिकरणमनुमानम् । अनु-
मितित्वं चानुमिनोमीत्यनुभवसिद्धोजातिविशेषः । जन्य-

योग्येति शयनम् । प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमुपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्याऽनु-
माननिरूपणं ११ प्रतिजानीते । अथेति । अथ शब्दोऽज्ञानान्तर्यवचनः । तत्र च
प्रत्यक्षनिरूपणस्यार्थादवधित्वमवगम्यते । अतएव च सिद्धत्वमपि । नि-
रूप्यतइति वर्त्तमानार्थकलट्प्रतयेन चानुमाननिरूपणस्य साध्यत्वला-
भः । एवं च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्याद्योपयुज्यतइति न्यायेन
मलिनं तेषुः स्यादित्यत्रेवात्रापि प्रत्यक्षानुमाननिरूपणयोरुपजीव्योपजी-
वकभावलाभः । तथाचोपजिक्त्वसङ्गत्याऽनुमाननिरूपणमिति भावः । यद्य-
प्यनुमितिकरणत्वे नानुमानज्ञाने न प्रत्यक्षज्ञानापेक्षेति तन्निरूपणयोरुपजी-
व्योपजीवकभावसम्भवं । तथापि सविशेषणे हीति न्यायेन* निरूप्य प्रत्य-
क्षानुमानयोरुपजीव्योपजीवकभावलाभः । अत्र क्वचिदुपजीवकन्निरू-
प्याप्युपजीव्यनिरूपणादुपजीवकत्वादिसङ्गतेरानन्तर्यानिनामकत्वेपि स्व-
तन्त्रस्येति न्यायेन इच्छाया एव नियामकत्वान्न पौर्वापर्यनियम इति ध्येय-
म् । ननु निरूपणप्रतिज्ञायाः विषयान्तरसञ्चारराहित्यरूपशिथ्यावधानप्र-
योजकत्वेप्युक्तप्रक्षिपितत्वादिशङ्कानिरासाय सङ्गताभिधानस्य बोधित-
त्वम् । ननु सङ्गतिप्रदर्शनस्यापि व्यर्थत्वादिति चेन्न । द्विविधं हि शिथ्याव-
धानमनुपेक्षणीयत्वरूपं विषयान्तरसञ्चारराहित्यरूपं च तत्रासङ्गतत्वं
ज्ञानेनोपेक्षासम्भवात् सङ्गतिप्रदर्शनमावश्यकं तथाच सङ्गतिज्ञाने सत्यं
सङ्गतत्वज्ञानासम्भवात्सङ्गतत्वज्ञानप्रयुक्तमुपेक्षणीयत्वं । द्वितीयं च निरूप-
णप्रतिज्ञयेति परमरहस्यमत्रानुसन्धेयम् । ग्रन्थमध्येपि मङ्गलाचरणात् अथ
शब्दो मङ्गलार्थक एवेत्यपि कश्चित् । आनन्तर्यं चात्र ध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वं
तथाच प्रत्यक्षनिरूपणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिवर्त्तमाननिरूपणविषयोऽनुमा-
नमिति ज्ञाद्बोधः । तत्र । लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकनिरूपणवि-
षयेऽनुमाने । करणत्वमात्रस्य कुठारादौ मितिकरणत्वस्य च प्रत्यक्षादावति-
व्याप्तिर्वारणायानुमितिकरणमिति विशिष्टोपादानम् । नन्वनुपपत्तिरिति

११ अनुमाननिरूपयन् । शिथ्यावधानाय प्रतिजानीते इत्यपि पाठान्तरम् ॥

* स विशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्गामतः सतिविशेष्ये बाध
इति न्यायस्वरूपम् ॥

ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या किञ्चिज्जन्यज्ञानकरणत्वं लक्षणं लब्धं तच्चातिप्रसक्त-
मेवेत्यत आह । अनुमितित्वेति । तथाच न किञ्चिज्जन्यज्ञानत्वमनुमिति-
त्वमपि जातिविशेषएव तदवच्छिन्नकरणत्वं च न प्रत्यक्षादाविति ना-
तिव्याप्तिरिति भावः । यद्वा ननु व्यावृत्तिर्व्यवहारोवा लक्षणस्य प्रयोजन-
मिति नियमेनेतरभेदानुमापकमेवेतल्लक्षणं वाच्यम् । इतरभेदानुमानं चा-
नुमानं प्रत्यक्षादिभ्योभियतं अनुमितिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रत्यक्षा-
दाद्याकारकं । तत्र चानुमितेः प्रत्यक्षप्रमितिवैलक्षण्याज्ञाने प्रत्यक्षप्रमा-
णेष्वनुमितिकरणत्वग्रहसम्भवेन प्रत्यक्षे प्रत्यक्षभेदासत्त्वेन च व्यभिचार-
ज्ञानापत्तेरिति लक्षणप्रयोजनमनुपपन्नमित्यत आह । अनुमितित्वेति ।
प्रत्यक्षप्रमित्यनन्तरमनुमिनोमीत्यनुवावसायानुदयात्प्रत्यक्षवगावृत्तमनुमिति-
त्वमेव तद्विषयः । तच्च न प्रत्यक्षे इति प्रत्यक्षप्रमितिविलक्षणप्रमितिकर-
णत्वहेतुकमितरभेदानुमानं सुकरमेवेति न कोपि दोषइति सारम् । केचि-
त्तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वमेवानुमितिकरणत्वं वाच्यं
तत्र च व्याप्तिज्ञानत्वादेरेव गमकत्वसम्भवेनाधिकस्य वैयर्थ्यमितौ तरभेदानु-
मानमनुपपन्नमित्यत आह । अनुमितित्वेति । तथाच जातिरूपानुमिति-
त्वावच्छिन्नकरणत्वमेव तल्लक्षणं नतूक्तरूपमिति न व्यर्थत्वशङ्कापौ त्याहुः ।

नन्वनुमानत्वमनुमितिकरणत्वं तथाचेतरभेदानुमाने पक्षतावच्छेद-
कहेत्वोरभेदान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया हेतौ साध्याधिकरण-
वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञाने जायमाने एव तुल्यवित्तिवेद्यतया साध्यपि हेत्वधि-
करणवृत्तित्वग्रहसम्भवेन पक्षतावच्छेदकाशये साध्यसिद्धेः सिद्धसाधनापत्ति-
रिति तयोर्भेद आवश्यकः । यदि च हेतौ साध्याधिकरणवृत्तित्वे ज्ञातेपि
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरनुदयान्न सिद्धसाधनावकाशः । अन्यथा
पृथिवी इतरभेदवती पृथिवीत्वादित्यत्रापि पृथिवीत्वाधिकरणे घटादावि-
तरभेदस्य निश्चितत्वादनुमितेरुच्छेद एव स्यात् । किञ्च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान-
स्यभ्यनुमितिकरणतया साध्यसामानाधिकरण्यस्य तत्राघटकत्वेन न सिद्ध
साधनमिति विभावाते । तथाप्युद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन शाब्दबो-
धानुपपत्तिरेव । अन्यथा दण्डवान् दण्डवानित्यादेर्निराकाङ्क्षत्वानुपपत्ते-
रिति चेन्नैवम् । अनुमानपदवाच्यत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन कुत्राप्यनु-
पपत्तेरभावादिति । केचित्तु नामार्थयोः साक्षादभेदातिरिक्तसम्बन्धेना-
न्वयबोधानभ्युपगमादनुमितिकरणमित्यस्यानुमितिसम्बन्धभिन्नकरणमर्थः ।

ज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि । अन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारि जा-
तिमदनुभवत्वं वा । प्रत्यक्षत्ववारणाय अन्यज्ञानजन्यत्वाव्य-
भिचारोतिज्ञानाजन्ये नित्ये निर्विकल्पके च तद्विज्ञान्यत्वं
व्यभिचरति । तत्रापि प्रथमजन्यपदं चाक्षुषत्वादिवारणा-
य । तद्विज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि । सर्वेषां तदाश्रया-

अनुपूर्वकमाधातुनाऽनुमितिकरणल्युटा च करणं बोध्यते । तथाचानु-
मितिकरणमनुमितिसम्बन्धभिन्नकरणमिति शाब्दबोधो नानुपपन्नः क-
रणतायाः कार्यघटितत्वे नानुमितिकरणस्य करणपदार्थत्वेऽप्यनुमिति-
करणमनुमितिसम्बन्धभिन्नानुमितिकरणमिति शाब्दबोधोऽपि नानुपपन्नः ।
विधेयतापर्याप्तधिकरणोद्देश्यतावच्छेदकयोरैक्य एव शाब्दबोधानभ्युपग-
मात् अन्यथा दण्डवान् रक्तदण्डवानिति बोधानुपपत्तेरित्याहुः ॥ १ ॥

ननु नुमितित्वस्यैवानुमितिलक्षणत्वेन लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरैक्यमित्य-
त आह । अन्यज्ञानेति । अन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारिणो जनशब्दधीज-
नत्वव्यभिचारिणो च या जातिस्तदनुभवत्वमनुमितित्वमिति लक्षणार्थः ।
जनज्ञानं वासि ज्ञानं तज्जनत्वव्यभिचारिणो तज्जनत्वव्याख्याजन-
शब्दधीजनत्वव्यभिचारिणो च या जातिरनुमितित्वं तद्वत्त्वमादाय ल-
क्षणसमन्वयः । तथाच तस्य स्वरूपतोऽलक्ष्यतावच्छेदकत्वेन तादृशजाति-
त्वेन च लक्षणत्वेन न तयोरेक्यमिति भावः । ननु अन्यशब्दधीजन्यत्वव्य-
भिचारिजातिमदनुभवत्वमेव लक्षणरसु किमेतावद्विशेषणेनेतरत आह ।
प्रत्यक्षत्वेति । अतिव्याप्तिं निराकरोति । ज्ञानाजन्यइति । जनज्ञा-
नाजन्यइत्यर्थः । नित्ये । ईश्वरसाक्षात्कारे । तद्विज्ञानेति । तत्त्वत्वत्वं । धी-
जनत्व । जनज्ञानजनत्व । तथाच प्रत्यक्षत्वस्य जनज्ञानजन्यत्वावा-
प्यत्वान्नाति व्याप्तिरिति भावः । तत्रापि । जनज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि-
त्वदलेपि । अतिव्याप्तिमुपपादयति । तद्विज्ञानेति । चाक्षुषत्वं हीत्यर्थः । त-
दाश्रयाणामिति । चाक्षुषत्वाश्रयाणामित्यर्थः । अन्यपदोपादाने च चा-
क्षुषत्वस्य जनज्ञानाजन्ये निर्विकल्पके सत्त्वेन जनज्ञानजन्यत्वव्यभि-
चारित्वाभावात् तदाश्रयः प्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरिति भावः । जनजन्यत्व-
व्यभिचारोत्युक्तावपि चाक्षुषत्वस्य जनशरीरादिजन्यत्वव्याप्यत्वात्तत्रैवा-

* तदाश्रये प्रत्यक्षे इत्यपि पाठान्तरम् ।

णासीश्वरधीजन्यत्वात् । उपमितित्वशाब्दत्ववारणाय व्यभि-
चारीत्यन्तम् । तद्विनयथोक्तज्ञानजन्यत्वव्यभिचारि । उ-
पमितीनां सर्वासां शब्दविषयकातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्य-
त्वात् । शब्दानुभवानां च सर्वेषां शब्दज्ञानजन्यत्वात् । नच

तिव्याप्तिरित्यत आह । ज्ञानेति । यदि च ज्ञानपदोपादानेपि कालो-
पाधिविधया अन्यज्ञानजन्यत्वं निर्विकल्पकेपीतिचाक्षुषत्वमादायोक्तदो-
षतादवस्थ्याज्जन्यज्ञाननिरूपितासाधारणजन्यताऽवश्यं निवेशनीया । तथा
च ज्ञानपदानुपादानेपि अन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव शरीरत्वेन हेतु-
या अन्यशरीरादिनिरूपितासाधारणजन्यत्वं न निर्विकल्पके इति तद्वै-
यर्थ्यमिति विभाव्यते । तथापि चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषे न हेतु-
तया जग्यं चतुरादि तज्जन्यत्वव्याप्यत्वं चाक्षुषत्वस्येति तद्विषयवारणाय
ज्ञानपदनिवेशः । तथाच अन्यज्ञाननिरूपितासाधारणजन्यत्वमि-
त्यर्थइति नकाप्यनुपपत्तिः । ज्ञानत्वाव्यभिचारोत्युक्तौ प्रत्यक्षत्वादेरवार-
णात् अन्यत्वाव्यभिचारिज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारोत्युक्तावपि चाक्षुषत्वा-
देरवारणात् अन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारोत्यन्तम् । अन्यज्ञानजन्यत्वसमा-
नाधिकरणोत्युक्तौ सच्चज्ञानत्वप्रत्यक्षत्वादेरवारणात् अन्यभिचारोति । मनु
तथापि अन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारिजातिमदनुभवत्वं तत्त्वमित्यास्तामलं
व्यभिचारोत्यन्तेनेत्यत आह । उपमितित्वेति । उपमितित्वशाब्दत्वयोरति-
देशवाक्यार्थज्ञानपदज्ञानादिरूपजन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वेनातिव्याप्ति-
रिति भावः । अतिव्याप्तिं निराकरोति । तद्विज्ञानेति । उपमितित्वं शा-
ब्दत्वं हीत्यर्थः । यथोक्तज्ञानेति । अन्यशब्दज्ञानेत्यर्थः । तदोपादायति ।
उपमितीनामिति । अतिदेशेति । गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारक-
शब्दविषयकज्ञानजन्यत्वादित्यर्थः । सर्वासामिति । अनेनोपमितित्वस्य
तादृशज्ञानजन्यत्वव्याप्यत्वं लब्धम् । एवं च तद्व्यभिचारित्वस्य तत्रासम्भवा-
न्नातिव्याप्तिरिति भावः । शाब्दानुभवानां । शाब्दबोधात्मकानुभवानां ।
क्वचित् शब्दानुभवानामिति पाठः । तत्र शब्दप्रयोज्यानुभवानामित्यर्थः ।
नन्वत्र प्रथमजन्यत्वोपादानवैयर्थ्यामित्याशयेन शङ्कते । नचेति । व्यभिचा-

शब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारीत्येव सम्यक् । अनुमितित्वस्य
ईश्वरीयशब्दज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वेनासम्भवात् । नच
मोक्षजनकतावच्छेदकं तत्त्वज्ञानवृत्ति सामान्यं जन्यज्ञा-
नजन्यमावृत्तित्वव्याप्तिः । तस्य शब्दविशेषविषयकम-
नजन्यमावृत्तित्वेन जन्यशब्दज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि-
त्वात् । जातिपदं वा मानसावृत्तिजातिपरम् । अतएव भ-

रौति । व्यभिचारीत्येव कारिणच प्रथमजन्यत्वव्यवच्छेदः । उत्तरयति । अ-
नुमितित्वस्येति । असम्भवादिति । तथाच तादृशजात्यप्रसिद्धा तद्वत्त्वमा-
दाय न लक्षणगमनसम्भव इति भावः । अतिव्याप्तिं शङ्कते । नचेति । निषे-
धति । तस्येति । तत्त्वज्ञानवृत्तिवैजात्यस्येत्यर्थः । शब्देति । आत्मा शरीरा-
दिभ्यो भिन्नः तत्त्वमसौत्यादिवाक्यविशेषविषयकेत्यर्थः । इदं च मनने
शब्दस्याप्युपनीतभानमभिप्रेत्य । अव्यभिचारित्वादिति । तथाच तस्य श-
ब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वाभावादेव वारणमिति भावः । ननु निदिध्या-
सनोपक्षेपं मननं न तत्त्वज्ञानजनकमतस्तस्यापि शब्दज्ञानजन्यत्वव्यभि-
चारित्वमेवत्यत आह । जातिपदंवेति । वाकारश्च तत्त्वज्ञानस्य मनजन्य-
त्वानङ्गोकारिण न क्षतिरिति सूचनाय । यदा । ननु शरीरादिभिन्नत्वेन शु-
तस्यात्मनः युक्तिभिरनुचिन्तनं मननं । तदुक्तं । “श्रोतवाः श्रुतिवाक्येभ्योम-
न्तव्यश्चापपत्तिभिरिति” । तच्चानुमानादिजन्यमनुमित्यात्मकमेव । अनुमि-
तावुपनीतभाननिषेधेन च तस्य शब्दविषयकत्वासम्भवान्निष्पन्नलैङ्गिक
भाने प्रमाणाभावेन लिङ्गविधयापि शब्दस्यानुमितौ भानासम्भवाच्च । त-
थाच जन्य शब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वं तस्याक्षतमेवेत्यत आह । जातिपदं
वेति । वाकारश्चात्र मननस्य शब्दविषयकत्वानभ्युपगमेपि न क्षतिरित्येतत्सू-
चतायेति । केचित्तु शब्दविशेषविषयकेति । “श्रोतव्यो मन्तव्यश्चेत्यादि” श्रुति-
वाक्यरूपशब्दज्ञानेत्यर्थः । जन्यशब्देत्यादि । जन्यत्वं प्रयोज्यत्वं जन्यशब्दज्ञा-
नप्रयोज्यत्वाव्यभिचारित्वादित्यर्थः । तथाच जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारित्व-
पदेनजन्यशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वमेवविवक्षणीयं तत्त्वज्ञानवृत्तिवैजा-
त्यस्य च जन्यशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वव्याप्यत्वादेव नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु

भक्तिव्यवहारादेव्युदासः । अनुभवपदं स्मृतिवारणायैति दिक्

भक्तिवादिवारणाय जातिपदस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वावश्यकत्वे ततएवा
चाप्यतिप्रसङ्गवारणे किं जन्यत्वपदस्य प्रयोज्यत्वपरत्वमङ्गीकृत्य तादृश
तिव्याप्तिवारणेनित्यत आह । जातिपदं वेति । वाकारश्च जन्यत्वपदस्य
प्रयोज्यत्वपरत्वाभावेपि न क्षतिरिति सूचनायेत्याहुः । तदसत् । जन्यशब्द-
ज्ञानप्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वविवक्षणे वेदादिवाक्यरूपशब्दज्ञानजन्यावृष्ट-
जन्यत्वस्यानुमितावपि सत्त्वेनानुमितित्वस्यापि तत्प्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वा-
भावादसम्भवापत्तेरिति । अतएवेति । जातिपदस्य मानसावृत्तिजातिपर-
त्वादेवेत्यर्थः । भक्तिवेति । आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिः आराधना च गौर-
वितप्रतीतिहेतुभूता क्रिया फलावश्यं भावनिश्चयश्च अहेति तल्लक्षणे बोध्ये ।
आराध्यव्यक्तज्ञानं विना आराध्यत्वेन ज्ञानासम्भवात् एवं फलज्ञानं विना
फलावश्यं भावनिश्चयासम्भवाच्च । भक्तिव्यवहारादेव जन्यज्ञानजन्यत्वाव्य-
भिचारित्वस्य सत्त्वात् जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारित्वस्यापि सत्त्वाच्च त-
त्वातिव्याप्तिः । जातिपदस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वे चैतयो मानस
वृत्तिवैजात्येन नातिप्रसङ्ग इति । ननु भक्तिव्यवहारादेव जातिवै मानाभावा-
देव नातिव्याप्तिरित्यत आह । आदेरिति । आदिना आपत्तित्वपरिग्रहः ।
आपाद्यत्वस्य विधेयत्वातिरिक्तत्वे मानाभावेन वङ्गानुमित्यन्तरमपि वङ्गि-
मापाद्यामौति प्रतीत्यापत्तेः । तादृशानुव्यवसायं प्रति बन्धिविधेयका-
पत्तिवैजात्येनैव हेतुतया आपत्तित्वजातेरावश्यकत्वेन तद्वारणाय जातिप-
दस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वमावश्यकमिति हृदयम् । अनुभवपदस्यावृत्ति-
माह । अनुभवपदमिति । स्मृतिवारणायैति । स्मरामीत्यनुगतप्रतीत्या
अनुभवसामग्र्यप्रतिबध्यतावच्छेदकतया वा सिद्धं स्मृतिस्त्वमादायातिव्या-
प्तिवारणायैत्यर्थः । अनुभवपदोपादाने च स्मृतिभिन्नज्ञानत्वरूपानुभवत्व-
स्य स्मृतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु तथाप्येतादृशपरोक्षत्व-
जातिमादायैतल्लक्षणस्य शब्दबोधादावतिप्रसङ्गः । नच तादृशजातौ मा-
नाभावः । अनुमित्यादिस्थलौघबाधादिप्रतिबध्यतायामाहार्यप्रत्यक्षे व्य-
भिचारवाराणाय प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तयोर्मिथो-
विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गौरवात्तदपीत्यपरोक्षत्वजाते-
रिव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वौचित्यादित्यत आह । दिगिति । अनुभवत्वं वि-

हाय परोक्षत्वं स्मृतौ परोक्षत्वं विहायानुभवत्वं प्रत्यक्षे अनुमितौ बोध-
योः समावेश इति अनुभवत्वेन सङ्करान्न परोक्षत्वं जातिः । एवं भिन्न-
विषयकानुमित्याविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकतया सिद्धा-
नुमित्यन्यज्ञानत्वरूपजातिमादाय सङ्कराच्च । विधेयताया आपत्तिसा-
धारण्येन बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतासम्भवेऽप्यनुमित्यादौ विशिष्टानुमि-
तित्वादिकं निवेश्यैव बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमिति नाहार्यप्रत्यक्षे व्य-
भिचारः । अतएव शाब्दबोधे बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वस्याकृततया लाघ-
वाद्योग्यताज्ञानं शाब्दहेतुरिति सिद्धान्तः । अनायत्या प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वं वि-
श्वैव बाधप्रतिबध्यत्वे व्यभिचारो वारणीयः । वस्तुतस्तु जन्यतासम्बन्धेन
बाधविशिष्टान्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति बाधाभावस्य हेतुत्वोपगमेन प्रत्यक्ष-
ानुमित्यादिसाधारण्यैककार्यकारणभावेनैवोपपत्तिः । परोक्षत्वनिवेशस्य
र्थक्यात् । इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति इच्छात्वेन हेतुतया च नैक्या
शून्यकाले बाधकाले विशिष्टबुद्ध्यापत्तिः । अन्यथेच्छाया उत्तेजकत्वे प्रा-
माण्यज्ञानाभावादिभिर्विशेषणविशेषभावे विनिगमनाविरह इत्यादि
वहुतरमूहनैयं । नन्वनुमितित्वजातौ मानाभावेन लक्षणमसम्भवि । न-
चानुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयतया तत्सिद्धिः । योग्यात्मविशेषगुणानां
विषयविनिर्मुक्तिं भानानुपगमात् । केवलमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्या-
सिद्धेः । नच पर्वते वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयतया तत्सिद्धिरिति
वाच्यं । वह्निप्रकारकानुमितित्वस्य तद्विषयत्वे वह्निमान् पर्वतो घटवान्
इत्यनुमित्यनन्तरं तादृशानुव्यवसायापत्तेः । वह्निमिष्टविधेयताशालिज्ञा-
नत्वस्य तद्विषयत्वावश्यकत्वेऽनुमितित्वस्यानिवेशात् तद्विषयतया तत्सिद्धि-
रभावात् । नच पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितित्वस्य धूमपरामर्श-
जन्यतावच्छेदकतया तत्कोटिप्रविष्टत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं । साधनादि-
भेदेन व्याप्तिभिन्नतया आलोकपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणाय
स्वाव्यवहितोत्तरक्षणीत्यक्तित्वस्वसामानाधिरण्योभयसम्बन्धेन धूमपरामर्श-
विशिष्टानुमितित्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे तत्रानुमितित्वमनि-
वेश्य धूमपरामर्शविशिष्टज्ञानत्वस्यैव तत्त्वोपगमात् तत्कोटिप्रविष्टतया
तत्सिद्धिरसम्भवात् । एवं सिध्यभावविशिष्टज्ञानत्वस्यैव सिध्यभावकार्यताव-
च्छेदकतया तत्कार्यतावच्छेदकतयापि न तत्सिद्धिरिति चेन्नैवं । वह्निनि-
ष्टविधेयताशालिज्ञानत्वस्य वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयत्वे पर्वतो
वह्निमान् स्यादित्यापत्त्यनन्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तिः । तथाहि व-

ह्निमापादयामीत्यनुव्यवसायस्य वह्निप्रकारकापत्तिविषयकत्वे वह्निमान्
पर्वतो घटवान् स्यादित्यापत्त्यनन्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्त्या वह्नि-
पाद्यकापत्तित्वमेव तद्विषयो वाच्यः । तत्र चापाद्यत्वस्यापाद्यभेदेन भि-
न्नत्वातिरिक्तस्य कल्पने गौरवादनुमित्यादिसाधारण्यविधेयत्वमेवा-
पाद्यत्वं तथाचानुमित्यनन्तरमापादयामीत्यनुव्यवसायापत्त्या आपत्ति-
त्वमेवापत्त्यनन्तरमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तेरनुमितित्वस्यापि सिद्धेः ।
एवं पर्वते वह्निरित्यादिशाब्दबोधानन्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तिः ।
शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन चरमनिर्दिष्टस्य च विधेयत्वेन
तत्र वह्नी विधेयताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा तत्र वह्निपर्वतवृत्ति-
त्वयोरोद्देश्यविधेयभावस्वीकारे पर्वते वह्निः वह्निः पर्वत इति शाब्दबो-
धयोरोद्देश्यविधेयभाववैलक्षण्येनावैलक्षण्यप्रसङ्गात् । अथ विधेयतायाम-
नुमितित्वे च मानाभावः वह्निप्रकारकज्ञानत्वस्यैव वह्निमनुमिनोमीत्य-
नुव्यवसायविषयत्वात् विषयतया तादृशानुव्यवसायं प्रति तत्तदनुमितिसा-
मग्रीविशिष्टज्ञानत्वेन तादात्म्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वं । कार्यतावच्छेदकं च
वह्निप्रकारकतत्तदनुमितिसामग्रीविशिष्टज्ञानविषयकमानसत्त्वमेव । त-
त्तदनुमितिसामग्रीच बाधाभावसिध्यभावतत्त्वपरामर्शादिरूपा । सामग्री
वैशिष्ट्यं च स्वसामाधिकरण्यं स्वाव्यवहितोत्तरक्षणीत्यक्तित्वसम्बन्धेन ।
नचतदपेक्ष्य वह्निनिष्टविधेयताशाल्यनुमितित्वेन हेतुत्वं लाघवादिधेयता-
या अनुमितित्वस्य च सिद्धिरिति वाच्यं । लाघवमात्रेणातिरिक्तविष-
यता सिद्धौ अव्यवहितोत्तरत्वादेर्निवेशे गौरवेण धूमपरामर्शजन्यताव-
च्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनाप्यतिरिक्तविषयतासिद्धिप्रसङ्गात् । एवमनुमितिं
प्रति बिलक्षणविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुतयैवोपपत्तौ यात्रादिविष-
यतानिवेशे प्रयोजनाभावाच्चेति लाघवमात्रेणातिरिक्तविषयतासिद्धि-
भावात् विधेयताया मानाभावेन सामग्रीविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विषय-
कत्वं विधेयतायामिवानुमितित्वेऽपि मानाभाव इति चेन्न । लाघवे-
नातिरिक्तविषयताया अनन्युपगमेऽपि आपत्त्यनन्तरं तादृशानुव्यवसाय-
वारणाय बाधाभावस्यावच्छेदककोटौ निवेशे गौरवात् । तद्वद्विहितानु-
मितिसामग्रीविशिष्टवह्निप्रकारकानुमितित्वेन हेतुत्वेनैवापत्त्यनन्तरं ता-
दृशानुव्यवसायवारणे लाघवेनानुमितित्वजातेरावश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु
सामग्रीजन्यत्वानुपस्थितिदशायामपि वह्निं नानुमिनोमीत्यनुव्यवसायोद्-

ननु किमिदं तत्करणमिति चेत् । व्याप्तिविशिष्टपक्षध-
र्मताघटकलघुपदार्थज्ञानमिति गृहाण ।

॥ ननु केयं व्याप्तिः न तावत्साध्यात्यन्ताभाववददृष्टित्वं पर्व-
तीयवग्न्यात्यन्ताभाववति धूमस्य सत्त्वात् । न च साध्यवदन्या-

यात्सामयोजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्विषयत्वाभावेन बहिर्निविधेष्ठ-
यताशास्त्रानुमितित्वावच्छिन्नाभावस्य तद्विषयत्वावश्यकत्वात् । बहिर्निष्ठ-
विधेयताया अनुमितित्वजातेषु सिद्धिः । न च स्वव्याप्यवत्परामर्शदि-
घटितसामयौविशिष्टज्ञानत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेद-
कताकज्ञानाभाव एव तद्विषय इति वाच्यं । तस्य सम्बन्धत्वे मानाभावा-
त् तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव-
द्व्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वाच्चेति हतं
पक्षवितेन ॥ १

ननु ज्ञापमानलिङ्गस्यानुमितिकरणत्वेऽतीतानागतहेतुकानुमितेर-
पलापस्तस्यानुमितेः पूर्वमसत्त्वात् अन्यस्य च व्याप्यत्वेनाज्ञानात् व्याप्ते-
रैक्याभावेन यत्र विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन परामर्शस्तत्र परामर्शपूर्वं
व्याप्तिज्ञानस्यासम्भवेन च व्याप्तिज्ञानत्वेनापि न करणत्वसम्भव इत्याशयेन
पृच्छति । नन्विति । लघुपदार्थेति । हेतुसाध्याभावज्ञानादिकमित्यर्थः ।
वन्हाभावज्ञानत्वेन चानुमितिहेतुत्वे परामर्शदिशून्यकालेप्यनुमित्या-
शक्तिरिति वाच्यं । विशेषसामयौसहकृताया एव सामान्यसामग्राः
कालोपधायकत्वेन परामर्शाद्यभावेनापक्षभावादिति वक्ष्यति । अत्र य-
द्यपि व्याप्तिघटकैरेव वक्तुमुचितं तथापि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मज्ञानरूप-
परामर्शद्वारा तस्य करणत्वसूचनाय तथोक्तम् । ननु व्याप्ते निर्वक्तुमश-
क्यतया कथं तद्वटकपदार्थज्ञानं करणमित्याशयेन पृच्छति । ननु के-
रुमिति । साध्यात्यन्ताभाववदिति । बहिर्मान् धूमादित्यादौ वन्हाभावव-
ति जलज्वादादौ धूमस्याविद्यमानत्वात्क्षणसम्बन्धः । धूमवान् बह्नेरि-
त्यत्र धूमाभाववति अयोगोलकादौ बह्नेर्विद्यमानत्वान्नाति व्याप्तिः ।
पर्वतीयेति । पर्वतीयवह्नेस्तद्व्यक्तित्वेनात्यन्ताभाववतीत्यर्थः । पूर्वचण-
वृत्तित्वविशिष्टवन्हाभावबहिर्घटोभयाभावसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवन्हाभा-
वादीनां वैशिष्ट्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-

प्रतियोगिताकत्वेन साध्याभावविशेषणेन वारणं सम्भवतीति तत्परि-
त्यागः । ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्ति-
त्वसाध्याभाववत्त्वं व्याप्तिः । समवायसम्बन्धावच्छिन्नद्वित्वावच्छिन्न प्रति-
योगिताक वन्हाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्याता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । अतएव पर्वतीयवग्न्याभावस्यापि निरासः ।
न च पर्वतीयवह्निव पर्वतीयत्वविशिष्टवह्नित्वं तथाच विशिष्टस्यानतिरे-
काद् वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमस्तीवेति वाच्यं । साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नेत्यस्य साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकत्वार्थकत्वेन पर्व-
तीयत्ववह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकतायाः शुद्धवह्नित्वपर्याप्तत्वाभावेनानु-
पपन्नभावात् । यदिचोभयादेः प्रत्येकानतिरिक्ततया पर्वतीयत्वव-
ह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताया अपि शुद्धवह्नित्वादुक्तदोषस्तदवस्थ ए-
वेति विभाव्यते । तदा साध्यतावच्छेदकभिन्ननिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वे-
सति किञ्चिदवच्छेदकत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानि-
रूपकप्रतियोगिताकत्वमिति निष्कर्षो बोधाः । सत्यन्तनिवेशात् पर्वती-
यत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकमादाय विशिष्टदलनिवेशाच्च पर्वतीय-
त्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नाभावमादाय यथायथं नाप्रसङ्गः । वन्हाभाववति
धूमावयवे धूमस्य समवायेन सत्त्वात् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशः ।
धूमाभाववज्जलज्वादादृष्टित्वाभावस्य बह्ने सत्त्वात् धूमवान् बह्नेरित्यादा-
वतिव्याप्तिवारणाय सामान्याभावेति । इत्युच्यते । चायोगोलकवृत्तित्वस्यापि
सामान्यान्तर्गततया तदभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः । न च तथा-
प्ययोगोलकवृत्तित्वघटोभयाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिप्रसङ्गादवस्थ्यामिति
वाच्यं । तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य सामान्याभावपदेन लाभात् ॥
अथ कालिकसम्बन्धेन वन्हाभाववति पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वात् साध्याभाव-
वत्त्वभावीयदैशिकविशेषणताविशेषणैव वाच्यम् एवं घटत्वाभाववान् घट-
त्वादित्यादौ घटत्वाभावाभावस्य घटरूपस्य समवायेनैव सत्त्वादभावी-
यविशेषणतया तदधिकरणा प्रसिद्धिः ।

अत्र केचित् । भूतले घटोनास्त्यत्रैव घटाभावो नास्त्येति प्रतीता-
वपि अभावीयदैशिकविशेषणताविषयकत्वमनुभूयत इति भावाभावसाधा-
रणीं विशेषणनामङ्गीकृत्याप्रसिद्धिं परिहरन्ति । तदसत् । तथा सति

कालिकसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशाभावाभावरस्य साध्यताया-
मात्मत्वादिहेतावव्याप्तिः आकाशाभावरूपसाध्याभावोयविशेषणतया आ-
त्मनि वृत्तेः एवं भावाभावसाधारणविशेषणतास्वीकारेऽभावोयविशेषणतया
भूतलवृत्तिर्वट इति प्रतीत्यापत्तिश्चेति चेन्नैवं । साध्यवत्ताग्रहविरोधि-
तानियामकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् घटत्वाभाववान्
पटत्वादित्यादौ समवाय एव घटत्वाभाववत्ताग्रहविरोधितानियामक इ-
त्यप्रसिद्धेऽसम्भवात् । ननु तथापि जातिमान् सत्त्वादित्यादौ जात्यभा-
ववत्तामान्यादिनिरूपितहेतुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्धाऽव्या-
प्तिरिति चेन्न । स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभाववत्त्वमित्यस्य तदर्थत्वात् ।
अथैवमपि धूमाधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वन्ध्याभावसत्त्वादित्याप्तिः । अ-
भावोयविशेषणतया वृत्तित्वनिवेशे च घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यत्राति-
व्याप्तिः । घटत्वाभावाभावस्य घटत्वस्य विशेषणतया वृत्तेः तथाच सा-
ध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया
सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यत्राव्याप्तिः जात्यभावाधिकरणसामान्या-
दिनिरूपितसाध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसमवासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वा
प्रसिद्धेरिति चेन्न । स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावाधिकरणताकत्वस्य वि-
वक्षितत्वात् । साध्याभावाधिकरणता च साध्यवत्ताग्रहविरोधितानि-
यामकसम्बन्धावच्छिन्ना बोध्या । अत्र वृत्तित्वं स्वरूपसम्बन्धेनैव ग्राह्यम् ।
इयं च जात्यभावाधिकरणसामान्यादिनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न
वृत्तित्वस्य प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धत्वात् तदभादस्य च सत्ताभावाभावाधि-
करणत्वे सत्त्वेनानुपपत्त्यभावादिति । अव्याप्यवृत्तिसाध्याकेऽव्याप्तिवारणा-
य प्रतियोगिवैयधिकरणमप्यत्र निवेशनीयम् । केचित्तु हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वोयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः साध्या-
भाववद्वृत्तित्वसामान्याभावोऽव्याप्तिः । तेन सत्तावान् जातेरित्यादौ न
कापि दोष इत्याहुः । अपरे तु साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यत्र सत्तावान्
जातेरित्यादावप्रसिद्धिवारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये साध्या-
भाववदन्यागिकत्वस्वप्रतियोगिकत्वेतदुभयाभावविशिष्टत्वं व्याप्तिरि-
त्याहुः । इति न काप्यनुपपत्तिरिति चेत् । अत्रोच्यते । तथापि केवला-
न्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धा व्याप्तिरक्षणमव्याप्तमेव । नन्वव्याप्तिर्नाम
अनुमितिकरणत्वेनाभिमतस्य व्याप्तिज्ञानस्य व्यतिरेकव्यभिचार एव स
च न सम्भवति वस्तुगत्या वाच्यत्वाभावाप्रसिद्धावपि प्रतियोगितया वा-

वृत्तित्वं वाङ्मयमत्यवतान्यचत्वरवृत्तित्वादू धूमस्य । अथ साध्य-
वत्त्वावच्छिन्नान्योन्याभाववद्वृत्तित्वं विवक्षितं । नच धूमवति

चत्वीयोऽभाव इत्याकारकभ्रमात्मकज्ञानमादायानुमितेरुपपन्नत्वात् ।
तथाहि साधानिष्ठविषयतानिरूपिताभावाविष्ठविषयतानिरूपित साध-
करणनिष्ठविषयतानिरूपितवृत्तित्वनिष्ठविषयतानिरूपिताभावाविष्ठविषय-
तानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेतुनिष्ठविषयतानिरूपितपक्षनिष्ठवि-
षयताशालिज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं तच्च भ्रममादायोपपद्यत एव । अथ
अभावो न वाच्यत्वीय इत्येतादृशविशेषदर्शनकाले तदनुपपत्तिरेव । न च
तदानीयत एवानुमितिरिति वाच्यं । तस्या स्तदाप्यनुभूयमानत्वादिति चेत्
तथापि निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्य बाधबुद्धप्रतिषधतयाऽभावो न वा-
च्यत्वीय इति ज्ञानकालेपि प्रतियोगितया वाच्यत्वीय इति निर्धर्मितावच्छे-
दकज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावेनानुमितेरुपपत्तेः । अभावत्वमनिवेश्य साध्या
यवद्वृत्तित्वज्ञानस्यैव चानुमितिहेतुत्वादिति चेन्नैवम् । अत्र वृत्तित्वज्ञानस्य
निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानं प्रत्यपि प्रतिबन्धकतया प्रतियोगितया वाच्यत्व-
मवृत्तौत्वं ज्ञानकाले वाच्यत्वीयवद्वृत्तित्वज्ञानस्याप्यसम्भवेनानुमितय-
त्वापस्य दुरुहत्वादिति निपुणतरमालोचनीयं सूक्ष्मदर्शिभिरिति ॥

ननु नीलघटे यत् किञ्चिद्वटप्रतियोगिकमेदसत्त्वेन नीलघटो घटान्यइ-
त्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिरित्य न्वयिता वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकान्योन्याभावबोधं प्रत्येव किञ्चित्पदसमभिव्याहृतान्यादिपदज्ञानत्वेनहे-
तुत्वमुपेयम् । एवं च प्रकृतेपि साध्यवत्पदसमभिव्याहृतान्यादिपदज्ञानस्य
साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावबोधकत्वमेव तथाच साध्यवत्त्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वमेव लक्षणं लभ्यते । तत्र च नीलदोष
इत्यांशयेनाशङ्कते । अथेति । साध्यवत्त्वेति । साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यव-
त्त्वर्थः । अन्यथा साध्यवत्त्वस्य साध्यस्वरूपत्वेन पर्वतीयवन्निहमदन्योन्याभा-
वावारणात् । साध्यातावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसाध्यनिष्ठावच्छेद-
कतानिरूपकप्रतियोगिताकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वमिति तु निष्कर्षः । सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावविद्वक्षणेन पूर्वेऽक्तलक्षणेपि
चालनोन्यायेनाव्याप्तिनिराससंभवेत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तितया संयोगि

वक्रिमत्त्वावच्छिन्नान्योन्याभावो वर्तते । धूमवान्वक्रिमत्त्वा-
त्यप्रतीतिरिति चेन्न । केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तेः । अत्र मी-
मांसकाः केवलान्वयिसाध्यकमनुमानमेव न क्व तावद्व्या-
प्तावकाश इत्याहुस्तन्न । इह मेयत्वमनुमिनोमीत्यनुभवाप-
लापापत्तेः । नच कारणबाधाद्भ्रान्तिरियं । व्यभिचारे
णैव तद्बुद्धेः कारणत्वासिद्धेः ॥ सौगतास्तु केवलान्वयिनि

द्रवत्वादित्यादावव्याप्तिः । इह चान्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितया संगो-
वदन्योन्याभावस्य द्रव्ये ऽसत्त्वेनैव नाव्याप्तिरिति पूर्वत्र प्रतियोगिवैयधि-
करण्यादिनिवेशाद्वैरवमिति न तत्र तथा विवक्षितमिति ध्येयम् । अव्याप्तिं
निरस्यति । नचेति । नह्येत्यर्थः । केवलान्वयीति । इदं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादा
वित्यर्थः । अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं प्रमेयत्वस्य च सार्वत्रिक-
त्वेन तद्वदन्याप्रसिध्याऽव्याप्तिरिति भावः । लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वरू-
पव्याप्तिज्ञानमेवानुमितिहेतु केलान्वयिनि च तादृशज्ञानासंभवेनानुमि-
तिरेवानोपेयते एवं च न काप्यव्याप्तिरिति मीमांसकमतमुपदर्शयति । अत्र
मीमांसका इति । इहमेयत्वमिति । साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानाभावेनानुमि-
त्यसंभवादनुमिनोमीत्याकारकतत्त्वौकिकप्रत्यक्षानुदयापत्तिरित्यर्थः । नचा-
न्योन्याभावे प्रमेयत्वव्यतिथिगिकत्वभ्रमदशायामेव तादृशानुभवोपपत्ति-
रिति वाच्यं । तथापि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वज्ञानदशायां तादृशप्रतीत्यनुपप-
त्तितादवस्थ्यात् । कारणबाधात् । विशेषदर्शनदशायां साध्यवदन्यावृत्ति-
त्वज्ञानस्यानुमितिकारणत्वे नाभिमतस्य बाधात् । असंभवात् । भ्रान्तिरि-
ति । इयं । मेयत्वमनुमिनोमीति प्रतीतिः । मेयत्वविधेयकानुमितिरेव ता-
दृशानुभवसायविषयः कारणबाधेन च प्रमेयत्वविधेयकानुमितेरनुपपत्त्याविष-
यबाधेन तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्वमित्यर्थः । व्यभिचारेण । व्यतिरेकव्यभिचारेण
तद्बुद्धेः । साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिबुद्धेः । कारणत्वासिद्धे रिति । सिद्धे
तस्य कारणत्वे तदभावेन न तद्वानुमितिरित्युपेयं तादृशानुमितावेव व्य-
भिचारेण च तस्यैव कारणत्वमसिद्धं । न च परेण तादृशानुमितिरेव नेत्यत
इतिवाच्यं । तत्रानुभवस्य प्रमाणत्वेन दर्शितत्वात् । यथाकथञ्चित् प्रतीतिः
प्रमात्वस्य शक्योपपादनत्वे प्रतीतिर्भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च । अन्यथा
क्वापि विषयव्यवस्थानस्यादिति भावः । साध्यवदन्यत् । प्रमेयत्ववदन्यत्
अलौकिकमित्यनेन प्रमेयत्वशून्यत्वं सूचितम् । नन्वलोकस्यज्ञान विषयत्वे माना

साध्यवदन्यदलीकमेव असत्ख्यातिसिद्धं तत् । तद्वृ-
त्तित्वज्ञानादेवानुमिति रित्याहुः । तन्न ॥ असत्ख्याते-
रसिद्धेः । किंच ज्ञेयत्वसाध्यके इत्यस्यव्याप्तिर्दुर्वारा ।
न तस्यलोकमज्ञेयं भवन्निरिष्यते । अन्येतु कात्स्न्येन
सम्बन्धो व्याप्तिरित्याहुः । अत्र वदन्ति । कोयं कात्स्न्येन
सम्बन्धः । कृत्स्नेन साध्येन हेतोः सम्बन्धः । कृत्स्नेहेतौ
साध्यसामानाधिकरण्यं वा । कृत्स्ने हेतुमति साध्यवचनं वा ।
नाद्यः प्रसिद्धानुमानेऽव्याप्तेः । नहि धूमे सकलवन्हिसामा-

भाव इत्यत आह । असदिति । शशशृङ्गमिति । प्रतीतिविषयस्य शशशृङ्ग-
स्यापारमार्थिकत्वेनालौकिकमेवेति भावः । असत् ख्यातेरिति । ज्ञानविषय-
त्वस्य कालसम्बन्धित्वव्याप्यत्वादित्यर्थः । तेन न सिद्धासिद्धिवाधातः । अ-
सतोपि भाने कालसम्बन्धित्वलोक एव ज्ञानविषयत्वसत्त्वेन न तदव्याप्य-
त्वं तस्य सम्भवतीत्यर्थतस्तन्निरासात् । शशशृङ्गमित्यादिप्रतीतेषु शृङ्गस्य
शशशृङ्गत्वेन भानोपगमेनान्यथाख्यातौवोपपत्तेरिति न तदव्यथानुपपत्त्या
तस्मिन्निति भावः । ननु आयात्वसत्ख्यातिस्तथापि प्रमेयत्वसाध्यकाव्या-
प्तिपरिहारेपि ज्ञेयत्वादिसाध्यके सादुर्वारित्वेत्वेत् “तुष्यतुदुर्जन” इति न्या-
येनाह । किञ्चेति । कश्चित्, सिद्धासिद्धिवाधात्तादाह । किञ्चेतीति । तद-
सत् । उक्तरोच्या तत्परिहारात् । इत्यमपीति । असत्ख्यातिस्वीकारेपी-
त्यर्थः । अव्याप्तिः । साध्यवदन्याप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः । तथा वरा-
प्तिमेव दर्शयति । नह्येति । भवद्भिः । असत्ख्यातिवादिभिः । विरोधादिति
शेषः । लौकिकप्रतीकारमतमाशङ्कते । अन्येति । सम्बन्धः । साध्यसामा-
नाधिकरण्यं । धूमवान् वन्हे रित्यादौ वन्ही धूमसामानाधिकरण्यसत्त्वाद्-
तिव्याप्तिरतः । कात्स्न्येनेति । अयोगोलकौयवन्ही धूमसामानाधिकरण्या-
भावेन कात्स्न्येन सम्बन्धाभावाद्दोषः । अत्रास्वरसमाह । तचेति ।
तत्र । लक्षणवाक्ये । वदन्ति । दूषणंवदन्ति । कात्स्न्यं साधो साधने सा-
धनवतिवेति प्रश्नमुखेन तदेवाह । कोयमिति । साधो कात्स्न्येदूषणेनैव
साधावति कात्स्न्यविवक्षणे दूषणसम्बन्धेन पृथक् तन्नोद्विजितं । प्रसिद्धानु-

नाधिकरणयमस्ति । अयः पिण्डीयवन्हेः सामानाधिकरण्या-
भावात् न द्वितीयः एकव्यक्तिकहेतावव्याप्तेः । न तृतीयः
एकमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेः ॥

माने । वह्निमान् धूमादित्यादौ । अव्याप्तिमेव विवृणोति । नहीति । अयः
पिण्डीयवन्हेरिति । अत्र निरूपितत्वं प्रष्टव्यम् । अयःपिण्डीयवह्निनिरु-
पितसामानाधिकरण्याभावादित्यर्थः । एकव्यक्तोति । द्रव्यं पृथिवीत्वा-
दित्यादावित्यर्थः । अत्र हेतोरैक्येन अनेकाशेषत्वरूपत्वकार्त्स्न्यासम्भावा-
दव्याप्तिरिति भावः । एकमात्रवृत्तोति । एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादा-
वित्यर्थः । तत्र हेतुमते ऐक्येन हेतुमति उक्तरूपकार्त्स्न्यासम्भावादिति
भावः ॥

ननु हेतावेव कार्त्स्न्यं विवक्षितं तथाच प्रकृते कार्त्स्न्यस्य व्यापकत्वरूप-
तया हेतुतावच्छेदकव्यापकसाधसामानाधिकरण्यवत्त्वमिति निष्कर्षइ-
ति चेन्न । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्ताया एकव्यक्तिकत्वेन सत्तात्वव्यापकद्र-
व्यात्वसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तेः । ननु तथापि हेतुमति कार्त्स्न्यं
विवक्षितं तथा च हेतुव्यापकसाधसामानाधिकरण्यं तत्त्वं । व्यापकत्वं
चावच्छेदकतया यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्रावच्छेदकतया वह्निर्हामानाधिकर-
ण्यसत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणं समन्वयः । पर्वते धूमेवह्निसामा-
नाधिकरण्यमिति प्रतीतेः । अथवा हेत्वधिकरणताव्यापकसाध्याधिकरण-
ताकत्वं तत्त्वमिति चेन्न साध्याधिकरणवृत्तिवरूपसाध्यसामानाधिकरण्य-
स्य तत्तदाधेयभेदेन भिन्नतया तद्विविष्टाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वस्य
सम्भवात् प्रथमस्य दुष्टत्वात् द्वितीये चैतदपेक्ष्य हेतुव्यापकं यत्साध्यं त-
त्सामानाधिकरण्यस्यैव लघुत्वात् तस्यापि च वक्ष्यमाणव्याप्यपक्षया गुरु-
त्वेन हेतुत्वादिति न किञ्चिदेतत् । ननु साध्यसमानाधिकरण्याः स्वसूमा-
नाधिकरण्याः यावन्तस्तत्त्वं व्याप्तिरित्यनेन यावन्तः साध्यसमानाधिकरण्या-
स्ते सर्वेपि हेतुसमानाधिकरण्या इत्यर्थलाभः स्यात् । तत्र चायं गौरवत्वा-
दित्यादौ गोत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वादीनामश्वत्वसमानाधिकरणत्वादति-
व्याप्तिवारणाय यावत्पदनिवेशः इत्यं च गोत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वादी-
नामपि यावदन्तः पातितयाऽश्वत्वसमानाधिकरण्याभावेन च नातिव्याप्तिः

अत्रोच्यते साध्यसमानाधिकरणस्वसमानाधिकरणयाव-
त्कत्वं व्याप्तिः । यत्समानाधिकरण्यायावन्तः साध्यसमा-
नाधिकरण्यास्तत्त्वं व्याप्तिरिति यावत् । भवति च धू-
मसमानाधिकरण्यायावन्तो वह्निसमानाधिकरण्या इति धूमे
वह्निव्याप्तिः । ननु वह्नौ धूमस्य नहि वह्निसमानाधिक-
रण्या यावन्तो धूमसमानाधिकरण्याः । अयःपिण्डत्व-
स्य वह्निसमानाधिकरणस्य धूमासमानाधिकरणत्वात् ।

इदं तु न सङ्गच्छते । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र वाच्यत्वसमानाधिकरणानां
यावतां ज्ञेयत्वसमानाधिकरणत्वात् लक्षणसम्भवेपि वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ वह्निसमानाधिकरणानामयोगोलकत्वादीनां धूमसमानाधिकरण्या-
भावादव्याप्तेः धूमवान् वह्निरित्यादावतिव्याप्तेरित्यत आह । यत्समा-
नाधिकरण्या इति । वह्निसमानाधिकरणद्रव्यत्वादीनां धूमसमानाधिक-
रणत्वाद् व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावन्त इति । इदमेव समुद्रयति ।
भवति चेत्यादिना । धूमस्येति । निरूपितत्वं प्रष्टव्यम् । धूमनिरूपितावह्नि-
निष्ठा व्याप्तिर्नैतित्यर्थः । अथ द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ
विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्येन सत्तासमानाधिकरणानां गुणत्वादी-
नां द्रव्यत्वसमानाधिकरण्याभावादव्याप्तिः । एवं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टस-
त्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिश्च । जातिसमानाधिकरणानां सर्वेषां स-
त्तासमानाधिकरण्यादिति चेन्न । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमङ्गीकृत्यैतल्लक्ष-
णाभिधानात् । विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्ये गुणः सत्तावानिति
प्रतीतिवद् गुणो गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तेर्विशिष्ट-
स्यातिरिक्तत्वमेवोपेयते । एवंच नोक्ताव्याप्तिरित्यामो । ननु विशिष्टस्या-
तिरिक्तत्वेपि सत्ताधिकरणतायाः विशिष्टसत्ताधिकरणतायाश्चैक्येन गुणो
गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तिवारणाय विशिष्टस्यातिरि-
क्तत्वाङ्गीकर्त्तव्यं विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वमवश्यमङ्गी-
कार्यम् एवं च किं विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेनेति पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थएवेत्य

यद्विशिष्टसमानाधिकरण्यायावन्तः साध्यसमानाधिकरण्या

तो विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि लक्षणमाह । यद्विशिष्टेति । यद्विशिष्टसमानाधिकरण्याः यावन्तः साध्यसमानाधिकरण्यास्तद्वत्त्वं वेति पाठः । यत्पदं हेतुतावच्छेदकपरं । केचित्तु । विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे पूर्वोक्ताव्याख्यति-
व्याप्ती इत्यत आह । यद्विशिष्टेति । तथाच पूर्वलक्षण एव हेतुतावच्छे-
दकसाध्यतावच्छेदकनिवेश इति भाव इत्याहुः । तदसत् । तद्वत्त्वं वेत्य-
नेन लक्षणान्तरत्वकथनस्यासङ्गतत्वापत्तेः । तस्मान्मदुक्तरीतिरेवाचानु-
सर्त्तव्या । द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे-
नाप्याप्तिरतो यद्विशिष्टेत्युक्तं । नचैवमपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्
जातेरित्यत्रातिव्याप्तेः साध्यतावच्छेदकस्यापि निवेश आवश्यक इति
वाच्यं । विशिष्टसत्तायाः विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेन साध्यतायां
जातिसमानाधिकरणगुणत्वादीनां विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेन वि-
शिष्टसत्ताधिकरणद्रव्यवृत्तित्वाभावेनातिव्याप्तेरभावात् । समवायेन त-
स्याः साध्यत्वे तु सहेतुत्वादेवोक्तदोषाभावादित्यभिप्रायात् । यदिच स-
मवायेनैव तत्साध्यता गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तानास्तीति भौबलात्
गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य गुणे सत्त्वेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभाव
व्यवृत्तितया अभिचारित्वं । नच विशिष्टसत्ताभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण
इति वाच्यं । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाव-
व्यवृत्तित्वस्यैव अभिचारतया तस्य तत्रापि सत्त्वात् अन्यथा भूतत्वमूर्त्तत्वो-
भयवान् मूर्त्तत्वादित्यादे व्यभिचारित्वानुपपत्तेः । लाघवेन निरवच्छिन्नसा-
ध्याभावव्यवृत्तित्वस्यैव व्यभिचारित्वाच्चेति । समवायेन विशिष्टसत्तायाः सा-
ध्यतायामपि अतिव्याप्तिरिति विभाष्यते । तदा साध्यतावच्छेदकमपि नि-
वेश्यम् । अतएव यद्विशिष्टसमानाधिकरण्या यावन्तः साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसाध्यसमानाधिकरण्यास्तद्वत्त्वं वेति । तेन द्रव्यं गुणकर्मान्य-
त्वे सति सत्त्वादित्यत्र विशिष्टसत्ताया अनतिरिक्तत्वेऽपि नाप्याप्तिः । तत्र
चानतिरिक्तत्वेऽप्यपिना विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमङ्गीकृत्य पूर्वलक्षणं सूचित
मिति न काप्यनुपपत्तिः । नवागुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरि-
त्यादावतिव्याप्तिरिति पुस्तकेषु तु चोक्तितः पाठो दृश्यते । इदमेव लक्षणं

स्तद्वत्त्वं वा । भवति च धूमत्वविशिष्टसमानाधिकरण्यायाव-
न्तो वह्निसमानाधिकरण्यास्तद्वत्त्वं च धूमे । नचेदृशं धूमं प्रति

सङ्गमयति । भवतिचेति । नचेदृशमिति । स्वविशिष्टसमानाधिकरणं
सर्वं धूमसमानाधिकरणमिति नेत्यर्थः । वह्नित्वविशिष्टसमानाधिकर-
ण्यायावदन्तर्गतायोगोलकत्वादेर्धूमासमानाधिकरणत्वादिति भावः ।
धूमव्याप्तिः । धूमनिरूपिता व्याप्तिः । अत्र च साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन
साधनाधिकरणत्वं बोध्यम् । अन्यथा समवायेन धूमाधिकरणवृत्तिधूमावय-
वत्वादीनां वह्निसमानाधिकरण्याभावादप्याप्तेः । एवं साध्याधिकरणत्व-
मपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन अन्यथा वह्निसमानाधिकरण्यायोगोलक-
त्वादीनामपि कालिकसम्बन्धेन धूमाधिकरण्यायोगोलकवृत्तित्वादतिप्र-
सङ्गापत्तेः । धूमसमानाधिकरणानां संयोगेन वह्न्याधिकरणपर्वतादिवृ-
त्तित्वात् समवायेन वह्निसाध्यके संयोगेन धूमहेतुकेऽतिव्याप्तेश्च । एवं
साधनाधिकरणवृत्तित्वघटकसम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तित्वं वाच्यम् । अ-
न्यथा वह्निसमानाधिकरण्यायोगोलकत्वादीनामपि धूमाधिकरणमहान-
सादौ कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वादितिव्याप्तितादवस्थमिति । नन्वत्र सा-
धनाधिकरणवृत्तित्वं यदि साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा
इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ गुणत्वाधिकरणसमवेतानां यावतामे-
तद्रूपभिन्नसमवेतत्वादितिव्याप्तिः । एतद्रूपमात्रसमवेतस्याप्रसिद्धेः नापि
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन । जातिमान् मेयत्वादित्यत्र मेयत्वाधिकरणसम-
वेतानां यावतां जातिमत्समवेतत्वादतिप्रसङ्गात् । नच विषयतया तद्व-
त्तित्वं विवक्षणीयं वह्निमान् धूमादित्यादौ विषयतया धूमाधिकरणवृ-
त्तौनां धूमवन्मात्रविषयकज्ञानादीनां वह्न्याधिकरणे विषयतया वृत्तेर्लक्ष-
णसमन्वयः । धूमवान् वह्निरित्यादावयोगोलकमात्रविषयकज्ञानादीनां
धूमासमानाधिकरणत्वाजातिव्याप्तिरिति वाच्यं । घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्र
मेयत्वाधिकरणवृत्तिज्ञानानां घटभिन्नघटत्वसमानाधिकरणत्वादितिव्याप्तिः ।
घटमात्रविषयकज्ञानस्य चाप्रसिद्धत्वात् । नच येन केनचित्सम्बन्धेन सा-
धनाधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितमिति वाच्यं । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्ताधि-
करणवृत्तौनां यावतामेव कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वाधिकरणमहाकारवृत्ति-
त्वादितिव्याप्तिरिति चेन्न । येन येन सम्बन्धेन साधनाधिकरणवृत्तयो या-

वन्धित्वं नातो बन्धौ धूमव्याप्तिः । अस्ति चेदं केवलान्वयि-
नि अभिधेयत्वविशिष्टसमानाधिकरणानां यावतां मेयत्वस-
मानाधिकरणत्वात् । एवं च लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वे-
सति साध्यसमानाधिकरणत्वं व्याप्तिः । नचेदं केवलान्वयिन्य-
स्ति । अतो नेदमनुमानमिति सोमांसकमतमप्राप्तं । ततो-

वन्तस्तेन तेन सम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तयस्तच्चस्य विवक्षितत्वात् ।
यदिचैवमननुगम इति विभाव्यते तदा विशेषणताविशेषेण साधनाधि-
करणवृत्तयो यावन्तः विशेषणताविशेषसम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तयस्त-
त्त्वमिति बोध्यं । धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनां बन्धिसमानाधि-
करणत्वाल्लक्षणसमन्वयः । अयोगोलकत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य च धूमासमा-
नाधिकरणत्वान्न व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति निर्गर्वः । केवलान्वयिनि-
लक्षणमुपपादयति । अस्तिचेदमिति । इदं । निरुक्तव्याप्तिलक्षणं के-
वलान्वयिनि । केवलान्वयिसाध्यके । प्रमेयमभिधेयत्वादित्यादौ । एवमि-
ति । मतमप्राप्तमित्यनेनान्वयः । एवं च । एतादृशस्य व्याप्तित्वे च । ला-
घवादिति । हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणरूपव्याप्येक्षया लाघवा-
दित्यर्थः । तत्र प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यादिनिवेशेन गौरवादिति भावः ।
साध्यवदिति । साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य गगनादावपि सत्त्वेन बन्धिसाध्य-
कगगनादावतिव्याप्तिरतः साध्यसमानाधिकरणमिति । नच तत्र व्याप्ति-
सत्त्वेपि पक्षधर्मताज्ञानविरहेणैवानुमितिवारणे किं तद्वारणाय विशेषणोपा-
दानेति वाच्यं । गगनमवृत्तौत्ववृत्तित्वज्ञानस्य गगनं पर्वतवृत्तौति ज्ञाने
ग्राह्याभावावगाहितया प्रतिबन्धकत्वेन तदनुत्पत्तावपि भिन्नविषयकस्य
गगनवान् पर्वत इति ज्ञानस्योत्पत्तौ बाधकाभावेन पक्षधर्मताज्ञानस्या-
पि सम्भवेन तद्वारणाय विशेषणोपादानस्यावश्यकत्वात् । एवं इदं द्रव्यं
घटत्वपटत्वोभयस्यादित्यत्र विरुद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय तस्यावश्यकत्वम् । इदं
तु साध्यसमानाधिकरणज्ञानस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वाभिप्रायेण
अन्यथा तु वृत्तिमत्त्वनिवेशेनापि गगनादिवारणसम्भव इति बोध्यम् । नचे-
दमिति । साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यर्थः । नेदमनुमानमिति । न केवलान्व-

पाम्यलघुत्वात् । अत्र चार्वाकाः । भवत्वियं व्याप्तिः नचेयं
यद्यग्रहा किंविद् धूमसमानाधिकरणं बन्धयसमानाधि-

यिसाध्यकानुमानमित्यर्थः । व्याप्तिज्ञानाभावात्तादृशानुमितेरसिद्ध्या न
तत्करणतया तदनुमानस्वीकारइति भावः । ततोपीति । साध्यवदन्यावृ-
त्तित्वविशिष्टसाध्यसमानाधिकरणरूपव्याप्तिस्वरूपतोपि । अस्य । निरुक्त-
व्याप्तिस्वरूपस्य । लघुत्वात् । अभावाद्यप्रवेशेन लघुत्वात् ॥ ४

ननु यावत्त्वस्य व्यापकत्वादित्यस्य दुर्वचतया व्यापकत्वस्याभावघटित-
त्वेन गुरुतया कुतोऽस्य लघुत्वमिति चेन्न । अपेक्षानुद्धिविशेषविषयत्वरूप-
स्यैव यावत्त्वस्यात्र प्रवेशनीयत्वात् । वस्तुतस्तु साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य स्वा-
धिकरणावृत्तिसाध्याभावकत्वरूपस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेनावृत्तित्वस्य च
साध्यवत्तायहविरोधितानियामकसम्बन्धेनावश्यं वक्तव्यतया विरोधि-
तानियामकत्वस्य समवायाभावोयविशेषणतासाधारणस्यानुगतस्याभावा-
द्गौरवेण निरुक्तव्याप्तिस्वरूपस्यैव लघुत्वात् । निरुक्तव्याप्तिस्वरूपे च वि-
शेषणताविशेषेणैव सामानाधिकरण्यनिवेशेन व्यापकत्वांशे प्रतियोगिवै-
यधिकरण्याद्यप्रवेशेन लाघवस्यातीवस्फुटत्वात् । एवं गुरुधर्मावच्छिन्न-
साध्यके . साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिवारणाय साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाव-
वद्वृत्तित्वं व्याप्तिरिति वक्तव्यं । तत्र च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदके-
त्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशनं न स-
म्भवति घटत्वावच्छिन्नवन्निष्ठारयन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षयाकस्यु-
द्योवादिमत्त्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वात्तादृगा-
भावाप्रसिद्धेः किन्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटएव निवेश्यतइति गौरवाद् दुर्ज्ञे-
यत्वञ्च न तादृशव्याप्तिज्ञानं हेतुरिति ध्येयम् । इदमुपलक्षणं । प्रमेयत्वमनु-
मिनीमौल्यनुव्यवसायबलादेव तत्स्वीकारस्यावश्यक इति प्रागेवोक्तमिति ।
सर्वत्र व्यभिचारशङ्कासम्भवेन व्याप्तिग्रहानुदयात् कारणाभावेनानुमिते-
रसिद्ध्या न तत्करणतया अनुमानप्रमाणमिति चार्वाकमतं दूषयितुं तन्मत-
मुपन्यस्यति । अत्र चार्वाका इति । अत्रानुमितिकरणत्वेन व्याप्तिनिश्चयस्या-
प्रमाणत्वे चार्वाकाः पूर्वपक्षयन्तीति शेषः । किञ्चिदिति । धूमस-

करणं भविष्यतीति शङ्काया दुर्वारत्वात् । नचेदृशशङ्कायां
व्याप्तिनिश्चयो भवितुमर्हति । तस्यास्तत्प्रतिबन्धकत्वात् ।
नच भूयो दर्शनात्तन्निवृत्तिः । शतशः सहचरितयोरपि व्य-

मानाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन बन्धिसामानाधिकरण्याभावसंशये धू-
मसमानाधिकरणत्वावच्छेदेन बन्धिसमानाधिकरणत्वरूपस्यासिद्ध्यानुद्-
यादित्यर्थः । ननु तादृशशङ्कायामपि व्याप्तिग्रहे किं बाधकमत आह । न-
चेति । नहीत्यर्थः । इदृशशङ्कायां धूमसमानाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन
बन्धिसामानाधिकरण्याभावशङ्कायां । तस्याः । तादृशशङ्कायाः । तत्प्रतिबन्ध-
कत्वात् । तादृशस्यासिद्धप्रतिबन्धकत्वात् । ननु भूतलत्वसामानाधि-
करण्येन घटाभाववत्ताज्ञानस्य निर्णयात्मनः भूतलत्वावच्छेदेन घटवत्ता-
ज्ञाने बाधनिर्णयविधया प्रतिबन्धकत्वेपि तादृशशङ्कायाः कथं तत्प्रतिबन्ध-
कत्वं ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वे च पर्वतो बन्दिमान् वेति संशयेऽनुमि-
त्यादेरनुत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न । “यद्वै सामग्रीप्रतिबन्धिका यच्च विशेषादर्शने
तद्वैरपि तचेति” न्यायेन विशिष्टप्रत्यक्षे विशेषदर्शनाभावविशिष्टतदभाव-
प्रकारकज्ञानत्वेन संशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात् । अन्यथा स्यात्पूर्वा
पुरुषो वेति संशयोत्तरं विनैव विशेषदर्शनं संशयोत्तरप्रत्यक्षापत्तेः । तच्च
बाधनिर्णयस्याभावात् संशयस्य च तद्वन्नये अप्रतिबन्धकत्वादिति । यदि चा-
प्रामाण्यज्ञानाभावादिभिर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण विशेष-
दर्शनस्योत्तेजकत्वसम्भवात् विशेषदर्शनाभावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञा-
नत्वेन संशयस्य प्रतिबन्धत्वं विशेषदर्शनशून्यकाले संशयोत्तरप्रत्यक्षानुत्पत्ति-
संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वकल्पनेन तदभावादेवोपपत्तेति
विभाष्यते तदा तादृशसंशयसामाग्री प्रतिबन्धिका बोध्येति निगर्वः । ननु
बहुषु धूमान्योः सामानाधिकरण्यदर्शनमेव तादृशशङ्काविरोधोऽप्युच्यते
ह । नचेति । भूयो दर्शनात् । बहुषु साध्यसाधनयोः सहचारदर्शनात् । तन्नि-
वृत्तिः । वाभिचारशङ्कानिवृत्तिः । शतश इति घटादिरूपापृथिवी लोहलेख्या
पार्थिवत्वादित्यादौ घटादिषु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः सामानाधिकर-
ण्यग्रहेपि हीरके वाभिचारग्रहादित्यर्थः । तथाच वाभिचारेण भूयो दर्शन-
स्य न तादृशशङ्काप्रतिबन्धकत्वमिति भावः । ननु धूमवन्ध्योः कार्यकारण

भिचारोपलब्धेः । नच तर्कान्तन्निवृत्तिः । तस्य व्याप्तिनि-
श्चयमूलकत्वेनानवस्थानात् । इत्थं च ग्राहकाभावाद् व्याप्ते-
रग्रहे कुतोऽनुमानं स्यादित्याहुः । तन्न । व्यभिचारज्ञानविर-

भावात् । धूमो यदि बन्धिव्यभिचारो स्यात्तर्हि बन्धजन्यो न स्यादिति
तर्क एव धूमो बन्धिव्यभिचारो नवेति शङ्कानिवर्तकः । पार्थिवत्वलोहलेख्य-
त्वयोस्तु कार्यकारणभावाद् यदि लोहलेख्यत्वं न स्यात्तदा पार्थिवत्वं न स्याद-
ति तर्कासम्भवात् तच्च वाभिचारशङ्काविरह इत्याशङ्कते । नच तर्कादिति ।
धूमो यदि बन्धिव्यभिचारो स्यात्तर्हि बन्धजन्यो न स्यादितितर्कादित्यर्थः
तन्निवृत्तिः । वाभिचारशङ्कानिवृत्तिः । व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन । आपाद्यापाद-
कयोर्व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन । अनवस्थानादिति । तर्कमूलभूतव्याप्तावपि
वाभिचारशङ्कानिरासार्थं तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थेत्यर्थः । तथाच मूल-
शैथिल्यात् तर्कस्य तच्छङ्कानिवर्तकत्वमिति भावः । अत्र विपर्यये तत्को-
टिमात्रापर्यवसानं, इष्टापत्तिः, मूलशैथिल्यं, चेति तर्कत्रयो दोषाः ।
विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसान एव तर्कस्य तदभावशङ्कानिवर्तकत्वात् ।
तदितरकोटिपर्यवसाने च तदसम्भवाद् विपर्यये तत्कोटिमात्रापर्यवसा-
नस्य दूषकत्वं बोध्यम् । इष्टापत्तेः तर्ककारिणीभूतापाद्यावतिरेकनि-
र्णयविघटकत्वेन । मूलशैथिल्यस्य च तत्कारिणीभूतापाद्यापादकयोर्व्या-
प्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेन यथायथं दूषकता बोध्या । उपसंहरति । इत्थं चेति ।
वाभिचारशङ्काप्रतिबन्धकस्याभावेन जागरुके वाभिचारसंशयेचेत्यर्थः । ग्रा-
हकाभावात् । वाभिचारज्ञानाभावरूपग्राहकाभावात् । कुत इति । कुतो
हेतोरनुमानं प्रमाणं स्यादित्यर्थः । अनुमितिकरणतयैवानुमानस्य प्रामाण्यं
व्याप्त्यनिश्चये चानुमितेरभावात् तत्करणतयाऽनुमानस्य प्रामाण्यं दूरापास्त-
मिति भावः । वाभिचारज्ञानविरहादिकमिति । तद्वत्ताज्ञानं प्रति तदभाव-
त्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया अवाभिचाररूपव्याप्तिग्रहे साध्याभाववहन्ति-
त्वादिरूपवाभिचारज्ञानाभावो हेतुरित्यर्थः । आदिना सहचारज्ञानप-
रिग्रहः । नच साध्याभाववहन्तित्वांशे संशयात्मकवाभिचारज्ञानसत्त्वे

हादिकमेव व्याप्तिग्राहकं । नच तच्छङ्काविरहो दुःशङ्कः ।
क्वचित्तर्कात्क्वचित्तन्मूलभूतव्याख्यादौ कोटिस्मरणाद्यभा-
वादपि तन्निवृत्तेः । नहि सर्वदा व्यभिचारशङ्काकोटिस्मृ-
तिर्वास्ति अनुभूयते वेति दिक् ॥

व्याख्यग्रहात्संशयनिश्चयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभाव एव हेतुर्वाच्य-
स्तथाच पक्षीयसाधसन्देहात्मकव्यभिचारज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वप्रसक्ता-
वनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति वाच्यं । साध्याभाववत्त्वांशे निश्चयात्मक-
वृत्तित्वांशे संशयनिश्चयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वात्
ननु ज्ञानादौनामव्याप्यवृत्तितया व्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽपि घटावच्छेदेनात्मनि
समवायेन तदभावसत्त्वाद् व्याप्तिग्रहात्प्राप्तिरिति चेन्न । समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारज्ञानविशिष्टात्मत्वाभावस्य स्वसमानाधि-
करणैकत्वसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानाभावस्य वा हेतुत्वात् । तस्य च व्या-
प्यवृत्तित्वादिति । अथ तथापि धूमवह्नोः सहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रह-
हेतुत्वे मानाभावः । नच विरुद्धे सहचारभ्रमाद् व्याप्तिभ्रमदर्शनादन्व-
यव्यतिरेकाभ्यान्तस्य कारणत्वमिति वाच्यं । ग्राहकसामग्रौ क्रमयोग-
पद्याभ्यामेव सहचारग्रहव्याप्तिग्रहक्रमयोगपदयोरुपपत्तेः । तयोः परस्पर
हेतुत्वे मानाभावादिति चेन्नैवं । यत्समानाधिकरणाः यावन्तो धर्मादित्यत्र
धर्मे हेतुसामानाधिकरण्यरूपसहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतया
तस्यैवादिपदेन सङ्गृहीतत्वात् ननु साध्यसाधनसहचारज्ञानस्यापि एवं
प्रतिबन्धकाभावान्तरस्यापि आदिपदेन सङ्गृहीतत्वादिति दिक् ॥

ननु व्यभिचारज्ञानविरहः संशयनिश्चयसाधारणज्ञानाभावः सर्वत्र तत्सं-
शयसत्त्वे च कथं सघटते इत्याशङ्क्य निराचष्टे । नचेति । तर्कात् । धूमो यदि
वह्निव्यभिचारो स्यात् तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति तर्कात् । अनवस्थां
निरस्यति । क्वचित्तन्मूलभूतेति । तर्कमूलभूतेत्यर्थः । तन्निवृत्तेः । व्यभि-
चारशङ्कानिवृत्तेः । ननु सर्वत्र व्यभिचारशङ्काकोटिस्मृतिर्वास्त्वन्नाह ।
अनुभूयतेवेति । तथाच प्रमाणाभावेन संशयसामग्र्येव न कल्प्यत इति भावः ।

ननु तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वे मानाभावः । अनाहार्यशङ्काया-
स्तर्ककारणभूतज्ञानेनैव निरस्तत्वात् । तथाहि आपत्तिं प्रति पक्ष-
धर्मतांशे आहार्यरूपमापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानमापाद्यव्यतिरेकनि-
श्चयहेतुः व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च । तथाच धूमो यदि वह्निव्य-
भिचारो स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादित्यत्र वह्निव्यभिचारित्वं वह्निज-
न्यत्वाभावव्याप्यमिति अन्वयव्याप्तिज्ञाने वह्निजन्यत्वाभावे वह्निव्यभि-
चारित्वव्यापकत्वग्रहाद् वह्निव्यभिचारित्वव्यापको वह्निजन्यत्वाभाव
इति ज्ञानसम्पत्त्या आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयविधया तदभावज्ञानस्य च
सत्त्वाद् वह्निव्यभिचारित्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानसम्भवाद्मानाहार्यव्यभि-
चारित्वशङ्कासम्भवः । एवं वह्निजन्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्नि-
व्यभिचारित्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेऽपि वह्निव्यभिचारित्वाभावे वह्नि-
जन्यत्वव्यापकत्वग्रहे तुल्यवित्तिवेद्यतया वह्निजन्यत्वेऽपि वह्निव्यभिचारि-
त्वाभावव्याप्यत्वग्रहे वह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्यं वह्निजन्यत्वमिति ज्ञान-
सम्भवेन तद्वत्ताज्ञानस्य चापाद्यव्यतिरेकनिर्णयविधया सत्त्वेन तदभाव-
व्याप्यवत्ताज्ञानस्य सत्त्वान्न तादृशशङ्कोदयः । नचान्वयिनि आपादकव्या-
पकमापाद्यं तदभाववांश्चायमिति ज्ञाने विद्यमानेऽपि तद्व्यापकाभावव-
त्ताज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिने एव तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया कथं
तस्य धिरोधित्वम् । एवं व्यतिरेकिणि आपादकाभावव्याप्यः आपाद्याभावः
तद्वांश्चायमिति ज्ञानसम्भवेऽपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि विशिष्टवै-
शिष्ट्यावगाहिने एव तत्र प्रतिबन्धकत्वात् तदसम्भव एवेति वाच्यं ।
धूमव्यापको वह्निः वह्निभाववांश्चायमिति ज्ञानद्वयसाधारण्याय त-
द्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकत्वग्रहकालीनतद्वर्मावच्छिन्नाव्यवृत्तानिश्चयत्वेनैव
तद्व्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । एवं पुरुषत्वव्या-
प्यं करादि तद्वांश्चायमिति ज्ञानद्वयसाधारण्याय तद्वर्मावच्छिन्नविशे-
ष्यकव्याप्यत्वग्रहकालीनतद्वर्मावच्छिन्नव्यवृत्तानिश्चयत्वेनैव तदभावव्याप्यव-
त्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादुक्तज्ञानद्वयसत्त्वे तत्संशयाभावात् । यदि च
व्यतिरेके आपादकाभावे आपाद्याभावव्यापकत्वग्रहेऽपि आपाद्याभावे

आपादकाभावव्याप्यत्वभानस्य न नैयत्यं । तुल्यवित्तवेद्यत्वे मानाभावात् । एवं व्यापकाभावज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन एव लाघवात् प्रतिबन्धकत्वम् । उक्तज्ञानद्वयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि तदुत्तरोत्पन्नविशिष्टज्ञानादेव प्रतिबन्धइति प्रकृते आपादकसंशयोत्पत्तौ बाधकाभावइति विभाव्यते तथापि आपादकाभाववत्तानिश्चयस्यापादकज्ञाने व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधेया । प्रतिबन्धकत्वमव्याहतमित्यनाहार्यवाभिचारित्वसंशयासम्भवात् आहार्यशङ्कायास्त्वविरोधित्वात्तर्कस्य वैयर्थ्यमिति चेत् । अत्रोच्यते । अनाहार्यशङ्कानिवृत्त्यसम्भवेऽप्याहार्यशङ्कानिवर्त्तकत्वेनैव तर्कस्योपयोगः तस्या अप्रतिबन्धकत्वे तु तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेव । नच तथापि तर्कस्याहार्यज्ञानरूपस्य कथमाहार्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वम् आहार्यज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्प्रतिबन्धकत्वाच्चेति वाच्यम् । अनिष्टप्रसङ्गनात्मकतर्केण आपादकज्ञाने आपादकज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानजनने आपादकज्ञानेन हेतुत्वात् । तत्रेच्छानुत्पत्तादिच्छारूपकारणाभावेनाहार्यशङ्कानुदयात् । तर्के तन्निवर्त्तकत्वस्यार्थवशसंपन्नत्वात् । अतएवापादकांशे संशयनिश्चयसाधारण्यज्ञानमपि तर्के हेतुः । अन्यथा तन्निर्णयस्यैवहेतुत्वे कारणीभूते आपादकनिर्णय एव तर्कात्मकानिष्टसाधनताज्ञानसम्भवेऽपि संशये द्विष्टसाधनताज्ञानाभावेन तत्रेच्छात्पत्तौ बाधकाभावेनाहार्यशङ्कानिवर्त्तकत्वासम्भवात् । केचित्तु । तदापादककापत्तित्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः समानविषयकत्वाभावेऽपि फलवलात्कल्पनीय इति तर्कोपयोगित्वमाहुः । अन्येतु व्यभिचारशङ्कायामुत्तेजकतयातर्कोपयोग इत्याहुः । यद्यपि बाधकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यं तथापि प्रकृते इच्छाजन्यवमात्र आपादकांशे आहार्यत्वं वाच्यं । तर्कश्च द्विविधः । व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च । आद्यश्रोत एव । द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वन्धिः स्यात्तर्हिनिर्धूमः स्यादित्याकारकः विषयस्यानुमितिविषयस्य साध्यस्य परिशुद्धिः विरोधिशङ्काविधूननम् । ननु साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शसति साध्यसंशयस्यानवतारात् कुतस्तस्य विरोधित्वं ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वाच्चेति तर्केणापि वा कथं तन्निरास इति चेन्नैवम् । स्वरसवाहिनः संशयस्य विशेषदर्शनप्रतिबन्धत्वेऽपि अनु-

ननु सेयं व्याप्तिर्दृष्टान्तदृष्टिधूमादौ गृहीता । नच पक्षीयेपि तथाच कथं तदनुमितिः पक्षदृष्टिधूमे व्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुत्वादिति चेत् अत्राहुः उक्ता व्याप्तिर्दृष्टान्तदृष्टिहेतौ धूमत्वेन गृहीता पर्वते धूमं दृष्ट्वा स्मर्यते ततो विशेषणज्ञानरूपान्तस्मादसति बाधके व्याप्तिविशिष्टत्वेन पक्ष-

मित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि चान्याहितस्य तस्याप्रतिबन्धत्वात् प्रतिबन्धकत्वाच्च । तथाच यथा धूमोद्वह्निमताऽनेन भवितव्यं तथा कुतश्चिद्वह्निभावसाधकाद् वह्निभाववतापि भवितव्यमिति शङ्का तदत्र किं वह्निविरहसाधकमिति जिज्ञासा जायते विरोधिप्रमाणजिज्ञासया च बाधकप्रमाणशङ्का तथाच साध्याभावशङ्काजन्यते । साच सत्यपि परामर्शेऽन्याहितत्वादुत्पद्यते । अप्रामाण्यशङ्काहिते चार्थशङ्का सत्यप्रार्थनिश्चये निर्वन्धिः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादिति तर्केण चानिष्टप्रसङ्गनात्मना विरोधिप्रमाणजिज्ञासानुत्पत्तौ बाधकप्रमाणशङ्कानिवृत्तौ तदाहितसाध्याभावशङ्काया अपि निवृत्तिः अन्यविध्यास्तु साध्यशङ्कायाः सति परामर्शेऽसम्भवात् अप्रतिबन्धकत्वाच्चेति सर्वमवदातम् । दृष्टान्तेति । महानसौयधूमवन्धोः सन्निकर्षेण तत्रैव व्याप्तिग्रहो ननु पर्वतीयधूमेऽपि पर्वतीयवन्धेरसन्निकर्षेण तन्निरूपितव्याप्तिग्रहासम्भवादिति भावः । स्मर्यते इति । महानसौयधूमे धूमत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य व्याख्यनुभवः ततः पर्वतीयधूमे धूमत्वज्ञानात् एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिसमारकमिति न्यायेन तादृशव्याप्तेः स्मरणं जायते ततो * व्याप्तिस्मरणरूपविशेषणज्ञानाद् वह्निव्याप्योऽयं धूमः पर्वतवृत्तिरिति व्याख्यंशे उपनीतमानात्मकं प्रत्यक्षं ततश्चानुमितिरेत्याखण्डलार्थः । नच महानसौयधूमवृत्तिव्याप्तेः पर्वतीयधूमेऽसत्त्वात् कथं तत्र तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं । यद्विशिष्टसमानाधिकरणाः सर्वे साध्यसमानाधिकरणास्तर्द्धमवत्वमित्यत्र तद्धर्मवत्त्वं तद्धर्मएवेत्यर्थपर्यालोचनया धूमत्वस्यैवव्याप्तित्वलाभात् तस्य च पर्वतीयधूमेऽपि सत्त्वात् । नचैवं

* जाते च व्याप्ति स्मरणइत्यापिपाठान्तरम् ॥

धर्मधूमज्ञानं जायते यद्वा दृष्टान्ते व्याप्तिज्ञानं जायमानं धूम-
मत्वरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमगोचरमेव जा-
यतइत्यदोषः ॥

धूमत्वस्यैव व्याप्तित्वे तस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः । अमेदे अवच्छेद्याव-
च्छेदकभावानभ्युपगमादिति वाच्यं । घटकारणतावच्छेदककारणतावच्छे-
दकत्वयोर्दण्डत्व इव उपहितानुपहितमेदादेव तस्य समर्थनीयत्वात् ।
अतएव परामर्शग्रन्थे स्मृतव्याप्तिः पक्षधर्मधूमे सत्त्वादेकैव हि सा व्या-
प्तिरित्यनेन चिन्तामणिकारिणापि तथाभिहितम् । नच यो यत्र पूर्वमवगतः
स एव तत्र संस्कारवशात् यथार्थप्रत्यक्षे भासत इति नियमात् पर्वतीय-
धूमे पूर्वं व्याप्तेरनवगमात् कथं तत्र व्याप्तेरुपनीतभानं यथा यत्र चन्दने
सौरभं प्राणिनोपलब्धं तत्रैव चक्षुषा सुरभिचन्दनमित्युपनीतभानमन्यत्र
त्वनुमानादिति वाच्यं । यद्वर्मावच्छेदेन यद्वत्त्वं गृहीतं तद्वर्मावच्छेदेन त-
दुपनीतभानमित्येव नियमात् । अस्तिचात्र धूमत्वेनैव व्याप्तेर्यद्वा धू-
मत्वेनैव व्याप्तेरुपनीतभानमिति । इदं तु सामान्यलक्षणानङ्गीकारेणोक्तं ।
वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणाङ्गीकारेण व्याप्तेर्नानात्वमपि तादृशनियमाभ्युपग-
मेपि च न क्षतिः । महानसौयधूमे धूमत्वेनैव बह्व्याप्तिज्ञानं जायमानं
धूमत्वबह्वित्वसामान्यलक्षणया यावद्धूमवन्निभाने यावद्बह्विन्निरूपितया-
वद्धूमनिष्ठं व्याप्तिज्ञानमेव जायतइति पर्वतीयधूमेपि व्याप्तेः पूर्वं गृही-
तत्वेन तदुपनीतभाने बाधकाभावात् अनुमितिरूपपक्षेवेत्याशयेनाह ।
यद्वेति । केचित्तु उक्तेत्यादिमहानसौयधूमनिष्ठाव्याप्तिः तत्रैव गृही-
ता ततः पर्वतीयधूमे धूमत्वदर्शनात् महानसौयधूमनिष्ठव्याप्तेरेव स्मरणं
ततः पक्षवृत्तिधूमे महानसौयधूमनिष्ठव्याप्तेरुपनीतभानं ततोऽनुमिति-
रित्यर्थः । तथाच भ्रमात्मकपरामर्शादेवानुमितिरिति भावः । ननु
सल्लिङ्गकपरामर्शस्यैव प्रमात्मकानुमितिहेतुतया यथार्थपरामर्शाभावे-
न कथं प्रमात्मकानुमितिरत आह । यद्वेत्याहुः । तदसत् । धूमत्व-
स्यैव व्याप्तित्वेन सल्लिङ्गकपरामर्शस्यैव पूर्वकल्पेपि सम्भवात् । य-
द्यापि यत्प्रमानाधिकरणादित्यत्र तत्त्वं व्याप्तिरित्युक्ते व्याप्तेर्नानात्वमपि अन्य

तदभिमतं तथापि यद्विशिष्टेति द्वितीयलक्षणस्यैव निर्दुष्टत्वेन तदभि-
प्रायेण सल्लिङ्गकपरामर्शमादायैव योजयितुं शक्यत्वे भ्रमात्मकपरामर्शमा-
दायोक्तकुसृष्टेरनादरणीयत्वादिति न किञ्चिदेतत् । धूमत्वसामान्यलक्ष-
णाप्रत्यासत्त्येति । अत्र च जायमानं सामान्यं प्रत्यासत्तिर्बाध्या । तच्चे-
न्द्रियसम्बन्धं तथा तेन निमीलितनयनस्य न सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिज-
न्यज्ञानापत्तिः । तथाचेन्द्रियसंयुक्ते धूमे धूम इति ज्ञानानन्तरं धूमत्वसामान्य-
लक्षणया यावद्धूमविषयकं धूमा इत्याकारकं ज्ञानं जायते इन्द्रियसम्बन्ध-
न संयुक्तसमवायः धूलौपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं धूमा इति ज्ञानानुदया-
पत्तेः । तथाच तदुत्तरं धूलौपटले धूमत्वेन व्याप्तिग्रहात् जायमानायाः व-
ह्मनुमितेरुच्छेदप्रसङ्गात् पर्वतीयधूमे व्याप्तिग्रहात् किंतु इन्द्रियसम्बन्धविशेष्य-
कज्ञानप्रकारत्वरूपो वैज्ञानिकः सम्बन्धः । इन्द्रियसम्बन्धस्यात्र लौकिको-
पाह्यः । तेन निमीलितनयनस्य न तदापत्तिः । ज्ञानं च तदिन्द्रियजन्यं
याह्यं तेन पुरोवर्त्तानि दोषवशादगृह्यमाणेन स्मर्यमाणघटत्वेन न यावद्-
घटवास्तुतापत्तिः । इदं च बह्विरिन्द्रियस्थलेषोध्यं । तेन तथाविधमानसो-
दयेपि न क्षतिः । अत्र च जायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे यत्र नानाक-
पालेषु एकैव घटः प्रत्यासन्नस्तत्र तद्वद्वटनाशदशायां तद्वद्वत्त्वसामान्यल-
क्षणया यावद्धटवतां ज्ञानं न स्यात् । सामान्यस्य तदानीमभात् । नच तत्र
घटत्वमेव तद्वद्वत्त्वसम्बन्धेन परम्परया प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम् । यत्र
परम्परया तद्वद्वत्त्वसम्बन्धेन घटत्वादिकं न भातं किंतु तद्वद्वत्त्वत्वेन (तद्वद्व-
त्त्वप्रकारेण तद्वद्वत्त्वमतां) ज्ञानं तत्र गत्यभावात् । नच तत्र परम्परया त-
द्वद्वत्त्वमेव प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं । तद्वद्वत्त्वस्य तद्वद्वत्त्वत्वात्मात्मकत-
या तस्यापि नष्टत्वादिति तथाविधसामान्य ज्ञानं प्रत्यासत्तिर्बाध्या । तत्र
च न तावद् घटत्वात्प्रययावद्वद्वत्त्वप्रत्यक्षे इन्द्रियसम्बन्धविशेष्यकज्ञानप्रकारो
भूतघटत्वत्वेन तथाविधघटत्वज्ञानत्वेन वा हेतुता यावद्द्विषयकत्वस्य
कार्यतानवच्छेदकत्वेपि विनिगमनाविरहेण यावद्द्विषयकत्वस्यार्थवशस-
म्बन्धत्वेन तत्रैव प्रयोजनाभावात् ॥

अथ संयोगाजन्यस्वविषयकज्ञानाजन्यघटत्वातिरिक्तघटवृत्तिधर्माप्रकारक-
घटप्रत्यक्षं प्रति तथाविधघटत्वत्वेन तथाविधघटत्वज्ञानत्वेन वा हेतुता नि-

ननु सामान्यं यदि प्रत्यासत्तिस्तत्प्रकारकतदाश्रयलौकि-
कसाक्षात्कारजनिका तदा विमुद्घितनयनस्यापि धूमत्वेन

विकल्पकोत्तरोत्पन्नघटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय संयोगाजन्यत्वनिवेशः ।
पटत्वेन घटभ्रमानन्तरं यत्र पटवदित्युपनौतमानं तत्र पटत्वेन घटप्रत्यक्षो-
दयात्तत्र घटवज्ज्ञानाभावादयव्यभिचारवारणाय स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वनिवे-
शः । द्रव्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षवारणाय घटत्वातिरिक्त्यादौति चेन्न ।
तथासति घटत्वद्रव्यलोभयसमूहालम्बनस्थले परापरकार्यकारणभावाप-
त्तेः किंतु घटत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यघटादिमुख्यविशेषताशालि-
चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषप्रकारौभूतघटत्वत्वादिना घटत्वादिप्रका-
रताशालिचाक्षुषत्वादिना वा हेतुता बोध्या । प्रथमे विषयत्वसमवायोभयघ-
टितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः । द्वितीये समवायसमवायोभय-
घटितसमाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः । विशेष्यतायां घटत्वादिप्रकारता-
तिरूपितत्वनिवेशाद् द्रव्यत्वादिना सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने न व्यभिचा-
रः । निर्विकल्पकानन्तरोत्पन्नघटमुख्यविशेषकलौकिकचाक्षुषे व्यभिचा-
रवारणाय लौकिकान्यत्वनिवेशः । घटत्वप्रकारकतद्वत्स्मरणजन्ये घटा-
द्युपनौतमाने घटत्वप्रकारकचाक्षुषरूपकारणविरहाद् व्यभिचारवारणा-
य विशेष्यतायां मुख्यत्वनिवेशः मुख्यविशेष्यतात्वं च प्रकारतान्यविशेष्य-
तात्वं । बहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनौतं विशेषणतयैव भासते मानसेत्वनि-
यम इति नियमाद् विशेषणत्वेनैव घटादेर्मानन्न मुख्यविशेष्यत्वमिति कारण-
तावच्छेदककोटौ घटत्वादिप्रकारताकत्वनिवेशात् निर्विकल्पकोत्तरसामा-
न्यलक्षणाजन्ययावद्घटप्रत्यक्षापत्तिः । पुरोवर्त्तिनि दोषवशान्नयनेनार्ह-
ह्यभागेन स्मरणप्रकारीभवता घटत्वेन यावद्घटचाक्षुषवारणाय चाक्षुषत्वनि-
वेशः । समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानबलात् कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वाश्र-
ययावत्प्रत्यक्षापत्तिवारणाय सम्बन्धविशेषोपि निवेशनीय इति प्राचीनमत-
निगर्वः । नवीनमतं दर्शयितुं शङ्कते । नन्विति । तदाश्रयेति । सामानाश्रयेत्य-
र्थः । साक्षात्कारः स्यादिति । चाक्षुषसाक्षात्कारः स्यादित्यर्थः । तेन मानससा-

सकलधूमसाक्षात्कारः स्यात् इति चेन्न । यत्सामान्यं प्रत्या-
सत्तिस्तत्प्रकारकतदाश्रयस्य लौकिकसाक्षात्कारजनकसा-
माग्रा अपि सामान्यलक्षणप्रत्यासन्तौ सहकारित्वात् ।

साक्षात्कारोदयेपि न क्षतिः । नवीनमतमभिप्रेत्य सिद्धान्तयति । यत्सा-
म्यमिति । यदित्यस्य सामान्यमित्यनेनाभिधान्यर्थः । तत्प्रकारकतदाश्रयेति ।
मानससाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वालौकिकेति । सामग्री च तत्तत्सन्निकर्षा-
लोक संयोगादिरूपा । सहकारित्वादिति । बहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने सह-
कारित्वादित्यर्थः । विमुद्घितनयनस्यापि चक्षुः संयोगादिरूपसामग्र्यस-
त्त्वान्न प्रत्यक्षमिति भावः । नच धूलौपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं धूमा इति
ज्ञानं न स्यात् धूमत्वाश्रयलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वादिति वाच्यं । त-
दाश्रयेत्यस्य तद्वर्त्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयेत्यर्थात् । धूमत्व-
निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रये धूलौपटले लौकिकप्रत्यक्षसामग्री-
सत्त्वेनादोषात् । ननु प्राचीनमते तत्पुरुषौयधूमत्वाश्रयविषयकालौकि-
कचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तत्पुरुषौयचक्षुःसन्निकृष्टयत्किञ्चिद्विशेष्य-
कतत्पुरुषौयचाक्षुषप्रकारौभूतधूमत्वत्वेन हेतुतया तेनैव विमुद्घितनयन-
स्यापि प्रत्यक्षापत्तिवारणे गुरुतरसामग्राः सहकारित्वकल्पने नव्यमते
गौरवमिति चेन्नैवम् । अन्यतमसे सौदामिनीसम्पातजनितद्रव्यविष-
यकचाक्षुषोत्तरमालोकसंयोगविगमिपि । तादृशकारणसत्त्वात् सकलद्र-
व्यसाक्षात्कारधाराया आपत्तेः तादृशसामग्राः सहकारित्वकल्पनस्या-
वश्यकत्वात् । एवं च धूमत्वाश्रयप्रत्यक्षे ज्ञानप्रकारौभूतधूमत्वत्वेनैव हेतुत्वं
नत्विन्द्रियभेदेन पुरुषभेदेन वा कार्यकारणभाव इत्यपि लाघवम् । अ-
थैवं चक्षुःसन्निकृष्टपुरोवर्त्तिनि घटत्वग्रहप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे घटत्वस्म-
रणबलात् यावद्घटचाक्षुषापत्तिः । नच तदाश्रयेत्यस्य तद्वर्त्मनिष्ठेत्व-
र्थस्तथाच तद्वर्त्मनिष्ठलौकिकप्रत्यक्षसामग्राः सहकारित्वात्तद्वर्त्मनिष्ठेपि
लौकिकप्रत्यक्षसामग्री सहकारित्वलक्षणा प्रकृते च घटत्वांशे दोषाभावघ-
टितसामग्र्यसत्त्वान्न घटत्वाश्रययावत्प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं । तथासति
धूलौपटले धूमभ्रमात् * धूम इति ज्ञानानुदयापत्तेः धूमत्वांशे लौकिक-

* धूम भ्रमानन्तरं धूमा इति ज्ञानानुदयापत्तेरित्यपि पाठान्तरम् ॥

प्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वादिति चेन्न । तत्र यावद्वृत्तचालुषस्वीकारे त्विष्टापत्तिरिति न व्यनतनिर्गवः । अत्र केचित् ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यस्वीकारे सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेर्भाननिर्वाहात् तत्स्वीकार आवश्यकः सौरभत्वसामान्यलक्षणया सौरभभाननिर्वाहेऽपि सौरभत्ववृत्तिधर्मज्ञानाभावेन सौरभत्वभानस्य सामान्यलक्षणया निर्वाहासम्भवात् अतएव दीधितिकारः “अतएव सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भान” मित्याह । तत्तु न सङ्गच्छते । सौरभत्वप्रकारक सौरभनिष्ठविशेष्यताशालिलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सौरभत्वप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्ते हेतुत्वोपगमेन सौरभत्ववृत्तिधर्मज्ञानाभावेऽपि सौरभत्वज्ञानबलादेव सौरभत्वभानोपपत्तिरिति ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारो निरर्थकः । अथ सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षे जननीये तद्वर्णप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यः सहकारित्वात्तां विना कथं सामान्यलक्षणया सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभस्य सौरभत्वस्य वा भानमिति ज्ञानलक्षणास्वीकार आवश्यक इति चेन्न । सामान्यलक्षणया तद्वर्णश्रयमुख्यविशेष्यताशालिलौकिकप्रत्यक्षे जननीय एव तदाश्रयलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यः सहकारित्वात् प्रकृते च तदभावेऽपि सौरभविशेषणकालौकिकप्रत्यक्षे * जननीये बाधकाभावादित्याहुः । तत्र यच्च सौरभत्वांशे उपनीतभानात्मकं सौरभत्वप्रकारकं चन्द्रविशेष्यकं सौरभचन्दनमिति भ्रमात्मकं ज्ञानं तत्र सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणया न निर्वहति सौरभत्वप्रकारतानिरूपितसौरभनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वस्यैव सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेः कार्यतावच्छेदकत्वात् । तदुक्तं दीधितिकृता । “इयं च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिरितरित्यदिषयकां ज्ञानं तस्यैवेति” । तथाच चन्दनस्य सौरभत्वानाश्रयत्वेन तत्र सौरभत्वभानार्थं ज्ञानलक्षणा स्वीकार आवश्यकः । नच तत्र दोषबलादेव सौरभत्वांशे भानमिति वाच्यं । प्रत्यक्षस्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वनिर्णयेन सौरभत्वांशेन्द्रियसन्निकर्षस्यावश्यकत्वात् । अतएव रजतत्वांशे लौकिक-

* सौरभविशेषणकालौकिकप्रत्यक्षजनने बाधकाभावादिति पाठान्तरम् ॥

ननु व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे यच्च धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानं तत्राप्यनुमितिः स्यात् । नच पक्षवृत्तिधूमे व्याप्तिज्ञानं कारणं तच्चात्र नास्तीति वाच्यं । धूमत्वेन सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिभूतेन सर्वत्रैव धूमे व्याप्तिज्ञानात् । नच हेतोः पक्षधर्मताज्ञानमपि सहकारीति वाच्यं । धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः द्रव्यत्वेन रूपेण पर्वते धूमज्ञानस्यापि सत्त्वात् ॥

सन्निकर्षाभावात् अलौकिकसन्निकर्षस्य चालुषत्वानान्यथाख्यातिरिति प्राभाकराः । तथाच तादृशनियमस्य सर्वसिद्धत्वात्सौरभत्वभानार्थं ज्ञानलक्षणास्वीकार इति । ननु व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वसम्भवेऽपि केवलव्याप्तिज्ञानकालेऽप्यनुमित्यापत्तिरित्याशङ्कते । नन्विति । ननु पक्षवृत्तिधूमविशेष्यकं व्याप्तिज्ञानं कारणं तच्च पक्षवृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं तत्सत्त्वे चानुमित्युत्पत्तौ न कस्यापि विवाद इत्याशयेनाशङ्कते । नचेति । सर्वत्रैव धूम इति । पक्षवृत्तितावगाहिज्ञानं कारणमिति तावदुर्वचं वह्निव्याप्य धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यनापत्तेः । तत्राधेयताया भाने मानाभावात् । किंतु वस्तुगत्या पक्षवृत्तिविषयकं तत्त्वं च धूमो वह्निव्याप्य इत्यापि धूमत्वेन पर्वतीयधूमविषयकत्वादक्षतमिति ततोऽनुमित्यापत्तिरिति भावः । यत्तु दृष्टान्ते धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानाद् दृष्टान्तेऽनुमित्यापत्तिरित्याशङ्कते । नन्विति । तत्तु च्छं । दृष्टान्ते महानसादौ वह्निमत्ताज्ञानसत्त्वेन पक्षताविरहादेवानुमितेरनुदयात् अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेः भङ्गि व्याप्यत्वरूपेण पक्षताविशिष्टे हेतुमत्तानिश्चयः कारणमिति तदर्थः । तथासति पक्षतायाः परामर्शकुक्षिनिक्षेपापत्त्या कारणतावच्छेदकतापत्त्या कारणत्वानुपपत्तेः । किंतु पक्षत्वं साध्याधिकरणत्वमेव तथाच व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यादगाहिज्ञानं कारणमित्यर्थो लभ्यते तत्तु महानसादावपि सम्भवत्येवेति पक्षताविरहाच्च तत्रानुमितिरित्येवापेयमिति । द्रव्यत्वे-

उच्यते व्याप्यत्व प्रकारेण पक्षे हेतुनिश्चयो ऽनुमितौ हेतुः ॥

नेति । एकरूपावच्छिन्नवशासिपक्षधर्मतावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ तु वह्निवशाप्यवानिति ज्ञानादनुमित्यनापत्तिरिति भावः । व्याप्यत्वप्रकारेणैति । वशासिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं कारणमित्यर्थः । नन्वेवं खण्डशः अव्यभिचारसहचारयोग्यहे वह्निव्यभिचारितवह्निसहचरितधूमवानिति ज्ञानात् एवं “विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमिति” न्यायेन वह्निवशाप्यधूमवानिति ज्ञानाच्चानुमित्यनुदयापत्तिरिति चेन्न । व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन लाघवात् कारणत्वे सिद्धे ततोऽनुमिताभावे इष्टापत्तेः लाघवं च व्याप्यं निश्चयत्वानिवेशादेव । अनया वह्निवशासिवह्निवशाप्यभाववद् धूमवान् पर्वत इति व्याप्यं संशयात्मकज्ञानादनुमित्यापत्तेः व्याप्यं निश्चयात्मकतादृशज्ञानत्वेन कारणता वाच्येति गौरवात् । मन्त्रते च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावत्वेन कार्यकालवृत्तितया वा कारणत्वेन व्याप्यं संशयात्मकतादृशज्ञाने विशिष्टवैशिष्ट्याविषयकत्वाभावेनैवापत्त्यभावादिति दिक् । व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं च व्याप्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षनिष्ठविशिष्टतदशालित्वम् । नच व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वं तत् व्याप्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षनिष्ठविषयताशालित्वमिति यावत् । एवं च वह्निवशाप्यो धूमः पर्वते इत्याद्येयतासंसर्गकपर्वतप्रकारकज्ञानस्यापि सङ्ग्रह इति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानाभावद्वयस्योत्तेजकत्वानुरोधेन निश्चयत्वहयनिवेशानुरोधेन च तयोः पृथगेव हेतुताया आवश्यकत्वात् अनया एकविधपरामर्शसत्त्वे ऽनाविधाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेऽनुमित्यनापत्तेर्मित्यो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहाच्च नानासम्बन्धावच्छिन्ननालाधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतायाश्चैक्यासम्भवेनावच्छेदकताया वशासज्यवृत्तित्वासम्भवात् । नन्वेवं वह्निवशाप्यो धूमः पर्वते इति ज्ञानादनुमित्यानुदयापत्तिः तत्रोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाभावादिति चेन्न । तस्यापि स्वातन्त्र्येण हेतुत्वोपगमात् अप्रावहितोत्तरत्वनिवेशेन च परस्परजनयानुमितौ न वगभिचारः ।

नतु व्याप्यज्ञानमात्रं ॥ नच धूमो वह्निवशाप्यो द्रव्यं पर्वतदृशीति ज्ञानं व्याप्यत्वेन पर्वते धूमसवगाहते येन ततोऽनुमितिः स्यात् ॥ पर्वतो* धूमवान्नवेति संशयवारणाय निश्चयपदम् ॥

वस्तुतस्तु अनुमितिः पक्षविशेष्यकत्वनियमेन “गुरापि विशेषोध्यवसायकर” इति न्यायेन पक्षविशेष्यक परामर्श एव हेतुः नतु व्याप्यविशेष्यकोपौतिध्येयम् । उक्ताति प्रसङ्गवारयति । नचेति । नन्वेवं वह्निवशाप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनुदयापत्तिरिति वाच्यातदुत्तरं परामर्शोपपत्तीकारेण तदुपपत्तिरिति भावः । निश्चयपदमिति । निश्चयत्वं च तदभावा प्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं तथाच शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निवशाप्यधूमाभाव प्रकारताशून्यत्वे सति शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निवशाप्यधूमप्रकारताशालिज्ञानत्वेन पर्वतोद्देश्यकवह्निविषयकानुमितौ हेतुत्वं नीलपर्वतो वह्निवशाप्यधूमाभाववान् पर्वतो वह्निवशाप्यधूमवान् इति निर्णयसङ्ग्रहाय प्रथमशुद्धत्वनिवेशः । नीलपर्वतो वह्निवशाप्यधूमवान् इति संशयवारणाय द्वितीयशुद्धत्वनिवेशः । नीलपर्वतो वह्निवशाप्यधूमवानिति निश्चयस्य तादृशानुमितौ स्वातन्त्र्येण हेतुतया न ततोऽनुमित्यनुपपत्तिः । अथ पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन धूमधूमाभावावगाहि वह्निवशाप्यधूमवान् वह्निवशाप्यधूमाभाववांश्च पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनापत्तिरिति चेन्न । धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनोभयकीयवगाहिज्ञानं समुच्चयः । धर्मितावच्छेदकावच्छेदेनान्यतरकोयवगाहिज्ञानं संशय इति नियमात् । तथाच पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निवशाप्यवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां पर्वतत्वस्यापक्षविशिष्टदेशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावप्रकारताशून्यत्वनिवेशः । पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निवशाप्यवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां च शुद्धदेशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावप्रकारताशून्यत्वनिवेश इति । अनुमितिं प्रति परामर्शत्वेन हेतुत्वे कारणत्वघटकानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वरूपधर्मद्वयं विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेन कल्प-

* पर्वतो वह्निवशाप्यधूमवान्नवेति संशयादनुमितिर्माभूदिति निश्चयपदमिति पुस्तकान्तरस्थः पाठः ॥

मीमांसकास्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं
व्याप्तिज्ञाने सहकारि व्याप्यतावच्छेदकं च धूमत्वं तद्रूपेण
व्याप्तिग्रहात् ननु द्रव्यत्वं । नातो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति
ज्ञानादनुमितिः । एवं च धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत
इति ज्ञानद्वयादप्यनुमितिरित्याहुः । तन्न । व्याप्यप्रकार-
कपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुतायां लाघवात् । किञ्चैवं वह्नि-

नीयं वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतुत्वे तु प-
रामर्श हेतुत्वेन कृतनियतपूर्ववृत्तित्वाकस्य तस्यैवानन्यथासिद्धत्वमात्रकल्प-
नं तथाच विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वमसम्भवदुक्तिकमिति निष्कृष्टमीमांसक-
मतं दर्शयति । मीमांसकास्त्वित्यादिना । व्याप्यतावच्छेदकेति । व्याप्यता-
वच्छेदकत्वेन गृहीतो यो धर्मस्तत्रैकारकं पक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः । अत-
एवानुपदं तद्रूपेण व्याप्तिग्रहादिति वक्ष्यति यथाश्रुते व्याप्यं भ्रमात्मक-
ज्ञानादनुमित्यनुद्यापत्तेः । तत्र वस्तुगत्या व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावात् ।
व्याप्तिज्ञाने । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञाने । सहकारि । तादृशव्या-
प्तिज्ञानेनानुमितौ जननीयायां सहकारि । धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यपर्वतवृत्ती-
तिज्ञानादनुमित्यापत्तिं वारयति । व्याप्यतावच्छेदकमिति । व्याप्यतावच्छे-
दकतया गृहीतमित्यर्थः । स्वमते लाघवं दर्शयति । एवं चेति । ज्ञानद्वयाद-
प्यौत्थपौना वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानसङ्ग्रहः । तथाच नैया-
यिकमते ज्ञानद्वयात्परामर्शं कल्पयित्वा अनुमितिसौकारे गौरवमिति
भावः । लाघवादिति । विशिष्टनिश्चयत्वरूपलक्ष्ये कधर्मावच्छेदेनानन्यथा-
सिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वकल्पनायाः गुरुधर्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वक-
ल्पनापेक्षया लघुत्वादित्यर्थः । ननु कारणतावच्छेदकलाघवेऽपि यत्र धूमो
वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं ततोऽनुमितिस्तत्र भवता वि-
शिष्टपरामर्शं कल्पयित्वाऽनुमितिकल्पनेन तज्ज्ञानतद्वर्धसादिकल्पने
गौरवं क्षणापलापस्येत्यत आह । किञ्चेति । वह्निव्याप्यवानिति । व्याप्य-

व्याप्यवानयमिति ज्ञानादनुमितिर्न स्यात् ॥ धूमत्वेन पक्ष-

तावच्छेदकधूमत्वादीनां तत्राभानादित्यर्थः । तथाच लाघवाद् वि-
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वरूपलक्ष्ये कधर्मावच्छेदेन कारणत्वे सिद्धे यत्रै-
तादृशज्ञानद्वयं तत्राप्यन्तराविशिष्टपरामर्शं कल्पयित्वाऽनुमितिस्वी-
कारः । लाघवानुरोधेन क्षणापलापस्यापि व्याप्यत्वात् फलमुखगौरव-
स्यादोषत्वात् मीमांसकमते तु व्याप्यं निर्धर्मितावच्छेदककाद् वह्निव्या-
प्यवानिति शाब्दपरामर्शात् सर्वथैवानुमित्यपलाप इति । वस्तुतस्तु व्या-
प्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान-
यो हेतुत्वेऽपि वह्निव्याप्यो धूम आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्या-
पत्तिः । आलोकत्वस्य वस्तुगत्या व्याप्यतावच्छेदकत्वात् व्याप्यतावच्छे-
दकत्वेन गृह्यमाणधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि तथा । आ-
लोकत्वस्यापि कदाचिद् व्याप्यतावच्छेदकत्वेन ग्रहात् तत्कालीनतत्प-
रुषीयव्याप्यतावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहविषयधर्मैत्युक्तौ तु तत्कालीनतत्प-
रुषीयत्वनिवेशे गौरवात् । एतेन गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकपक्ष-
धर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताग्रहप्रकारो भवद्धर्मावच्छिन्नविशिष्टकव्याप्तिज्ञान-
त्वेन वा एकधर्मेण मयापि कारणत्वं कल्प्यत इत्यपि परास्तं । कालादिप्रवे-
शेन गौरवादिति । धूमत्वप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वेन धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानत्वेन वा हेतुत्वं वाच्यं । तथाच वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति
ज्ञानद्वयस्य न तावत् पर्वतोद्देश्यकवह्निविषयकानुमितिसामान्ये नियतपूर्-
ववृत्तित्वं क्लृप्तं । वह्निव्याप्यलोकावान् पर्वत इति परामर्शजन्यतादृशानुमि-
तौ तयोः पूर्ववृत्तित्वाभावात् । किंतु अनुमितिविशेषे तथात्वं वक्तव्यं त-
त्तु विशिष्टपरामर्शस्यापि वह्निव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शजन्यानुमि-
तावस्थैवेति किं लाघवमेतन्मते न जानीम इति दिक् । ननु व्यभिचार-
ज्ञानकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदककव्याप्यवत्तापरामर्शसम्भवेनानुमित्याप-
त्तेर्व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्त्वानुपपत्त्या हेतुतावच्छेदकमनिवेश्य निश्चयत्व-
निर्वचनानुपपत्त्या व्याप्तिनिर्वक्तुमशक्यतया च हेतुतावच्छेदकधर्मव्याप्यवत्ता

धर्मतानवगाहनात् ॥ तस्माद्वह्नव्याप्यवानयमित्येवंरूपाद्वा-
प्तिविशिष्टपक्षधर्म ताज्ज्ञानान्तृतीयलिङ्गपरामर्शत्वेन प्रसि-
द्धादेवा नुमितिः ॥ तृतीयत्वं कथमिति चेत् ॥ प्रथमं दृष्टा-
न्ते धूमदर्शनं ततो व्याप्तिज्ञानं ततस्तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञान-
मित्येवं रूपेणेति गृहाण ॥ तृतीयकं प्रापकमित्युक्तं ननु
तेन रूपेण हेतुत्वं गौरवाद्वाभिचाराच्चेति ध्येयम् । सोऽयं प-

परामर्श एव हेतुर्वाच्यः । तथाच वह्नव्याप्यवानिति शब्दपरामर्शस्थले
कथमनुमितिरित्यस्मरसादाह । तस्मादिति वह्नव्याप्यवानित्येवं रूपादिति
वह्नव्याप्यधूमवानित्येवं रूपादित्यर्थः । प्रसिद्धादेवेत्येवकारेण मीमांसका-
भिप्रेतज्ञानद्वयव्युदासः । आत्यंशे संशयात् पक्षधर्मतांशे संशया चानु-
मित्यापत्तिवारणाय वा त्यंशे निश्चयत्वं पक्षधर्मतांशे च निश्चयत्वं निवेशं
नैयायिकमते च आत्यंशे निश्चयत्वमनिवेश्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-
निश्चयत्वेनैव हेतुत्वमुपेयते आत्यंशे संशयात्मकज्ञाने च विशिष्टवैशिष्ट्यावि-
षयकत्वाभावेनैवापत्त्यभावादिति पूर्वमेवावेदितवान् एवं धर्मद्वयवच्छेदे-
न हेतुत्वकल्पनात् एकधर्मावच्छेदेनैव तत् कल्पनमित्यास्तां विस्तरेण ।
तृतीयमिति । अनुमितिकारणोभूतलिङ्गपरामर्शस्य तृतीयत्वं कथमित्यर्थः
प्रथममिति । दृष्टान्ते यद्धूमदर्शनं तत्प्रथममित्यन्वयः । तत इति । पर्वते
धूमदर्शनानन्तरं धूमो वह्नव्याप्य इति स्मरणोक्तकव्याप्तिज्ञानं द्वितीयमि-
त्यर्थः । तद्विशिष्टेति । व्याप्तिविशिष्टेत्यर्थः । स्मृतायां व्याप्तौ वह्नव्याप्यधू-
मवान् पर्वतइति ज्ञानमेव तृतीयमिति भावः । केचित्तु दृष्टान्ते धूमद-
र्शनं प्रथममित्यर्थः । व्याप्तिज्ञानं । दृष्टान्त्यधूमस्य व्याप्तिमत्तयाज्ञानं द्विती-
यमित्यर्थः । तद्विशिष्टेति । दृष्टान्ते प्रागनुभूतव्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः ।
पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानं तृतीयमित्यर्थइति व्याचक्रुः । गौरवादिति । लिं-
ङ्गपरामर्शत्वापेक्षया तृतीयलिङ्गपरामर्शत्वेन हेतुत्वे तु गौरवादित्यर्थः ।
ननु प्रामाणिकगौरवं न दोषायैत्यत आह । अभिचाराच्चेति । महानसादौ

रामर्शो नानुमितेः करणं व्यापाराभावात् । नच प-
रादृश्यानंलिङ्गपरामर्शव्यापारकं भूतभाविभ्यां लिङ्गाभ्यां
मनुनित्यनुदयापत्तेः । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तिहिका-

मिदिसत्त्वेपि सिद्धाधियवाधीनानुमित्युत्पत्त्या तत्र तृतीयलिङ्गपराम-
र्शाभावेन व्यभिचारादित्यर्थः । फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वरूपकारणत्वम-
भिप्रेत्य परामर्श एवानुमानमिति केचित् । एवं लिङ्गपरामर्शस्यानुमि-
तिहेतुत्वे लिङ्गस्यापि तत्त्वं विशिष्टे कारणतावगाहकंप्रमाणमस्तीति वा-
च्ये विशिष्टपक्षस्यापि कारणत्वं गृह्यतातीति न्यायाद् विशेषणोभूतलिङ्गस्या-
पि कारणत्वग्रहाहणत्वादेरपि घटकारणत्वापत्त्यासत्यस्तनिवेशः । त-
थाव्याप्तिहेरेव बाधकत्वात् । एव विनिगमनाविरहेणापि लिङ्गस्या-
नुमितिकरणत्वमित्यामन्यथाकार्याः , तदुभयमतं निराकुर्वन् समत-
माह । सोऽयमिति । व्यापाराभावादिति । फलायोगव्यवच्छिन्नकार-
णत्वस्य च व्यापारवदसाधारणत्वापेक्षया गुरुत्वेन हेतुत्वादिति भावः ।
यथाचैतत्तथा प्रत्यक्षपरिच्छेदे विवेचितम् । ननु यत्र परामर्शोत्तरं सिद्धि-
नाशस्तत्तदनुमितिस्तत्र योग्यविभुविशेषगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वीकरोत्य-
पगुणत्वेन नाशकतया परामर्शस्यापि सिद्धिनाशरूपव्यापारसत्त्वात्कारण-
त्वं संभवत्येवेति चेत् । यं जनयित्वैव यत्र यज्जनकं तस्यैव त-
दव्यापारत्वमिति नियमेन तज्जातीये अन्यत्र तथात्वासंभवेन तस्या-
नुमानत्वाङ्गोकारस्यासंभवितात्वादिति । लिङ्गमिति । अनुमिति-
कारणमित्यनुषज्यते । परामर्शव्यापारकमित्यनेन कारणलक्षणसत्त्वं सूचि-
तम् । भूतेति । अतीतानागतधूमविषयको यत्र मानसो वह्नव्याप्यवत्ता-
परामर्शस्तत्रानुमित्यनुदयापत्तेरित्यर्थः । नच तत्र तत्प्रागभावादीना-
मीव लिङ्गत्वमास्तामिति वाच्यम् तेषां तदा तदव्याप्यत्वेनापरानुश्यमान-
त्वादिति भावः । ननु अतीतलिङ्गस्थलेऽनुमितिपूर्वं तस्य सत्त्वेन हेतु-
त्वमक्षतमत आह । पनन्ययेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्वज्ञानावच्छेदेन
न तत्सत्त्वमिति भावः । ननु कारणत्वं कार्याव्यवहितपूर्वज्ञानावच्छेदेन
कारणतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नकार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकधर्मत्वं तज्जातीयानागतधूमस्थलेऽनुमित्यव्यवहितपूर्वं धूमा सत्त्वेपि

तत्त्ववत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यासंभवादनुपपत्तिरिति । तथाहि न तावत्तादृशभावो ध्वंसप्रागभावो भवतः तयोः संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे च मानाभावेन तथात्वासंभवात् । तस्यैवाप्रमाणसत्त्वे च एकविशेषवति सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभावयोरनभ्युपगमेन धूमाधिकरणे तयोस्तथात्वासंभवात् । नाभ्युपगमोऽन्तःप्रतियोगिवद् ध्वंसप्रागभावयोरन्यन्ताभावविरोधित्वादिति चेन्न । तयोर्विरोधित्वे मानाभावात् । अन्यथा अन्तराश्यामेव तादृशं रूपं नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तिः । तस्याः ध्वंसादिविषयकत्वे भूतभावितावच्छेदपि तदापत्तिरिति । एकत्र ध्वंसप्रागभावयोरन्यन्ताभावविरोधित्वे भवेन्न अन्यत्रापि तयोस्तत्सामानाधिकरण्ये बाधकाभावः इत्यं चातीतभाविधूमवत्त्वपि धूमाभास्तीति प्रतीत्या धूमात्यन्ताभावसत्त्वे नानुमितिरूपकार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपकारणत्वासंभवाच्च शायमानलिङ्गमनुमानमिति दिक् । ननु धूमवति धर्मात्यन्ताभावसत्त्वेपि अव्याप्यवृत्तिक्रियादौना संयोगादौना संयोगादिकं प्रति हेतुत्वोपपत्तये कारणतालक्षणे कार्याधिकरणवत्त्वभावेत्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरणं वृत्तिमत्त्वं वा हेतुमत्तापहविरोधितानियासकसंबन्धेनाप्यस्य विवक्षणीयम् । एवं च धूमाधिकरणे धूमात्यन्ताभावसत्त्वेपि तस्या प्रतियोगिवैयधिकरणाभावात् धूमवतापहविरोधितानियामकसंबन्धेन वृत्तिसत्त्वाभावाच्च न तादृशत्वं किंत्वन्य एव तादृशोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं धूमे अनुपपत्तिरिति चेन्न । नच धमानधिकरणकालावच्छेदेन धूमाभावापि प्रतियोगिव्यधिकरणएवेति वाच्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हि न प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वं सामानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तित्वे मानाभावात् किंतु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितया प्रतियोग्यधिकरणेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वसंभवः अन्यथा अव्याप्यवृत्त्यसङ्गतादवस्थ्यादिति धूमाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् । नचैवं रासभसंयोगादौनामपि घटकारणत्वापत्तिः त्वदुक्तरीत्या तस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरणाभावादिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारणात् । नच रासभादौनामपि तेनैव वारणे कारणतालक्षणे नियतपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं । रासभसामान्यस्य घटसामान्यं प्रति हेतुत्ववारणाय तत्कार्यत्वादिति स्वयमेव तावद्भिभावनीयम् । नच रासभसंयोगादिवृत्तिगङ्गापि अन्यथासिद्धत्वमिति वाच्यम् ।

अन्यथासिद्धरेकाद्या निर्वक्तुमशक्यतया तत्तद्व्यक्तिभेदकूटस्थैव निवेशनीयतया गौरवेण धूमव्यक्तिभेदानिवेशात् । विशिष्टे कारणनायाहकं प्रमाणमस्ति बाधके विशेषणस्यापि कारणत्वं गृह्यतामिति नियमस्य साधकस्य सत्त्वाच्च । अन्यथा इन्द्रियसंयोगादौना हेतुत्वे इन्द्रियस्यापि हेतुत्वानुपपत्तिः एवं विषयितया लिङ्गविशिष्टज्ञानं कारणं विषयतया ज्ञानविशिष्टलिङ्गं वेत्यत्र विनिगमनाविरहोपि तद्धेतुत्वसाधकः । ननु परामर्शप्रमाणलिङ्गस्यानुमितिसामान्ये न हेतुत्वं धूमीपटत्वादपि अनुमित्युदयेन तत्र लिङ्गाभावात् । नच प्रमाणमित्येतत्तुः अनुमितिसामान्ये तु परामर्शएव हेतुरिति वाच्यं । यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोक्तव्यं तद्विशेषे तद्विशेषस्यैवासति बाधके प्रयोजकत्वात् परामर्शप्रमात्वस्यैवानुमितिप्रमात्वे प्रयोजकत्वोचित्यादिति चेन्न । लिङ्गत्वं न तावद्व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेन धूमीपटले धूमप्रमाणान्तरं तस्य स्यात् किंतु तद्धेतुत्वं तस्य च तत्राप्यस्तत्त्वादिति न किञ्चिदेतत् इत्याचार्यमतमखण्डितमेवेति चेन्नैवं । कार्याधिकरणवृत्तिर्या अप्रतियोग्यधिकरणता तदवच्छेदककार्याव्यवहितपूर्ववृत्त्यावच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे सति कार्याधिकरणे सत्त्वत्वेव कारणत्वपदार्थत्वात् तस्य चातीतानागतलिङ्गस्यैव सत्त्वादिति दिक् । नवीनास्त नहि वयं लिङ्गज्ञानत्वेन कारणतां नूना येनोक्तनियमावकाशो वितगमनाविरहो वा भवेत् किंतु ज्ञानत्वेनैवेति न लिङ्गस्य हेतुत्वं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपपरामर्शात्कविशेषसामग्रीविरहाच्च न यत्किञ्चिज्ज्ञानादनुमित्यापत्तिरित्याहुः । ननु यत्र विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेन परामर्शादनुमितिरित्याह व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शद्वारा कारणत्वासंभवइत्यत आह । साध्यज्ञानं वैति । ननु साध्यत्वं सिद्धिकर्मत्वादिरूपतयागुह्यतरमत आह । लिङ्गज्ञानं वैति । लिङ्गनिवेशेपि गौरवादाह । ज्ञान्यज्ञानेति । ज्ञान्यपदं नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे प्रकाशस्य भाव इति नियममभिप्रेत्य तदगङ्गीकारे तु नोपादेयमेव तत् । अतिप्रसङ्गइति । परामर्शशून्यकाशो न घटज्ञानादनुमितिप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्यापारेण । परामर्शरूपव्यापारेण । तन्निरासात् । अतिप्रसङ्गनिरासात् । नचैवं घटज्ञाने पर्वतो वज्रमानित्यनुमितिजनकत्वव्यवहारापत्तिरिष्टत्वात् । कार्यत्वेन ज्ञानत्वेन कार्यकारणभावात् भव्यतेपि तज्जनकव्यवहारस्याङ्गीकृतत्वात् । नचानुमितिरथावच्छिन्नजनक

रणं किंतु व्याप्तिज्ञानं साध्यज्ञानं वा लिङ्गज्ञानं वा जन्तु-
ज्ञानमात्रं वा परामर्शव्यापारकं । नचातिप्रसंगः । व्या-
पारेण तन्निरासात् । ज्ञानपदं च सविषयकमात्रपरं ना-
तः स्मरणात्मकपरामर्शस्थले व्यभिचारः तत्र व्याप्तिविषयकसं-
स्कारस्य परामर्शव्यापारकस्य करणत्वात् पूर्वानुभवएव-
करणमिति संक्षेपः ॥ तच्चानुमानं त्रिविधं । केवलान्वयिकेव-

रव्यवहारो नानुभूयते वाच्यं । तावतापि क्षत्यभावादिति । नन्वेता-
वता परामर्शरूपव्यापारद्वारा ज्ञानमनुमितिकरणमिति सिद्धं तथाच
यत्र वद्विव्याप्यधूमवानिति स्मरणात्मकपरामर्शस्तच्चानुमितिनं स्यात् ।
परामर्शव्यापारकस्य ज्ञानस्य तत्राभावादित्यत आह । ज्ञानपदमिति ।
सविषयकेति । तथाच सविषयकत्वेनैवानुमितिकरणत्वेन संस्कारश्चैव स्म-
रणात्मकपरामर्शद्वारा करणत्वसंभवाच्चानुपपत्तिरिति भावः । ननु सविष-
यकत्वस्य ज्ञानत्वापेक्षया गुरुत्वेन ज्ञानत्वमेव तज्ज्ञानकतावच्छेदकं नचो-
क्तानुपपत्तिः । तत्रापि स्वजन्यसंस्कारजन्यस्मरणरूपपरामर्शस्यैव व्यापा-
रत्वसंभवादित्यभिप्रेत्याह । पूर्वानुभवएवेति । इयता प्रबन्धेनानुमानसं-
रूपं निरूप्य तद्विभागमाह । तत्रेति । अनुमानम् । अनुमितिकरणं । ननु
केवलान्वयित्वमत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् इत्थं च इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्य-
तत्रोपपत्तावपि इदं वाच्यं घटत्वादित्यादेरतथात्वप्रसङ्गादित्यतः पारि-
भाषिकं केवलान्वयिपदार्थमाह । तत्रेति । तेषु मध्ये इत्यर्थः । केवलान्व-
यिसाध्यतेति । केवलान्वयिसाध्यविधेयकानुमितिकरणकत्वं तत्त्वमित्यर्थः ।
इयं च इदं वाच्यं घटत्वादित्यत्रापि केवलान्वयिव्याप्यत्वरूपसाध्यकत्वात्तदसङ्ग-
ह इति भावः । साध्यविशेषणीभूतं केवलान्वयित्वं दर्शयति । तत्रयदिति
अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमित्यर्थः । नन्वेवमाकाशाभावादौ-
नां केवलान्वयित्वानुपपत्तिः । आकाशादिरूपाभावप्रतियोगित्वादिति चेन्न ।
वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् । आकाशश्च न वृत्तिमद-
भाव इति न दोषः । केचित्तु घटाभावे नास्तीति प्रतीत्या घटाभावाभा-
वसिद्धावपि आकाशाभावो नास्तीति प्रतीतेरभावादाकाशाभावाभावे सामा-
भावः प्रतियोगित्वं च स्वरूपसंबन्धविशेष एव ननु स्वाभावविरहात्मत्व-
मिति आकाशे नाकाशाभावप्रतियोगित्वानुपपत्तिः एवं च वृत्तिमत्वविशेष-

काशप्रतिरेकान्वयिप्रतिरेकिभेदात् तत्र केवलान्वयिसा-
ध्यकमनुमानं केवलान्वयि तत्र यो धर्मः सर्वत्रैव वर्तते

यानुपपत्तौ न चतिरित्याहुः । परस्मैतस्त परत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्त्वं ।
संयोगाभावादौनां केवलान्वयित्वोपपत्तये प्रतियोगिवैयधिकरणसम्प-
न्नविधेयनीयं । प्रतियोगिवैयधिकरणस्य चात्र प्रतियोग्यनधिकरणवृत्ति-
त्वं ननु प्रतियोग्याधिकरणवृत्तित्वं तथासति अधिकरणभेदेन प्रभाव-
भेदे मानाभावात्संयोगाभावस्य संयोगाधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशा-
भावान्तराप्रतियोगित्वात्संयोगस्यापि केवलान्वयित्वोपपत्तेः तथा विव-
क्षिते तु संयोगानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाभावप्रतियोगित्वात्तानुप-
पत्तिः इत्थं चाकाशरूपाभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेनैवा-
काशाभावस्य केवलान्वयित्वोपपत्तेर्वृत्तिमत्त्वमत्यन्ताभावे न देयमानचैवसा-
क्षाभावाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्धतादृशाभावान्तराप्रतियोगित्वं तु
काशेति व्याप्तिरिति वाच्यम् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यत्प्रति-
योगिप्रतियोगिकत्वयादृशाभावाधिकरणयत्किञ्चिद्वस्तुनियोगिकत्वोभयाभाव-
स्यादृशप्रतियोगिताशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् तत्र चाकाशाभावसाधारणतया
वृत्तिनिधामकसंयोगादिरूपसाध्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकएवाका-
शाभावः केवलान्वयौ तथाच वृत्तिनियामकसंयोगे आकाशप्रतियोगिप्रतियो-
गिकत्वाभावेनोभयाभावसत्त्वात्सोपि प्रतियोगिनाधिकरण एवेति नातिशय-
मिति इत्थं च वृत्तिमत्त्वमत्यन्ताभावे न देयमेव आकाशाभावाभावस्याकाशस्य
निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेनैवाकाशाभावस्य केवलान्वयित्वोपपत्ति-
रिति । अन्योभयाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति वृत्तिमत्त्वं वा तत्त्वमि-
तिदिक् ॥

तत्त्वं दर्शयति । यथेति । नन्वभिधाविषयत्वमभिधेयत्वम् अभिधाचा-
क्षाच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेच्छा सा चास्माकीनैव तथाचास्मा-
कीमयापत्तादृशेच्छाविषयत्वं वा यत्किञ्चिदादृशेच्छाविषयत्वं वा तत्त्वं त-
त्र नाशः यावदिच्छाविषयत्वस्य कुत्राप्यसंभवात् । नाप्यन्त्यः प्रसदीययत्कि-
ञ्चिदिच्छाविषयत्वस्य सर्वत्रासत्त्वादत् आह । अभिधेयत्वमिति । भगवद्दि-
शायः सर्वविषयकत्वेन तद्विषयत्वस्य सर्वत्र सत्त्वादिति भावः । एतदेवो-

स केवलान्वयो यथा अभिधेयत्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादि अभिधेयत्वं च
भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वं तच्च सर्वत्रैव वर्तते सर्वस्यैव भ-
गवदेच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वात् वस्तुपदशक्तत्वाच्च एवं ज्ञेयत्व
ज्ञानविषयत्वं तच्च सर्वत्रैवास्ति सर्वस्यैव भगवद्वैज्ञानविषयत्वात्
एवं प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च सर्वत्रैवास्ति सर्वस्यैव भगव-

पपादयति । तच्चेति । तादृशशक्तिविषयत्वं चेत्यर्थः । अभिधेयत्वस्य तादृ-
शेच्छारूपशब्दशक्तिरूपत्वे विषयतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वे न इहाभिधेयत्व-
मित्यादिधेयत्वावगाहिप्रतौल्यनुपपत्तिः । तादृशशब्दशक्तिविषयत्वरूपत्वमेव ता-
स्याभिहितमिति ध्येयम् । ननु सामान्यतस्तत्पदजन्यत्वप्रकारकतद्वोधविशेष-
केच्छाविषयत्वमेको धर्मो नास्त्येव सर्वसाधारणतत्त्वस्याभावात् किंतु वि-
शिष्टघटपदजन्यत्वप्रकारकाघटवोधविशेषकेच्छाविषयत्वादिकमेव तत्त्वं तच्च
न प्रत्येकं केवलान्वयि इत्यत आह । यस्तुपदेति । तथाच वस्तुपदजन्यत्वप्र-
कारकवस्तुवोधविशेषकेच्छाविषयत्वं सर्वसाधारणं संभवत्येवेति नोक्तानुपप-
त्तिरित्यर्थः । भगवद्वैज्ञानविषयत्वादिति । प्रमेयत्वादिसामान्यकक्षणाप्रत्या-
सत्तिगत्यासदादिज्ञानविषयत्वस्यापि केवलान्वयित्वमित्यपि बोध्यम् । अ-
नुमितिं प्रति साध्यसन्देहरूपपक्षतायाः कारणतया केवलान्वयिसाध्यकस्थले
साध्यसन्देहाभावेनानुमितिसामग्याभावात् नेदमनुमानमिति मीमांसक-
मतं दर्शयति । पक्षत्रेचिदिति । पक्षतायाः हेतुत्वेयुक्तिमाह । यच्चेति । सा-
ध्यवत्वेनेति । सन्दिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमिति प्राचीनमतेन क्षणरययदि-
सन्देहविषयोभूतसाध्यवत्त्वमर्थः तदातोतानागतसाध्यकानुमितेरुच्छेद इ-
ति साध्यप्रकारकसन्देहविषयत्वमेव पक्षत्वमिति भावः । अतः कथमिति ।
तथाच न पूर्वोक्तो विभागइत्यर्थः । सिषाधयिषेति । अत्र साध्यनिश्चयस्य सि-
षाधयिषाविरहवैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तिवत् अतो विभिन्नका-
लौनपुरुषान्तर्गोयसिषाधयिषाविरहस्येपि न सिषाधयिषाधोनानुमित्यनु-
पपत्तिः केवलान्वयिनि पक्षतानुपपादयति । साचेति ॥

इहापि । केवलान्वयिसाध्यकस्थलेपि ॥ संशयइत्यनन्तरंपक्षतेति शेषः
संशय विनैति । घननर्जितेन मेघानुमानस्थले इत्यादिः । यत्र च संशयो
स्ति तत्रापि लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना तन्नाशान्न तस्यानुमित्यवधि-

त्यमाविषयत्वात् । अत्रकेचित् यत्रसाध्यानिश्चयोस्ति तत्रानुमिति-
रनुत्पत्तेः पक्षतानुमितिरेव । साच साध्यावत्त्वेन सन्दिग्धमानत्वं
नच मेयत्वे न संशयो भवितुमर्हति व्यतिरेककोटेऽप्रसिद्धेः ।
अतः कथमिदमनुमानमिति । तन्न । सिषाधयिषाविरह-
विशिष्टसाध्यनिश्चयाभावो हि पक्षता साचेहाप्यस्ति न-
तु संशयः संशयं विनाप्यनुमितेरानुभविकत्वात् । साध्य-
निश्चये सत्यपि अनुमित्यायां सत्यामनुमितेरनुत्पत्तेस्तत्र प-
तपूर्ववृत्तित्वमिति भावः । ननुसाध्यनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पत्त्या साध्यनिश्चयाभाव-
स्यैव पक्षतात्वमस्ति कृतं विशिष्टान्तनेत्यत आह । साध्येति । विशिष्टा-
न्तमिति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं साध्यनिश्चयविशेषणमित्यर्थः तथा
विवक्षिते तु न दोष इत्याह । तच्चेति । विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभा-
वस्तत्राप्यल्येवेति भावः सिषाधयिषाविरहाभावस्य सिषाधयिषाया एव
पक्षतात्वे सिषाधयिषाशून्यकाले ऽस्ति च साध्यनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पत्त्या-
विशेष्यनिवेशेन विशिष्टाभावस्यैव पक्षतात्वमवश्यम् नतुपर्वतोद्देश्यक व-
ज्रविधेयकानुमितिं प्रति सिषाधयिषाविरहविशिष्टवज्रप्रकारकपर्वतवि-
शेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावरूपपक्षतायाः हेतुत्वे पाषाणमयो वज्रमा-
न्यवर्तस्तेजस्योत्यादिवाज्रप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिश्चयसत्त्वे पर्वतोवज्रमा-
नित्यनुमित्यनुपपत्तिः । एवं पर्वतो वहिमानिति सिद्धिसत्त्वे द्रव्यं वज्र-
मतु पर्वतो द्रव्यानित्यनुमित्यनुदयापत्तिरत आह । संचेति । पर्वतत्वाव-
च्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवज्रत्वावच्छिन्नविधेयताशालि संयोगसंसर्गकानुमि-
तिं प्रति पर्वतोद्देश्यकवज्रविधेयकानुमितिगोचरेच्छाविरहविशिष्टपर्वतत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवज्रत्वावच्छिन्न प्रकारतानिरूपितसंयोगनिष्ठसां-
सर्गिकविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वेन हेतुत्वाद्योक्तानुपपत्तिरि-
ति भावः । पक्ष च घटानुमितौच्छासत्त्वे पर्वतो वज्रमागत्यनुमितिवा-
रणायपर्वतोद्देश्यकवज्रविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेनेच्छायाः निवेशः
अनुमितिर्जायतामित्याद्यननुगतच्छानां तु तत्तद्व्यक्तात्वेन पर्वते वज्रम-
नुमित्यनुमित्यनुगतच्छानां तु पर्वतोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवज्रवि-
धेयकत्वप्रकारतानिरूपितसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयकत्वप्रकारतानिरू-
पितवृत्तित्वात्कारकानुमितिगोचरेच्छात्वेनोक्तेनैकवत्त्वं बोध्यं नतु-
सर्वसाधारणपर्वतोद्देश्यकवज्रविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेन तथास्ति च

ज्ञतासंपत्तये विशिष्टान्तमात्रं सिद्धाधियथासहितसाध्यनिश्च-
योस्ति ननु तद्विरहसहितइतिसंक्षेपः । असत्सपक्षः केवलस्य

टानुमितिसामग्रीसत्वे पर्वतो वज्रमानिति सिद्धिसत्वे (नुमितिर्जायता-
मिति) चासत्वे वज्रनुमित्यापत्तेः । मिथ्याप्रतिबन्धोभूतघटानुमित्युत्पत्त्यापि-
इच्छायाः विषयसिद्ध्या इष्टापत्तेरयोगात् । तासां तत्तद्वाक्यत्वेन उत्तेजकत्वे
तु अन्यानुमितिसामग्र्यसमवधानकालो नानामेव तथाविधेच्छानामुत्तेजक-
तया घटानुमितिसामग्रीकालो नानायास्तस्याप्यनुत्तेजकत्वात् । अनुगतेच्छाना-
नु बाधकाभावात् पूर्वोक्तानुगतरूपेणोत्तेजकत्वमिति । ननु धूमपराम-
र्शसत्वे पर्वतो वज्रमानिति सिद्धिसत्वे सत्यांचालोकेन वज्रमनुया-
मिति इच्छायां पर्वता वज्रमानित्यनुमित्यापत्तिरिच्छेत् । धूमलिङ्ग-
कानुमितिं प्रति धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभावत्वेन हे-
तुत्वात् । एवं चालोकादिस्थलेपि । तदुक्तं दौधितकृता । “लि-
ङ्गविशेषेण पि नियन्त्रितं पक्षत्वमिति,, अथ वज्रस्याप्यधूमवान् वज्रस्या-
प्यालोकावांश्च पर्वत इति समूहालम्बनात्मकपरामर्शकाले सिद्धिसत्वे आ-
लोकेन वज्रमनुमिनुयामितोच्छाकाले चालोकलिङ्गकानुमि-
त्युत्पत्त्या त-
स्याय धूमपरामर्शजन्यत्वेन धूमलिङ्गजत्वात् पूर्वं धूमलिङ्गकत्वाकारके-
च्छाविरहविशिष्टसिध्यभावरूपकारणाभावादव्यभिचारइति चालोकलिङ्गक-
परामर्शविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छाया अपि तत्तत्तेजकत्वमावश्यकम् एवं रूप-
लिङ्गकपरामर्शविशिष्टरूपलिङ्गकेच्छाया अपि एवं च धूमलिङ्गकेच्छाया अपि
धूमपरामर्शविशिष्टाया एव साधवेनोत्तेजकत्वेन एकएवानुमितिप-
क्षतयोः कार्यकारणभाव इति लिङ्गभेदेन पक्षतायाः कारणत्वे मानाभाव
इति चेत् । स्वाव्यवहितोत्तरक्षणीत्यतिकत्वसम्बन्धेन धूमलिङ्गकेच्छाविरह
विशिष्टमिद्विविशिष्टयत्तदन्यानुमितिं प्रति धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसि-
ध्यभावस्य हेतुत्वोपगमात् । उक्तसमूहालम्बनस्थले च धूमलिङ्गकेच्छावि-
रहविशिष्टसिद्धिविशिष्टानुमितेरुत्पत्त्याव्यभिचाराभावात् । नचोक्तस्थले
धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्याभावं विनापि यादृशसामग्रीबलाद् धूम
लिङ्गकानुमितिरुत्पत्त्या तादृशसामग्रीबलाद् धूमलिङ्गकपरामर्शकाले सि-
द्धिमत्वेत्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभाव-
धूमपरामर्शोभयघटितसग्री चालोकलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभावभा-

तिरे ही तत्त्वं च पक्षातिरिक्ताऽनिश्चितसाध्यसाधनसहचार-
कत्वं तथाहि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात्
यन्नेतरेभ्यो भिद्यते तन्न पृथिवी यथा जलं नचेयं पृथिवी
तथा तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इति वाप्तिरेकिणमुदाहरंति
नच पक्षातिरिक्ते जलादौ साध्यसाधनयोः साहचर्यमस्ति
निश्चीयते वा नचानिश्चितसाध्यकत्वमेवसम्यक् घटादौ सा-

लाकपरामर्शोभयघटितसामग्रीरन्यतरस्यैव तच्च नियामकत्वात् अन्यथा
तत्तत्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टतत्तत्लिङ्गकेच्छानामुत्तेजकत्वे तादृशाभावकूट-
स्यैकत्र निवेशे तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसङ्गात् ।
ननु पर्वताद्देश्यकवज्रविधेयकानुमितिं प्रति स्वीयव्याप्तिप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मवज्रलिङ्गकत्वप्रकारकत्वस्वसामानाधिकारणोभ-
यसम्बन्धेन वज्रस्याप्यवतानिर्णयविशिष्टा या सिद्धाधियथा तद्विर-
हविशिष्टसिध्यभावत्वेन कारणत्वे एकरूपेणैवेच्छाया उत्तेजकत्वं । ननु
लिङ्गभेदेन समूहालम्बनस्थले चालोकलिङ्गकपरामर्शविशिष्टालोकलिङ्गके-
च्छाया एव तथात्वेन व्यभिचारानवकाशादिति चेत् । तथापि अनुमि-
तिर्जायतामित्यनुगतेच्छानामनुगमकरूपाभावेन तत्तदिच्छाभावकूटस्यैव
एकत्र निवेशनीयतया तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् ।
अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्यनिरस्तत्वात् । तत्तत्लिङ्गकपरामर्शका-
लो नतत्तदिच्छाभावं निवेश्य तत्तत्लिङ्गभेदेन पक्षतायाः हेतुत्वमेवोचि-
तुमितिदिक् ॥ ॥ ॥

केवलस्यतिरेकिणं लक्षयति । असत्सपक्षइति । सिद्धासिद्धिव्याघाता-
दाह । तत्त्वचेति । असत्सपक्षत्वंचेत्यर्थः । पक्षातिरिक्तेइति । अनिश्चितसा-
ध्यसाधनसहचारकत्वमिति स्वरूपकीर्तनं ननु विवक्षितं तथा निवेशे
प्रयोजनाभावात् । किंतु अनिश्चितसाध्यकत्वं तत्त्वं । साध्यसाधनयोः । इ-
तरभेदपृथिवीत्वयोः । ननु साहचर्यसत्त्वेपि अमात्मकतन्निश्चयसत्त्वात् ना-
निश्चितसाध्यकत्वमत आह । निश्चीयतेवेति । साधनसहचारनिवेशे प्रयोज-
नाभावेन तदनिवेश्याऽनिश्चितसाध्यकत्वमेव तदसु कृतं पक्षतातिरिक्त

घास्येतरभेदस्य प्रत्यक्षतएव निश्चितत्वात् । अन्यथा सा-
धाप्रसिद्धौ तद्वष्टितव्याप्तिनिरूपणानापत्तेः । नच घटे
साध्यानिश्चये तस्य क्व पक्षत्वमिति वाच्यं । पृथिवीत्वावच्छेदेन
साध्यानिश्चयस्यैव तदवच्छेदेन पक्षताविरोधित्वात् । नचे ह-

इति विशेषणेनेति शङ्कते । नचेति । एषकारेण पक्षातिरिक्त इत्यस्य व्य-
वच्छेदः । उत्तरयति । घटादाविति । प्रत्यक्षतएवेति । घटो न जला-
दिरिति प्रतीतेः । नच परमाणुसंसर्गाभाववत् प्रतीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेन
कथमितरभेदः प्रत्यक्षः योग्यानुपलब्धिविरहात् स्तंभे पिशाचान्योन्या-
भावोपि न प्रत्यक्षः किंतु वायुर्वातीतिवत् तस्य लिङ्गग्रहोपक्षोणत्वात्
इति वाच्यं । तर्कितं यत्स्वत्वमनुपलब्धिविरोधि तदभावस्यैव योग्यत्वात् ।
नत्वैन्द्रियकप्रतियोगिकभावत्वम् । अन्यथा जलपरमाणौ पृथिवीत्व-
हापत्तेः । इत्थं च पिशाचभेदस्यैव इतरभेदस्यापि प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः । नि-
श्चितत्वारिति । तदुपादाने च घटस्य पक्षत्वात्तत्र तन्निश्चयेपि पक्षाति-
रिक्तेऽनिश्चितसाध्यकत्वमस्येवेति भावः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नातिरि-
क्तत्वं बोध्यं । नातो घटादेरपि यत्किञ्चित्पक्षातिरिक्तत्वादुक्तदोषः । अ-
न्यथेति । घटादावितरभेदानिश्चये इत्यर्थः । तद्वष्टितेति । साध्यवष्टि-
तेत्यर्थः । विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया साध्यज्ञानं विना
साध्यवष्टितव्याप्तिज्ञानासम्भवादिति भावः । साध्यनिश्चये । इतरभेद-
निश्चये । तस्य । घटस्य । पक्षत्वमिति । सिध्यभाववत्त्वादिरूपं पक्षत्वमित्यर्थः
घटे इतरभेदनिश्चयेनेतरभेदनिश्चयाभावरूपपक्षत्वाभावात् कथं पृथिवीसा-
मान्यस्य पक्षत्वमिति भावः । पृथिवीत्वेति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
अनुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरेव प्रतिबन्धकतया प्रकृते
पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन घटादावितरभेदनिश्चयोपि पृथिवीत्वाव-
च्छेदेनानुमितौ न क्षतिरिति भावः । नचैवमंगतः सिद्धसाधनस्य दूष-
कत्वविलोपप्रसंग इति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकस्यैक्यं तददूषकत्वस्येष्टत्वा-
त् । पक्षतावच्छेदकनानात्वे एव तददूषकत्वाङ्गीकारात् । यथा वाङ्मनस-
नित्ये मूर्त्तत्वादित्यत्रानितरावागिति बुद्धेरुद्देश्यायाः सिद्धयानोभयधर्मा-

सोस्ति सर्वत्र पृथिव्यां तन्निश्चयाभावात् अत्रच व्यतिरेक-
योः सहचारात् उक्ताव्याप्तिर्गृह्यत इति प्राञ्चः । साध्याभाव-
हेत्वभावयोर्व्याप्तिग्रहादनुमितिः नचान्यव्याप्तिग्रहात् कथ-

वच्छेदेनानित्यत्वानुमितिरिति । तदवच्छेदेन । पृथिवीत्वावच्छेदेन ।
पक्षतेति । इतरभेदनिश्चयाभावरूपपक्षताविरोधित्वादित्यर्थः । विरोधित्वं
च सहानवस्थानरूपं बोध्यम् । इह । घटे । सः । पृथिवीत्वावच्छेदेन इ-
तरभेदनिश्चयः । सर्वत्रेति । परमाण्वादिरूपपृथिव्यामित्यर्थः । तन्निश्चयेति
इतरभेदनिश्चयाभावादित्यर्थः । परमाण्वादेरयोग्यतया प्रत्यक्षेण तत्र तस्य
निश्चेतुमशक्यत्वात् । तथा च पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन निश्चयसत्त्वेपि
पक्षवच्छेदकावच्छेदेन निश्चयाभावसत्त्वात् घटादेः पक्षत्वमव्याहतमेवेति
भावः । इदं च घटादौ पृथिवीत्वेनेतरभेदनिश्चयमभिप्रेय । वस्तुतस्तु
घटत्वेनैव तत्रैतरभेदनिश्चयेन पृथिवीत्वेन तदनिश्चयात् पृथिवीत्वध-
र्मितावच्छेदककानुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावः तद्धर्मधर्मितावच्छेदककानु-
मिती तद्धर्मधर्मितावच्छेदकसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । अ-
थेति । व्यतिरेकयोः । साध्याभावहेत्वभावयोः । सहचारात् । उक्तेति ।
अन्यव्याप्तिर्गृह्यत इत्यर्थः । लाघवेनानुमितिसामान्येऽन्यव्याप्तिज्ञान-
स्यैव हेतुत्वादिति भावः । नचैवमितरव्यापकौभूताभावप्रतियोगिपृथि-
वीत्ववतो पृथिवीति परामर्शात् इतरभेदज्ञानशून्यकाले पृथिव्यामितर-
भेद इति इतरभेदविशेषकानुमितेरुच्छेदः । एवं स्वातन्त्र्येणैतरभेदज्ञान-
सत्त्वे तादृशपरामर्शात् पृथिवी इतरभेदवतीत्यनुमितेरप्यनुदयप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । अन्यव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिनामाचार्याणां तदनु-
त्पादे इष्टापत्तेः । प्राञ्च इत्यनेनाऽस्वरसः सूचितः स च विशेषणज्ञान-
विधया सहचारज्ञानस्यान्यव्याप्तिग्रहे हेतुतया साध्याभावहेत्वभाव-
योः सामानाधिकरण्यस्यान्यव्याप्यघटकतया विशेषणत्वाभावेन तज्ज्ञा-
नस्य कथं तादृशव्याप्तिग्रहे हेतुत्वमिति । नच व्यभिचारज्ञानविरोधिसह-
चारज्ञानत्वेनोभयसहचारज्ञानयोरपि हेतुत्वमिति वाच्यं । ग्राह्योभा-
वावगाहितया व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानविरोधित्वं भा-

यात् । अत्र केचित् प्राचीनमतेऽन्वयव्याप्तिज्ञाने विभिन्नधर्मिकत्वेपि व्यतिरेकसहचारज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यथा हेतुत्वं अन्वयव्याप्तिज्ञानमेव चानुमितिसामान्ये हेतुरिति उपेयते तथा अन्वयसहचारज्ञानं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने हेतुः तज्ज्ञानमेव चानुमितिसामान्ये हेतुरित्युच्यतां विनिगमकाभावात् । नचैवमन्वयव्याप्त्यवगाहवज्जिह्वाप्यधूमवत्तापरामर्शादनुमितेरनुदयापत्तिरिति वाच्यं । भवतामितरभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगृथिवीत्ववती पृथिवीति व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहपरामर्शादनुमितेरनुदये इष्टापत्तिरिव समापि तत्र तदनुत्पादस्येष्टत्वादिति । तत्र । अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात् । तथाहि व्यतिरेकयोर्व्याप्तिरभावनिष्ठा धूमे तद्वत्ता च स्वाश्रयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन स्वरूपकाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन वा । तथा चेद्दृश्यगुरुतरसम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टधूमवत्तावगाहपरामर्शत्वेन हेतुत्वे गौरव । सामानाधिकरण्यादिरूपान्वयव्याप्तिज्ञानस्यानुमिति । हेतुत्वे स्वरूपसम्बन्धेन वज्जिनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ता निश्चयस्यैव तत्त्वमिति लाघवं । किञ्चैवं साध्याभावाप्रसिद्धा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानसम्बन्धेन केवलान्वयानुमानमात्राच्छेदप्रसङ्ग इति दिक् ॥

अन्वयव्याप्तिज्ञानमिव व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमप्यनुमितिहेतुः । नच केवलान्वयानुमित्यनुरोधेन आश्रयकहेतुभावेनान्वयव्याप्तिज्ञानेनैवोपपत्ती तस्य पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । इतरभेदज्ञानशून्यकाले इतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शादितरभेदविशेषकानुमितेः स्वातन्त्र्येण इतरभेदज्ञानसत्त्वे हेतादृश्यपरामर्शात् इतरभेदविशेषकानुमितेः पलापप्रसङ्गेन तद्वेतुत्वस्य न्याय्यत्वात् । प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात् । नचैवं परस्परव्यतिरेकेपि परस्परेण कार्योत्पादनात् परस्परजन्यानुमितौ तयोर्वाभिचार इति वाच्यं । भवन्मतेऽन्वयसहचारज्ञानव्यतिरेकसहचारज्ञानयोरन्वयव्याप्तिज्ञानहेतुत्वे तत्र व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वनिवेश इव मन्मतेपिपरस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशनीयत्वादिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुभयविधव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वमिति मणिकारमतमा-

मन्यानुमितिरतिप्रसङ्गादिति वाच्यं । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन पक्षधर्मतानिश्चयः साध्यानुमापक इत्यभ्युपगमात् इत्यन्ये उभयान्योऽन्वयव्यतिरेकी यथाप्रसिद्धानुमानमिति संचेपः ॥ एवं हेतावभिहिते तदाभासानिह्यन्ते । तत्र

दर्शयति । साध्याभावेत्यादिता । अनुमितिः । साध्यविधेयानुमितिः । ननु हेत्वाभावनिरूपितसाध्याभावनिरूपितज्ञानं हेत्वभावविधेयकानुमितिं जनयतु नतु साध्यविधेयकानुमितिम् । अनुमितौ व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकस्यैव भावनियमात् । अन्यथा वज्जिनिरूपितव्याप्तिज्ञानात् घटानुमित्यापत्तिरित्याशङ्कते । नचेति । अन्यव्याप्तिग्रहात् । अन्यनिरूपितव्याप्तिज्ञानात् । हेत्वभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानादिति यावत् । अन्यानुमितिः । साध्यविधेयकानुमितिः । नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानस्यान्वयविधेयकानुमितिजनकत्वे बाधकाभाव इत्याह । अतिप्रसङ्गादिति । घटनिरूपितव्याप्तिज्ञानात् घटविधेयकानुमितिप्रसङ्गादिति भावः । पक्षधर्मेति । स्वाश्रयस्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन साध्याभावनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तावगाहनिश्चय इत्यर्थः । साध्यानुमापक इति । साध्यविधेयकानुमितिविशेषे हेतुरित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहपरामर्शाव्यवहितोत्तरकानुमितिजनकप्रतियावत् । व्यापकतावच्छेदकरूपेण व्यापकस्य भावनमितिनियमस्तु अन्यव्याप्त्यवगाहपरामर्शावावहितोत्तरजन्यानुमितिस्थले एवेति द्रष्टव्यं । ननु घटादावितरभेदस्य निश्चितत्वेन पृथिवी इतरभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वाद घटवदित्यन्यथैवास्तु नतु व्यतिरेकीतिनिश्चयसाध्यत्वमेव दृष्टान्तत्वे प्रयोजकं नतु पक्षान्वयत्वमिति चेन्न । अन्वयसहचाराऽऽहदशायां व्यतिरेकसहचारेणैव व्याप्तिग्रहोदयात् । तदुक्तमाचार्यैः “अस्तु तावदयं सुहृदुपदेशः केवलव्यतिरेकिलक्षणं तावत्सिद्धमिति” । अन्वयव्यतिरेकिणस्तत्रपति । उभयान्वय इति । केवलान्वयि केवलव्यतिरेकान्वय इत्यर्थः । प्रसिद्धानुमानमिति । वज्जिमान्मूसादित्यादावित्यर्थः । केचित्तु । अन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वं व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वम् । उभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वं अन्वयव्यतिरेकित्वं । दशाविधे धूमस्यापि केवलान्वयित्ववत्त्वव्यतिरेक-

सशभिचारविद्वत्सत्यतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः।

त्वे इष्टे एव । नचैवं विभागवाधातः उपधेयसंकरेण उपाधेरसंकरा-
दिति अतएवाह संक्षेप इतोत्याहुः । नन्विदं ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमान-
त्ववादिनये उपपद्यते नतु लिङ्गज्ञानस्यानुमानत्ववादिनये अतएवा-
नुपदमेव एवं हेतावभिहिते इति वक्ष्यतीति चेन्न । तच्चानुमानं त्रिविध-
मित्यस्य अनुमितिजनके लिङ्गज्ञानविषयीभूतं लिङ्गं त्रिविधमित्यर्थः । न-
चानुमितिकरणस्यैव विभागोचित्यात् लिङ्गस्य त्रिविधत्वोक्तौ तन्म-
सङ्गतमिति वाच्यं । केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकत्वकेवलव्यतिरेकि-
साध्यकानुमितिजनकत्वग्रन्थव्यतिरेक्युभयसाध्यकानुमितिजन कत्वभेदेन-
लिङ्गज्ञानस्य त्रिविधत्वेन लिङ्गस्यापि त्रिविधत्वसम्भवात् वस्तुतो लिङ्ग-
ज्ञानस्यैव त्रिविधत्वं लिङ्गस्य तु तद्विषयत्वेन तत्त्वं । केवलान्वयिसाध्य-
कानुमानमित्यस्य केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकज्ञानविषयइत्यर्थः । एवं
पक्षातिरिक्तेऽनिश्चितसाधकत्वमित्यस्य पक्षातिरिक्ते अनिश्चितसाधाविधेय-
कानुमितिजनकविषयइत्यर्थः । उभयान्यइत्यस्य च केवलान्वयिकेवलव्यति-
रेकिसाधभिन्नसाधाविधेयकानुमितिजनकज्ञानविषयइत्यर्थः । एवं हेता-
वभिहिते इत्यस्य तादृशज्ञानविषयीभूते हेतावभिहिते इत्यर्थः इति ना-
शङ्कापङ्ककलङ्कलेशोपीति । तत्त्वनिर्णयविजयरूपैककार्यकारित्वात् प्र-
सङ्गाच्च हेत्वाभासान्निरूपयति । एवमिति । तदाभासाः । हेत्वाभासाः ।
हेतुवदाभासंते इति हेत्वाभासा इति योगादृष्टो धर्म्येव हेत्वाभासपदवाच्य
इति धारियम् । अनुमितितत्कारणान्वतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं
हेत्वाभासत्वं बाधतदभाववाप्यपक्षाज्ञानादीनां साक्षादेवानुमितिप्रतिब-
न्धकत्वात् बाधसत्यतिपक्षयोर्लक्षणसमन्वयः वाभिचारज्ञानादीनामनु-
मितिकरणव्याप्तिज्ञानादिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषयत्वेन वाभिचारादेर्हे-
त्वाभासत्वोपपत्तिः । अतएव वाभिचारादिसङ्ग्रहाय अनुमितिप्रतिबन्धके-
ति विहायानुमितितत्कारणान्वतरत्युक्तं । नच तद्वेतोरेव तदस्तु तद्वेतुत्वं
किं तेनेति न्यायेन वाभिचारज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमेवास्तामिति
वाच्यं । धूमपरामर्शकाले आलोके वज्रिवराभिचारोति वाभिचारज्ञानकाले
अनुमित्यनुदयप्रसङ्गात् । नच तद्वर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्वर्मावच्छिन्न-
विशेष्यकवाभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यं । गौरवात् । सा-
क्षादविरोधिनो ज्ञानस्य तत् जनकज्ञानविषयकं वनैव विरोधित्वाच्च ।

सशभिचारलिङ्गविधः । साधारणासाधारणानुपसंहारभेदा-
त् तत्र साधारणत्वं साध्यवदन्यवृत्तित्वं । यथा धूमवान्वज्रे रि-
त्यं च धूमवदन्यस्मिन् तन्नायः पिरुडेवज्रसत्त्वात् । साध्यासमा-

नचैवं धूमो वज्रिवराप्य इति ज्ञानकाले भवेन्द्रियादिजन्यं वाभिचारज्ञा-
नकालेऽप्यनुमित्युदयापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात् । तदुक्तं । “करणे पूर्णे किं
असिद्धे इति” । वाभिचारभ्रममादायातिप्रसङ्गभङ्गाय यथार्थेति । वि-
भजते । तत्रेति । तत्र त्रिविधवाभिचारे निरूपणीये । साध्यावदन्येति । साध्या
भाववहत्त्वमिति कृते धूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वेन धूमवान्वज्रेरित्या-
दी लक्षणसम्भवेऽपि कपिसंयोगौ एतद्वृत्तत्वादित्यत्र कपिसंयोगाभाववहत्ति-
त्वादेतद्वृत्तवस्यापि तत्त्वापत्तिः । प्रतियोगिवैयधिकारणादिनिवेशे चाति-
गौरवमिति तत्परित्यागः । अन्योन्याभावस्य च द्वाप्यवृत्तित्वान्न दोषः ।
नच कपिसंयोगौ घटोभयभेदवारणाय प्रतियोगिवैयधिकारणनिवेश आ-
वश्यक इति वाच्यम् । साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नसाधावत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकमेदवत् वृत्तित्वस्य विवक्षणात् । नहि कपिसंयोगनिष्ठप्रव-
च्छेदकान्निरूपितकपिसंयोगवत्वावच्छिन्नकपिसंयोगवदन्यत्वस्यैतद्वृत्तिस-
त्त्वमिति । यदि चान्योन्याभावस्याप्याप्याप्यवृत्तित्वं विभाष्यते तथापि
प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव लाघवेन निवेशनैयत्वात् । प्रतियोगिवैयधि-
कारणापेक्षया लाघवस्य अति स्फुटत्वात् । नच द्रव्यं गुणकर्मान्यत्व-
विशिष्टसत्तानतिरिक्तत्वेन सत्तायाः द्रव्यभिन्नगुणादिवृत्तित्वादतिप्रसङ्ग-
इति वाच्यं । साध्यवदन्यनिष्ठाधिकारणतान्निरूपकतावच्छेदकहेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नतत्त्वतस्तदर्थतात् । लक्ष्ये लक्ष्यणं प्रोजयति । यथेत्या-
दिना । यदन्योन्याभावोप्यप्याप्यवृत्तिः तदा कपिसंयोगौ एतद्व-
त्तत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशे तयोचगरवमित्त आ-
ह । साध्यसमानाधिकारणसामानाधिकारण्येति । साध्याधिकार-
णावृत्तित्वमत्र साध्यासामानाधिकारण्यः नतु साध्याधिकारणवृत्तित्व-
मन्यथा वज्रवृत्तिवृत्तिद्रव्यत्वादिसामानाधिकारण्यस्य धूमेसत्त्वेन
वज्रिमात्रधूमादित्यादी प्रतिप्रसंगापत्तिः । अत्र च साध्याधिकारणेऽवृत्ति-
त्वं येन संबंधेन तेन संबंधेन तदधिकारणत्वं, विशेषणताविशेषेणयाऽवृ-
त्तित्वं तदधिकारणत्वं च बोध्यम् । एतेनयत्किंचित्संबंधेन वृत्तित्वोक्तौ तु-

नाधिकरणसमानाधिकरणत्वं वा । भवति हि धूमास-
मानाधिकरणं यत्धूमवदन्यत्वं तत्समानाधिकरणोवह्निः ।
साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् असाधारणत्वम् । इद-
मेव सपक्षव्यावृत्तत्वं गायन्ति । उदाहरणं तु शब्दो नि-
त्यः शब्दत्वादिति शब्दत्वहिनित्यत्वव्यापकोयः शब्दत्वा-
भावः तत्प्रतियोगि । नचाऽनित्यः शब्दः शब्दत्वादि-
त्यव्याप्तिः । तस्य सत्प्रेतत्वात् एतज्ज्ञानं चानुमिति

संयोगादिना प्रवृत्तिपर्वतत्वसामानाधिकरण्यमादायधूमादावतिव्या-
प्तिः । संबन्धसामान्येनावृत्तित्वोक्तौ धूमवदन्यत्वादेरपि कालिकसंबन्धेन
धूमप्रवृत्तितयातदवृत्तिर्गमनादिरिव तत्समानाधिकरणस्य च वज्रावसंभ-
वात् असंभवापत्तेरिति परास्तं तत्समानाधिकरणं चतदधिकर-
णे हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धित्वं नातः कालिकादिसंबन्धमादाय धू-
मादावतिव्याप्तिः । यद्यप्यसाधारणादिसाधारणमेतत्तथापि उपधेय-
संकरिष्युपाधिरसंकरात् इतिन्यायेन तत्साधारण्येपिचतविरहः । असा-
धारणत्वाद्यज्ञानेपि एतज्ज्ञानेनानुमितिप्रतिबन्धादिति सपक्षविचक्षणपा-
ठतत्त्वमसाधारणत्वं । निश्चितभाष्यवद्वयवृत्तत्वे सतिनिश्चितसाध्याभाव-
वद्व्यावृत्तत्वमिति यावत् यथाशब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ सर्वेभ्यो नि-
त्येभ्योऽनित्येभ्यश्चशब्दत्वस्यावृत्तलक्षणसमन्वयः । नचशब्दोऽनित्यः
शब्दत्वादिति सहेतौशब्दोऽनित्यत्वातिव्यवृत्तसाध्यावद्व्यावृत्त-
त्वादसाधारण्यपत्तिः । इष्टत्वात् । असाधारणसत्यतिपक्षयोरनित्य-
दोषत्ववादिनां प्राचां मतेनैतल्लक्षणादिति तन्मतं दूषयितुं स्वयं लक्षणमा-
ह । साधयेति । ननु सपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमित्यस्य काशतिरि-
त्यत आह । इदमेवेति । पूर्वनिरुक्तार्थकमेव नतु निश्चितसाध्यावद्व्यावृ-
त्तत्वं तत् येन शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यस्य संग्रहः स्यादिति ।
अप्तिरिति । अनित्ये शब्दे शब्दत्वस्य सत्वेनाऽनित्यत्वव्यापकाभावप्रतियोगि-
त्वस्य शब्दत्वेऽसत्त्वादिति भावः । सहेतुत्वादिति । ननु असाधारणसत्यति-
पक्षयो रनित्यदोषत्वावादिप्राचीनमते सहेतावपि तत् संभव इति चेन्न ।
बाधभ्रमेणानुमितिप्रतिबन्धादाधस्यापि अनित्यदोषतापत्तेः । यदि च

साक्षात्प्रतिबन्धकं । व्यतिरेकिसत्यतिपक्षरूपत्वात् । न-
चैवं सत्यतिपक्षत्वमिति वाच्यम् । हेतुभेदएव तस्याङ्गी-
कारात् । कथमस्य व्यतिरेकिसत्यपक्षरूपतेति चेदाकल-
यशब्दत्वं तु नान्वयहेतुः क्वचिदपिशब्दे नित्यत्वस्याऽदृ-
ष्टेः किन्तु व्यतिरेकि । तथाचानित्यत्वाभावव्यापको यः
शब्दत्वाभावस्तत्प्रतियोगितया यथा साध्यं साधयेत् । तथा
नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया साध्याभावमपि सा-
धयेत् । नच द्वयोर्विरुद्धयोरेकच निर्णयः । किन्तु पर-
स्परप्रतिबन्धकत्वात् द्वयोरनिर्णयइति ध्येयम् । सवृत्तिसा-

बाधबुध्या प्रतिबन्धकानुमितिः तत्र हेतुसु न दुष्ट इति विभावाते तदा प्र-
कृतेपसाधारणसत्यतिपक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानेनानुमितिप्रतिब-
न्धमात्रं नतु तत्र हेतुरपि दुष्ट इति तुल्यत्वादिति भावः । एतज्ज्ञानम् ।
असाधारणत्वज्ञानं । साक्षात् । साक्षात्भावव्याप्यावगाहिवात् । व्यतिरे-
कीति । व्यतिरेकव्याप्तिमत्सत्यतिपक्षरूपत्वात् । तथाच तदभावव्याप्यव-
त्ताज्ञानमुद्रया अनुमिति विरोधित्वमिति भावः । ननु साध्याव्याप्यव-
त्ताज्ञानं साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानंचात्र संवृत्तमिति सत्प्रतिपक्षमेदप्र-
सङ्गइत्यत आह । नचैवमिति । एवं । सत्प्रतिपक्षरूपत्वे । सत्यतिपक्षत्व-
मिति । तथाचैतस्य तदन्तर्गतत्वेन सव्यभिचारस्तिविधइतिविभागव्या-
घात इतिभावः । हेतिवति । साध्याव्याप्यहेतुसाध्याभावव्याप्यहेत्वोभेद-
एव सत्यतिपक्षत्वं । यथा क्रदो वज्रिमाधूमात् क्रदो वज्राभाववान्
शब्दत्वादित्यादौ प्रकृते चैकस्य शब्दत्वस्याभयसाधकत्वेन न तस्योभय-
निष्कलत्ववटि तत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः । अदृष्टेरिति । तथाच साधा-
याधनयोः सहचाराऽपहेणोन्वयव्याप्यवत्ताज्ञानव्यतिरिक्तमितिभावः । त-
थाचेति । नित्यत्वाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्या-
प्यवगाहिनित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्तापरामर्शात् साध्यमिवानित्यत्वाभावः नि-
त्यत्वं तथाचनित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्यवगा-
हानित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्तापरामर्शात् साध्याभावोपि साधनीयः नचपि
यवोभयसाधनं संभवतीति परस्परानुमितिप्रतिबन्धएव फलमित्याखण्ड-

ध्यहेतव्यतरकत्वं अष्टतिसाध्यकत्वं वा अनुपसंहारित्वं

कार्यः । विरुद्धयोः । साध्यासाध्याभावयोः । अनिर्णयइति । अनुत्पत्तिरित्यर्थः । अनिर्णयइत्यनेन सत्यतिपक्षस्थले संशयात्मकानुमित्यङ्गीकर्तृरक्षणीशकारमतमादर्शितं । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य तत्प्रकारकविशिष्टबुद्धिसामान्ये विरोधितया सत्यतिपक्षस्थले न संशयाकारानुमितिः किंतु परस्परानुमितिप्रतिबन्धएवेति सिद्धान्तिमतं तत्र प्रत्यक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽप्यनुमितौ तत्प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन संशयानुमितौ बाधकाभावः संशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शाभ्यां साध्यतदभावानुमितौ जायमानायां फलतः संशयानुमितेरुपपत्तेः प्रत्यक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये प्रत्यक्षत्वमनिवेश्य तत्प्रकारकबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति कथं नुमित्यनुत्पत्तिरितितु नाशङ्कनीयम् । इच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्टैव अनाहार्यप्रत्यक्षत्वं निवेश्य प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्यावश्यकत्वात् । नच शास्त्रस्थले इच्छाया अनुतेजकत्वात्तत्रैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वं तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति वाच्यं । प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मध्ये विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तदपेक्ष्य शास्त्रत्वस्य तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वात् । पुरोक्षत्वजातिरनुभवत्वेन संकरात् न तस्यापि तत्त्वमित्यनुमितौ तत्प्रतिबन्धकत्वस्य कृतमया संशयानुमितौ नकिञ्चिदधिकमित्याहुः । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टान्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति इच्छात्वेन हेतुत्वमित्याहार्यानुमितेरनङ्गीकारेण तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानसर्वनेच्छावलात् । नापि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावरूपकारणवलात् संशयानुमित्युत्पत्तिरितिदिक् ।

लाघवादाह । अष्टतिसाध्यकत्वमिति । नचैवं धूमवानाकाशदित्यादेरसङ्ग्रह इतिवाच्यं । स्वरूपासिद्धावेव तन्निवेशात् । केचित्तु । केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वमनुपसंहारित्वम् उदाहरणं च सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ वयतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धस्यात्र दूषकतादिजमित्याहुः । साध्येति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्याधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनाप्युत्पत्तिरित्यर्थः । तेन समवायेन वज्रैः साध्यतायां संयोगेन धूमहेतोः संयोगे

यथा अयमाकाशवान् धूमादित्यादौ । साध्याऽसमानाधिकरणत्वं विरुद्धत्वं यथा गौरश्वत्वादिति । यद्यप्यत्राऽसाधारणत्वमप्यस्ति सधारणत्वं च । तथाप्युपाधिभेदाद्भेदः । पक्षे साध्यधीप्रतिबन्धकपरामर्शः सत्यतिपक्षः यथा जलमुष्णं स्पर्शवत्त्वादित्यादौ नेदमुष्णमतेजस्त्वादित्यादि अ

नवन्धाधिकरणहृत्तिलेपि गोत्वाधिकरणे अश्वत्वस्य कालिकादिसंबन्धेन हृत्तिलेपि न क्षतिः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणनिष्ठाधिकरणानिरूपकतानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति निष्कर्षः । तेन गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावान् गुणत्वात् गुणे गुणकर्मन्यत्वविशिष्टत्वादित्यादौ यथायथं नाभ्यासिः । उपाधीति । असाधारणत्वविरुद्धत्वाद्युपाधोनाभेदादित्यर्थः । विरुद्धत्वज्ञानेऽसाधारणत्वाद्यज्ञानेऽप्यनुमितिप्रतिबन्धादिति भावः । सत्यतिपक्षः साध्यज्ञानविरोधो परामर्शः तद्वाच्यं हेतुः सत्यतिपक्षित इति योगार्थमभिप्रेत्याह । पक्षइति । अथ साध्यधीप्रतिबन्धकं परामर्शः सत्यतिपक्ष इत्येतावतैव सामंजस्ये पक्ष इति संपातायातमिति कश्चित् । तत्र । पक्षविशेष्यकसाध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यान्यविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधितया पक्षविशेष्यकत्वलाभाय तत्पदस्यावश्यकत्वात् । इदं च सत्यतिपक्षस्थानित्यदोषत्वाङ्गीकर्तृणां चोक्तमते लक्षणं बोध्यं । बाधभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धाद्बाधस्याप्यनित्यदोषतापत्तेः स्वधेतोर्नाभासत्वमिति सत्यतिपक्षस्य नानित्यदोषत्वमिति । स्वमते तु पक्षे साध्याभावव्याप्यहेतुत्वं सत्यतिपक्षत्वम् अतएव उभयमतसाधारण्याय सहेतुभावो यथा जलमित्यादिनोदाहृतवान् । नेदमुष्णमिति । उष्णत्वाभावव्याप्यसत्तैजस्ववदिदमिति ज्ञानमुष्णत्वरूपसाध्यज्ञानप्रतिबन्धकमिति भावः । सत्यतिपक्षफलं तु परस्परप्रतिबन्धेन परस्परानुमितिप्रतिबन्ध एव । तथाहि पर्वतो वज्रमान् धूमात् पर्वतो वज्रभाववान् पाषाणमयत्वादित्यादौ वज्रव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वान्न वज्रभावानुमितिः वज्रभावव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वाच्च वज्रानुमितेरनुत्पत्तिः । तद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति । निबन्धकतत्तु पक्षतसाध्यसाधकहेतवोः किंतुत्वमिति जिज्ञासैव सत्यतिपक्षफलम् । अतएव पक्षतसाध्यसाधकहेतवोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका वयातिपक्षा

सिद्धिस्तु व्यभिचाराद्यभ्यपराभ्यप्रतिबन्धकतावच्छेदक-

रूपपक्षधर्मत्वोपस्थितिः प्रकरणसम इति तल्लक्षणमपौत्वाहुः ॥ रत्नकोशका-
रस्तु । तत्प्रकारकप्रत्यक्षे तदभावव्याप्यवत्ताज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेपि प्र-
योजनाभावेनानुमितौ तत्प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनात् । संशयत्वस्यार्थसमा-
जयस्तत्वेपि साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शाभ्यां जायमानानुमितिः सं-
शयरूपैव जायते उभयप्रकारकत्वे निश्चयत्वायोगात् संशयानुमिति-
रेव सत्प्रतिपक्षफलमिति । ननु तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानकाले तत्प्रकारको-
पनौतमानाद्यनुदयेन तत्र तत्प्रतिबन्धकत्वे कल्पनौघेप्रत्यक्षत्वमनिवेश्य
तत्प्रकारकबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति
कथमुभयपरामर्शकाले उभयविधेयकानुमितिरिति चेन्न । इच्छाकाले
आहार्यप्रत्यक्षोत्पत्त्या चाक्षुषत्वस्यार्थनत्वादिप्रकरकेच्छानामुत्तेजकत्वा-
नुरोधेन विशिष्य प्रतिबन्धकतायाः आवश्यकत्वात् । घटस्पर्शसामग्रौ स-
त्वे घटचाक्षुषेच्छायां सत्यामसत्यां च घटचाक्षुषसामग्र्यां घटस्पर्शनापत्तेः
तासामेकत्र निवेशायोगात् । तत्तत्सामग्रौ विशिष्टतत्तदिच्छाकूटस्यात्तेजक-
त्वे चातिगौरवमिति । नच शब्दस्थले इच्छाया अनुत्तेजकत्वात् तत्रैव प्र-
त्यक्षान्यज्ञानत्वं तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति वा-
च्यं । प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे निनिगमनाविर-
हेण तदपेक्ष्य शब्दत्वस्यैव तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् परोक्षत्वजातेरनु-
भवत्वेन सङ्गराज तस्या अपि तत्त्वमिति तत्प्रतिबन्धकत्वस्याकृतमथा न
संशयानुमितौ किञ्चिद्विधमिति । अत्रकेचित् । इच्छाया उत्तेजकत्वा-
नुपगमेन तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टान्यज्ञानत्वाच्छिन्नं प्रति तदभा-
वव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैकमेव प्रतिबन्धकत्वं इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति
इच्छात्वेन हेतुतया एककार्यकारणभावेनैव निर्वाहे तस्यानुमितिसा-
धारणतया न संशयानुमितिरुत्पत्तुमर्हति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य वि-
रोधिनः सत्वात् । आहार्यानुमितेरङ्गीकारेण इच्छाकालेपि तदुत्प-
त्यसम्भवादिति निगमः । असिद्धिर्निरूपयति । असिद्धिरिति । परा-
मर्शेति । वयासिप्रकारकपक्षे धर्मिताज्ञानं परामर्शः । तत्प्रतिबन्धकत्वं च
व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेन स्वरूपासिद्ध्याश्रयसिद्धीस्तु पक्षध-
र्मताज्ञानविघटकत्वेन व्यभिचारज्ञानस्यापि व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेन तद्वि-
प्रये व्यभिचारादावतिप्रसङ्गात् व्यभिचाराद्यन्यत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेद-

धर्मवत्त्वं सा च विधा । स्वरूपासिद्धिराश्रयसिद्धिव्याप्यत्वा-
द्विध । पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः यथा घटः पृथिवी प-
टत्वादितत्र घटरूपपक्षे हेत्वभावः पक्षे पक्षतावच्छेदका-
सिद्धिराश्रयसिद्धिः । गगनकमलं सूरभिः कमलत्वादि-
तत्र पक्षे कमले गगनीयत्वाभाव एतदुभयाभिन्नासिद्धिव्या-
प्यत्वासिद्धिः । यथा धूलीपटले धूमनिष्ठव्याप्यत्वाभावः । सा-

कधर्मविशेषणं । परामर्शप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमित्युक्तौ घटपटादेरपि
समूहालम्बनात्कञ्चानविषयत्वादतिव्याप्तिरतः प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
पर्यन्तानुधावनम् । अवच्छेदकत्वं च विषयितया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
तापर्याप्त्यधिकरणत्वं । तेनासिद्ध्यादिघटकैकदेशे नातिव्याप्तिरिति । स्वरू-
पासिद्ध्याद्यन्यतमत्वमेव तत्त्वमित्यपि केचित् । सा । असिद्धिः । यथा क्रमं
लक्षणाग्याह । पक्षइत्यादिना । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुतावच्छेका-
वच्छिन्नहेतोरभावः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । तेनोत्पत्तिकालीनो घटः पृथिवी
गन्धप्रागभावादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । नवा गुणोद्भवंसत्त्वादित्यादौ
विशिष्टस्यानतिरिक्ततादिशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिनि सत्त्वेत्यतिव्याप्तिः त-
चाप्युत्पत्तिकालीनत्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे गन्धप्रागभावस्य वि-
द्यमानत्वेन हेत्वभावासंभवात् सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य गुणोऽसत्ताव-
यथोक्ते न क्षतिः । पक्षइति । पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभाव इत्यर्थः ।
गगनीयत्वेति । गगनीयकमलाप्रसिद्धेरिति भावः । एतदुभयेति । स्वरूपा-
सिद्ध्याश्रयसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टासिद्धित्वं व्याप्यत्वासिद्धित्वमित्यर्थः । ए-
तदुभयवारणायोभयभिन्नेति । घटादिवारणाय विशिष्टदलं । धूलीपटल-
इति । पर्वतो वज्रिमान् धूलीपटलादित्यादौ धूलीपटले वज्रिव्याप्त्यस-
त्त्वेन धूमादिनिष्ठवन्धव्याप्यभावकूटस्य सत्त्वादिति भावः । यथाश्रुते तु
धूमनिष्ठव्याप्यभावस्यालोकेपि सत्तात्तस्यापि व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गः सा-
ध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भिन्नत्वादिति । ननु पर्वतः काञ्चनमयवज्रिमान्
मात् एवं पर्वतो वज्रिमान् काञ्चनमयधूमात् इत्यादौ साध्ये साध्यताव-
च्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः । एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकस्याभावो हे-
त्वप्रसिद्धिरित्येवं रूपयोः साध्याप्रसिद्धिहेत्वप्रसिद्धोरपि आश्रयसिद्धि-
वदतिरिक्तत्वसम्भवेनासिद्धेस्त्रिविधत्वमनुपपन्नमत आह । साध्याप्रसिद्धि-

व्याप्तिसिद्धिहेत्वप्रसिद्धिर्वा पक्षे साध्यशून्यत्वबाधः । यथा

रिति । वा शब्दो अप्यर्थकः तथाच साध्याप्रसिद्धिहेत्वप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वा
सिद्धिरित्यर्थः । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नरु-
पितनियतसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छे-
दकयोरप्रसिद्धौ तादृशव्याप्तिरसंभावितत्वेन तयोरपि व्याप्यत्वासिध्य-
न्तर्गतत्वमेव आश्रयासिद्धेस्तथात्वासंभवात् अतिरिक्तत्वमेवेति ना-
सिद्धेस्त्वैवध्यानुपपत्तिरिति भावः । अत्रपर्वतोवज्जिमान्नीलधूमदित्या-
दौ नीलरूपविशेषणस्य सङ्कोचाविशेषणत्वेन नीलधूमत्वेन व्याप्यता-
वच्छेदकं व्यभिचारावारकत्वात् व्याप्तिग्रहणौपयिकत्वाच्च किंतु धूमत्व-
मेव तथा स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरावघटितधर्मस्यैव व्या-
प्यतावच्छेदकत्वनियमात् । धूमप्रागभावत्वसङ्गहाय स्वसमानाधिकरणे-
ति स्वस्यापि स्वघटितत्वादन्तरेति । तदघटितत्वं च तदविषयक-
प्रतीतिविषयत्वमेव । तथाच नीलधूमत्वावच्छिन्ने व्याप्तिभावाद-
व्याप्यत्वासिद्धेऽन्तर्भावः अतएव तदुद्भावेन वादिनिग्रहोपि । ननु
व्यापके अर्थविशेषणं न दोषाय व्याप्ये तुदोष इति नियमे किंविनि-
गमकमिति चेत्तद्वेहि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविशिष्टसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः । एवं च समनियत-
लघुधर्मेऽवच्छेदके संभवति गुरौ तदभावादिति न्यायेन स्वरूपसं-
बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य गुरुधर्मेऽनङ्गोकारात् नीलधूमत्वावच्छिन्नसमा-
नाधिकरणाभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य धूमसमानाधिकरणाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितामवच्छेदकत-
या तादृशाभावाप्रसिद्ध्या न तेन रूपेण व्याप्तिरिति । केचित्तु वृक्ष-
श्रीवादिमान्नास्तौति प्रतीतेरविशेषात् गुरुधर्मोपि प्रतियोगितावच्छेद-
कः । एवं स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तरावघटितधर्मस्यैव व्याप्यताव-
च्छेदकत्वमिति नियमस्याप्रयोजकत्वात् नीलधूमत्वमपि व्याप्यतावच्छे-
दकमेव अतएव नीलधूमत्वादेर्वारणायत्वमिति दीधितिकारोप्याह । न
चैवं तदुद्भावेन वादिनिग्रहानुपपत्तिः । मन्तते तेन रूपेण व्याप्यत्वासिध्यैव
तद्विग्रहोपपत्तिरितिवाच्यम् । धूमादिति वक्तव्ये नीलधूमादित्युक्तिर-
नुचितेति अधिकोक्त्या वादिनिग्रहादित्याहुरिति कृतं पक्षवितेन ॥

जलादिपक्षे वन्हाभावः । नचात्र धूमस्य हेतोरसिद्धिरेवास्ति-
सएवदोषोस्तिरिति कृतं बाधेनेतिवाच्यम् । असिद्धिर्हि परामर्श
प्रतिबन्धकतया दोषः । तथाच यत्र भूमात्मकः परामर्शो
जातः तत्र बाधे सति अनुमितेरनुत्पत्तेर्बाधस्यानुमितिप्र-
तिबन्धकतया दोषत्वात् । आद्यकालावच्छिन्नो घटो रूप-

बाधं लक्षयति । पक्षइति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिताकसाध्याभाववत्वमित्यर्थः । तेन रूपकाला-
वच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ आद्यक्षणवच्छेदेन घटे गन्धा-
भावसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः । एवं महानसौयवज्जामावस्य पर्वते सत्त्वेपि न
पर्वतो वज्जिमान् धूमादित्यादेर्बाधितत्वापत्तिरिति । बाधे अपक्षवृत्तिहे-
तुरनैकान्तिके चेतिनियमादुद्बाधस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इत्याशङ्क-
ते । नचेति । अचेति । क्रदो वज्जिमान् धूमादित्यादावित्यर्थः । असि-
द्धिरेव । स्वरूपासिद्धिरेव । कृतं । अर्थः । बाधेनेति । बाधस्य प्रतिबन्धकत्वेने-
त्यर्थः । परामर्शो जातः । वज्जिमान् धूमवान् क्रद इति परामर्शो जातः । बा-
धेसतीति । वज्जिभाववान् क्रद इति बाधे सतीत्यर्थः । तथाच तत्र परा-
मर्शादयेनासिद्ध्यादेरदूषकतया बाधस्यैव दोषत्वमिति भावः । ननु व-
ज्जियाप्यवत्ताज्ञानकाले कथं वन्हाभाववत्ताज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञान-
स्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति चेन्न । प्रलौकिकतद्वत्ताज्ञानं प्रत्येव तदभा-
वव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधितया आनुमानिकभिन्नेन्द्रियजन्यवज्जियाप्यव-
त्ताज्ञानकाले प्रात्यक्षिकव-ह्यभाववत्ताज्ञानोदये बाधकाभावादिति भा-
वः । असङ्कोर्णबाधस्थलमप्याह । आद्यकालावच्छिन्नेति । दोषान्तरेति
। असिद्ध्यादिरूपदोषान्तरेत्यर्थः । दोषान्तराभावमेवोपपादयति । नह्यौ-
ति । व्याप्यसत्त्वे व्यभिचारित्वमेव पक्षावृत्तित्वे च स्वरूपासिद्धिरेवदोष-
इत्यतोव्याप्तिपक्षवृत्तित्वयोरुभयोरभावयोर्निराकरणं । यद्यपिधर्मिता-
वच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदभाववत्ताज्ञानस्य धर्मितावच्छेद-
कसामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबुद्धौ न प्रतिबन्धकत्वं । तथाप्यवच्छेद-
कावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य अवच्छेदकावच्छेदेन तद्वत्ताज्ञानवि-
रोधितयैव तदोध्यं । ननु गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्तापरामर्शात् जायमा-
नघटो गन्धवानित्यनुमितिः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहि-

वान् पृथिवीत्वादित्यत्राद्यं कालावच्छेदेन घटे रूपाभावरूप-
बाधस्थले दोषान्तराभावात् । नहि पृथिवीत्वेन रूपव्या-
प्तिः । पक्षादृष्टित्वावेति दिक् । ननु उपाधिरपि हेत्वाभा-
सान्तरमस्तीति कथमेतएवेति चेत् । व्यभिचाराद्यन्यतम-
त्वं हेत्वाभासत्वं । नचोपाधिस्तदन्यतमइति तस्यानैवंभूत-
त्वात् । अतएव सिद्धसाधनमपि न हेत्वाभासान्तरम् ॥ ननु
कीयमुपाधिः । अत्राचार्याः ॥ साध्यव्यापकत्वे सति साधना-
व्यापकउपाधिः । तद् व्यापकत्वं च तत्समानाधिकरणा या

त्वात् प्रमेव । ननु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तदनुमितिः । पक्षताव-
च्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसम्बन्धघटितव्यापकातायाः गन्धे अग्रहात् व्या-
पकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकस्यानुमितिः तथाच सहेतोरस्य कथंवाधि-
तत्वमत आह । दिगिति । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेद-
कव्यापकत्वविशिष्टसम्बन्धेन व्यापकत्वावगाहिपरामर्शशुद्धसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धघटितव्यापकत्वावगाह्यावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहि-
परामर्शयोरन्यतरस्य जनकत्वेन प्रकृते गन्धप्रागभावावच्छिन्नत्वविशि-
ष्टसमवायघटितगन्धनिष्ठव्यापकत्वावगाहिपरामर्शसत्वेपि गन्धप्रागभा-
वकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन पृथिवीत्वरूपहेतुमत्तावगाहि-
परामर्शमत्वाद्गन्धप्रागभावकालावच्छेदेन घटे जायमाना गन्धानुमि-
ति भ्रमएवेति तस्याभासत्वसन्नतमेवेति भावः । ननु व्यभिचारज्ञान-
स्य अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानविघटकतया परंपर्याऽनुमितिप्रतिबन्धज्ञा-
नविषयतया यथा व्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वं तद्योपाधिरपि स्यात् । उ-
पाधिज्ञानस्यापि व्यभिचारज्ञानद्वाराव्याप्तिज्ञानविघटकत्वेनानुमितिप्रति-
बन्धकज्ञानविषयत्वात् । तथाच पक्षैव हेत्वाभासा इत्यनुपपन्नमित्यभि-
प्रेत्याशङ्कते । नन्विति । एते एवेति । पक्षैवेत्यर्थः । तदन्यतमइति । सवय-
भिचाराद्यन्यतमान्तर्गतइत्यर्थः । तस्य । उपाधिः । अनैवं भूतत्वात् । अहेत्वा-
भासत्वात् । अतएव । सवयभिचाराद्यन्यतमान्तर्गतत्वाभावादेव । वस्तुतस्तु
सत्यव्यापकज्ञाने उपाधिना व्यभिचाराद्यननुमाने व्याप्तिज्ञानप्रतिब-
न्धकत्वाभावादनुमित्युत्पत्त्या अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानविघटकत्वाभावेन

परमुपनिरोचकतया न हेत्वाभासत्वं । एवं सिद्धसाधनस्यापि पक्षता-
घटकतया न तत्त्वमिति । वादिविजयरूपैककार्यकारित्वसङ्गत्या हेत्वा-
भासनिरूपणानन्तरमुपाधिनिरूपणमारभते । नन्विति । आचार्यमते उ-
पाधिपदं पङ्कजादिपदवद्योगरूढम् उपसमीपवर्तिन स्वीयं धर्ममादधा-
तोयुपाधिरिति योगात्स्वानिष्ठव्याप्तिरूपधर्मसङ्ग्रामकत्वकल्याणा साध्यव्या-
प्यत्वं न केवलसाम्यव्याप्यतामात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकत्वे रुद्धि-
रपि । तथाच साध्यसमव्याप्तत्वघटितमेवोपाधिरुक्षणं । तत्तु न सम्यक् स-
मव्याप्तस्यैवोपाधित्वे विषयस्यापि व्यभिचारोन्नायकत्वसत्प्रतिपक्षोन्ना-
यकतादिरूपदूषकतावोजस्य सत्त्वेन तस्याव्यापकत्वात्तत्राव्याप्यते
रिति साध्यव्याप्यत्वांशमपहाय कथ्यर्थसाध्यव्यापकत्वावघटितरुक्षण-
माह । साधव्यापकत्वे सतीति । ननु साध्यव्यापकत्वं तद्विनिष्ठात्यन्ता-
भावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वं चाव्यापकत्वं । एवं च साध्यस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे सति साधनसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति स्यात् । तच्च द्रव्यं स वादितयादौ संयोगा-
द्युपाधावयवात् अतिव्याप्तं च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ संयोगादौ उ-
भयत्र प्रतियोगिवैधिकरणनिवेशे चातिगौरवं । साध्यत्वसाधनत्वयो-
र्व्यापकत्वव्याप्यत्वरूपस्या व्यभिचारिणि तदसम्भवस्य साध्यत्वप्रकारक-
ज्ञानविषयतासाधनताप्रकारकज्ञानविषयत्वादिनातयोर्निवेशे भ्रमात्मक-
ज्ञानमादाय प्रसिद्धिसम्भवेपि यच्च न तादृशो भ्रमः तत्रानुपपत्तिर्जाग-
रुकेवेत्यत आह । तद्व्यापकत्वं चेति । लाघवाद्भावागर्भव्यापकत्व-
माह । तदित्येति कश्चित् । तत्समानाधिकरणादिति तत्समर्थवच्छि-
न्नसमानाधिकरणायावन्तो यद्वर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तत्समर्थत्वं त-
त्समर्थवच्छिन्ने तत्समर्थवच्छिन्नव्यापकत्वम् । अत्र यावत्पदोपादाने च
वर्जितानुधूमादितादौ साधनाव्यापकस्य रासभादेः वर्जितसमानाधिक-
रणमिहानुरुतवादिरूपयत्किञ्चित् धर्मनिष्ठसमानाधिकरणनिरूपकत्वेपि
न रासभादावव्याप्तिः । यावत्तस्य व्यापकत्वादन्यस्य च दुर्वचसा
तत्समानाधिकरणत्वव्यापकसमानाधिकरणनिरूपकत्वमर्थः पर्यवस्य-
ति । तद्व्यापकत्वं च तत्समानाधिकरणत्वसमानाधिकरणभावाप्रति-
योगि सामानाधिकरणनिरूपकत्वं । सर्वस्यापि हेत्वादिना तादृशाभाव-
प्रतियोगित्वात् असम्भवः तद्विनिष्ठाभावप्रतियोगित्वा नवच्छेदकधर्मव-
त्त्वं तदर्थो वाच्यः । तथाच तादृशप्रतियोगित्वानवच्छेदकप्रमेयत्वमादाया-

साध्यव्यापके उद्भूतरूपवत्त्वादौ उपाधाव्यापकेः । नहि प्रमेयत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तदात्मदावसत्वात् । किन्तु वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकं । यावति तद्वति वटादौ रूपसत्वात् । अथ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं विवक्षितमिति चेन्न । यथोक्तस्थले शाकपाकजत्वे अव्यापकेः । नहि तत्पक्षधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं तत् तथाविधश्यामत्ववति पक्षे असत्वात् । अथ यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ने साध्यव्यापकत्वं विविक्षितं । सचधर्मः क्वचित्साधनं क्वचित्पक्षधर्म इति चेन्न पर्वतो वर्जमान् धूमादित्यत्र महानसत्वाभावस्योपाधितापत्तेः । भवति हि महानसत्वरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवर्जिव्यापको महानसत्वाभावः यावत्तादृशवर्जिमति सत्वात् । नच धूमव्यापको धू-

च्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैव पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकस्यापि व्यभिचारोक्त्या यकत्वादिरूपद्रव्यकताबीजसाध्येनोपाधितया तत्राव्याप्तिरिति भावः । तद्वतीति । वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्ववतीत्यर्थः । वहिष्टुं चात्मान्यत्वं मानसविषयान्यत्वं वा तदवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं रूपादावपि तत्र च निरूपसत्वमिति द्रव्यत्वनिवेशः । द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वमात्मादावपौतिवहिष्टुनिवेशः । यथोक्तस्थले । काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ । तथा विधेति । पक्षधर्मवहिरद्रव्यत्वावच्छिन्नत्वार्थः । पक्षे । काकादौ । असत्त्वादिति । इदमुपलक्षणं प्रागभाषो विनाशो प्रमेयत्वादित्यादौ जन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापके भावत्वोपाधौ उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापके अव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्या । ननु साधनपक्षधर्मयोर्न तत्त्वेन निवेशः किन्तु यत्किञ्चित्धर्मत्वेनेति नोक्ताव्याप्तिरित्याशङ्कते । अथेति । क्वचित् काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ । क्वचित् वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ । धूमवान्वज्जेरित्यत्र गृहसाध्यव्यापके आर्द्रेभ्यनादौ च पक्षधर्मद्रव्यत्वादिकमाद-

भवति महानसेऽसत्त्वात् । अत्रोच्यते । खानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधित्वं । यद्वा स्वावच्छिन्नानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तत् तच्च स्वावच्छिन्ना-

य सङ्गतिः । उपाधितापत्तेरिति । तथाच सदनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः । तादृशवर्जिमति । महानसत्वाभावस्येत्यादिः । खानधिकरणेति । खमुपाधित्वेनाभिमतं धूमवान्वज्जेरित्यादौ च स्वमाद्रेभ्यनतदनधिकरणं ददृक् अधिकरणमयोगोक्तकतवृत्तिद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नधूमव्यापकत्वादाद्रेभ्यनेलक्षणसमन्वयः एवं सश्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ खंशाकपाकजत्वं तदनधिकरणं यन्मित्रातनयत्वाधिकरणं गौरमित्रातनयः तद्वृत्तिमित्रातनयत्वरूपधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वात् शाकपाकजत्वमुपाधिः । वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्यार्थश्रयत्वादित्यदौ चोद्भूतरूपवत् तदनधिकरणं यत्प्रत्यक्षस्यार्थश्रयत्वाधिकरणं वायुः तद्वृत्तिवहिरद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षात्वाव्यापकत्वादुद्भूतरूपवत्त्वे लक्षणसमन्वयः । वर्जमान्धूमादित्यादौ तु महानसत्वाभातो नोपाधिः तत्र हि खं महानसत्वाभावः तदनधिकरणं धूमाधिकरणं महानसमेव तद्वृत्तिद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नवर्जिमति महानसएव तस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरेकतया सत्त्वानधिकरणसाधनाधिकरणप्रसिद्धेः । एवं धूमवान्वज्जेरित्यादौ आर्द्रेभ्यनादौनां द्रव्यत्वेनोपाधितापत्तेरित्यत आह । दद्वेति । स्वपदमुपाधितावच्छेदकत्वेनाभिमतपरं । इत्थं च विशिष्टस्यानतरिक्तत्वेपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नानधिकरणं सत्त्वाधिकरणं गुणाद्येव प्रसिद्धं । तद्वृत्तिसत्त्वादिरूपधर्मावच्छिन्नद्रवत्वादिव्यापकत्वाद् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वे लक्षणसमन्वयः धूमवान्वज्जेरित्यादौ स्वपदेन द्रव्यत्वं नोपादातुं शक्येत । तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्न अधिकरणवन्नाधिकरणप्रसिद्धेः किं त्वार्द्रेभ्यनत्वाद्येव तथाचार्द्रेभ्यन

नधिकरणहेतुमन्निष्ठवत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नसम्यक्समानाधि-
धिकरणवृत्तियावद्वर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं । भ-
वति हि आर्द्रेभ्यनत्वावच्छिन्नानधिकरणवक्त्रिमदयःपि-
गुह्यनिष्ठद्रव्यत्वावच्छिन्नधूमाधिकरणावृत्तियावद्वर्माआर्द्रेभ्य-
नत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं ।
एवं रूपत्ववच्छिन्नानधिकरणप्रत्यक्षस्यार्थयत्नवन्निष्ठवत्-
द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाधिकरणं यत्तन्निष्ठा यावन्तो ध-
र्माः रूपत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणास्ततो रूपसुपाधिः ।
एवं शाकपाकजत्वत्वावच्छिन्नानधिकरणं यन्मिमातनय-
त्ववन्निष्ठमिमातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वाधिकरणं यत्तन्नि-
ष्ठा यावन्तो धर्माः शाकपाकजत्वत्वावच्छिन्नसमानाधि-
करणास्ततस्तद्वच्छाकपाकजत्वसुपाधिः । नचैवं सहेतोः
सम्भवति नहि महानसत्त्वाभावानधिकरणं यद्देत्वधिक-

त्वेनैवोपाधित्वं नतु द्रव्यत्वेनेति नोक्तदोष इति भावः । व्यापकत्वस्या
भावाद्विघटितत्वेन गुरुत्वात् लघुतदाह । तच्चेति । तादृशसाध्यव्यापकत्वं
चेत्यर्थः । धूमवान्वक्त्रेः वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्यार्थयत्नत्वात् सश्यामो मि-
मातनयत्वादित्यादौ आर्द्रेभ्यनोद्भूतरूपशाकपाकजत्वादेषु यथाक्रमं कथ-
यं सङ्गति । भवतिहीत्यादिना । वक्त्रिमान्धूमादित्यत्र महानसत्त्वाभावेऽ-
तिव्याप्तिं वारयति । नचैवमिति । सहेतोः एवं नच संभवतीत्यर्थः ।
सहेतोः । धूमादेः । एवमुक्तधर्माक्रान्तः कश्चिदप्युपाधिर्न संभवतीत्यर्थः ।
तदेवाह । नहीति । वक्त्रिमान्धूमादित्यादौ पर्वतेतरत्वानधिकरणधूमवत्पर्व-
तादिनिष्ठद्रव्यत्वादिरूपधर्मावच्छिन्नवक्त्रिसमानाधिकरणाः पर्वतत्वादयो-
पि तेन पर्वतेतरत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा इति न पर्वतेतरत्वे अ-
तिव्याप्तिरित्याह । अतएवेति । तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावा-
देवेत्यर्थः । तदेवाह । पचेति । धर्मे । पर्वतत्वादौ । तत्समानाधिकरणा-

रणां महानसत्त्वनिष्ठवत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधि-
करणाः वक्त्रिमाधिकरणयावन्तो धर्मा महानसत्त्वाभावत्वा-
वच्छिन्नसमानाधिकरणाः महानसत्त्वएवाभावात् अतएव स-
हेतौ पक्षेतरत्वं नोपाधिः पक्षमावृत्तिधर्मे तत्समाना-
धिकरणयाभावात् इति सङ्केपः ॥

तच्चानुमानं परार्थन्यायपूर्वकं । न्यायश्च क्रमिकप्रतिज्ञा-
दिपञ्चकसमुदायः । यथा पर्वतो वक्त्रिमान् धूमात् यो यो धू-

भावात् । पर्वततत्त्वसमानाधिकरणाभावात् । वक्त्रिरेवमुक्तः कृतकत्वादित्यादौ पक्षे बाधेन साध्यव्यापकतया अस्मिन् वक्त्रिरेवत्वादौ बाधोन्नोतत्वा-
त् सङ्गात्त्वमेवेति हृदयम् । उपाधेर्दूषकताबीजं व्यभिचारोन्नायकत्वं
सत्यतिपक्षोन्नायकत्वं वा । तथाहि धूमवान्वक्त्रेरित्यत्र वक्त्रिधूमव्यभिचा-
रो धूमवयापकाद्वर्मेभ्यनव्यभिचारित्वात् व्यापकव्यभिचारित्वे यद्यप्यव्य-
भिचारित्वस्यावश्यकत्वात् । एवं वक्त्रिमदयागोक्तं धूमाभाववत् आ-
र्द्रेभ्यनाभावात् व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यं भावादिति । व्यभि-
चारोन्नायकत्वेन सत्यतिपक्षोन्नायकत्वेन वा आर्द्रेभ्यनस्योपाधित्वात् ।
नच यथा हेतोः साध्यव्यापकत्वापाधिव्यभिचारिण साध्यव्यभिचारः
साधनोयः तथा साध्यव्याप्य हेत्वव्यापकतयोपाधिः साध्यव्यापकत्वम-
पि सेव्यमिति विनिगमनाविरहाद् व्याप्तिग्राहकस्य चोभयत्रापि सत्त्वा-
दिति वाच्यम् । अनुकूलतर्कादिनोपाधेः साध्यव्यापकतया निश्चय एवो-
पाधेर्दूषकताबीजचित्तनमित्यभिसन्ध्याह । संचेपइति । स्वार्थप-
रार्थभेदेनानुमानं द्विधा । यत्र स्वयं धूमादग्निमनुमाय वक्त्रिधर्मप्रवर्त-
तेत तत्स्वार्थानुमानं यत्र स्वयं वक्त्रिमनुमाय वक्त्रिधर्मपरमतिपत्यर्थं वाक्यं
प्रयुङ्क्ते तत्परार्थानुमानं । तत्र स्वार्थानुमानं सुगमत्वादुपेक्ष्य परा-
र्थानुमानप्रकारमेवाह । तच्चानुमानमिति । ननु पक्षधर्मत्वं सप-
क्षे सत्त्वं विपक्षादप्राप्तः अवाधितविषयत्वं असत्यतिपक्षत्वं चेत्यादि-
पञ्चरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यत्वं न न्यायत्वं पञ्चरूपोपपन्नो धूम-
इति वाक्येऽतिव्याप्तमतो न्यायत्वं निर्वर्ति । न्यायश्चेति । धूमात्पर्वतो
वक्त्रिमानित्यादिक्युक्तमेतत्प्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय । क्रम-

सवान् ससोमिमान् । वज्रियाप्यधूमवानयं । तस्माद्वज्रि-
मानिति । तत्र एतच्छायाघटकपर्वतो वज्रिमानिति शब्द-
व्यवयवविभाजको पाधिमत्वं प्रतिज्ञात्वं । एतद्भूमादि-
त्ति शब्दवृत्तितादृशोपाधिमत्वं हेतुत्वं । एतद्योयो धूम-
वासोऽग्निमानिति शब्दवृत्तितादृशोपाधिमत्वमुदाहर-
णत्वं । एतद्वज्रियाप्यधूमवानयमिति शब्दवृत्तितादृशोपाधि-

केति । कथं कसंप्रदायाविरुद्धेत्यर्थः । न्यायत्वं पञ्चसु पर्याप्तमिति सूचनाय
समुदाय इति । तेन पञ्चग्रहणेनैव समुदायलक्षणा कृतं समुदाय इत्यने-
नेति दूषणमनवकाशः । तथाच यं तस्मात्तथेयुपनयनिगमने प्राचां नवया
मते मतमाह । बहिःस्थाप्येत्यादि । प्रतिज्ञात्वव्यज्ञाने तद्वृत्तित्वान्यायत्वाज्ञा-
नात् परार्थानुमानासंभव इति प्रतिज्ञात्वादिलक्षयति । तत्रेति । तेषु
प्रतिज्ञादिषुमध्ये इत्यर्थः । तत्र सङ्घेतावित्यर्थ इति कथितम् । पर्वतो वज्रि-
मानित्युदासौनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायघटकेति । पर्वतो वज्रिमा-
नालोकादिति न्यायान्तर्घटकप्रतिज्ञायाः पर्वतो वज्रिमान्भूमादिति न्या-
यघटकप्रतिज्ञात्वापत्तिवारणायैतद्व्याप्ति । अवयवेति । अवयवविभाजकाः
पञ्चोपाधयः प्रतिज्ञात्वहेतुत्वोदाहरणत्वोपनयत्वनिगमनत्वभेदात् तत्र
यथायोगं लक्षणान्यवसेयानि । “पक्षे सध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रं” पक्षवि-
शिष्टकसाध्यकारकज्ञानजकवाक्यं प्रतिज्ञेत्यर्थः । तत्र पर्वतो वज्रिमा-
नित्युदासौनवाक्येऽतिप्रसक्तमिति तन्नोद्विजितम् । एतद्भूमादिति । अत्रो-
दासौनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायघटकेति । पर्वतो वज्रिमान्भूमादिति
हेत्ववयवे पर्वतो वज्रिमान्भूमादिति हेत्ववयवत्ववारणाय एतच्छायाघटकेति
वक्तव्यं तस्माभायोक्तमेतदिति । एतच्छायाघटकीयो धूमादिति शब्दः
तद्वृत्तित्वर्थः । एवमग्रेपि । तादृशेति । अवयवविभाजकेत्यर्थः । प्रतिज्ञा-
दिलक्षणघटकीभूतमवयवत्वं निर्वृत्तम् । अवयवत्वेति । अत्रैव प्राची-
नमतसंवादमाह । उक्तं चेति । ननु प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाभिन्नत्वे स-
ति हेत्वादभिन्नं यत्तद्विन्नत्वं तत्र च प्रतिज्ञात्वं पर्वतो वज्रिमानिति
भागयोः प्रत्येकं पर्याप्तं व्यासज्यवृत्ति वा । अथ प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकभेदस्य तद्वृत्तौ असत्त्वेन तत्प्रतिज्ञैकदेशे अतिव्याप्तिः द्विती-

मत्वं उपनयत्वम् । एतत्तस्माद्विमानिति शब्दवृत्तितादृशो-
पाधित्वं निगमनत्वम् अवयवत्वं च प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं ।
उक्तं च अवयवाः पञ्च प्रतिज्ञादिभेदादिति ॥

ये प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रत्येकं पर्वतो वज्रिमानिति
भागयोः सत्त्वेन प्रतिज्ञादिभिन्नतादृशभागव्यभेदस्य च प्रतिज्ञायामसंभव-
इति चेन्न । प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं
यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वस्य
विवक्षितत्वात् । प्रतिज्ञात्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वोपगमेन प्रतिज्ञैकदेशे प्र-
तिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसत्त्वात् प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कभेदाधिकरणतावच्छेदकं पर्वत इति भागत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं च प्रतिज्ञात्वं प्रतिज्ञान प्रतिज्ञैकदेश इति
प्रतीतिः । व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदाभ्युपगमात् । प्रतिज्ञाहेतुसमु-
दायो न प्रतिज्ञाति प्रतीतिः प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिज्ञाभेदसत्त्वात्
न प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽप्यतिव्याप्तिः । व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानङ्गी-
कारेण प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदपञ्चकाधिकरणतानवच्छेदकत्वे सति प्र-
तिज्ञात्वावच्छिन्नाधिकरणताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तदवच्छि-
न्नभेदाधिकरणतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वमर्थोऽवसेयः प्रतिज्ञैकदेशे
ऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तनिवेशः । पर्वतो वज्रिमानिति भागयोः प्र-
त्येकं प्रतिज्ञाभेदसत्त्वेन तादृशभागत्वस्य प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकत्वाद् व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानभ्यु-
पगमात् प्रतिज्ञा हेतुसमुदाये प्रतिज्ञादिभेदासत्त्वेन प्रतिज्ञाहेतुसमु-
दायेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषदर्शनिवेशः । तत्र । प्रतिज्ञायां प्रति-
ज्ञाहेतुसमुदायभेदसत्त्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशसमुदायत्वं
तदवच्छिन्नभेदस्य च तादृशसमुदाये असत्त्वेनातिव्याप्तिवारणादिति ।
प्रतिज्ञादीनां न्यायघटकत्वघटितत्वाच्च नोदासौनवाक्येऽतिव्याप्तिरिति
विशेषः । अत्र च प्रतिज्ञादिवाक्यैः खण्डवाक्यार्थबोधः ततो वाक्यैकवा-
क्यतया न्यायरूपमहावाक्यार्थबोधः अवान्तावाक्यार्थज्ञानस्य महा-
वाक्यार्थबोधे हेतुत्वात् । तद्यथा वज्रसंबन्धभिन्नः पर्वतः धूमोयज्ञान-
ाप्यत्वं वीमायास्तात्पर्यमाहकतया वज्रपदस्य धूमव्यापकवज्रौ लक्षणया
धूमसंबन्धभिन्न धूमव्यापकवज्रसंबन्धभिन्न इति उदाहरणार्थबोधः

ये मन्त्रे तेषां मते अत्र वक्ष्यमाणधूम इत्येवोपन्यासः स्यात् । नतु वक्ष्यमाणधूमवानश्रमिति मनुष्यो व्यर्थत्वादित्यवधेयम् । अबाधितत्वात्प्रतिपक्षितत्वबोधनाय निगमनप्रयोगः । नच बाधाभावस्य तदभावस्याप्यवत्ताज्ज्ञानाभावस्य वा हेतुत्वं न तु तज्ज्ञानस्येति किं तद्बाधनेनेति वाच्यं । यद्वगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति नियमेन तज्ज्ञानस्य हेतुत्वात् । नच घटाभावज्ञाने घटप्रत्यक्षानुदयेन तत्रापि घटाभावाभावज्ञानस्य कारणत्वापत्तिरिति वाच्यं । परोक्षज्ञाने तादृशनिग्रहमाभ्युपगमात् । अत्र केचित् । पक्षे साध्याभावो बाधः तदभावस्य साध्यमेवेति पक्षे साध्यवत्ताज्ञानमनुमतिहेतुरित्यायातं तथाच सिद्धसाधनं यदि च पक्षे साध्याभावप्रमा बाधः तथापि तदभावज्ञानस्य विना पक्षे साध्यनिश्चयसम्भविता तथा सिद्धसाधनतादवस्थादिति । यद्वगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञाने सति भवेत्येवेति बाधाभावज्ञाने सति बाधज्ञानानुदयेन बाधज्ञानप्रतिबन्धाभिप्रायेण बाधितत्वादिवोधनं नतु तज्ज्ञानस्य हेतुत्वाभिप्रायेणेति वदन्ति । केचित्तु अनुमितिप्रमायां गुणानुरोधेन योग्यतावत् संशयनिश्चयसाधारणमबाधितत्वाद्विज्ञानमपि हेतुरित्याहुः । नच तथापि निगमनेन कथमबाधितत्वादिवोधनम् अपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वादिति वाच्यं । तस्माद्विज्ञानित्यस्यानुवादकत्वेन प्रयोजनजिज्ञासायांमबाधितत्वाद्विज्ञानमेव प्रयोजनतयाऽवस्यते तद्बोधश्च लक्षणया । यदि च मानसबोधादिनापि तात्पर्यनिर्वाहे लक्षणाकल्पनमन्यायं । यथा धूमोऽस्तीति वाक्यस्य वक्ष्यपरस्यापि आनुमानिकादिवक्ष्यबोधसादाय तात्पर्यनिर्वाहः तथा प्रकृत्येति विभाष्यते तदा मानस एव तद्बोध इति रहस्यमुच्यते ॥ किञ्चिज्जल्पितमत्र तद्वहुतरं कृत्वा निदिध्यायतां दोषैरावृतमस्ति युक्तिनिवहं वाक्यं रदीयं बुधाः । चन्द्रः किं न कलङ्कितोपि भवति श्लाघ्यो ग्रगण्यः सतां बालत्वं यदि तत्र हेतुरधुना बाकीयमेतद्वचः ॥ इति श्रीमद्विद्वत्कुटमाणिक्यराजनीराजननीराजतपदह्वयग्यादागौश्रीदीक्षितश्रीकण्ठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धान्तकुरीदीपिकायामनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अधोपमानं निरूप्यते तत्रोपमितिकरणमुपमानम् । उपमितित्वं चोपमिनोमीत्यनुभवसिद्धौ जातिविशेषः । शब्दविषयकत्वाव्यभिचारिजातिमत्परोक्षत्वं वा । अनुमित्यादिवारणायजातिमदन्तम् । अनुमितित्वादीनां वक्ष्यमानित्यादिज्ञाने शब्दविषयकव्यभिचारित्वात् आवरणवारणाय परोक्षपदं प्रत्यक्षान्यपरं । ननुपमितित्वमेव कथं श-

र्को श्रीगणेशायनमः । अनुमाननिरूपणेनानुमानजिज्ञासांनिष्ठौ अदृश्यवत्तत्वात् उपमानोऽस्तीति अवसरं सङ्गत्या उपमानं निरूप्यते । अथेति अनुमाननिरूपणानन्तरमित्यर्थः । निरूप्यते । लक्षणस्वरूपप्रासाख्यादिभिर्निरूप्यते निरूपणप्रतिज्ञा च शिष्यावधानासैव तत्र उपमाने निरूपणयोग्ये अधोपमितिकरणत्वं लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकं चोपमानपदवाच्यत्वं यद्वारा कर्त्रापाधिरूपेणान्यत्र च स्वरूपेणोपमितित्वस्य निवेशान्न भेदः अतएवोपमितित्वस्य द्वैविध्योक्तोक्तं । ननु उपमितित्वस्यैवोपमितिलक्षणे लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेदापत्तिरत उपाधिरूपेणापितदाह । शब्देति । अनुमित्यादिपदात् शब्दादिपरिश्रमः वक्ष्यमानित्यादीति विशिष्योक्तोक्तं ननागमनशब्ददित्यादौ शब्दविषयकत्वसामानाधिकरण्यं सूचितम् अतएव शब्दविषयकत्वसामानाधिकरण्यजातिमदियुक्तौ अनुमितित्वशब्दत्वादेरपि तथात्वात्तद्वारणाय व्यभिचारोति व्याप्यत्वार्थकं गगनशब्दमदित्यनुमिति वृत्तितद्वक्तित्वस्य शब्दविषयकत्वस्याप्यत्वात् तदादायातिव्याप्यापत्त्या धर्मपदं विहाय जातीति । आवर्णित । आवरणप्रत्यक्षस्य शब्दविषयकत्वावश्यभावेन आवरणत्वस्य तादृशजातित्वादितिभावः ननु परोक्षत्वं इन्द्रियजन्यमित्यत्र तथाचासंभवः ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यतया उपमितेरपि परोक्षत्वाभावादित्यत आह । प्रत्यक्षान्यपरमिति । तथाच नमदोक्तं परोक्षत्वं येनासंभवः स्यादितिभावः ननु कौतादृश्यौषधौ ज्वरं हन्तीति पृष्ठे मुहूर्णसदृश्यौषधौ ज्वरं हन्तीत्युत्तरिते ज्वरहरणतादृश्यौषधौः कार्यकारणभावउपमानेनावधार्यते एवचेदृगस्थले उपमितेः शब्दविषयकत्वाभावान्नोपमितित्वं शब्दविषयकत्वाव्यभिचारिणो जातिस्तथाचा संभवइत्याशङ्कते नत्विति । उपमितिहीति शक्तिपूरिच्छित्तिरेवहि उपमानफलज्वरहरणौषधौः कार्यकारणभावस्तु अनुमानेनैवावधार्यतेति शब्दविषयकत्व २ प्य २ नुपम

वदविषयकत्वाच्च भिचारीति चेत् । उच्यते । उपमितिर्हि-
पदवाच्यत्वविषयिका । नच पदमविषयीकृत्य तद्वाच्यं त्वं
विषयीकर्तुं महीति । पदं च शब्दात्मकमित्युपमितिः शब्द-
विषयकत्वनियमः कुत इयमुत्पद्यत इति चेत् । सादृश्या-
दिज्ञानादिति गृहाण । तथाहि । सामान्यतो गवयपद-
वाच्यत्वेकिञ्चिदस्तीति जानानो विशिष्टापरचिन्वानः
कीदृशो गवयपदवाच्य इति कंचित् पृच्छति तेन गोसदृशो
गवयपदवाचा इत्युक्तः सन् विपिनमनुसरन् यदा गोसदृश
पिण्डं पश्यति तदा पूर्वानुभूततादृशातिदेशवाक्यार्थं स्मरन्
परिच्छिनन्ति सोऽयं गवयपदवाचा इति सेवमुपमितिर्नाम ।
नह्येतत्प्रत्यक्षं चक्षुरादिव्यापारविगमेपि जायमानत्वा-
त् । नच मानसं ततो विलक्षणतया अनुभूयमानत्वा-
त् । अन्यथाऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्यनुमितिः ।

तित्वस्याद्यतमितिनानासंभवइतिभावः प्रतिदेशवाक्यार्थज्ञानं कारणं साद-
ृश्यज्ञानं सहकारि प्रतिदेशवाक्यार्थस्मृतिवर्धापारः उपमितिः फलमिति
सं प्रदायमतं वक्ष्यति आवश्यकत्वात्सादृश्यज्ञानं कारणमितिदेशवाक्या-
र्थस्मृतिवर्धापारः उपमितिः फलमिति नवीनमतेनाह । सादृश्यज्ञानादिति ।
तथाच सादृश्यज्ञानं कारणमिति भावः प्रत्यक्षादावन्तर्भावासंभवात् परि-
शेषेण तस्या अतिरिक्तं वं व्यवस्थापयितुं प्रणालौ सारभते । नह्येतदिति । प्रत्य-
क्षमिति । यद्यपि प्रत्यक्षसामान्यमध्ये मानसमपि निष्ठमेव इत्येव न
मानसमिति पृथगुच्यतासोऽयुक्तः तथापि तद्व्यापारविग्रहेपि जायमा-
नत्वादिति हेतुमुपपत्त्या पृथक् मानसं निराकृतं गोवलीवर्दन्त्यायेन चात्र
प्रत्यक्षपदं मानसान्यप्रक्षपरमिति ध्येयम् । ततः । मानसात् । अनुभूयमा-
नत्वात् । उपमित्यन्तरं उपमिनोमीत्यनुवसायोदयात् मानसानन्तरं
तादृशप्रतीत्यनुदयात्मानसत्वं तस्या इत्यर्थः अनुभवानादरेत्वाह । अन्य-
चेति । अनुभवानादरे इत्यर्थः । उपमिनोमीत्यनुवसापस्य मानसानन्तरं

व्याप्तिज्ञानाद्यभावाद्युत्पत्तेः । नापि शब्दं गवयत्ववि-
शिष्टोपस्थापकपदाभावात् । उपमितौ अयं गवयपदवाच्य
इत्याकारिकायां गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाह-
नात् न तु गोसादृश्यावच्छेदेन तस्य गौरवेणानवच्छेद-
कत्वात् । अन्यथा प्रतीतिमूलव्यवहारप्रसङ्गः । नवां स्म-

पानुदयेनानुमितेरतिरिक्तवर्साहः अनुभवापलापे तु तस्या अप्यतिरि-
क्तत्वं विलायेतति भावः व्याप्तिज्ञानादीत्यादिपदात्पक्षधर्मताज्ञानपरि-
यः । पदमावादिति । शब्दबोधसामान्ये पदजन्यपदार्थोपास्तं हेतुतया
तच्छब्दकाले चोपमित्युत्पत्त्या नोपमितेस्तदूपत्त्वमिति भावः ननु गोस-
दृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकं गोसादृश्याशये गवयपदवाच्यत्वावगाह-
ज्ञानमुपमानं ततश्च गोसादृश्यावच्छेदे गवयपदवाच्यत्वावगाहनो उप-
मितिस्तत्पत्त्यने तच्च च गवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावेपि गोसादृश्यावि-
शिष्टोपस्थापकपदसत्वात् शब्दत्वे बाधकाभावइत्यत उपमित्वाकारं प-
रिच्छिनन्ति । उपमिताविति । अयमिति । गवयइत्यर्थः । यथाश्रुते तूपमितेर-
दन्त्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहत्वे गवयपत्वावच्छेदेन गवयपद-
वाच्यत्वावगाहनादित्युक्तिविरोधात् अन्यथा अप्रतीतिमूलकव्यवहाराप्रतिरिति
दापानुदाराच्च नतिविति । ननु गोसादृश्यावच्छेदेनगवयपदवाच्यत्वावगाहन-
मिति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । तस्य । गोसादृश्यस्य । गौरवेण । गवयत्वा-
पिण्या गौरवेण । तदनवच्छेदकत्वात् । गवयपदवाच्यत्वावगाहनवच्छेदकत्वात्
ननु गवयत्वस्यावच्छेदकत्वं तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहनात् प्रती-
त्या तदु-
पपत्त्ये प्रमित्यन्तरस्वीकरणीयमिति महत्तोरमिति तदपेक्षया गोसाद-
ृश्यस्य गवयत्वपेक्षया गुरुत्वेपि अवच्छेदकत्वकल्पनं व्यापः धर्मकल्प-
नातो धर्मकल्पनायाकषीयस्त्वमिति न्याय इत्यत आह । अदधेति । गोसा-
दृश्यस्य अवच्छेदकत्वं स्वीकृत्य प्रमान्तराकल्पने इत्यर्थः । व्यवहारा । शा-
ब्दबोधः । शब्दप्रयोगो वा । न प्रतीतमलं शक्तिर्यस्येत्यर्थः शक्तिज्ञानामूलकं
एवं स्यादिति यावत् अत्र गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाह-
नात् प्रतिदेशवाक्यार्थज्ञानोत्तरोत्पन्नज्ञानात् गवयइति पदाच्छाब्दबोधो
नुभवसिद्धो विलीयेत तत्प्रकारकशब्दबोधे तत्प्रकारकशक्तिग्रहस्यैव हेतुतया
गवयत्वप्रकारकशक्तिग्रहाभावात् एवं व्यवहारं प्रति व्यवहर्तव्यज्ञानस्य हे-

तिरियं । पूर्वमनननुभवात् । अतो अतिरिक्तैवेयं । तस्याः
करणं सादृश्यविशिष्टे तत्पदवाच्यरूपवाक्यानुभवः । त-
त्स्मृतिहारं गवयत्वादिरूपवाच्येदकविशिष्टे सादृश्यज्ञानं
च तत्साहकारितीति संप्रदायः । तत्रोपलक्षणं । वैधर्म्यज्ञाना-
दुपमित्युत्पत्तेः । यथा कीदृशी पृथ्वीति शिष्येण पृष्ठे ज-

तुतया तादृशशब्दबाधाभावात्तदुत्तरतादृशव्यवहारानुपपत्तिरिति गवय-
त्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुपेयं गवयत्वविशिष्टोपस्था-
पकपदाभावाच्चगाद्वत्कमिति । एतेनशाब्दवनिराकरणप्रस्तावे गवय-
पदवाच्यतावच्छेदकत्वं गवयत्वस्य गोसादृश्यस्य वेति विचारस्य प्रक-
तानुपयोगात् अथे च उपमित्याकारप्रदर्शनस्यानौचित्यादिदपास्त-
म् उक्तमदुक्तव्याख्यैव सर्वसामञ्जस्यादिति ध्येयम् नापि स्मृति-
रित्याह । नवेति । अनुभवागोचरस्य स्मृत्यगोचरत्वादिति भावः त-
स्मात्प्रत्यक्षादिषु अन्तर्भावासंभवादतिरिक्तैव । अनुमित्यादिभ्यो अतिरि-
क्तैव । इयम् । अयं गवयपदवाच्य इति प्रतीतिः प्रत्यक्षादिप्रतीति-
भ्यो भिद्यते तद्विरुद्धधर्मवत्त्वादित्यनुमानं बोध्यम् । संप्रदायमतमाह । त-
स्याः करणमिति । सादृश्येति । सादृश्यविशिष्टे । सादृश्याश्रये गोसादृशो
गवयपदवाच्य इति वाक्यार्थानुभव इत्यर्थः । तत्स्मृतिः । तादृशवाक्यार्थ-
स्मृतिः । हारं । व्यापारः । गवयत्वेति । अयं । गोसादृशइत्याकारकसादृश्य-
निश्चयः । अतिदेशवाक्यार्थानुभवरूपो उपमानसहकारीत्यर्थः । ननु साद-
ृश्यकरणकज्ञानवत् वैधर्म्यकरणकज्ञानस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तिरित्यत आह ।
एतच्चेति । एतत्सादृश्यज्ञानं वैधर्म्यज्ञानजन्योपमिति व्युत्पादयति । दधेति
तच्छब्दार्थेति । जलादिविधर्मगुणावतौ पृथ्वीति गुरुवाक्यार्थस्मरणेदित्यर्थः
एवं गन्धवतीति पूर्वजलादिविधर्मगुणत्वेन इदानीं तु गन्धत्वेनेतिभेदः ।
इगुत्तरिति इति । गुरुणोत्तरिते इत्यर्थः । ननु वैधर्म्यज्ञानजन्यज्ञानस्यो-
पमितित्वस्वीकारे सादृश्यवैधर्म्यज्ञानयोः परस्परजन्योपमितौ व्यभि-
चारिण कथं करणत्वसंभव इत्यत आह । तस्मादिति । सादृश्यज्ञानजन्योप-
मितेतिरिव वैधर्म्यज्ञानजन्योपमितेतिरप्यनुभवसिद्धतया उपलक्षणहत्वादित्य-
र्थः । यत्किञ्चिदिति । सादृश्यवैधर्म्यादन्यतरविशिष्टे इत्यर्थः । विशिष्ट । वि-
शेषधर्मपुरस्कारेण । प्रपरिचितेति । अनिर्णीतशक्तिकपदवाच्यत्वरूपेति । ग-

लादिविधर्मगुणवता गुरुणा उत्तरितः सन् यदा जलादि-
विधर्मगुणवतीत्यनुभवति तदातच्छब्दार्थस्मरणेदित्य उ-
पमितिः संपद्यते इयं पृथिवी पदवाच्येति । एवं गन्धवता
पृथिवीति उत्तरितेपि ज्ञेयं । तस्माद्यत्किञ्चिद्विधर्मविशिष्टे
विशिष्टया विदितसङ्गतिकपदवाच्यतारूपवाक्यानुभवः क-
रणं किञ्चिद्विशिष्टतद्वाधीः सहकारिणी । यदा सत्य-

ययपदवाच्यं किञ्चिदस्तीति सामान्यतः शक्तिनिर्णयात् विशिष्टेत्युक्तम् अ-
तएव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावारन्तधर्मप्रकारकजिज्ञासां प्रति हेतु-
या विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाबोधकः कीदृशो गवय इति प्रश्नोपपद्यते
इति बोध्यम् । करणमिति । उपमितिसामान्ये सादृश्यवैधर्म्यादन्यतरधर्मि-
तावच्छेदककविशिष्टानिर्णीतशक्यतावच्छेदककपदवाच्यत्वरूपवाक्यार्थानु-
भवः करणमित्यर्थः । विसदृशेष्युपमिति प्रसङ्गइत्यत आह । किञ्चिद्वर्मा-
विशिष्टे इति । गवयत्वादिरूपधर्मविशिष्टे इत्यर्थः । तद्वत्ताधोरिति । यद्विशि-
ष्टे पदवाच्यत्वानुभवस्तद्वत्ताधोरित्यर्थः । गवयत्वादिविशिष्टे सादृश्यधोरिति
यावत् । ननु एकधर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञाने धर्मान्तरविशिष्टे पदवाच्यत्वा-
प्रगातय उपमित्यनुदयात् यद्वर्मावच्छेदेन सादृश्यज्ञानं तद्वर्मावच्छेदेनैव
पदवाच्यत्वावगाहिनी उपमिति रित्युपेयम् एव च गवयत्वादिरूपलघुधर्मा-
नुपस्थितौ यदा गुरुधर्मविशिष्टे एव सादृश्यज्ञानं तदा तदवच्छेदेनैव प-
दवाच्यत्वावगाहित्युपमितिः स्यादित्यनेष्टापत्तिमाह । यदाचेति । लघुध-
र्म । गवयत्वादिरूपजातौ । तदस्फुरणे । गवयत्वास्फुरणे । गुरुधर्मेति । विलक्ष-
णसंस्थानवत्वरूपधर्मविशिष्टे इत्यर्थः । सादृश्यादीत्यादिपदात् वैधर्म्यं परि-
ग्रहः । तदवच्छेदेनैव । विलक्षणसंस्थानवत्वरूपगुरुधर्मावच्छेदेनैव । वाच्यता
ग्रहः । गवयपदवाच्यताग्रहसगुरुधर्मविशिष्टे पदवाच्यताग्रहः । बाधा-
दिति । लघुधर्मेऽपस्थितौ लघुधर्मे शक्यतावच्छेदके संभवति गुरुधर्मे त-
त्त्वोकारस्यान्यायतया लघुधर्मविशिष्टएव पदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुत्प-
द्यते गुरुधर्मविशिष्टविषयकज्ञानेत्वप्राप्त्याख्याज्ञानं तदनन्तरजायतइति
भावः । केचित् लघुधर्मानुपस्थितौ गोसादृश्यादवच्छेदेनापि पदवाच्यत्वा-
वगाहनात् सादृश्यं गौरवेणानवच्छेदकमित्युक्तमयुक्तमित्यत आह । यदा-
चेति । गुरुधर्मविशिष्टे । सादृश्यादिविधर्मविशिष्टे । तदवच्छेदेनैव । साद-

पि लघुधर्मेतदस्फुरणे गुरुधर्मविशिष्ट एव सादृश्यादि-
ज्ञानं जायते । तदा तदवच्छेदेनैव वाच्यताग्रहो जायते ।
स भ्रमो गौरवेण बाधादिति संक्षेपः ॥ इत्युपमानम् ॥

श्यावच्छेदेनैवेत्यर्थः । इति याच्यते तदसत् गुरुधर्मविशिष्ट एव सादृश्य-
ज्ञानं जायते इत्यस्यासङ्गत्वापत्तेः गोसदृशो गोसदृश इति सादृश्यज्ञानस्या-
संभवित्वादिति दिक् ।

ननु संभवत्येवं यद्यनुमानस्य प्रमाणं अनुमानाधीनशक्तिग्रहमू-
लकत्वाद्वाक्यार्थानुभवरूपोपमानस्य तदेव तु न प्रमाणाभावात् एवं च
नोपमानशब्दयोरपीति व्याहृत चत्वारि प्रमाणानीति तथाहि वन्धादि-
गोचरप्रवृत्तेर्विज्ञेयव्याप्यवत्तापरामर्शरूपविशेषदर्शनमूलकप्रत्यक्षादेवोपपत्ते-
र्नानुमानस्य प्रमाणत्वं नचान्वयव्याप्तिज्ञानकाले साध्यज्ञानस्यावश्य-
कत्वात् वन्धादिविषयकोपनोतमानोपपत्तावपि इतरभेदज्ञानशून्यकाली-
नइतरव्यापकोभूताभावप्रतियोगिगृष्टिवौत्ववती पृथिवीत्यादिव्यतिरेकव्या-
प्तिज्ञानकाले इतरभेदज्ञानाभावात्तदुपनोतमानासंभवेन तत्र प्रमित्य-
न्तरस्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् अभावत्वादिसामान्यलक्षणसन्निक-
र्षवलादेवेतरभेदगोचरप्रत्यक्षोपपत्तेः एवं घटमानयेति वाक्यश्रवणान-
न्तरं घटकर्मत्वानयनकृत्यादीनां परस्परसंसर्गविषयकविलक्षणप्रमितिर-
सिद्धा शब्दबोधपूर्वं पदार्थोपस्थिते रावश्यकतया तादृशोपनोतमानेनैव
निर्वाहात् नच संसर्गोपस्थितेनैयत्यात् कथं संसर्गबोध इति वाच्यम्
बाधाभावादिवलात् तस्यापि संसर्गतया भाने बाधकाभावात् नच त-
दुपनोतमानं प्रति तदुपनायकज्ञानत्वेन कार्यकारणभावे व्यभिचार
इति वाच्यम् सांसर्गिकविषयताभिन्नाऽलौकिकविषयतायास्तज्जन्यताव-
च्छेदकत्वेन व्यभिचाराभावात् प्रमित्यन्तरस्वीकारे तन्नियमकवहुतर-
कार्यकारणभावकल्पनापेक्षया सांसर्गिकविषयताभेदनिवेशे लाघवस्या-
तिस्फुटत्वात् योग्यताज्ञानस्य शब्दसामान्यहेतुतया संसर्गविषयकयो-
ग्यताज्ञानस्य सत्त्वात्सांसर्गिकविषयताभिदानिवेशेपि क्षत्यभावाच्च एवं ग-
वयत्वविशिष्टे सादृश्यज्ञानसदृशतगोसदृशो गवपदवाच्य इति ज्ञानोत्तरो-
त्पन्नमयं गवयपदवाच्य इति ज्ञानमप्युपनोतमानमेवेति कथमेतदिति
चेदत्राहुः लिङ्गपरामर्शोत्तरोत्पन्नप्रमित्युत्तरमनुमिनोमौल्यनुव्यवसाय-

स्तावदनुभवसिद्धः तद्विषयीभूतानुमितित्वाख्यजातिविशेषावच्छिन्नकर-
णतयानुमानस्य प्रमाणान्तरत्वम् अथ वङ्गिमान् पर्वतो घटवान् इत्यनु-
मित्यनन्तरं पर्वते वङ्गिमनुमिनोमौल्यनुव्यवसायापत्त्या वङ्गिनिष्ठविषेय-
त्वाख्यो विलक्षणविषयताविशेष उपगन्तव्यः यदभावादनन्तरं न तादृश-
नुव्यवसायः एवं चानुमिनोमौल्यनुव्यवसायस्य तादृशविषयताविशेषावि-
षयकत्वेनोपपत्तेरतदनुमितित्वजातिस्वीकारेणिति कुतस्तदवच्छिन्नकर-
णतया प्रमाणान्तरत्वमिति चेन्न । लिङ्गपरामर्शविरहे तादृशविषयताक-
ज्ञानानुत्पत्त्यातदवच्छिन्नकरणतयैव । तस्य प्रमाणान्तरत्वमिति वस्तु-
तस्तु अनुमिनोमौल्यनुव्यवसायस्य तादृशविषयतामात्रविषयकत्वे आप-
त्तिशब्दबोधोत्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तेः अनुमित्यापत्ति शब्द-
बोधादिषु तादृशविषयताएक्यात् अनुमितित्वजात्यङ्गीकारेण आपत्त्या-
दिषु तादृशजात्यसत्त्वान्नतादृशानुव्यवसायापत्तिरिति तदवच्छिन्नकर-
णतया अनुमानस्य प्रमाणान्तरत्वमावश्यकमेव एवं शब्दश्रवणानन्तरंजा-
यमानज्ञानानन्तरं शब्दयामौल्यनुव्यवसायोत्पत्त्या तद्विषयतया सिद्धशब्द-
त्वाख्यजातिविशेषावच्छिन्नकरणतया शब्दप्रमाणसिद्धिः एवमुपमिनोल्-
नुव्यवसायवलादुपमानस्यापि प्रमाणान्तरत्वमिति नन्वायात्वनुमितित्वा-
दि तथापि तत्प्रत्यक्षत्वव्याप्यमेवास्ति तदवच्छिन्नकरणस्य च न प्रमाणा-
न्तरत्वं अथानुमित्यादेर्मानसत्वे तदुत्तरं साक्षात्कारोमौल्यनुव्यवसाया-
पत्तिः अनुमित्यादेः साक्षात्कारत्वादिति चेन्न । लौकिकविषयताशालि-
साक्षात्कारस्यैव तादृशप्रतीतिविषयत्वात् अत एव सुरभि चन्दनमित्या-
दुपनोतमानानन्तरं चन्दनं पश्यामि न सौरभमिति सार्वजनोः प्रत्य-
यः सङ्गच्छते तथ च लौकिकविषयतायाः साक्षात्कारत्वव्यञ्जकतया ना-
नुमित्याद्युत्तरं साक्षात्कारोमौल्यप्रत्ययः अथैवं तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमा-
णाभावः साक्षात्कारोमौल्यप्रत्ययाभावेन प्रत्यक्षस्याप्रयोजकत्वाच्च अनु-
मानस्यापि मानत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् अत्र कश्चित् अनुमितित्वादेः प्र-
त्यक्षत्वव्याप्यत्वे लाघवमेव तथाहि अनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षसाम-
ग्रीकाले प्रत्यक्षवारणायानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वं क-
ल्पनीयं प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वे त्वनुमित्यात्मकप्रत्यक्षस्यैवोत्पत्तात् तदकल्प-
नमशुक्तं लाघवमनुसमेवेति तदसत् अनुमितित्वस्य चाक्षुषत्वव्याप्यत्वे-
त्वाचपरामर्शोत्तरोत्पन्नज्ञानेऽनुमितित्वानापत्तेः चाक्षुषत्वस्य तद्व्याप्यत्वमत-

चक्षुषादिविबुधं तदुपगन्तव्यम् एवं चानुमितिसामग्र्योऽकाले चानुषादि
वारणाय चानुषादिकं प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं
एवं च सामान्यतः प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं मयापि
न कल्प्यते इति कलावचनं ननु अनुमितित्वादेर्मानसत्वस्याप्यत्वमेवास्तां
अनुमितिसामग्र्योऽकाले मानसवारणाय मानसं प्रत्यनुमितिसामग्र्यो-
प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवं मन्मते तु अनुमित्यात्मक मानसस्यैवोत्पादेन
तत्रेष्टापत्तेः न च बह्यनुमितिसामग्र्योऽकाले घटादिमानसवारणाय घटा-
दिमानसे प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकतया घटादिकमनिवेश्य मानसत्वमेव
तत्रप्रतिबन्धतावच्छेदकमिति वाच्यम् घटादिमानसं जायतामिति चो-
क्त्यानुत्तेजकत्वानुरोधेन विषयं निवेश्यैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकत्वा-
त् एवं शाब्दादिस्थलेपीति मैवं घटादिचक्षुषसामग्र्योऽकाले वाङ्मान-
सानुदयेन चानुषसामग्र्याः मानसं प्रति प्रतिबन्धकतायां घटादिचक्षु-
षसामग्र्योऽकाले बह्यनुमित्युत्पत्तेरनुमित्यन्यमानसत्वमेव चानुषसामग्र्यो-
प्रतिबन्धतावच्छेदकं नवतावाच्यमित्यनुमित्यन्यत्वनिवेशे गौरवात् एव-
मनुमितिसामग्र्योऽकाले अनुमित्यन्यमानसवारणायानुमित्यन्यमानसत्वमनु-
मितिसामग्र्योऽप्रतिबन्धतावच्छेदकमुपेयमित्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धक-
त्वकल्पनमावश्यकमित्यन्यत्वनिवेशे गौरवं पुनरधिकम् एवं शाब्दोपमिति
स्थले शाब्दान्यतोपमित्यन्यत्वनिवेशे गौरवमिति तेषां न मानसान्तर्भाव
इति सष्टूक्तं चत्वारि प्रमाणानीति दिक् ॥

इति श्रीदौक्षितश्रीकण्ठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धान्तमञ्जरीदीपि-
कायामुपमानपरिच्छेदसमाप्तः ॥ ३ ॥

अथ शब्दो निरूप्यते तत्र शाब्दप्रमितिकरणं शब्दः

श्रीगणेशायनमः ॥ जटाजूतलसदृगाङ्गजलमस्तकभूषितः ॥ पुनातु गि-
रिजाप्रेमपात्रमेकमनेकधा ॥ १ ॥ उपजीव्योपजीवकभावसङ्ख्या उपमाननि-
रूपणानन्तरं शब्दं निरूपयन् शिष्यावधानाय प्रतिजानीते । अथेति । अत्र-
ज्ञायमानपदस्य शब्दप्रमाणतया पदे उपमानोपजीवकत्वाभावात्फलयोः
स्वरूपफलयोश्च सङ्गतिर्बोद्धा । तस्याश्चफलनिष्ठत्वेऽपि स्वाश्रयकरणत्वात्-
कपरंपरासम्बन्धेन करणनिष्ठत्वात्करणयोरानन्तर्यमवसेयं तथाहि श-
क्तिपरिच्छित्तिरेवोपमितिः तस्याश्च सर्वस्याएव शाब्दबोधजनकत्वेन फलयो-
रुपजीव्योपजीवकत्वसंभवः । एवं स्वरूपफलयोरप्यतिदेशवाक्यार्थज्ञान-
रूपोपमानप्रमाणस्यापमितिद्वारा शाब्दबोधोपजीव्यत्वादिति । केचित्तु ।
ज्ञायमानं पदं करणमित्यस्य शक्तत्वेन ज्ञायमानमित्यर्थः (सर्वशेषणेश्चैव
धनिषेधौविशेषणमुपसंक्रामतः सतिविशेष्ये) बाधे इति न्यायेन स्वर्गोऽध्वस्त-
इतिविशेषणेश्चैवभूतशक्तिज्ञानमादायोपमानोपजीवकत्वसंभवेन स्वरूपतदुप-
जीवकत्वमपिसङ्गतिरित्याहुः ॥ पदज्ञानस्य शब्दप्रमाणत्वाङ्गीकर्तुं नवीन-
मतंतूपमितिः शक्तिमत्पदविषयकत्वेनातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानप्रमा-
णस्यापमित्यात्मकशब्दप्रमाणे उपजीव्यत्वेन स्वरूपतदुपजीवकत्वमनुसमे-
ति द्रष्टव्यं । नन्वतिदेशवाक्यरूपशब्दप्रमाणस्यापि अतिदेशव्यार्थज्ञानरूपो-
पमानोपजीव्यत्वादुपमानमेवादौ निरूपितं नतु शब्दइत्यत्र किं विनिगम-
कमिति चेन्न । प्रमाणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नापजीव्यतानिरूपितोपजी-
वकताया एवात्र सङ्गतित्वात् । प्रमाणतावच्छेदकधर्मस्येन्द्रियत्वादिति । अ-
वच्छिन्नत्वं च व्यापकत्वम् । एवंचोपमानस्य सङ्केतमात्रग्राहकतया सर्व-
स्यैवोपमानस्य शब्दप्रमाणोपजीव्यत्वं, शब्दप्रमाणस्य तु न ॥ सर्वस्यातिदेशवा-
क्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीव्यत्वं घटमानयेति शब्दे तदभावात् । न च
पदज्ञानत्वेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुतया घटमानयेति शब्दनिरूपित-
शाब्दत्वावच्छिन्नकार्यताया उपमाने सत्त्वादुक्तदोषतादवस्थामिति वाच्यं
प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नाया उपजीवकतायाविवक्षितत्वा-
त् । प्रमाणविभाजकोपाधिसाक्षात्कारकरणत्वादिति । अवच्छिन्नत्वं
चात्र स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इत्यत्र च शाब्दत्वादेरुपमितिकरणत्वनिश्च-
त्वादतिदेशवाक्यार्थज्ञानत्वमेव तथात्वेन तस्य च प्रमाणत्वावच्छेदकशब्द-
प्रमाणत्वस्य व्यापिकोपजीव्यतानिरूपितोपजीवकताया अनवच्छेदकत्वा-
दुक्तदोषाभावात् ॥ केचित्तु । यत्रकीदृग्गवयइति प्रश्नानन्तरं चित्रले-
खादिना तादृशपिण्डप्रदर्शनं तत्रातिदेशव्यार्थं विनापि मानसरूपाति-
देशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोदयेन व्यभिचाराच्छब्दोपजीव्यइति उप-

शब्दत्वं शब्दात्प्रत्ययमीत्यनुभवसिद्धौ जातिविशेषः जन्य-

मानं शब्दोपजीवकत्वाभावात्तानिगमइति वदन्ति । तदसत् ॥ (शब्दो-
ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत इति) न्यायात्तत्रापि ईदृशगवयइत्याभिप्रायिकशब्दक-
ल्पनाया आवश्यकत्वाच्छब्दो आकङ्क्षा शब्दबोधगोचरेच्छा शब्देनैव विष-
यसिद्धिद्वारा निवर्त्यत इति तदर्थत्वात् यदि च प्रष्टुं यदाज्ञानमात्रे ईच्छा न
तु शब्दबोधितत्र शब्दकल्पनानवकाशः तत्र शब्दगोचरेच्छाया अभावेन ता-
दृशन्यायस्थानवतारात् । नचातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्याशब्दत्वे नैवोपमिति-
करणतया शब्दकल्पनमावश्यकं पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शब्दबोधे
तुल्यत्वात् । शब्दो । शब्दबोधोपयोगिनौ । आकाङ्क्षा । अन्यप्रतियोगि-
पस्थितिरूपा । शब्देनैव प्रपूर्यते । संपाद्यते इत्यर्थात् तादृशन्यायस्याप्य-
वतारादिति वाच्यम् । अतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य शब्दत्वेनोपमतिकरणत्वे
मानाभावात् (परित्यज्यनिश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकेण
कारणत्वकल्पनानुदयात्) न च निश्चयत्वमपेक्ष्य शब्दत्वस्य लघुतया तान्नवेश-
एव सम्यगिति वाच्यम् । सादृश्यज्ञानस्यापमानत्ववादिमतद्रवाति देशवाक्य-
र्थस्मृतिरूपव्यापाराभावेनैवानतिप्रसङ्गेन निश्चयत्वानिवेशे प्रयोजनाभावा-
दिति विभाव्यते तथापि व्यवहारादिनापि शक्तिग्रहाच्छब्दबोधोदयेन व्यभि-
चाराच्छब्दप्रमाणेपि उपमानोपजीवकत्वव्याघातः । काचित्क्वातजौवकत्व-
स्यच शब्दप्रमाणद्वीपमानप्रमाणेपि सत्त्वाद्वानिगमतादवस्थ्यादिति न किं-
चिदेतत् । नथास्तु स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादितिन्याय एव-
विनिगमकः नतुसङ्गतिरिति तस्यास्तुल्यत्वेपि नक्षरित्याहुरितिदिक् । नि-
रूप्यतइति । लक्षणस्वरूपप्रमाणादिप्रकारकवर्त्तमाननिरूपणविषयः
शब्दइत्यर्थः । तत्र शब्देनिरूपणीये । शब्देति । अत्र शब्दप्रमितिकरणत्वं
लक्षणं प्रमाणपदवाच्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमितिकरणत्वमात्रं प्रत्यक्षादा-
वतिव्याप्तमतः शब्देति । ननु शब्दत्वं शब्दजन्यत्वं तथाच शब्दजन्यप्रमा-
करणत्वं लक्षणं पर्यवस्यति तच्च विषयविधया शब्दजन्यप्रत्यक्षप्रमितिकर-
णेशात्रेन्द्रियेऽतिव्याप्तमित्यत आह । शब्दत्वं चेति । तथाच शब्दत्वरूप-
जात्यवच्छिन्नप्रमितिकरणत्वं नतत्रेतिनातिव्याप्तिरितिभावः ॥ केचित्तु अती-
तानागतशब्देऽनुसन्धानादपि शब्दबोधोदयाच्छब्दो नकरणं किंतुशब्दज्ञा-
नं इत्यं च शब्दजन्यप्रमाणकरणत्वस्यलक्षणत्वेऽस्तम्भवः शब्दज्ञानजन्य प्रमाक-
रणत्वस्य लक्षणत्वे तु विषयविधया शब्दज्ञानजन्यप्रत्यक्षप्रमाणकरणे मन-
स्यतिव्याप्तिरत आह । शब्दत्वं चेतीत्याहुः । शब्दत्वस्यप्रत्यक्षादन्यत्वरू-
पत्वे गौरवादाह । शब्दत्वं चेतीत्यपि कथितम् । ननु लक्षणलक्ष्यतावच्छेदक-
योरभेदइत्यत आह । जन्येति । केचित्तु ननु शब्दात् घटंप्रत्येसौत्येवानुभ-

पदधीजन्यत्वव्यभिचारि अनुभवत्वाऽव्यापकजातिशून्यत्वे स- र्य
ति पदविषयकत्वाऽव्यभिचारि जातिशून्यधीत्वं वा, सत्य- रि
त्तं प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय तत्रतादृशीनां प्र-
त्यक्षादिजातीनां सत्त्वात् । जातिशून्यत्वं अनुभवत्वाऽव्या-
पी नतुशब्दात् प्रत्येसौत्याकाङ्क्षाविशेषगुणानां विषयवर्तिमानेकणभानानुपग-
मात्) तथाच शब्दजन्यघटादिविधेयकज्ञानत्वमेव तद्विषयोनत्वातिरिक्तश-
ब्दत्व जातिरित्यत आह । जन्यपदधीत्याहुः । तदसत् । शब्दलिङ्गकघटा-
नुमितेरपि शब्दजन्यघटविधेयकज्ञानत्वेन तदुत्तरमापि शब्दयामीत प्रती-
त्यापत्तेः शब्दत्वजातिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तदस्वीकरमादादादितौय-
मक्षणेप्रणयनेतदव्यापकशब्दत्वस्येत्याश्रमग्रन्थासङ्गतेत्यवधेयम् । जन्य-
पदधीजन्यत्वव्यभिचारिणो अनुभवत्वाव्यापिका च या जातिः प्रत्यक्षत्वा-
दिस्तच्छून्यत्वेमिति पदविषयकत्वाव्यभिचारिणीयाजातिरूपमितित्वं तच्छू-
न्यधीत्वमिति लक्षणार्थः । अतिव्याप्तं वारयति । तचेति । प्रत्यक्षानुमि-
तिस्मृतिष्वत्यर्थः । तादृशीनां । जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वव्यापि-
कानां । सत्त्वादिति । तथाच तच्छून्यत्वाभावात्तव्याप्तिरितिभावः । स्मृ-
तित्वस्य जातित्वमनुभवसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन । ननुप्रत्यक्षादा-
वतिव्याप्तिवारणीय जातिशून्यत्वे सतीत्यास्तां यदिच शब्देऽपिज्ञानत्वाद-
जातिसत्त्वादसंभवइति विभाव्यते तदानुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वे स-
तीत्येवास्त्वत आह । जातिशून्यमिति । जातिशून्यत्वमात्रमित्यर्थः । अ-
नुभवत्वेति । अनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वमात्रमित्यर्थः । अनुभवत्वादौ-
नामिति । आदिना ज्ञानत्वगुणत्वसत्त्वादपरिग्रहः । तथाचेदृशजातीनां स-
त्त्वाजातिशून्यत्वं न वक्तव्यमित्यर्थः । अत्र यद्यपि ज्ञानत्वादौनामित्येव-
वक्तुमुचितं तथापि तदव्यापकेत्यत्र तच्छब्देनानुभवत्वपरामर्शादानुभव-
त्वादौनामित्युक्तं । तदव्यापकेति । अनुभवत्वाव्यापकेत्यर्थः । अनुभ-
वत्वाव्यापकेत्यस्य व्युत्पत्तिमाह । जन्येति । तथा । असंभवि । ता-
दृगिति । जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारीत्यर्थः । नन्वनुभवत्ववारणायानु-
भवत्वान्यत्वमेवोपादीयतामित्यत आह । आदीनामिति । आदिना ज्ञा-
नत्वपरिग्रहः । अनुभवत्वव्यापकत्वं चानुभविनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वं तेनानुभवत्वादि व्युदासः । नन्वनुभवत्वव्याप्यत्वमेव किं नोपादी-
यते कृतमव्यापकत्वघटितत्वेनेति चेन्न । व्यापकसामानाधिकरण्यरू-
पव्यापकत्वनिवेशे गौरवात् । एवमनुभवत्वस्यापिस्वव्याप्यत्वात्तद्वारणाय

पक्षजातिशून्यत्वं चाऽसंभवि । अनुभवत्वादीनां तदव्याप-
कशब्दस्य च सत्वात् । जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिजाति-
शून्यत्वमपि तथा । तादृगनुभवत्वादीनां सत्वात् । पदधीज-
न्यत्वव्यभिचारिअनुभवत्वापरजातिशून्यत्वं चानुमितावपि ।

भेदघटितव्याप्यत्वस्यावश्यं वक्ष्यतेति गौरवञ्च । मन्मतेऽनुभवनिष्ठमे-
दप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यानुभवत्वे असत्त्वेनानुपपत्त्यभावात् । (स्मृतवति
व्याप्तिवारणाय चरमधीपदस्यानुभवपरत्वं विनानिर्वाहः चेति) पदजन्यत्व-
व्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वमिति कृतेऽसंभवः । ज्ञायमानप-
दस्य करणत्वासंभवेन शब्दत्वस्यापि पदजन्यत्वव्यभिचारित्वादतः पदधी-
ति । इत्थञ्च जगत्पदस्यावृत्तिमाह । पदधीति । नन्वनुमितित्वस्यापि तादृश-
स्य सत्वात्कथमतिव्याप्तिरत आह । अनुमितित्वस्येति । भगवदिति । अ-
नुमितित्वस्यैवैतौ पदधीजन्यत्वव्याप्यत्वेनात्मत्वादजातिरेव तच्छून्यत्वं
चानुमितावपीत्यतिव्याप्तिः । जन्यपदोपादाने चानुमितित्वस्यापि तथा
त्वेन तच्छून्यत्वाभावात् क्षतिरिति भावः । अतः । अतिव्याप्यादितः । स-
मुदितमिति । जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वा-
न्तमित्यर्थः । अत्र जन्यत्वव्यभिचारौति जन्यधीत्वव्यभिचारौति धीत्व-
व्यभिचारौति धिजन्यत्वव्यभिचारौति जन्यजन्यत्वव्यभिचारौति च नोक्तं
अनुमितित्वस्य जन्यत्वजन्यज्ञानत्व, ज्ञानत्वधीजन्यव्याप्तिज्ञानजन्यत्व, व्याप्य-
त्वात्तद्वाभिचारिजातिशून्यत्वस्यानुमितावपि सत्त्वादतिव्याप्तिः । जन्यपद-
धीत्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वमात्राक्तौ शब्दत्वस्यापि तथात्वेनासंभवापत्तिरि-
ति विशिष्टमुपादेशमेव । ननु जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजा-
तिशून्यत्वमेव लक्षणमस्तु कृतं विशेषदलैर्नैत्यत आह । उपमिताविति । उ-
पमितेः पदविषयकातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वनियमेन जन्यपदधीजन्यत्व-
व्यभिचारिप्रत्यक्षत्वादजातिशून्यत्वादिति भावः । शून्यान्तः, पदविषयक-
त्वाव्यभिचारिजातिशून्यत्वमित्यर्थः । पदविषयकशब्दबोधे पदस्या-
पि भानात् पदविषयकत्वसमानाधिकरणशब्दत्वस्याभावादसंभव इति
समानाधिकरणेति विहायाव्यभिचारौति । ननु सर्वत्र शब्दबोधेपदस्य भाने-
बाधकाभावात् शब्दत्वस्यापि पदविषयकत्वव्यभिचारित्वमेवेति चेन्न । इत्या-
पदजन्यपदार्थोपस्थितितात्पर्यज्ञानादेरेव शब्दबोधहेतुतया शब्दस्य सर्वत्र
भाने मानाभावात् यत्र भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यकालिघटमानयेति शा-
ब्दच्छाबलात् शब्दबोधः तत्र शब्दविषयकशब्दं जायतामितीच्छाविरह-
विशिष्टानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन शब्दशब्दानुपपत्तेश्च घटशब्दे-

अनुमितित्वस्य भगवत्पदधीजन्यत्वाव्यभिचारित्वात् अतः
समुदितमुपात्तम् । उपमितावति व्याप्तिवारणाय शून्यान्तं ॥

आया अपि तत्रोत्तेजकत्वे तत्तदिच्छाभावकूटनिवेशेनातिगौरवात् मि-
थ्या विशेषणविशेषभावे विनिगमनाविरहेणानन्तकार्यकारणभावकल्पनाप-
त्तयेति शब्दाविषयकशब्दस्यैवोत्पत्त्या शब्दत्वस्य पदविषयकत्वाव्यभि-
चारित्वाभावेनासंभवाभावादिति न किञ्चिदेतत् । जाताविति । जात्यादा-
वित्यर्थः । तत्रजात्यभावादिति भावः । मणिकृतस्तु प्रयोगहेतुभूतार्थत-
त्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणमिति शब्दलक्षणं । प्रयोगो वाक्यं तद्धेतुभूतं
यदर्थतत्त्वज्ञानं तज्जन्यशब्दत्वं प्रमाणशब्दत्वमित्यर्थः । वाक्यार्थभ्रममादाय
बन्धिना सिञ्चतीत्यादौ अयोग्येऽतिव्याप्तिवारणाय तत्त्वपदं तथापि पदा-
र्थतत्त्वज्ञानमादायायोग्येऽतिव्याप्तेः प्रयोगहेतुभूतमिति । इत्थं चार्थपदस्य
वाक्यार्थपरत्वपर्यवसानात् पदार्थतत्त्वज्ञानमादायातिव्याप्तिः । तथाहि
हेतुपदसमभिवाह्यतभूतपदस्य भूप्राप्ताविति धात्वनुसारादितरनैरपेक्ष्यव्यु-
त्पन्नतया सजातीयनैरपेक्ष्यस्य विवक्षिततया यद्ययोगप्रतिपाद्यज्ञानं प्रयोगे
कत्तव्यं प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानान्तरं नापेक्षते तादृशार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वं लब्धं
नहि वाक्यार्थज्ञानवत्पदार्थज्ञानमपि अर्थज्ञानानपेक्षप्रयोगहेतुवाक्यार्-
थज्ञानात्मकार्यतत्त्वज्ञानस्यैवापेक्षणीयत्वादिति अत्रच प्रयोगो वाक्यं तथा-
पि तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकप्रमाणकज्ञानं प्रकृत-
वाक्यजननीये प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानान्तरं तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्य-
ज्ञानविषयविषयकज्ञानान्तरं नापेक्षते तादृशार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमित्यर्थः ।
वाक्यार्थज्ञानेन वाक्ये जननीये स्वपूर्ववर्तिपदार्थतत्त्वज्ञानस्यापेक्षणाद-
संभवः अन्यथा तस्याहेतुत्वापत्तेरिति स्वीत्तरोत्पन्नत्वमपि स्वजन्यज्ञा-
नविषयकज्ञानान्तरे विशेषणीयम् । तथाच तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्य-
ज्ञानविषयविषयकं यत्प्रकृतवाक्यार्थस्य प्रमाणकज्ञानं स्वस्मिन्जननीये त-
त्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयकस्वीत्तरोत्पन्नज्ञानान्तरं नापेक्षते
तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशब्दत्वमिति फलितम् ।
अत्र स्वात्तरोत्पन्नेत्यत्र स्वपदमर्थतत्त्वज्ञानपरं स्वपदान्तराणि प्रकृतवा-
क्यपराणि । पदार्थतत्त्वज्ञानेन वाक्ये जननीये स्वीत्तरोत्पन्नप्रकृतवाक्य-
जन्यज्ञानविषयविषयकस्य वाक्यार्थज्ञानस्यापेक्षणात् पदार्थतत्त्वज्ञानज-
न्यत्वमादायायोग्येऽतिव्याप्तिरिति । संस्कारादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे
शब्दपदं प्रमाणमात्रस्य लक्ष्यत्वे प्रत्यक्षादावव्याप्तेर्लक्ष्येऽपि शब्दपदमु-
पपन्नमिति । ननु तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकं प्र-

मात्मकं ज्ञानं स्वस्मिन् जननीये तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयकप्र-
मान्तरनापेक्षते तादृशप्रमाणजन्यशब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशब्दत्व-
मिति फलितं प्रमात्वं च यावदभ्रमभिन्नत्वं नात आंशिकप्रमामादायाति-
प्रसङ्गः इत्यं च वह्निना सिञ्चितित्यादौ पदार्थतत्त्वज्ञानस्य स्वसमानजा-
तीयवाक्यार्थज्ञानान्तरापेक्षतया तदादायातिव्याप्त्यभावेऽपि कण्ठाभिधा-
ते वाक्यरूपेष्टसाधनताप्रमामादायातिप्रसङ्गः । वह्निकरणकसेकानुकूलकृ-
तिसानिहि प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयकरणताघटकाभावादिघटेकत्वेनेष्ट-
साधनताज्ञानस्यापि प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयकविषयकार्यतत्त्वज्ञानत्वात्
तेन च वाक्ये जनयितुं सजातीयज्ञानान्तरानपेक्षणादिति । एवं श-
ब्दो द्रव्यमिति वाक्यस्यापि तादृशवाक्यजन्यज्ञानविषयतया तादृशवा-
क्यजन्यज्ञानविषयवाक्यविषयकवाक्यरूपेष्टसाधनताप्रमानादाय शब्दो द्र-
व्यमित्ययोग्यवाक्येऽतिव्याप्तिः । अपि च पयः करणकसेकानुकूलकृतिमा-
नं गुणश्च द्रव्यमित्यांशिकभ्रमात्मकसमूहालम्बनजन्ये पयसासिञ्चितौत्या-
दिवाक्येऽव्याप्तिः । तादृशवाक्यार्थज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् ईश्वरीय-
वाक्यार्थज्ञानस्य च स्वसमानजातीयसद्वैयवाक्यार्थज्ञानसापेक्षतया त-
दादाय लक्षणागमनात् । अन्यथा तद्वैयपदार्थतत्त्वज्ञानमादाया योग्ये-
ऽतिप्रसङ्गे दुर्वारत्वात् इति कथमेतदिति चेन्न । यादृशार्थतत्त्वज्ञानं स्वसमा-
नजातीयज्ञानान्तरानपेक्षं सप्रयोगहेतुस्तज्जन्यत्वमिति न लक्षणार्थः
किंतु प्रयोगहेतुभूतं पदार्थतत्त्वज्ञानं प्रकृतवाक्यार्थजन्यज्ञानविषयवि-
षयकं तज्जन्यत्वं लक्षणं तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानं यद्यत्संज्ञकं
यद्यत्प्रकारकत्वावच्छिन्नयद्यद्विशेष्यताकं तत्संज्ञकतत्प्रकारकतत्तद्विशेष्यता-
कभ्रमभिन्नज्ञानजन्यशब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशब्दत्वमिति पर्य-
वसितोर्थः । वह्निनासिञ्चितौत्यादौ वह्निकरणकसेकानुकूलकृतिमानिति
बोधादयेन तद्विशेष्यविषयकज्ञानस्य भ्रमत्वात् तत्रातिव्याप्तिः । एवं श-
ब्दो द्रव्यमित्यादावापि भ्रमात्मकसमूहालम्बनजन्ये पयसासिञ्चितौत्यादौ
तु ईश्वरीयप्रमामादायसङ्गतिः । एवमन्यत्र शुकोदौरितभाकोमौनिहोका-
दावपीति । अथ यत्र वह्निना सिञ्चिति पयसा सिञ्चितौत्यादिवाक्याभ्यां
वह्निकरणकसेकानुकूलकृतिमान् पयः करणकसेकानुकूलकृतिमानिति स-
मूहालम्बनशब्दबोधः तत्र पयसा सिञ्चितौत्यादिवाक्येऽव्याप्तिः । तदाका-
जन्यज्ञानं यद्यद्विशेष्यताकं तद्विशेष्यताकभ्रमभिन्नज्ञानाप्रसिद्धिरिति चे-
न्मैवं यद्यद्विशेष्यताकत्वांशे स्वजन्यता तद्विशेष्यताकत्वांशे भ्रमभिन्नज्ञा-
नत्वस्याविवक्षितत्वादित्याहुः । इदं च (बुबोधयिष्या पूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्न-
प्रति वाक्यार्थज्ञानहेतुरिति) समुदायमनेन । वस्तुतस्तु बुबोधयिष्या

जात्यादौ वतिव्याप्तिवारणाय धीपदं । सोयं शब्दः सकलज-
नानुभवसिद्धो दुरपहवः । तज्जनकत्वमपि तथा । आगोपा-
लाङ्गना माच पण्डितं चैव वाक्यादसमर्थं प्रत्येमीति प्रती-
तः केवलमनुमानविधयाऽन्यथावेति विप्रतिपद्यन्ते । तत्रा-
नुमानविधयेति वैशेषिकादयः ॥ नैयायिकास्तु पृथगेव

अथासिद्धतया तस्य कारणत्वासम्भवेन तदुपेक्ष्य शब्दप्रमितिकरणं श-
ब्द इति फलघटितमेव लक्षणमत्र कृतमिति ध्येयं । प्रत्यक्षातिरिक्तप्र-
माणसत्त्वे मानाभाव इति शब्दस्याप्रमाणतया व्यर्थं तन्निर्वचनमिति चा-
पीकमतं कटाक्षयन् शब्दप्रमाणत्वं साधयति । सोयं शब्द इति । शब्द-
प्रमितिकरणं शब्द इत्यर्थः । सकलेति । शब्दं शृणोमीत्यनुभवविषय इ-
त्यर्थः । दुरपहव इति । तादृशप्रताक्षस्यान्यविषयकत्वं बाधाच्छब्दविष-
यकत्वं एव पर्यवसाने शब्दसिद्धिः प्रतीतेस्तदसाधकत्वे पदार्थमाचो-
पेक्षे इत्यर्थः । ननु न वयं शब्द एव नास्तीति ब्रूमोऽपि तु तस्यातिरिक्तश-
ब्दप्रमितिकरणत्वमेव नास्त्येत आह । तज्जनकत्वमपीति । तस्य । शब्दस्य
जनकत्वमपि । शब्दप्रमितिजनकत्वमपीत्यर्थः । वस्तुतस्तु सोयं शब्द इति
पाठः शब्दयामौति प्रतीतिसिद्धः शब्दबोधइत्यर्थः । तज्जनकत्वमपि शब्दे
तादृशशब्दप्रमितिकरणत्वमपीत्यर्थः । तथा । दुरपहवः । तत्र हेतुमाह । आ-
गोपेति । प्रतीतेरिति । वाक्यादसमर्थं प्रत्येमीति ज्ञानस्य प्रताक्षविषय-
त्वासम्भवेन प्रताक्षातिरिक्तप्रमितिसौकारः शब्दस्य तत्कारणसौकारश्चाव-
श्यक इति भावः । नन्वस्तु शब्दस्य प्रमाणत्वं आस्तां च तज्जन्यज्ञानस्य प्र-
ताक्षातिरिक्तत्वं तथाप्यनुमित्यात्मकत्वमेव तज्जन्यज्ञानस्यास्वतोव्यर्थं
पृथक्किंनिरूपणमित्यत आह । केवलमिति । अनुमानविधया । अनुमान-
त्वेन । अन्यथावेति । शब्दविधयावेत्यर्थः । ननु तस्य प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमि-
तिजनकत्वमेव नास्तीति विवादइति भावः । विप्रतिपद्यन्ते । विप्रतिपत्तिश्च
शब्दः अनुमितित्वासमानाधिकरणप्रमिति विभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यतानि-
रूपितप्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नजनकताश्रयोनवेत्याकारा ।
अत्र विधिकोटिनैयायिकानां निषेधकोटिवैशेषिकाणां । विधिकोटिप्र-
सिद्धिः प्रत्यक्षप्रमाणे । इन्द्रियस्यैव प्रमाणतया प्रत्यक्षं प्रति इन्द्रियत्वेन
हेतुत्वेन तादृशजनकताश्रयत्वात् । निषेधप्रसिद्धिश्च घटादावेव सुलभा ।
अत्र सिद्धसाधनवारणायानुमितित्वासमानाधिकरणत्वनिवेशः । प्रत्यक्षे
विषयस्य हेतुतया शब्दस्यापि साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनक-

शब्दो मानं नत्वनुमानं । शब्दस्य अर्थाऽव्याप्यत्वात् । नहि-
यत्र शब्दस्तत्र घटानयनादिरूपोऽर्थः शब्दस्याकाशवृत्ति-
त्वात् । घटादेश्च तदवृत्तित्वात् । दृश्यते च व्याप्तिबुद्धि-

ताशास्त्रित्यप्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नतस्य निवेशः । अनु-
मितिभिन्नशब्दाविषयकप्रमितिकरणं नवेति प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्या-
प्यानुभवनिष्ठजन्यतासामान्यको नवेत्यकारावा । पृथगिति । अनुमितिभि-
न्नशब्दाविषयकप्रमितिकरणमित्यर्थः । अतो न सिद्धासिद्धव्याघातः । न-
त्वनुमानं । नतु प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्याप्यानुभवनिष्ठजन्यतासामान्यकम्
अतो न शब्दलिङ्गकानुमानमादाय बाधः । नन्विदं घटानयनादिरूपार्थवत्
२ शब्दत्वादित्यनुमानस्यादत्त आह । शब्दस्येति । अर्थाव्याप्यत्वात् । स्वजन्य
प्रतिपत्तिविषयार्थानिरूपितव्याप्यभाववत्त्वादित्यर्थः । अव्याप्यत्वमेव दर्शय-
ति । नहीति । तदवृत्तित्वात् । आकाशवृत्तित्वात् । तथाचाव्यभिचरित
सामानाधिकरण्यरूपाव्याप्तिः शब्दे न संभवति साध्यहेतव्यैव्यधिकरण्या
दिति भावः । ननु घटमानयेति पदानि तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्ग
ज्ञानपूर्वकाणि आकाशादिमत्पदकदंबत्वात् इत्यत्र न वैयधिकरण्यं । नच
रजतज्ञानवानयमिति ज्ञानात् भ्रान्तिज्ञप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय पुरोवर्त्ति वि-
शेषकृतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतयान तात्सद्विरिति वाच्यं
लाघवाद्यवृत्तिविषयदृष्टतावच्छेदवैकशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनैवप्रवर्त्तकतया
साध्यस्थज्ञानपदस्य प्रमापरत्वेन प्रमात्वघटकतया प्रकृते तस्याप्यनुसृत्वात्
नचानुमितेर्वर्षापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन स्मारितपदार्थत्वेनैवरज-
तादिमिथ्येत् न तु रजतत्वादिना प्रमेयत्वादिना तादृशज्ञानस्य प्रवर्त्तक-
त्ववारणाय रजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वादिति वाच्यं । पूर्व-
रजतत्वादिनारजतत्वादेरुपस्थितत्वादितरबाधबलात्तेनरूपेणानुक्तिर्भान-
संभवात् । अतएवसकलकतवानुमाने लाघवोपनीतमेकत्वादिकमपि
भासते लाघवज्ञानेतरबाधातिरिक्तस्थल एवच व्यापकतानवच्छेदकरूपेण
ज्ञानानभ्युपगमादिति । यद्वा एते पदार्थास्तात्पर्यविषयमिथः संसर्गवन्तः
आकाशादिमत्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन विशिष्य रजतत्वादेः पक्षताव-
च्छेदकतया तत्सिद्धिः । नच नदीजलसंसर्गपरतयोच्चारिते अहो विमलजलं
नद्याः कच्छे माहिषश्चरतीति वाक्ये प्रत्यायके नदीकच्छपदार्थयोर्व्याभि-
चारः तात्पर्यगर्भसाध्यासत्वादिति वाच्यं । तात्पर्यगर्भपरस्परनिरूपिताका-

शादिमत्त्वाभावे नैवाव्यभिचारात् । ननु तथापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतु-
मत्तानिश्चयस्यैवानुमितिहेतुतया यत्र योग्यतासंशयः तत्र योग्यतागर्भहेतु-
मत्तानिश्चयाभावादन्यथाबोधप्रसङ्गः । नच योग्यतासंशयस्य बाधसंशयप-
र्यवमन्नतया साध्यस्य देहस्य चानुगुणतया पक्षताघटकसंशयातिरिक्तसंशया-
न्यत्वमेव हेतुमत्तानिश्चयत्वमिति वाच्यं । गौरवात् साध्यव्याप्यसाधनवान्न-
यथाकारकसंशयादनुमित्यापत्तिश्चेति चेन्न । अयमाहोक्तो धूमो वा उभ-
यथापि बन्ध्याप्य इत्यत्र हेतुतावच्छेदकसंदेहेपि नैयायिकेननुमितेरभ्युपग-
मात् व्याप्यवत्तानिश्चयत्वे नैवानुमितिहेतुत्वं । तस्य च योग्यतारूपहेतु-
विशेषणसंदेहेपि संभवात् न काप्यनुपपत्तिरत आह । दृश्यतेचे-
ति । ननु वशात्सिद्धमादेवानुमितिरस्तु नच भ्रमात्मकपरामर्श-
जन्यत्वादनुमितेर्भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यं । विषयबाधस्यैव भ्रमत्व-
नियामकत्वेन दोषाभावादित्यत आह । दृश्यतेचेत्यपि कश्चित् ।
व्याप्तौति । पदनिष्ठव्याप्तिज्ञानशून्यानामित्यर्थः । नचेति । नहीत्यर्थः ।
अयं व्याप्तिज्ञानशून्यकालीनः शब्दप्रयोज्योऽनुभवः । तस्या अनुमितिः । ननु
इयं व्याप्तिज्ञानजन्या विलक्षणैवानुमितिः । नच तत्रानुमितित्वसत्त्वे
मानाभावः समाने विषये शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वात् अनुमितं प्रति शाब्द-
सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवं । मन्वते तत्र शाब्दात्मिकानुमिति
स्वीकारेण तत्र तदप्रतिबन्धकत्वात् एवं भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्र्याः
शाब्दसामग्र्याश्च प्रतिबन्धकताद्वयकल्पने गौरवं मन्वतेऽनुमितिसामग्र्योप-
बन्धकतयैवोपपत्तेरित्यत आह ॥ प्रतियंतिचेति ॥ अनुमितमिति । नच व्या-
प्तिज्ञानादिघटितसामग्र्योजन्यानुमितित्वाभावात् तद्विषय इति वाच्यम् ॥
व्याप्तिज्ञानप्रतिसन्धानेपि तस्यानुभवसिद्धत्वात् असाक्षात्कृतमिति ॥ दद्यापि
नोपमितमिति वक्तुमुचितं तथाप्युपमितेः शक्तिमात्रविषयकतया घटा-
दिष्यकज्ञानस्य ततोऽसंभवेन तन्निराकरणस्य निष्प्रयोजनकत्वात् नोपमि-
ति शेष इत्यपि कश्चित् । तथाच शब्दजन्यज्ञानेऽनुमितित्वाद्यभावेन विलक्षण
प्रमित्यङ्गीकरणस्यावश्यकतया तत्कारणस्य प्रमाणान्तरत्वमावश्यकमिति
भावः ॥ श्रुतमिति ॥ नैयायिकशब्दजन्यशब्दबोधविषयइत्यर्थः ॥ श्रुतातो
नानार्थत्वेन शाब्दत्वविशिष्टशक्तत्वात् “अतएवात्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः”
इत्यादिश्रुतिरप्युपपद्यते । इदं । घटकर्मकानयनादि ॥ नैयायिकेभ्य इति ॥
वैशेषिकस्य शब्दाचार्यत्वे लिङ्गविषयेव तद्वोधकत्वान्नैयायिकेभ्य इ-
त्युक्तं ॥ नैयायिकानां शाब्देच्छ्यैव पदोच्चारणात् शाब्दतात्पर्यज्ञानसंभवात्
शाब्दबोध एव श्रोतुरिति भावः ॥ जरन्मोमांसकास्तु ॥ लौकिकवाक्यस्कन्धे
शाब्दबोधात्पूर्वं प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपाश्रोतवोनुमिति

सामग्र्योक्तत्वेनाप्तोक्तत्वानुमितिसंभवति वाक्यार्थज्ञानस्यावश्यकत्वात् तदु-
त्तरं च वेदस्थले कृतशब्दसामग्र्योक्तः शाब्दोत्पत्तिः लौकिकशब्दोऽनुवादकः
अनुवादकत्वस्य गृहीतग्राह्यनुभवमात्रजनकत्वरूपत्वात् । स्वसमानाधि-
करणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकर्ताद्विशेष्यक त-
त्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वरूपत्वादिति यावत् । स्वपदमनुभवपरं वेदत्वस्य
पौरुषेयत्वे नाप्तोक्तत्वानुमानासंभवात् अननुवादकत्वादप्रामाण्यम् । अनधि-
गतार्थानुभवकरणत्वस्यैव प्रामाण्यरूपत्वात् । तच्च गृहीतग्राहीतरानुभव-
करणत्वं । स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिश्चय-
विषयविषयकेतरतद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवकरणत्वमिति यावत् । स्वसमा-
नाकारत्वं च स्वस्मिन्वाद्गो तद्विशेष्यताकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारतातादृशतादृ-
शेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताशालित्वमित्यूनुः ॥ तद्वत् ॥ व्याप्तिस्मृतिविलं-
बेनाप्तोक्तत्वानुमितिसामग्र्यभावेन प्रथमत एव शाब्दबोधादननुवादकत्वेन
प्रमाणत्वात् । ननु लौकिकवाक्ये इदमाप्तोक्तं न वेति संशये शाब्दबोधानुद-
यात् यत्संशयः यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तत्र हेतुरनुमितौ
व्याप्तिरिवेति नियमेनाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुत्वात् शाब्दबोधात्पूर्वं तस्यावश्य-
कतेति चेन्न । तत्कार्यतावच्छेदकं हि शाब्दत्वं वा लौकिकवाक्यजन्यशाब्दत्वं
वालौकिकत्वे न ज्ञातवाक्यजन्यशाब्दत्वं वा । नाद्यः । वेदेतदभावात् ॥
न द्वितीयः ॥ आप्तोक्तत्वाऽनिश्चयेऽपि वेदानुकारेण पठ्यमानमन्वादिवाक्ये ऽपौ-
रुषेयत्वाभिमानिनो गौडमौमांसकस्य शाब्दबोधादयेन व्यभिचारात् । ना-
पि तृतीयः लौकिकत्वेनाज्ञातलौकिकवाक्यस्थले कृतशब्दसामान्यसामग्र्योक्ता
एव लौकिकत्वेन ज्ञातवाक्यादपि शाब्दोत्पत्तिसंभवेन तस्याकारणत्वात् ॥
न च यत्संशयेऽयान्निवृत्तिः तद्वेतुत्वनियम इति वाच्यम् । तत्संशयोपि-
वाक्यार्थबोधोत्पत्त्या तत्संशयस्याप्रतिबन्धकत्वात् ॥ अद्यभिचारसंशयव्य-
तिरेकनिश्चयप्रतिबन्धये व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारेणाप्रयोजकत्वेन च तादृश-
नियमाभावाच्च । एतेन शाब्दसामान्ये अनाप्तोक्तत्वशङ्काविरहो हेतुः सच-
लोके आप्तोक्तत्वानुमानात् वेदे त्वपौरुषेयत्वानुमानात् । नचापौरुषेयत्वनि-
श्चयदशायामेव वेदस्यानुभावकत्वे दोषवत्पुरुषाप्रणोतपदस्मारितत्वरूपहेतु-
ज्ञानसत्त्वेन पदार्थसंसर्गसिद्धिसंभवाद्देदस्याप्यनुवादकतापत्तिरिति वाच्यं ।
व्याप्तिस्मृतिविलंबेन तद्विलंबादिति परास्तम् । अनाप्तोक्तत्वसंशयस्याप्रतिबन्ध-
कत्वात् योग्यतासंशयत्वादिति दिक् ॥ प्रभाकरास्तु क्वचित् शाब्दभ्रमः क्वचि-
च्चप्रमेति नियमनिर्वाहाय शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति किञ्चित्कारणमुपेयं ॥
तच्च न योग्यता । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यतायाः कारकाभिप्रायप्रयु-
क्तपदसामिच्चतौ तयोऽप्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकर्ताद्विशेष्यक त-
त्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वरूपत्वादिति यावत् । स्वपदमनुभवपरं वेदत्वस्य

शेषाश्च भ्रमप्रमादविप्रलिप्ताकरणापाटवरूपाः वक्तृनिष्ठाः भ्रमश्च उच्चा-
रणोयवाकारार्थगोचरो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । सा च वाक्यार्थज्ञान-
रूपप्रयोग्यस्य वक्तृरुच्चारणोयवाकारार्थनिश्चयव्यतिरेकः शुकीयवाकारार्थ-
निश्चयव्यतिरेकवारणाय पृथगन्तनिवेशः अन्यथाप्रतीतस्वार्थस्य अन्यथाप्र-
तिपिपादायिषा प्रतारणा । सैव च विप्रलिप्ता । इच्छाविषयीभूतपूर्ववर्णा-
नुकूलकण्ठतात्त्व्यभिघातानुत्पादकालौना परवर्णानुकूलकण्ठतात्त्व्याभिघा-
तः करणापाटव करणकण्ठतात्त्व्याभिघातः तस्यापाटवसामर्थ्यं इच्छावि-
षयीभूतवर्णाननुकूलत्वमिति यावदिति चेन्न । भ्रान्तप्रतरकवक्त्रा संवादे-
न प्रमाणे प्रतारणारूपदोषसत्त्वेन व्यभिचरात् । अन्यथाप्रतीतस्याविद्यमा-
नार्थस्यान्यथाप्रतिपिपादायिषात् = प्रतारणसत्त्वेनोक्तदोषाहारिपि सर्वसाधारण-
दोषत्वस्यैकाभावेन तत्तदभावस्य प्रत्येकं करणत्वे भ्रमसत्त्वापि
अन्यदोषाभावसत्त्वात्प्रमापत्तिः अभावकूटस्य च कारणत्वकल्पने गौरवात्
विसंवादिशुक्वाकादपि प्रमापत्तेश्च । तस्माद्यथार्थतात्पर्यकत्वमेव
लोकवेदसाधारणं शाब्दप्रमाप्रयोजकं ॥ यथार्थतात्पर्यकत्वं च यथार्थवा-
कारार्थप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वं । एकपदार्थवदपरपदार्थप्रतीतीच्छयोच्चारित-
त्वमिति यावत् ॥ उच्चारितत्वं चानुसन्धेयमानत्वं तेन तत्सत्ते वर्णानां
नित्यैकत्वरूपत्वेऽपि नासंभवः न वामौनिष्ठाकादावव्याप्तिः । वेदे तु
पूर्वपूर्वाप्यपेक्षामादाय सङ्गतिः सूर्यपठ्यमानवेदस्तु पण्डितपठ्यमानवे-
दादभिन्न एव वेदस्य नित्यत्वात् नित्यानुमेये वेदे तु तदर्थज्ञापकत्वेन
ज्ञानमन्येव सामग्र्योक्ति न व्यभिचारः । शुक्वाकोऽपि शिक्तकवाक्यामादायो-
पपत्तिः ॥ वर्णानां तत्सत्ते नित्यैकत्वरूपत्वात् । नच देववशसंपन्नशुक्वाला-
दिवाक्त्रे गत्यभाव इति वाच्यं । तस्याप्रमाणत्वात् । व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादसं-
र्गाग्रहादिति । केचित्तु शुक्वालादिभिन्नलौकिकवाक्त्रे यथार्थवाकारार्थप्र-
तीतीच्छयोच्चारितत्वं वेदे वेदत्वादिशुकादिवाक्त्रे ऽवाधितार्थकत्वं नानैव शा-
ब्दप्रमाप्रयोजकं एकशक्तिमत्त्वेन तेषां कारणत्वमिति नानुगमः ॥ नच सर्वचा-
वाधितार्थकत्वमेव प्रयोजकमस्त्विति वाच्यं । यच्चान्यवटाभिप्रायेण गेहे घटो-
स्तौत्युक्ते घटान्तरं दृष्ट्वा तमानयति तच्चान्यपरत्वेनाप्रमाणेऽपि प्रामाण्याप-
त्तेः तदुक्तं ॥ “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” यत इतौत्याहुरिति दिक् ॥ तच्च
ज्ञातमुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोग्यव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वात्
व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवच्चेति तज्ज्ञानहेतुः । ज्ञातमुपयुज्यते । शाब्दबोधनिरूप-
ितज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयतासम्बन्धवच्छेदकं शाब्दबोधनिरूपित-
ज्ञानावच्छिन्नकरणताश्रयस्य शब्दस्य शाब्दबोधे जननीये उपयोगितवे सति
शब्दशक्तिके सति व्यभिचारवैलक्षण्यत्वादिति तदर्थः ॥ सामान्यमुखी

व्याप्तिः । यद्यज्ज्ञाननिरूपितज्ञानावच्छिन्नकरणताश्रयस्य यज्ज्ञाने जननीये
सहकारित्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तच्चतज्ज्ञानानिरूपितज्ञान-
निष्ठकरणतायां विषयतासंबन्धेनावच्छेदकं भवति यथा व्याप्तिः शब्दशक्ति-
श्चेति । अत्र भूयोवशवेन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय ज्ञायमानकरण-
इति । शब्ददोषं प्रति ज्ञायमानकरणस्य शब्दस्य स्वप्रत्यक्षे जननीये
उपयोगिनि शब्दनिष्ठश्रोत्रसमवाये व्यभिचार इति ज्ञानोपयोगीति ।
तथाच यज्ज्ञानं प्रति ज्ञायमानं करणं तज्ज्ञाने जननीये सहकारोत्थर्या
नदोषः ॥ नच सल्लिङ्गपरामर्शे व्यभिचारः ज्ञायमान इत्यस्य ज्ञानविशिष्ट-
इत्यर्थात् सल्लिङ्गपरामर्शस्य ज्ञानविशिष्टज्ञायमानकरणासहकारित्वात् ।
यस्मिन्सति यद्भावात्कार्याभावस्तस्यैव तत्सहकारित्वात् । स्वविशिष्टे
स्वासहकारित्वात् तथाच तज्ज्ञाननिरूपितकरणतावच्छेदकज्ञानविशिष्ट-
करणस्य ज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकरणताकज्ञाने जननीये सहका-
रित्वमर्थः पर्यवस्यति परामृश्यमाणलिङ्गत्वेनैवानुमितिकरणतया परामर्श-
विशिष्टसत्त्वे परामर्शाभावासंभवान्न व्यभिचारः क्रदोवन्दिमान्क्रदत्वाद-
त्वादी परामृश्यमाणलिङ्गसत्त्वेपि व्याप्ताभावेन प्रमानुमित्यभावात् व्या-
प्तिवदिति दृष्टान्तसङ्गतिः व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गत्वेन प्रमानुमितिकरण-
त्वात् ज्ञायमानशब्दो वे शब्दसमवायाभावसंबन्धेनैवेतादृशसहकारित्वस्य-
शब्दसमवायेऽभावेपि आद्यक्षणे धूमत्वसामान्यलक्षणाज्यपरामर्शविशिष्टः
धूमसत्त्वेपि धूमनिष्ठरूपाभावेन धूमचालुषानुदयात् परामृश्यमाणधूमस्य
प्रत्यक्षे जननीये सहकारिभूते धूमनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानोप-
योगिनात्यत्र ज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकरणताकज्ञानपदस्य निवेशः ॥
अत्रेदं चिन्त्यम् ॥ परामृश्यमाणलिङ्गसत्त्वेपि सल्लिङ्गपरामर्शाभावात्कथं
सल्लिङ्गपरामर्शे व्यभिचारनिरासः । नच यज्ज्ञानं प्रत्युपयोगिता तज्ज्ञान-
करणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टकरणतत्सहकारित्वं विवक्षितं सत्परामृश्य-
मानलिङ्गत्वेन प्रमानुमितिहेतुवेन सल्लिङ्गपरामर्शस्य प्रमानुमितिं प्रत्ये-
वोपयोगितया प्रमानुमितिकरणतावच्छेदकसत्परामर्शविशिष्टलिङ्गसत्त्वे
सत्परामर्शाभावासंभव इति वाच्यं ॥ तथासति व्याप्तिवदिति दृष्टान्तसङ्ग-
तिः ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गत्वेन प्रमानुमितिं प्रत्येवोपयोगितया सत्पराम-
र्शविशिष्टलिङ्गसत्त्वे व्याप्ताभावासंभवेन तादृशसहकारित्वस्य व्याप्तावभा-
वादिति । आत्ममनो योगबाधाभावादिवारणाय व्यभिचारिवैलक्षण्यादि-
ति । तच्च प्रमित्यजनकत्वावृत्तत्वं प्रमित्यजनकज्ञानजनकसामग्र्यप्रविष्टत्वं
मिति यावत् । नच सर्वांशे भ्रमाभावेन प्रमित्यजनिका ज्ञानजनिका
सामग्र्येवाप्रसिद्धा प्रमितिपदेन भ्रमभिनन्तविवक्षणे च तन्मते

भ्रमाप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धिरिति वाच्यं । स्वव्यधिकरणधर्मप्रकारकत्वानवच्छि-
न्नविशेष्यताशाल्यनुभवत्वस्य प्रामितिपदेन विवक्षणात् । तादृशी स्मृतिसाम-
ग्राय प्रसिद्धा । अथानुभवस्य स्मृतिकरणतया लिङ्गपरामर्शस्याप्यनेनैव
ज्ञानविशिष्टमहकारित्वेत्यत्र ज्ञानविशिष्टेत्यस्य वैयर्थ्यामिति चेन्न । करणता-
तिरिक्तज्ञानजनकताश्रयकारणकलापस्यैव ज्ञानजनकसामग्र्योपदेन विव-
क्षितत्वात् । अन्यथा स्वात्मककूटलिङ्गकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यस्मृति-
मादाय स्मृतिसामग्र्यप्रविष्टत्वस्य व्याप्तावप्यस्मत्त्वेन दृष्टान्तसिद्ध्या पक्षः ॥
अथल्लिङ्गभावसंपादकत्वाच्चाभिद्धिवारकत्वेऽपि करणतातिरिक्तत्वस्य न
वैयर्थ्यं वस्तुमात्रस्यैव स्वात्मककूटलिङ्गकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यस्मृति-
जनकतया प्रसिद्धिवारकत्वाच्च । जनकताकरणतोभयसाधारणस्य जनक-
तात्वस्यैकस्याभावादिशिष्यैव निवेशे करणत्वात्मकजनकतावयक्तेने प्रवेशः ।
नतु करणतातिरिक्तजनकतात्वेन प्रवेश इति व्यर्थत्वशङ्काया अनवकाशाच्च
उद्बोधकत्वावृत्ता च स्मृतिजनकता निवेशमौघा नातः उद्बोधकतया जनक-
तामादयासिद्धिः प्रागभवस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनाहेतुत्वाच्च नप्रमानुमिति प्राग-
भावे व्यभिचार इति दिक् ॥ केचित्तु । दृष्टप्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहि-
ज्ञानमेव प्रकृते प्रामितिशब्दार्थे इत्यहुः । अथवा ज्ञायमानकरणइत्य-
त्राधेयत्वं समस्यर्थः । तथाच यज्ज्ञानीयज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति
यज्ज्ञानोपयोगित्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तज्ज्ञाननिरु-
पिततज्ज्ञाननिष्ठकरणताया विषयतासंबन्धेनावच्छेदकं भवतीति व्याप्तिः कथा
सल्लिङ्गपरामर्शस्तु न ज्ञायमानकरणधूर्माकिनिष्ठः । अथात्मलिङ्गका-
नुमितिज्ञायमानकरणे आत्मनि तस्य वृत्तेस्तदवारणमिति चेन्न ।
तत्तज्ज्ञानानधिकरणत्वस्य ज्ञायमानकरणे निवेशात् । अतएव प्रागभावस्य
तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वेपि न प्रमानुमितिप्रागभावे व्यभिचारः धूमनिष्ठा-
नोपाधिकत्वादिवारणाय ज्ञानोपयोगित्वे सतीति । बाधाभावादिवार-
णाय व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वादिति । तदर्थस्वाभासवयावृत्तत्वं । भ्रमजन-
कभिनन्तत्वमिति यावत् । वस्तुमात्रस्यैव लिङ्गविधया भ्रमजनकतया ज्ञाय-
मानलिङ्गत्वातिरिक्तरूपेण भ्रमजनकभिनन्तत्वं विवक्षणीयं । नच तन्मते-
तदप्रसिद्धिः विसंवादिप्रवृत्त्यादिजनकज्ञानमात्रस्यैव तन्मते तथात्वात् ।
नचाबाधितत्वादि तथाबाधस्यविपरीतनिश्चयस्य सद्भावेन ज्ञानमात्रा-
भावेन तद्भावस्य ज्ञानमात्रप्रतीजकत्वात् इति । ननु तन्मते ऽगृहीत सं-
सर्गकग्रहणस्मरणात्मकज्ञानइत्यस्यैव भ्रमतया विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन
तस्य च निर्धामतावच्छेदकतया बाधाभावस्य न तत्र हेतुत्वमिति कथ्यतेतत् ॥
अथ केचित् । विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन न ज्ञानस्य प्रवेशः अपितु स्म-

तित्वेन । तथाच स्मृतिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वादिति तदर्थः ॥
जनकताचोदबोधकत्वात् । तेन नानुसिद्धिरिति । असंसर्गाग्रहविशिष्ट-
ज्ञानहयेऽन्यथतिरेकाभ्यां बाधस्य विरोधित्वमिष्यत एवेत्यपि कश्चिदिति
दिक् ॥ तच्च तात्पर्यं सामान्यतः तत्तत्पदार्थत्वेन रूपेण तत्पदार्थघटितं
विशिष्य तत्तत्पदार्थघटितं च । तच्च च वेदस्थले घटपदार्थविशिष्टाम्
पदार्थविशिष्यकघटपदार्थप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यज्ञानं हेतुः ननु
विशिष्य । लोके तु घटविशिष्टकर्मताविशिष्यकघटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चा-
रितत्वरूपतात्पर्यज्ञानमेव हेतुः । तच्च सामान्यतः घटपदार्थत्वादिना
तात्पर्यग्रहेऽपि पटादेरपि लक्षणादिना घटपदार्थसंभवेन घटविशिष्टकर्म-
ताविशिष्यकप्रतीतीच्छयोच्चारितं न वेति विंशत्य सन्देहेऽपि शाब्दबोधापत्तेः ।
वेदे तु लक्षणादिनां ऽन्यार्थसंभवेन एकपदार्थत्वज्ञानेऽपि विशिष्य सन्देहा-
भावात् । यथाकपिञ्जलानालभेत्यादौ प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवतर्कनि-
र्णीतित्वविशिष्टकपिञ्जलपदार्थपरं बहुवचनांतकपिञ्जलपदमिति सा-
मान्यतः कपिञ्जलपदार्थत्वेन रूपेण तात्पर्यानिर्णयेऽपि विंशत्यकपिञ्जलत्वा-
दिरूपेण तात्पर्यसंशयाऽसंभवात् । लोके तु गुरुभूतं पृथग् तात्पर्यसंभवेन
लाघवतर्कानवतारात् विशिष्य सन्देहसंभवेन घटविशिष्टकर्मत्वविशिष्यक-
घटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चारितमिदमिति तात्पर्यानिर्णयस्य शाब्दबोधा-
त्पूर्वमवश्यापेक्षिततया लौकिकवाक्यमनुवादकं । तस्माल्लौकिकवाक्यं
सर्वमेवानुवादकत्वादप्रमाणं । वेदे तु तदभावात्पामराण्यमित्युच्यते ॥ तदसत् ॥
एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थविशिष्यकएकपदार्थप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चारि-
तत्वरूपयथार्थतात्पर्यानिश्चयत्वेन हेतुत्वे यथार्थनिवेश गौरवात् । किंतु
नानार्थानुरोधेन शाब्दसामान्ये एकपदार्थप्रकारकापरपदार्थविशिष्यक
प्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यज्ञानस्यैव । नचैवं बहिर्नामिच्छतीत्या-
दावपि प्रमापत्तिरिति वाच्यम् । एक पदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वरूपयोग्यता-
प्रमाया एव संशयनिश्चयसाधारणरूपेण कारणत्वात् । अपि च इदं वाक्यं
भ्रमादिविशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं वाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वात् । ततश्च
मादेर्बाधेऽयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यवाक्यार्थ-
ज्ञानजन्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् अहमिवेति वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञाना-
नुमानपूर्वक एव यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वनिश्चयोहेतुर्वाच्यः तच्च न संभ-
वति । भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वेन भ्रमाद्यजन्यनिर्णयासंभवात् । संवादिप्रवृत्ति-
जनकत्वादिषु तदग्राहकलिङ्गस्य शाब्दबोधात्तरकालौनत्वादित्यास्तां वि-
स्तरः ॥ ननु शब्दस्यानुमानानन्तर्गतत्वेन घटमानयेति शब्दादघटादिपदे
शक्तिमविदुषोऽपि शाब्दबोधमपि सामान्यतः तत्तत्पदार्थत्वेन रूपेण तत्पदार्थघटितं

पुराणामपि शब्दादन्वयानुभवः । नचायमनुमितिरूपः ।
तस्यावाप्तिधीजन्यत्वात् । प्रतियन्ति च लौकिकाः ॥ अन-
नुमितमसाक्षात्कृतं कृतमिदं नैयायिकेभ्य इत्यलं विस्तरे-
ण ॥ ननु यदि स्वातन्त्र्येणैव शब्दो मानं तदा घटमानये-
त्यतः शब्दात्पामराणामपि अर्थप्रत्ययः स्यादिति चेन्न ॥
शक्तियहस्यापि सहकारित्वात् पामराणां च घटादिशब्दे
शक्तेरग्रहात् । अथ केयं शक्तिः । अभिधानाम पदार्थान्तरं
सङ्केतग्राह्यमिति सीमांसकाः ॥ नैयाकास्तु यिकास्तु आव-
श्यकत्वात्सङ्केतएवाऽभिधा ननु पदार्थान्तरं मानाभा-
वात् । सच सङ्केतो अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारि-
कित्छा । हन्तैवं पामरादिसङ्केतिता अपि शब्दा अभिधा-
यकास्युरिति चेन्न । नहि सङ्केतमात्रमभिधा किन्त्वैश्वर-

तदसंभव इत्याशयेनाशङ्कते । नन्विति । स्वातन्त्र्येण । शब्दत्वेन । पामराणां
घटादिपदे गृहीतशक्तिकानां । सहकारित्वादिति । इतरकारणचक्रसम-
वहितकारणस्यैव फलोपधायकत्वेन केवलशब्दसत्त्वेऽपि शक्तिज्ञानरूप-
मपकारिपरिहानं तच्च फलोपधानमिति भावः । उपोद्वातसङ्ख्या शक्ति-
निरूपयितुमाशङ्कते । अथेति । इयं । शब्दसहकारियहविषयः । पदार्थान्तर-
मिति । तत्तत्पदार्थतावच्छेदकाभावकूटवदित्यर्थः । तेन नानुसिद्धिरिति वा-
च्यम् । संकेतग्राह्यमिति । वक्ष्यमाणसङ्केतजन्यग्रहविषयइत्यर्थः । आवश्यकत्वात्
अभिधाज्ञाने भवतामवश्यमपेक्षणीयत्वात् । संकेतं निरूपयति । सचेति
अपवादिति । एतत्पदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितएतदर्थं बोध्यविशेष्यताशाली-
न्यर्थः । हन्तैवमिति । एवम् । इच्छामात्रस्यैवाभिधारूपत्वे । पामरादौति ।
गगरोत्वादिशब्दा इत्यर्थः । आभिधायकाः स्युरिति । तथाच
"नापभंशितवै" इत्यादिश्रुतिविरोधः शक्त्याप्रतिपादकत्वस्यापभंशान-
पभंशसाधारण्यात् । अतिरिक्तशक्तिस्वीकारे तु तच्च सङ्केतसत्त्वेऽपि अतिरिक्ता
अभिधास्त्वानङ्गीकारात् न तादृशश्रुतिविरोध इति भावः । संकेतमात्रं ।

सङ्केतः । न चापभाषिते सोस्ति मानाभावात् । कथं तर्हि
ततोऽन्वयबोध इति चेत् । शक्तिभ्रमादिति गृहाण । कथं
तर्हि पामरादीनामीश्वरमविदुषां मीमांसकानां चार्थप्रत्य-
यः शब्दादिति चेन्न । उच्यते । न तावदीश्वरसङ्केतत्वेन
तद्ग्रहः कारणं किं तु सङ्केतत्वेन । अस्ति च तेषामपि
तथात्वेन ज्ञानं । आधुनिकसङ्केतानां चैवादिशब्दानां
कागतिरिति चेत् । द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति

तादृशेच्छामात्रं । अपभाषितं । गगर्थादिशब्दे । सोस्ति । ईश्वरसंकेतो स्ति ॥
मानाभावादिति । शास्त्रनिष्णातबुद्धीनां गगर्थादिशब्दाच्छाब्दरूपफला-
भावेनापभ्रंशेन तादृशेश्वरसंकेतइत्यर्थः । “नापभ्रंशितवै” इति श्रुतिविरोधश्च
बाधकोऽवसेयः । ननु शाब्दसामान्ये शक्तिज्ञानस्य हेतुतयाऽपभाषिते
शक्त्यभावे कथं शाब्दबोध इति तटस्थः शङ्कते कथं । तर्हीति । शक्तिभ्रमा-
दिति । भ्रमप्रमासाधारणशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । तनुप्रमेयत्वा-
दिनाशक्तिज्ञानेपि शाब्दबोधानुदयात् शक्तित्वेन तज्ज्ञानं हेतुः । शक्तित्वं
च तादृशेश्वरसंकेतत्वं पामराणामीश्वराज्ञानात् संकेतस्थेश्वरसंकेतत्वे-
नाज्ञानात् कथं शाब्दबोध इत्याशङ्कते । कथं तर्हीति । ईश्वरमविदुषा-
मिति ॥ पामराणामीमांसकानांचेत्युभयत्रात्विति । तथेति । संकेतत्वेने-
त्यर्थः । तेषामपि सङ्केतत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वादित्यर्थः । चैत्रशब्दादयमर्थो बो-
द्धव्य इत्यस्माकीनेच्छाविषयाणांचैत्रादिशब्दानामशक्तत्वापत्तिः । तत्रेश्वर-
सङ्केताभावादित्याशङ्कते । आधुनिकेति । कागतिरिति । तत्रेश्वरेच्छारूप-
सङ्केतज्ञानाभावादिति भावः । तस्यापि । आधुनिकसङ्केतितचैत्रादिश-
ब्दस्यापि । ईश्वरेति । द्वादशाहकालौनपि चारतनामत्वादिना नाम-
पदवाच्यः शिशुरत्याकारकेच्छया ईश्वरेण तादृशश्रुतिप्रणयनात्तत्रापीश्वर-
सङ्केतोऽस्तीति भावः ॥ ईश्वरीयज्ञानस्येच्छायाः कृतेर्वाशक्तिरूपत्वमिति
विनिगमनाविरहादिति रिक्तैव शक्तिरिति नव्याः ॥ सङ्केतयाहकप्रमाणा-
भावेन सङ्केतग्रहासम्भवात् कथं शक्तिज्ञानं हेतुरित्याशङ्कते । स्यादेतदिति ॥
कथं ग्राह्यः केन प्रमाणेन ग्राह्यः शङ्कते । उपमानादित्येति । तस्य । अति
देशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानस्य । वाक्यार्थज्ञानेति ॥ गोसदृशो गवयपद-

सामान्यतस्तस्यापि ईश्वरसंकेतितत्वमिति गृहाण । स्या-
देतत् । सोऽयं सङ्केतः कथं ग्राह्यः उपमानादिति चेन्न ।
तस्य वाक्यार्थज्ञानमूलकत्वात् । तस्य शक्तिग्रहमूलकत्वात्
उच्यते । प्रथम शक्तिग्रहो व्यवहारात् । तथाहि घटमान-
येति केनचिदुक्तः कश्चन तदर्थं प्रतीत्य घटमानयेति ।
तच्चोपलभमानो बालः तथा क्रियया तस्य प्रयत्नमनुमि-
नोति । तेन च घटानयनगोचरप्रयत्नेन तस्य ज्ञानमनुमि-

वाच्यइत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानं तावत् शाब्दं । तच्च गोसदृश इति खण्ड-
वाक्यार्थज्ञानेसति स्यादित्यर्थः । तस्य । गोसदृशो गवयपदवाच्यइति
वाक्यार्थज्ञानस्य । शक्तिग्रहमूलकत्वात् । गोपदं गविशक्तिमिति शक्तिज्ञा-
नमूलकत्वादित्यर्थः । तथा च तच्छक्तेरुपमानान्तरग्रहेऽनवस्थापत्तिरिति
भावः । व्यवहारादिति ॥ प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारादित्यर्थः ॥ व्यवहारश्च
घटानयनक्रियारूपः । केनचित्प्रयोजकवृद्धेन । कश्चन । प्रयोज्यवृद्धः । तदर्थं ।
प्रयोजकवृद्धवाक्यार्थं घटमानयेति घटानयनानुकूलचेष्टावान्भवति ।
तथा क्रियया । घटानयनक्रियया ॥ तस्य । प्रयोज्यवृद्धस्य । प्रयत्नमिति ॥
इयं क्रियाप्रयत्नपूर्विका विरुद्धक्रियात्वात् । मत्क्रियावत् इत्यनुमिनो-
तीत्यर्थः । ज्ञानं । घटानयनगोचरं ज्ञानं ॥ अयं घटानयनगोचरप्रयत्नः
घटानयनज्ञानजन्यः घटानयनगोचरप्रयत्नत्वात् स्वीयस्तनपानगोचरप्रयत्न-
वत् । या दृष्टीचरप्रयत्नः सतज्ज्ञानजन्यइति सामान्यमुखीव्याप्तिः ॥
अतो न दृष्टान्तसङ्गतिः । दृष्टान्तमेवाह । स्वप्रवर्तेति । स्वीयस्तनपान-
गोचरप्रयत्न इत्यर्थः । तेन । बालेन । तथा निश्चयात् । ज्ञानजन्यत्वनिश्च-
यात् ॥ तद्वत्त्वाकांक्षायां । घटानयनगोचरज्ञानहेत्वाकांक्षायां ॥ शब्दमेव ॥
घटमानयेति शब्दमेव ॥ आवापोहापाभ्यामिति ॥ आवापः संग्रहः उद्वाप-
स्यागः यथा घटमानय पटं नयेत्यादि ॥ कृमे च तस्मिन्निति ॥ घटपदे घट-
धोजनकत्वे कृमेचेत्यर्थः ॥ अतिप्रसङ्गभङ्गाय । घटपदं घटधोजनकुमुव-
पटधोजनकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्गभङ्गायेत्यर्थः । वस्तुतस्तु अतिप्रसङ्गाय
अगृहीतशक्तिकानामपि घटशाब्दबोधापत्तिरित्यतिप्रसङ्गभङ्गायेत्यर्थः ॥
तज्जननानुकूलं ॥ घटधोजनानुकूलं ॥ किमनुपपन्नमिति ॥ तदर्थं विषयकग्रा-

नोति । स्वप्रयत्नेन तथानिश्चयात् । ततस्तद्देवाकांक्षा-
यामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव कल्पयति तदनन्तरं च घटादिप-
दानां प्रत्येकमावापोद्वापाभ्यां घटपदं घटधीजनकमिति
कल्पयति क्लृप्ते च तस्मिन्नतिप्रसङ्गमङ्गाय तज्जननानुकूलं
सङ्केतरूपं सम्बन्धकं कल्पयति इति किमनुपपन्नम् । तद-
नन्तरं च क्वचिद्व्यवहारात्क्वचिदुपमानाक्वचिच्छब्दात्क्वचिद्व्य-
व्याकरणकोशादेरिति संक्षेपः । स्यादेतत् । तथोर्व्यवहारं

वृत्तावच्छिन्नं प्रति जायमानतच्छक्तपदत्वेन कारणत्वान्नातिप्रसङ्ग इति
भावः । ननु यं व्यवहारएव शक्त्याहक इत्यायातं । इत्थं च शक्त्यहं व्या-
करणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्वृत्तेर्वदन्ति सान्नि-
ध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इति प्राचीनगाथाविरोध इत्यत्राह । तदनन्तर-
मिति । आद्यशक्त्यहं नन्तरमित्यर्थः ॥ व्यवहारात् । गवानयनगोचरप्रयो-
ज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारात् । पूर्वं तु घटानयनगोचरव्यवहारोक्त इति ना-
भेदः । अनवरस्थाभियां पूर्वं व्यवहारएव शक्त्याहकः ततश्च व्यवहारोप-
मानेन वा शक्त्यहो जायते इत्यत्रनास्माकमाग्रहइति न प्राचीनगाथा
विरोध इति भावः ॥ उपमानादिति ॥ गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्युपमा-
नात् गवयो गवयपदवाच्यइति शक्त्यहोदयार्थित्यर्थः ॥ शब्दादिति ॥ आ-
प्तवत्त्वादित्यर्थः ॥ कोकिलः पिकपदवाच्य इत्याप्तवाक्यात् पिकपदस्य को-
किले शक्त्यहोदयार्थित्यर्थः । वयःकरणादिति । प्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्ति-
ग्रहो व्याकरणादित्यर्थः ॥ कोशादेरिति । अथेकदन्तहेरस्वलम्बोदरगजान-
ना इत्यत्र गणेशत्वविशिष्टे शक्त्यहोदयार्थित्यर्थः ॥ नन्वत्र गणेशत्वविशिष्टस्य
पदार्थतया पदार्थस्य पदार्थतावच्छेदकस्य च भेदाभावात्कथं द्वन्द्व इति
चेन्न । कोशस्य शक्त्याहकतया इदं पदमत्र शक्तमिति शक्त्यहस्यैव तस्मा-
दुदयेन तत्र पदानामेव पदार्थतया तद्भेदसत्वात् । आदिपदाद्वाक्यशेषविव-
रणप्रसिद्धपदसामानाधिकरणपरिग्रहः । वाक्यशेषाद्यथा । यवमयश्चूर्ण-
वतौत्यत्र यवशब्दः स्तेच्छप्रसिद्धिवशात् गोर्वाचकः ॥ आर्यव्यवहारदर्शनात्
दौर्धशूकविशिष्टस्यैव व्यवहारस्योभयत्राविशेषादिति सन्देहे वसन्ते सर्वसस्या
नां जायते पत्रशातनं ॥ मोदमानाश्चतिष्ठन्ति यवाः कणिशशास्त्रिन इति

वाक्यशेषादौर्धशूकविशिष्टे शक्तिनिर्णयः ॥ नच वेदे नदीधेशूकविशिष्टे श-
क्तिबोधोप कंवादौ शक्तिमत्त्वे बाधकाभावः नानाश्रित्वेनापि वे-
दोपपत्तारितवाच्यम् ॥ अन्यथायचानेकार्यत्वमिति न्यायेन वेदस्य बलत्वात्
नच शक्तिपरिच्छेदात् ॥ एवं यन्न दुःखेन सम्भन्नं नच यस्तमनन्तरं अभि-
लाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्यदमित्यत्र वेदादेव स्वःपदशक्तिग्रहः ॥
ननु दुःखाम्भित्वं न दुःखसमानाधिकरणत्वं आदावन्तं च दुःखसत्त्वेना
सम्भवात् । नापि दुःखसमानकालिकत्वं । अस्मदादिसुखे तथात्वात् । न-
चानन्तरमित्यस्याविरललग्नप्रवाहौत्यर्थकतया विरललग्नप्रवाहस्य दुःखा-
मभित्वप्रामाण्यानातिशयिभिरिति वाच्यम् । अस्मदादिसुखस्यापि कतिपयका-
लावच्छेदेन तथात्वसम्भवात् । चक्रवर्त्तिसुखे तथात्वसम्भवेनाभिलाषोपनी-
तमित्यनेनापि तन्निरासासम्भवात् । अन्यथा विशेषणान्तरवैयर्थ्यापातादिति
चेत् ॥ अत्र केचित् । एकजन्मावच्छेदेन दुःखासम्भवं नानेव शक्यतावच्छे-
दकमित्याहुः । तन्न । नानार्थत्वकल्पेन गौरवात् तथातात्पर्यशाहकस्याभावा-
च्च केचित् । यावति नवैवैयर्थ्यं तदेव शक्यतावच्छेदकमित्याहुः । अपरेतु दुःखा-
मभित्वत्वादिकम् न शक्यतावच्छेदकं किंत्वधर्माजन्यशरीरजन्यसु-
खत्वापलक्षकमिदं योगिना तु नाधर्माजन्यशरीरं तत्र दुःखोत्पत्तेरधर्मज-
न्यत्वात् सुखमात्रावच्छेदकेतच्छरीरे मानाभावात् । अथ मरणस्य दुःख-
नियतत्वात्स्वर्गशरीरेपि मरणजन्यदुःखसम्भवादसम्भवः नच तं नराः सुखमृत्यु-
वदत्यनेन विरोधः । तस्य दुःखान्यत्वपरत्वादिति चेन्न ॥ अनुकूलतर्काभावेन
मरणस्य दुःखनियतत्वे मानाभावात् । भावे वा मरणजन्यदुःखजनका-
धर्मान्याधर्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । एतेन स्वर्गेपि
पातभौतस्येति श्रवणात् स्वर्गयोगिनिपुण्यक्षयशङ्कया स्वर्गेदुःखोत्पत्तेरसम्भव-
इति निरस्तं । तदन्यत्वेनाप्य धर्मस्य विशेषणयत्वात् । स्वर्गशरीरस्य
सुखमात्रावच्छेदकत्वेन तन्न दुःखधोर्भान्तैव । अतएव तद्धर्ममात्रजन्यमेवेति
तद्विशेषणोप क्षतिविरहाच्चेत्याहुः ॥ अविरललग्नप्रवाहाच्चिरस्यादीच्छा-
मात्रयोगिन्दुःखाम्भित्वसुखत्वं शक्यतावच्छेदकं तत्प्रकारकबोधस्यानुभव-
सिद्धत्वादित्याहुः । नच यस्तमिति अग्रस्तत्वं चिरस्यायित्वं प्रवाहस्यो-
क्तबोधम् । विवरेणाद्यथा । पचातिपाक करोति यत्तार्थककरोतिनासार्थस्या-
तविवरणात् आख्यातस्य यत्त्वविशिष्टे शक्तिः यद्यपि पूर्वोच्चरितवाक्यस्य
स्वसमानार्थकोच्चरितवाक्येनार्थकथनरूपविवरणस्य शक्त्याहकता नशब्द-
विधया । इदं पदमत्र शक्तमिति शक्तिबोधपदाभावात् तथाप्य ख्यातपदं
यत्त्वविशिष्टे शक्तं यत्त्वविशिष्टशक्तकरोतिधातुप्रतिपादितार्थकत्वात्
पाकत्वविशिष्टशक्तपाकपदप्रतिपादितार्थकपचधातुवत् । यद्यधर्मविशिष्टश-

पश्यता सङ्केतो ग्राह्यः । कथं तयोरेव सङ्केतग्रहः । अन्य-
योऽर्थवहारादिति चेन्न । अनवस्थापत्तेः । अनादित्वादि-
यमिष्टैवेति चेन्न । सर्गादौ तदसत्त्वात् । प्रलये माना-

क्तप्रतिपादितार्थकम् भवति तत्तद्वर्गविशिष्टे शक्तं भवतीति सामान्यमुखो
व्याप्तिश्चाभिमतः । इह सहकारतरो मधुरपिकोरोतीत्यत्र सहकारतरु
रूपप्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण पिकपदं कोकिले शक्तिमितिप्रसिद्धपदसमभि-
व्याहारेण शक्तिग्रह इति ध्येयं । ननु कोशस्य शक्तिग्राहकत्वे "गुणे शुक्लादयः
पुंसिगुणिलिङ्गास्तु तद्वतो"त्यनेन शुक्लादिपदानां गुणगुणविशिष्टे च शक्तिप्रति-
पादनाद्गुणविशिष्टेपि शक्तिः स्यादिति चेन्न । (अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थं तथा
शुक्लादिपदानां गुणविशिष्टे लक्षणयैवोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्यते । अम-
ति बाधके एव कोशस्य शक्तिग्राहकत्वात् । अतएव व्याकरणेनाख्यातस्य
कर्त्तार शक्तिप्रतिपादनेपि लाघवात्कृतावेव शक्तिरिति वक्ष्यते इति दिक्-
तयोः । प्रयोज्यप्रयोजकद्वयोः । पश्यता । बालेन । अन्ययोः । स्वपूर्वकालिक-
प्रयोज्यप्रयोजकद्वयोः । अनवस्थिति । तयोऽर्थवहाराप्यन्यव्यवहारपूर्वक
एवेत्यनवस्थापत्तिरित्यर्थः । इयं । अनवस्था । बीजां कुरवत् अनाद्यनवस्था
न दोषाय प्रामाणिकत्वादिति भावः । तदसम्भवादिति । तन्नाद्योत्पन्नबाल
स्य स्वपूर्वकालिकप्रयोज्यप्रयोजकद्वयव्यवहारदर्शनाच्छक्तियहासम्भवादित्य-
र्थः । ननु संसारस्यानादित्वात्खण्डप्रलयाद्यभावेन सर्गाद्यकालाभावात्कथं
तदभाव इत्याशङ्कते । प्रलयइति । खण्डप्रलयइत्यर्थः । कार्यद्रव्येति । सृष्टिकाल
वारणाय कार्यद्रव्यानधिकरणेति । कालिकसम्बन्धेन चाधिकरणत्वम् बो-
धाय । कार्याधिकरणेत्युक्तावसम्भ-ः । खण्डप्रलयेपि परमाण्वादौ रूपसत्त्वादतः
कार्यद्रव्येति । द्रव्यानधिकरणेत्युक्तावपि तथापरमाण्वादौ सत्त्वादतः कार्य-
ति । कार्यद्रव्यानधिकरणेत्युक्तौ महाप्रलयेऽतिव्याप्तिः । अतः कार्याधिकरणे-
ति । कार्यत्वं चात्र ध्वंसप्रतियोगित्वम् । तेन महाप्रलये ध्वंसरूपकार्याधि-
करणत्वेपि नातिव्याप्तिः । अभावातिरिक्तकार्यपरं कार्यपदं सामान्यपदस्य
विशेषपरत्वादित्यपि कश्चित् । महाप्रलयस्य चरमदुःखध्वंसादिरूपसथा
प्रतियोगितासम्बन्धेन कार्याधिकरणत्वात् कालेति कालिकसम्बन्धेनाधि-
करणत्वाभिप्रायकं । भिन्नकालोनयानां धाराधैयभाव इति भावः । वस्तुतस्तु
शब्दादिरूपकार्याधिकरणत्वाद्गगनेऽतिव्याप्तिरतः कालेति । आगमेति ।

“धातायथापूर्वमकल्पयदिति”वेदसिद्धत्वादित्यर्थः । तथाच संसारस्य प्रवाहो

भावात्सर्गादिरेवासिद्धेदिति चेन्न । कार्यद्रव्यानधिकरणत्वा-
र्थाधिकरणकालस्य खण्डप्रलयतया प्रसिद्धस्यागमसिद्धत्वात्
ततस्तद्रव्यवहरति।उच्यते सर्गादौ भगवानीश्वरः शरीरद्वयं प-
रिचृज्य तथा व्यवहाराद्बालः पूर्ववत् संकेतं गृह्णातीति कि-
मनुपपन्नम् । ईश्वरे एव किं मानमिति चेत् । सर्गादौ व्यवहा-
रान्यथानुपपत्तिरेव । ननु पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वान्मन्वादय एव
व्यवहारप्रवृत्तिहेतवः सन्त्विति चेन्न । तेषां सर्वज्ञत्वे माना-
भावात् । व्यवहारान्यथानुपपत्तिरेव मानमिति चेन्न । पूर्वसर्गव्य-
वहारस्यैव मध्यनुपपत्तेः । तत्राप्यन्य एव कल्प्यतामिति चेन्न ।

पुनादित्वं नत्वनादिमेवेति भावः ॥ कालकपालान्याहृतिघटप्रागभावः का-
र्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिरभावत्वात् गगनहृतिघटात्यन्ताभाववत्
पण धर्मतावलाच्च घटप्रागभावे ईदृशकालहृत्तित्वं सिद्धत्वात् खण्डप्रलयहृत्ति-
त्वमादाय पर्यवस्यतीत्यनुमानमपि तत्साधकं बोध्यं ॥ शरीरद्वयं । प्रयो-
ज्यप्रयोजकद्वयशरीरद्वयं । तथा । पूर्ववत्संकेतं । घटपटादिपदसंकेतं । नन्वेवं
संभवतीश्वरे मानसत्त्वे तदेव तु नेत्याशङ्कते ॥ ईश्वरएवेति । व्यवहारइ-
ति । शक्तिग्राहकाभावाच्छक्त्यग्रहे घटादिगोचरप्रवृत्त्यनुपपत्तिरेवेश्वरे मा-
नमित्यर्थः ॥ यद्यप्यर्थापत्तेर्नास्मन्मतेप्रमाणान्तरत्वं तथापि सर्गाद्यकाली-
नशक्तिग्रहः प्रयोज्यप्रयोजकद्वयव्यवहारप्रयोज्यः प्रयोज्यप्रयोजकद्वयव्य-
वहारान्वाप्रयोज्यत्वेसति प्रयोज्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा गगनादीतिव्य-
तिरेक्यनुमानमेव तदानीमन्यद्व्यासंभवादीश्वरसाधकमिति हृदयं ॥ म-
न्वादयइति ॥ तथाच नेश्वरसिद्धिरिति भावः ॥ यद्यप्येतावतापि सं-
केतपट्टानुपपत्तिस्तथापीश्वरोपि प्रसङ्गात्साध्यत इति भावः । तेषामिति ॥
कपिलमन्वादीनां सर्वज्ञत्वे भवतु व्यवहारहेतुत्वं परंतु तेषां तत्त्वं एववि-
नाश इति भावः ॥ ननु व्यवहारान्यथानुपपत्तिर्भवत्यते ईश्वरइव मन्मते-
पि तेषु सर्वज्ञत्वं मानं स्यात् धर्मिकल्पनातो धर्मिकल्पनाया लघीयस्त्वचेत्या-
ह । व्यवहारेति ॥ एवमपि । पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञमन्वादिसौकारेपि । अनुपपत्ते-

प्रतिसर्गभूयसां तथाकल्पनायां गौरवात् । अस्त्येक एव म-
लमिति चे स एवास्माकमीश्वर इति दिक् । स्यादेतत् यदि
शक्तिग्रहः सहकारी तदा घटशब्दात्पटप्रत्ययः किं न स्यात्
अस्ति च तस्य शक्तिग्रहो घटे । अथ यः शब्दो यच्च गृहीत-
शक्तिकः स तदर्थं प्रत्यावयतीति चेत्तर्हि काश्यां गौरवमिति
वाक्याद्देशान्तरीयस्य गोः प्रत्ययो न स्यात् नहि तस्य काश्यां
स्थितायां गवि शक्तिग्रहोऽस्ति तस्याप्यप्रतीतिः । अथ मौ-

रिति । पूर्वसर्गात् पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वकः कश्चिद्यदि स्यात्तदा ततो व्यवहारप्रव-
र्त्तनां तत्रस्थात् स एव तु नास्तीति भावः ॥ तत्रापि । पूर्वसर्गेऽपि । अन्यएवेति ।
स्वपूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वकः अन्यएवेत्यर्थः ॥ तथाभावेति । व्यवहारप्रवर्त्तकत्वं ननु
सर्वदा सर्वज्ञादि शाली एकोमनुरेव सर्वज्ञमूलमित्याशङ्कते । अस्त्येकएवेति ॥
सार्वज्ञादिज्ञालीमनुत्वे न भवदभिमत इत्यर्थः ॥ तथाच नाभ्येव भेदो न
तु नामवतीति भावः । दिगिति ॥ खोपादानगोचरजगत्परोक्षज्ञानचिकी-
र्षास्तत्त्वज्ञानानि सकर्तृकाणि कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानमपीश्वरसाधकम-
वश्यं ॥ ननु शाब्दबोधे शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि घटपदं घटे शक्तमिति शक्ति-
ज्ञानकाले घटशब्दबोधापत्तिः । नच तदा घटशब्दबोधोत्पत्त्या शाब्दत्वाव-
च्छिन्नं जायतएव पटशाब्दत्वावच्छिन्नस्य चापादकाभाव एवेति वाच्यं ॥
योग्यताज्ञानादेरेव तदवच्छिन्नापादकत्वादित्याशङ्कते ॥ स्यादेतदिति । ननु त-
दर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वकज्ञानाभोक्ता-
पत्तिरित्याशङ्कते । अथेति ॥ तस्य । देशान्तरस्थपुंसः ॥ तस्या एव । काशीष्क-
गोरेव ॥ अप्रतीतिरिति । असन्निकृष्टत्वादिति भावः । गोः काशीर्हस्तिरिति
वाक्यजन्यशाब्दबोधे काशीस्थगोरेव विशेष्य एव च देशान्तरीयपुंसः तादृ-
शगौरमन्निकृष्टत्वेन तत्र शक्तेरग्रहात् शाब्दबोधानुपपत्तिरिति । तद्विशेष्य-
कशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्विशेष्यकशक्तिग्रहत्वेन कारणता दुर्वचेति शाब्द-
त्वशक्तिज्ञानत्वाभ्यामेव कार्यकारणभावो वाच्यः योग्यतावलाघाटहीतश-
क्तिकव्यक्तेरपि भानमुपेयम् एवं च घटपदात्पटशब्दबोधापत्तिर्जायते

भांसकाः गवादिपटानां गोत्वे एव शक्तिः कथं तर्हि व्यक्ति-
लाभ इति चेत् । तदाक्षेपादित्याहुः । ननु कोयमाक्षेपः त-
स्यार्थापत्तिरेवाक्षेपः गोत्वं हि स्वाश्रयं विनाऽनुपपन्नं त-
माक्षिपतीति भट्टाः । तच्च अनुपपत्तिज्ञानमन्तराणां गौर-

वित्यनुपपत्त्या शाब्दप्रमितिरनुमित्यन्तर्गतैव एवं च घटपदान् पटशा-
ब्दबोधापत्तिः ॥ तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानादेरभावादित्याखण्ड लभावा-
द्योऽवश्यः ॥ अथ । शाब्दत्वशक्तिज्ञानत्वाभ्यां कार्यकारणभावविचारे ।
गोत्वएवेति । गोत्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारे आवश्यकत्वाच्चागृहीतविशेषण-
न्यायेन गोत्वे एव शक्तिः विशिष्टे शक्तिस्वीकारमपेक्ष्य विशेषणे शक्तिस्वी-
कारे लाघवात् ॥ तदिदमुक्तं (“विशेष्यं नाभिधागच्छेत्स्वीणशक्तिर्विशेषणे”)
इति । कथं तर्हीति ॥ व्यक्तेरशक्यत्वं इत्यर्थः । लाभो । बोधविषयता ।
अशक्यस्यापि शाब्दबोधविषयत्वोपगमे पटादेरपि बोधापत्तिरिति भावः
नक्षेपोऽनुमानं तच्च न संभवति पक्षसाध्यहेतुप्रयोगासंभवात् तथाहि
इयंगौर्गोत्वादिति तावदनुमानं संभवति शाब्दात्पक्षाज्ञानात् नापि गोत्वं
गवाश्रितं गोत्वादिति पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येन सिद्धसाधनात् । अथ गोत्वं
व्यक्त्याश्रितं जातित्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मतावलाद् गोत्वाश्रयव्यक्तिसि-
द्धिरिति चेन्न ॥ जातित्वादेर्लिङ्गस्य पदादनुपस्थितेः । श्रयादिप्रतिसंघा-
नमन्तरापि व्यक्तिबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति कथमाक्षेपाद् व्यक्तिलाभ इ-
त्याशङ्कते । ननु कोयमिति ॥ समाधत्ते । तस्येति । गवादिधर्मिण इत्यर्थः ॥
अर्थापत्तिमेवाह ॥ गोत्वं हीति । अनुपपन्नमिति ॥ आनयनाद्यन्वयेऽनुपप-
न्नमित्यर्थः ॥ तं । स्वाश्रयम् । आक्षिपतीति ॥ अनुपपत्तिज्ञानजन्यार्थाप-
त्त्यात्मकज्ञाने व्याख्यादिज्ञानस्यानुपपत्तिरित्याहुः अतएव शतवर्षजीविनो गृहे-
ऽभावः बहिः सत्त्वं विनाऽनुपपन्न इत्यनुपपत्तिज्ञानादधिकरणेनापि शतवर्ष-
जीविनो गृहाभावेन बहिः सत्त्वसिद्धिरिति भावः ॥ तथाच गोशब्दाद्गोत्वस्य
शाब्दबोधः व्यक्तेस्त्वनुमिति विषयत्वमर्थापत्तिविषयत्वं वा ननु शाब्दबोधे
तस्याः प्रवेशः भट्टमते पदापस्थिता एव शाब्दबोधे भांसते यथा गामानये-
त्यादौ पदानुपस्थिता एव वा ॥ पश्यतः स्वेतैरुपपन्नेषां शब्द च पश्यतः

स्तीति वाक्याज्ञोत्वविशिष्टव्यक्तिप्रतीतिः । तस्मात्समानवित्तिवेद्य-
त्वमात्रे प इति गुरवः । यावती हिर्जातिधीर्व्यक्तिं विषयीकरो-

खुरविच्छेपशब्दं च शब्दोऽश्वोधावतीति धीरित्यत्र पदानुपस्थितानामे-
व शाब्दबोधविषयता तत्र शाब्दयामीत्यनुभवात् ननु केचित्पदापस्थिताः
पदानुपस्थिता इति (अर्द्धजरतीयन्यायस्य) भट्टैरनङ्गीकारात् । नच गौरिति-
पदात् युगपदेव जातिव्यक्त्योः प्रतीतिर्व्याहृत्येत एवं गोपदाद् गोत्वधीस्त-
तोऽनुपपत्तिज्ञानं ततश्च व्यक्तिधीरिति ज्ञानधाराकल्पनंचेति गौरवमिति वा-
च्यं ॥ गोपदस्य जातिमात्रवाचकत्वे सिद्धे युगपत्प्रतीतिरप्रसिद्धेः ज्ञानधारा-
कल्पनस्य च फलमुख्यगौरवत्वेनादोषत्वात् यथा पक्षतीत्यत्र कृतिमात्रशक्ता-
ख्यातेन कृतिमात्रप्रतीतिः कर्तृर्लाभस्वाक्षेपादितः अन्यथा सकर्तृकक्रि-
याया एवावगतस्तत्रापि कर्तरि शक्तिः प्रसज्येत । अन्यलभ्यत्वात्तत्र न श-
क्तिरिति चेत् । अत्रापि तुल्यत्वादिति ध्येयम् ॥ अनुपपत्तीति ॥ गामान्ये-
त्यादौ गोत्वस्थानयनेऽन्वयानुपपत्त्या व्यक्तेराक्षेपसम्भवेपि गौरस्तीत्यत्र गो-
त्वस्यास्तित्वेऽन्वयसम्भवेनानुपपत्तिज्ञानस्यैवासम्भावितया न तेन व्यक्तेर्लाभस-
म्भव इत्यर्थः न त्वंनुपपत्तिज्ञानं विनापि व्यक्तिभानस्यानुभवंकतया तदनुप-
पत्तेरित्यर्थः ॥ तथासति पक्षतीत्यत्रापि आरव्यातस्य कर्तरि शक्त्यापत्तेः अ-
नुभवस्य तुल्यत्वात् अतएव गामानयेति विहाय गौरस्तीत्येवोक्तमिति ॥ चि-
न्तामणिकृतस्तु व्यक्तेरपदार्थत्वे सुवर्थसंख्यादीनां तत्रान्वयासम्भवः सुवृ-
भक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियतत्वात् तिङर्थसंख्यादीनां कर्त्त-
र्येवान्वयात्सुपुल्लनिवेशः ॥ जाताविव शक्तिस्वीकारेपि पश्चादिपदे उपाधिवि-
शिष्टव्यक्तौ तैरपि शक्तिस्वीकारेण तत्रैव तन्नियमावधारणात् । नच प्रकृति-
पदतात्पर्यविषयएव तदन्वय इति नियमः ॥ लक्षणोच्छेदापत्तेः । गौरवाच्च ॥
ननु पक्षतीत्यत्र यथाक्षेपलभ्येन कर्त्तासंख्यान्वयः तथाक्षेपलभ्यव्यक्त्यापि त-
दन्वयः स्यात् तादृशनियमस्य च तत्रैवात्रापि सङ्कोचादिति चेन्न । तत्रापि
चैत्र इति पदमध्याहृत्यैवान्वयबोधस्वीकारात् तदिदमुक्तम् ॥ अयमेव ह्या-
क्षेपो यत्रयमान्तपदोपस्थाप्यत्वं नामिति ॥ असंकोचेनोपपत्तौ व्युत्पत्तिसंको-
चे मानाभावाच्च ॥ नञ्कोचसंकोच इत्यन्यत्रापि सः व्युत्पत्तिमात्रोच्छेदा-
पत्तेरिति ॥ यत् गोपदस्य गोत्वे शक्तिर्व्यक्तौ लक्षणेति मण्डनमिश्राः ॥ त-

तीति व्यक्तेर्लाभः । इदमेवकथमिति चेत् जातिभानसामग्र्या
एव तद्वबोधकत्वमिति गृहाण । यद्वा जातिशक्तिरेव व्यक्त्यो-

दुक्तं “जातावस्तित्वनास्तित्वे नहि कश्चिद्विचक्ष्यति । नित्यत्वात्तत्त्वमाणाया
व्यक्तेस्तेहि विशेषणे” इति ॥ अस्तित्वनास्तित्वे उत्पत्तिविनाशौ गौरव्यत्वा
गौरनष्टा इत्यादौ गोत्वस्य नित्यत्वेनोत्पादविनाशयोरसम्भवाद् व्यक्तौ लक्षणा
तात्पर्यज्ञानसत्त्वे गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्रेव युगपद्विचक्षयविरोधे
मानाभावादिति ॥ तत्र (शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति) यथा
गङ्गायां घोषइत्यत्र तीरत्वेन ज्ञाते तीरे । नञ्च (व्यक्तेर्गोत्वातिरिक्तेन सा-
क्षादिमत्त्वेन) ज्ञाने च तेनैव शाब्दबोधापत्तिः लक्ष्यतावच्छेदकरूपेणैव
लक्ष्यस्य भाननियमात् ॥ किंच । जातिमात्रेशक्तिर्व्यक्तौ लक्षणेति तदा स्या-
द्यदि जातिमात्रे मुख्यप्रयोगः । नचैवं किंच । गां पश्य गौरस्तीत्यादौ मुख्या-
र्थान्वयानुपपत्त्यभावेन लक्षणायां मानाभावाद् व्यक्तिबोधानुपपत्तिश्चेति ध्येयं ।
तस्मादिति ॥ अन्यविधाक्षेपस्य दुर्वचत्वादित्यर्थः ॥ समानेति ॥ एकज्ञानवि-
षयत्वमेवेत्यर्थः । इदमेव विशदयति ॥ यावतीहीति । व्यक्तिप्रत्यक्षं विना जाति
प्रत्यक्षस्याभावेन तत्रैव तन्नियमावधारणादित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षस्थले संयुक्तस-
मवायादिरूपजातिप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे संयोगादिरूपव्यक्तिभासकस्य सत्त्वा-
दस्तु तथा शाब्दे तु कथमेवमित्याशङ्कते ॥ इदमेवेति । समानवित्तिवेद्य-
त्वमेवेत्यर्थः ॥ जातिभानेति ॥ जातिविषयकशाब्दबोधे जातिशक्तिज्ञानस्य
हेतुतया तद्वलाज्जातिशाब्दबोधे जायमाने व्यक्तिरपि भासते तत्पदशक्यवि-
षयकशाब्दबोधे तत्पदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादित्यर्थः । इदं तु
गुरुमते कुब्जशक्तिस्वीकारे बोध्यं । तथाहि तन्मते जातौ व्यक्तौ च शक्तिः
परंतु जातिविषयकशक्तिज्ञानमेव जातिविशिष्टव्यक्तिविषयकशाब्दबोधे का-
रणं व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपतुपयुज्यते ॥ नच जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधे
व्यक्तिशक्तिज्ञानमेव कारणं जातिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते इत्येव किं न
स्यादिति वाच्यं ॥ तथासति देशान्तरस्थगोविशेष्यकशक्तिज्ञानाभावेन तद्वो-
धानापत्तेः एवं च घटादिबोधापत्तिरपि न तत्पदशक्यविषयकशाब्दबोध-
मिति तत्पदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वादिति कुब्जशक्तिवादिस-
तनिष्कर्षः ॥ ननु कुब्जशक्तिवादिसते व्यक्तिशक्तिज्ञानस्याहेतुतया तस्वीकारे

धयति । नचान्यशब्दशक्त्या अन्यबोधनेऽतिप्रसङ्गः गोत्वशक्तं
पदं गोत्वविशिष्टं बोधयतीत्यनतिप्रसङ्गात् अन्यथानुपपत्त्या

प्रयोजनाभावः । नच तथासतिजातिविषयकशब्दत्वमेव जातिशक्तिज्ञानस्य
कार्यतावच्छेदकं योग्यताबलाच्च व्यक्तिरपि भासतइत्येवोपेयं तथाच घटादे-
रपि भानापत्तिः अशक्यत्वाविशेषात् मन्मते च तत्पदशक्यविषयकशब्दत्व-
स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वेऽनुपपत्त्यभावादिति वाच्यं ॥ जातिप्रकारकव्यक्तिविशे-
ष्यकशब्दबोधं प्रति जातिविषयकज्ञानत्वेन कारणत्वे क्षतिविरहादित्यस्य
कुलशक्तिवादिमतेनेत्यत आह ॥ यद्वेति ॥ तथाचेष्टापत्तिः कुलशक्तिवादस्वे-
कदेशिमतेनेति न तदस्वीकारे तेषां सिद्धान्तविरोध इति भावः ॥ जातिशक्ति-
रेवेत्येवकारेण व्यक्तौ कुलशक्तिः स्वरूपसदुपयोगित्वव्यवच्छेदः ॥ अन्यशक्त्या ।
जातिशक्त्या । अन्यबोधने । तत्पदशक्यव्यक्तिबोधने । अतिप्रसङ्गः । घटादिबोधन
प्रसङ्गः । तत्पदशक्यत्वाविशेषात् । मन्मते च व्यक्तेरपि तत्पदशक्यतया न व्य-
क्तिबोधने कापि क्षतिरिति भावः । उत्तरयति ॥ गोत्वशक्तमिति ॥ गोत्वप्रका-
रकगोविशेष्यकशब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन कारणतया न घटादि-
बोधापत्तिरित्यर्थः । ननु गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशब्दबोधं प्रत्येव गोत्व-
शक्तिज्ञानस्य कारणत्वमुपेयते नतु घटत्वविशिष्टशब्दबोधं प्रतीत्यत्र विनिग-
मकाभावः अशक्यत्वाविशेषादित्यत आह । अन्यथानुपपत्त्येति ॥ गोपदाज्ञोत्व-
विशिष्टस्यैव बोधो नतु घटत्वादिविशिष्टस्येति फलानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ तथैव ।
गोत्वविशिष्टशब्दबोधं प्रत्येव । कल्पनात् । गोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्प-
नात् । एवकारेण घटादिशब्दबोधं प्रति तु न तथा हेतुत्वकल्पनं फलाभा-
वादिति सूचितम् ॥ अथवा पूर्वोक्तकुलशक्तिवादिमतेऽस्वरसं प्रकाशयति ॥ अ-
न्यथेति । अन्यथा । कुलशक्तिं स्वीकृत्य व्यक्तिबोधोपपादने ॥ अनुपपत्त्या । उ-
पपत्त्यभावेन ॥ व्यक्तौ कुलशक्तिस्वीकारेप्रयोजनविरहेण तन्मते प्रमाणाभावेने-
ति यावत् । तथैव । गोत्वविशिष्टबोधं प्रत्येव । कल्पनात् । गोत्वशक्तिज्ञानस्य
हेतुत्वकल्पनादित्यर्थ इति ॥ वस्तुतस्तु जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभा-
सकत्वादिति अग्रे च जातिशक्तिरेव व्यक्तिबोधिकेति ग्रन्थपर्यालोचनया कुल-
शक्तिवादमादाय यद्वा पूर्वग्रन्थसंगमने गोत्वपदस्य व्यक्तौ शक्त्यभावेन तथा
सतीत्यग्रिमदूषणदानस्य यद्वा पूर्वकल्पेऽसम्भवितया नैवं व्याख्येयं । नच

तथैव कल्पनादिति । तदपरे न ज्ञमन्ते । तथासति गोत्वमस्ती-

यद्वेति निष्कृष्टमते एव तथासतीति दूषणदानमिति वाच्यं । संदर्भाशङ्केरप-
रिहारात् । किंत्वन्यथैव । तथाहि ॥ जातिभानेति ॥ जातिशब्दत्वमेव
जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं जातिभाने च जायमाने व्यक्त्यविषयकस्य
तस्याभावाद्वाक्तिरपि भासते यद्येन विना न भासते तद्वोधकस्य तद्वोधक-
त्वनियमात् जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिबोधोपपादयकत्वादित्यर्थः । ननु
जातिविषयतां विनापि व्यक्तिप्रत्यक्षोदयाज्जातिभासकसामग्र्यतिरिक्ता व्य-
क्तिभासकसामग्र्यावश्यमुपेया । नच शब्दस्थले तथानियमः तथापि जा-
तिभासकसामग्र्याव्यक्तिबोधोपपादयकत्वे ततो घटादेरपि कुतो न बोधः ।
नच व्यक्तिबोधे समानवित्तियेयत्वमेव नियामकमिति वाच्यं । नहि व्यक्ति-
बोधे समानवित्तियेयत्वेन कारणता तथाच व्यक्तिविषयतायाः कारणनि-
यम्यत्वावश्यकत्वे व्यक्तिशक्तिज्ञानमेव कारणं स्यादित्यस्वरसादाह ॥ यद्वेति ॥
जातिशक्तिरेवेत्येवकारेण व्यक्तिशक्तिव्यवच्छेदः ॥ तथाच व्यक्तिविषय-
ताया जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटौ निवेशाच्च तस्याः कारणानि-
यम्यत्वमिति भावः ॥ गोत्वशक्तिज्ञानस्य घटबोधं प्रत्येव हेतुत्वमास्तामि-
त्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ गोपदाज्ञोरेव बोधो नतु घटादेरतो गोशब्दं प्रत्येव
हेतुत्वकल्पनादित्यर्थः ॥ ननु व्यक्तिशक्तिरेव जातिविशिष्टबोधिकेत्येव किं न स्यात्
भवन्मते तत्पदशक्यताया व्यक्तेरिव मन्मतेपि जातेर्भाने बाधका-
भावादित्यत आह ॥ अन्यथेति । अथवा ननु तत्पदशक्यबोधनेऽतिप्रसङ्गाज्जा-
तिविशिष्टशक्तिरेव व्यक्तिबोधिकेत्येवास्तामित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ व्यक्ति-
शक्तिज्ञानस्य कारणत्वे देशान्तरस्थगोबोधानुपपत्त्या जातिशक्तिज्ञानत्वेनैव
हेतुत्वकल्पनादिति ध्येयं ॥ तथासतीति । जातावेव शक्तिस्वीकारेण गोत्व-
विशिष्टविषयकशब्दं प्रति गोत्वविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्वीकारे इ-
त्यर्थः ॥ गोत्वमस्तीति । गोत्वपदस्यापि गोत्वशक्तत्वेन गोपदगोत्वपदयोर-
विशेषात् गोत्वविशिष्टशब्दबोधोपत्तिरित्यर्थः ॥ नच गोत्वं गोपदशक्यमि-
ति निर्धर्मितावच्छेदककं गोपदशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टशब्दबोधे हेतुः ।
गोत्वत्वधर्मितावच्छेदककं गोत्वपदशक्तिज्ञानं गोत्वत्वरूपेण गोत्वशब्दबो-
धे हेतुरिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं ॥ गोत्वं न गोपदशक्यमिति बाधका-

लेपि निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानसम्भवेन गोत्वविशिष्टशाब्दबोधापत्तिरिति गोत्वत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् ॥ एवं च गोत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वावश्यकतया तदपेक्ष्य गोत्वजातेरेव तथात्वमुचितमित्यपि साधवमवसेयम् ॥ अथ गोत्वे निरवच्छिन्नैव शक्तिः गोपदं गौरित्याकारकं शक्तिसम्बन्धेन स्वरूपतः गोत्वप्रकारकगोपदत्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टशाब्दबोधहेतुरिति न बाधकाले शाब्दबोधापत्तिः गोत्वपदं गोत्ववदिति गोत्वप्रकारकगोपदत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वेन रूपेण गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानं च गोत्वशाब्दबोधे हेतुरिति न गोत्वमस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टबोधापत्तिरिति चेन्न । तथापि गोपदात्कदाचित्समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः कदाचित्कालिकादिसम्बन्धेन तद्विशिष्टबोध इति नियमानुपपत्तिः । गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात् असम्भवे समवायेन गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति समवायेन गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेनानुपपत्त्यभावात् । नच तात्पर्यज्ञाननियमात्तथानियमः । तथासति जातावपि शक्तिस्वीकारे प्रयोजनविरहात् । एवं गोत्वं गोपदशक्यमित्याकारकस्यैव शक्तिज्ञानस्य तैर्हेतुत्वोपगमेन तत्त्विद्वान्तभङ्गाच्चेति । एवमुपाधिप्रवृत्तिनिमित्तस्थले तैरप्युपाधिविशिष्टे शक्तिस्वीकारात् यथा पशुपदस्य लोमवस्त्रांगुलविशिष्टे शक्तिस्तथा जातिविशिष्टेऽपि अनुभवस्य तुल्यत्वात् । नच जातेर्व्यक्तिवित्तिवेद्यत्वनियमाद्वाक्तेर्लाभः उपाधौ तु तादृशानियमाभावाद्वाक्तेर्बोधार्थमुपाधिविशिष्टे शक्तिरिति वाच्यम् ॥ नहि नियमबलादेव व्यक्तेर्लाभं उपाधौ तु तादृशकारणनियम्यत्वात्कार्यस्य तथाच जातिविशिष्टबोधे जातिशक्तिज्ञानस्य कारणत्ववदुपाधिविशिष्टबोधे उपाधिशक्तिज्ञानस्यापि कारणत्वस्य सुवचत्वात् इति दिक् । कुलशक्तिवादिनस्तु जातौ च व्यक्तौ च शक्तिः परन्तु जातिविषयकत्वेनैव ज्ञाता शक्तिर्व्यक्तिविषयकशाब्दबोधे कारणं व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते नचैवं व्यक्तिशक्तिस्वीकारवैयर्थ्यमिति वाच्यं तत्पदाशक्यस्यापि भाने घटादेरपि भानप्रसङ्गेन व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तथाच गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधं प्रतिगोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकं शक्तिज्ञानं हेतुः न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकं गोत्वमस्तीत्यादौ तु तादृशगोत्वप्रका-

त्यतोपि गोत्वविशिष्टप्रत्ययापत्तेः तस्माद्गोत्वविशिष्ट एव शक्तिः नचोक्तदोषः गोत्वसामान्यस्वरूपज्ञानया सकलस्य गोरुपस्थितौ

रकशक्तिज्ञानाभावाच्च गोत्वविशिष्टबोधापत्तिरित्याहुः ॥ तदसत् ॥ गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकस्य गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे गोत्वविषयकत्वस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशे गौरवात् । अथ मास्तु गोत्वविषयकत्वनिवेशः तथापि गोपदशक्तिमती गौरिति गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति हेतुता । नचैवमत्रिवादइति वाच्यं । व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटौ निवेशइत्येव तन्मत्तमिष्कर्षात् देशान्तरस्थगोबोधानुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावासंभवेन साधवेन च समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावोपगमादिति चेन्न । व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिवेशे व्यक्तौ शक्तिस्वीकारवैयर्थ्यात् ॥ नच तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वासंभवः व्यक्तौ शक्त्यभावेन शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेरिति वाच्यं ॥ शक्तिर्नस्वरूपमती शाब्दहेतुः अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोदयात् किंतु ज्ञाता तथाच यदं शक्तिज्ञानहेतुस्तुदेव शक्यमिति जातिवद्व्यक्तिवैशिष्ट्यं च शक्यमेव अन्यथा व्यक्तावेव शक्तिः शक्तिज्ञाने च जातेरपि प्रकारत्वात् समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभाव इति जातावपि शक्तिरुद्देश्ये त । नच यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानं हेतुत्वादवावश्यं शक्यमिति नियमाज्जातावपि शक्तिरिति वाच्यं । तर्हि यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुता नहैव शक्यमिति नियमेन व्यक्तिविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेव व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यौचित्यादिति दिक् ॥ नैयायिकमतं दर्शयति ॥ तस्मादिति ॥ गोत्वविशिष्ट इति ॥ जातौ व्यक्तौ वैशिष्ट्ये च शक्तिरित्यर्थः ॥ तृतीयोपपत्त्यकरणत्वेकत्वयोरिव जातौ व्यक्तौ-स्था च विशकलिततया शक्तौ गोत्वं व्यक्तिश्चेति बोधप्रसङ्गाच्च गौरिति तथाच वैशिष्ट्येऽपि शक्तिः एवमवयवसंयोगविशेषरूपाकृतौ तद्वैशिष्ट्ये च गोपदशक्तिः गोपदाज्जात्याकृतिविशिष्टस्यैव प्रतीतिः तथाच तदुक्तं ॥ “जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति, ॥ एकशक्तिसूचनाय पदार्थ इत्येकवचनं ॥ ननु तत्प्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यायातं तच्च काशीख्यायां गवि शक्त्यग्रहाद् बोधानापत्तिरूपवा

सर्वत्रैव गवि शक्तिग्रहसम्भवात् अस्तु वा एकत्रैव गवि शक्ति-
ग्रहः । नचान्यगोबोधानापत्तिः अन्यशक्तिग्रहादन्यव्यक्तिबो-
धनेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यं । गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहो गोत्वविशि-
ष्टप्रत्यायक इत्येवमनतिप्रसङ्गादिति संप्रदायविदः ॥ न तथास्तु
गव्येव शक्तिर्न तु गोत्वेऽपि गौरवात् । नचैवं गोत्वप्रत्ययानाप्र-
त्तिः गोत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य गोत्वविशिष्टप्रत्यायकत्वादिति

धकप्रस्तुतिर्भाष्यकति ॥ नचेति ॥ उक्तदोषः । शक्तिग्रहाविषयभूतव्यक्तिबो-
धानापत्तिरूपदोषः ॥ समाधत्ते ॥ गोत्वेति ॥ तथाच सर्वत्रापि शक्तिप्र-
हाच्छक्तिग्रहाविषयकव्यक्तेरलीकतया न तद्बोधानुपपत्तिरिति भावः ॥
सामान्यलक्षणानङ्गीकारेऽप्याह ॥ अस्तुवेति ॥ एकत्रैव । लौकिकसाक्षात्का-
रविषय एव । अन्यगवोति ॥ शक्तिग्रहाविषयगवोत्यर्थः ॥ ननु योग्यताबला-
च्छक्तिग्रहाविषयकव्यक्तेरपि भाते बाधकाभाव इत्यत आह । अन्येति ॥
अतिप्रसङ्गः ॥ गोपदाद्वटादेरपि बोधापत्तिः ॥ शक्तिग्रहाविषयत्वस्याविशे-
षादिति भावः ॥ प्रत्यायक इति । गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वे-
न हेतुतया न घटादिबोधापत्तिः ॥ पूर्वं तु तत्तद्व्यक्तित्वेनापि गोर्निवेशः ।
इह तु गोत्वेनेव निवेश इति द्रष्टव्यं ॥ ननु एकस्य प्रवाहसंबन्धस्य तीरतीर-
त्वयोरभावाच्छक्यसंबन्धरूपाया लक्षणाया एकस्यालक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्ययो-
रसंभवितया लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टे लक्षणाया अनङ्गीकारेण गङ्गाया-
घोष इत्यादौ स्वतन्त्रतुल्यपित्तस्यापि तीरत्वस्य शाब्दबोधे भानवत् श-
क्यतावच्छेदके शक्यभावेऽपि तादृशकार्यकारणभावबलादेव गोत्वभाननिर्वाहे-
ऽनं तत्र शक्तिकल्पनेनेति संप्रदायसत्तेऽस्वरसं प्रकाशयन्नव्यमतमाह ॥ ग-
व्येति ॥ गौरवात् । केवलव्यक्ती शक्तिस्वीकारेणैवोपपत्तौ जातिविशिष्टव्य-
क्ती शक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः । नचैवमिति । एवं । गोत्वे शक्यस्वीकारे घ-
टादेरपि बोधापत्त्याऽशक्यस्य शाब्दविषयतया गोत्वबोधानापत्तिरित्यर्थः ।
गोत्वेति ॥ गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति गोत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रह-
स्य हेतुत्वेनानतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ गोत्वे एव शक्तिस्वीकारे च गोत्वत्व-
धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस्य हेतुतया गौरवादव्यक्तावेव शक्तिरिति ज्ञेयं ॥

तत्त्वं । स्यादेतत् यदि गोत्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारे गौः शुक्ला इ-
त्यतो गोशुक्लयोरभेदप्रत्ययो न स्यात् तस्यान्वयरूपस्याश-
क्यत्वात् । नच शब्दादशक्यमपि भासतेति प्रसङ्गात् । उच्य-
ते गोशक्तं पदमेव गवान्वयं बोधयति । नचाशक्यबोधने घट-
मपि बोधयेदिति वाच्यं । गोशक्तं पदं गवान्वयबोधजनकं
नच घटो गवान्वयो येनाति प्रसङ्गः स्यात् । भट्टस्तु अन्य-
विशिष्टे शक्तिग्रहादन्येऽपि शक्तिरेवेत्याहुः स्तन्न अन्ययस्या-
न्यलभ्यत्वात् अनन्यत्वस्यस्य च शब्दार्थत्वात् अन्यथा ल-

ननु जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारेण शाब्दे व्यक्तीभानोपपत्तावपि वाक्या-
र्थरूपान्वयस्यापि शाब्दविषयतया तत्रापि शक्तिरास्तां ॥ नचेष्टापत्तिः ॥
"जात्याकृतित्यक्तयः प्रदार्थः, इति अक्षपादोयसूत्रविरोधादिति संप्रदायक-
प्रते शक्यते ॥ स्यादेतदिति ॥ नन्वभेदोपि शक्यएवेत्यत आह ॥ तस्येति ॥
जातिविशिष्टेऽपि शक्तिस्वीकारादिति भावः ॥ ननु योग्यतादिवलात्सोपि
भासत इत्याह । नचेति ॥ अतिप्रसङ्गात् ॥ घटादेरपि बोधप्रसङ्गात् । गोशक्तं ही-
ति । इतरपदेदसमेभिव्याहृतं गोपदमित्यर्थः ॥ गवान्वयेति ॥ नच गौः शुक्ल-
त्वभावेदः सामान्यैवतान्यविधेः संसर्गोभासत इत्यत्र किंनियामकमिति वा-
च्यम् ॥ भेदान्वयबोधे "समानविभक्तिकतत्तत्पदसमभिव्याहाररूपानुपूर्वीज्ञान-
स्य अन्यत्र च तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ॥ पदानां जातावभिधार-
पाशक्तिराक्षेपेण च व्यक्तेर्लाभः अन्यस्य चाक्षेपेण लाभासंभवादशक्यबोध-
ने चातिप्रसङ्गादन्येऽपि शक्तिः इत्थं च जाती अन्ये चाभिधाररूपा शक्तिरि-
ति भट्टमतं दर्शयति ॥ भट्टास्त्विति ॥ अन्यविशिष्टे शक्तिग्रहात् । अ-
भिधाररूपशक्तिग्रहात् ॥ अन्येऽपि । वाक्यार्थरूपेऽन्येऽपि ॥ शक्तिरेव । अभि-
धाररूपा शक्तिरेव । अन्यस्येति । गौः शुक्ल इत्यत्र वाक्यार्थरूपान्वयस्येत्यर्थः
अन्यलभ्यत्वात् । अन्यविषयकशाब्दबोधे तत्तदानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुतया त-
त्तदादेवान्वयभानोपपत्तिरित्यर्थः ॥ अन्यविशिष्टभानार्थं तत्तदानुपूर्वी-
ज्ञानहेतुतायास्तवाप्यावश्यकत्वादिति भावः । नन्वन्यलभ्यत्वेऽपि शक्तौ-
बाधकाभाव इत्यत आह । अन्येति ॥ शब्दार्थत्वात् । शब्दशक्यत्वादित्यर्थः ।

क्षयोच्छेदापत्तिः । प्राभाकरास्तु कार्यान्विते शक्तिः पदाना-
तथाहि प्रयोजकवाक्यं श्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिसुपक्ष-
भमानो बालस्तत्प्रयोजकतया कार्यताविशिष्टज्ञानमनुमिनो-
ति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वावधारणा

ननु शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमादन्यलभ्यत्वेऽपि तत्र शक्तिराव-
श्यकीत्यत आह ॥ अन्यथेति । अन्यथा । शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति
नियमात्तत्र शक्तिकल्पने लक्षणे तालक्षणया तीरबोधोपपत्तिरित्यन्यलभ्यत्वात्तत्र
न शक्तिः शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमे तु तीरेऽपि गङ्गापदशक्यत्वप्रसङ्गे न लक्ष-
णोच्छेदापत्तेरित्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणम् अन्वितेशक्तिस्त्रीकारेऽन्वितत्वेन पदार्थो-
पस्थितिः अन्वयप्रकारकशाब्दबोधश्च स्यात् न त्वेतदनुभवसिद्धं । ननु अन्विते श-
क्तिः स्वरूपसत्पुपयुज्यते न तु ज्ञाता जातौ तु ज्ञातैवोपयुज्यत इति तन्मतनिष्कर्ष-
ति चेन्न । यद्विषयकत्वेनैव ज्ञाताशक्तिरनुभवहेतुस्तत्रैव शक्तिरित्यन्वये शक्ति-
स्त्रीकारवैयर्थ्यात् शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमस्य चुल्लं व्यभिचारादि-
ति रङ्गस्य मनुसन्धेयं ॥ कैचित्तु भट्टमते ज्ञातावैवाभिधारुपा शक्तिः अन्वितवि-
षयकशाब्दत्वाच्छिन्नं प्रति घटपदशक्तिज्ञानत्वेन कारणतेति घटपदादावन्विते
आनुभाविका शक्तिः नैयायिकमते आनुपूर्वीज्ञानस्यैवान्वितशाब्दत्वं कार्यता
वच्छेदकं भट्टमते घटपद शक्तिज्ञानस्येति मतमेदः । अन्वयविशिष्टे शक्तिग्र-
हात् । बालेन घटपदादेरानुभाविकशक्तिग्रहात् शक्तिरेव । आनुभावकशक्तिरेव ।
अन्वितविषयकशाब्दत्वं घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः । अन्यलभ्य-
त्वात् अन्वितशाब्दत्वस्यानुपूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकतया तत्कोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः । अनन्यलभ्यस्य च आनुपूर्वीज्ञानादिरूपप्रकरांतरालभ्यस्य चाशब्दार्थत्वात् ।
घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः । तथाचान्वयविशि-
ष्टे शाब्दत्वस्यानुपूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे अन्वयविषयकशाब्दत्व-
स्य घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वे मानाभाव इति भावः । ननु शक्ति-
ज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमात्तथेत्यत
आह ॥ अन्यथेति । तादृशनियममभ्युपेत्य तथा कल्पने । लक्षणेति । तादृशनियमा-
भ्युपगमे तीरविषयताया अपि गङ्गापदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिनिवेशे

तु अतस्तद्वेत्ताकाङ्क्षायासुपस्थितत्वाच्छब्दमेव तथावधारय-
ति अतस्तन्निर्वाहिका शक्तिं कार्यान्विते शब्दत्वावच्छेदेन
कल्पयति तदनु चावापोहापभ्यां घटादिपदे शक्तिं गृह्ण-
न् प्रथमकल्पनानुरोधात् कार्यतान्विते घटादौ शक्तिं क-

तत एव तीरभानोपपत्तेस्तत्र लक्षणास्त्रीकारो व्यर्थः इति हि न स्वरूपसत्पु-
पयुज्यते किंतु ज्ञातैवेति व्याचक्रुः । तत्संदर्भविरोधादुपेक्षणीयं । प्राभाकरास्तु
ति ॥ कार्यान्विते इति । कृतिसाध्यानयनाद्यन्वित इत्यर्थः । तत्प्रयोजकतया । प्रवृ-
त्तिप्रयोजकतया । कार्यताविशिष्टज्ञानमिति । कार्यताकृतिसाध्यतातद्विशिष्टवि-
षयकं ज्ञानमित्यर्थः । अनुमिनोति । प्रयोज्यस्येति शेषः । अयं घटानयनगोचर-
कार्यताविशिष्टज्ञानवान् घटानयनगोचरप्रवृत्तिमत्त्वादित्यनुमानाकारो बोध्यः ।
अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह । स्वप्रवृत्ताविति स्वप्रवृत्तौ । स्वीयस्तेन पानगोचरप्रवृत्तौ ।
तेनाबालेनाकार्यताविशिष्टज्ञानस्याकृतिसाध्यत्वविशिष्टज्ञानस्याहेतुत्वावधारणा
दिति । तथाच कार्यकारणभाव एवानुकूलस्तर्क इति भावः । तद्वेत्ताकाङ्क्षायां ।
कार्यताविशिष्टज्ञानकारणजिज्ञासाय ॥ शब्दमेव । घटमानयेति शब्दमेव । तथा-
कार्यत्वविशिष्टज्ञानहेतुत्वेन । अतन्निर्वाहिका । शब्दे कार्यत्वविशिष्टविषयकज्ञा-
नोपधायकत्वनिर्वाहिका । कार्यान्विते इति । अद्यपि घटानयनगोचरप्रवृत्तौ
घटानयनगोचरकार्यताविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु कार्यान्वितज्ञानत्वेन-
ति कार्यान्विते शक्तौ बीजाभावस्तथापि न केवलं कार्यमिति ज्ञानात्प्रवृत्तिः
किंतु घटानयनं कार्यमिति ज्ञानात् तच्च कार्यताविशिष्टज्ञानं कार्यान्वितज्ञा-
नमेवेति तत्र शक्तिः एवमनाकलितपदविभागस्य घटमानयेति वाक्यस्य का-
र्यताविशिष्टज्ञानजनकत्वं कार्यान्वितशक्त्यैव निर्वहति अन्यथैकपदस्यैव क-
र्यताविशिष्टे शक्तौ इतरपदस्य वैयर्थ्यात् कार्यान्विते शक्तौ सर्वेषामपि का-
र्यताविशिष्टज्ञानजनकत्वं संभवात् कार्यताविशिष्टज्ञानस्य प्रयोजकत्वे च
कार्यान्वितज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वानपायात् कार्यान्वित एव शक्तिः ।
अथ कार्यतावाचकलिङ्गादीनां कार्यान्वितशक्तत्वासंभव इति वाच्यं । सर्वपदा-
नां कार्यान्वयशालिगोचरज्ञानजनकत्वात् तच्च कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपाद-
कतया इतरान्वितकार्यरूपस्वार्थप्रतिपादकतयावेति तथाच कार्यान्वयशा-

ल्ययति ननु केवलघटोदौ आयव्युत्पत्तिविरोधात् इत्यत्र
अत्र कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारो नास्ति तद्वाक्यमर्थ-
वादरूपं मूकमेव व्यवहारस्त्वसंसर्गग्रहात् । ननु सर्वेषां प-
दानां कार्यान्वितवाचकत्वात्तद्वाचकपदसमभिव्याहारो ना-
स्तीत्यसङ्गतम् । असङ्गतं चार्थवादस्याप्रामाण्यमिति चेत् ।

लित्वं कार्यं तद्विधे चाविशिष्टमिति सर्वत्र कार्यान्वितत्वे शक्तिरित्याखण्डला-
र्थः । आवापोद्वापाभ्यां संग्रहत्यागाभ्यां प्रथममिति । शब्दसामान्ये कार्यान्वितश-
क्तिकल्पनानुरोधादित्यर्थः । ननु लाघवात्तथास्त्वित्यत्र आह । आद्यमिति । शब्द-
सामान्ये कार्यान्वितशक्तिकल्पनायाः विरोधापत्तेरित्यर्थः । शब्दसामान्यस्य
कार्यान्वितत्वे शक्तत्वेऽवधृते विधेरिव प्रामाण्यं न त्वर्थवादस्येति दर्शयति । इत्य-
चेति । शब्दसामान्यस्य कार्यान्वितशक्तत्वे चेत्यर्थः । यत्र । भूतले घटो नास्तीत्यादौ ।
कार्यतावाचकमिति । कार्यतावाचकालिङ्गलौटतथ्यप्रत्ययः पञ्चमलकारः कृत्यश्चे-
ति विधिप्रत्ययास्तत्समभिव्याहारो नास्तीत्यर्थः । विध्यसमभिव्याहृतं वैदिक-
वाक्यमर्थवादः । मूकमेवाशब्दबोधानुपधायकमेव । ननु तर्हि प्रवर्तकज्ञानाभा-
वात्प्रत्ययाद्यनुपपत्तिरत आह । व्यवहारस्त्विति । प्रवृत्तिस्त्वित्यर्थः । असंसर्गेति
असंसर्गग्रहाभावात् । बाधाभावादितियावत् । तन्मते सर्वत्र प्रवृत्तिं प्रति विशि-
ष्टज्ञानस्य हेतुत्वान्भ्युपगमादिति भावः । ननु शब्दसामान्यस्यैव कार्यान्वितश-
क्तत्वात्कार्यान्वितशक्तिज्ञानस्यैव शब्दबोधहेतुतया विधेरिव शब्दसामान्य-
स्यैव कार्यतावाचकपदत्वात्कथं सिद्धार्थकार्यवादानामप्रामाण्यमित्याशङ्कते ।
नन्विति । कार्यान्वितेति । कार्यतावाचकान्विते त्वर्थः । तद्वाचकमिति । कार्यतावाच-
कपदेत्यर्थः । विधेरिव पदसामान्यस्यैवाकार्यतावाचकपदत्वादिति भावः । असं-
ङ्गतं चेति । सर्वस्यापि कार्यतावाचकपदत्वात् कार्यतावाचकपदासमभिव्याहा-
रप्रयुक्तमप्रामाण्यं कथमर्थवादस्येत्यर्थः । अत्र यद्यपि पदानां कार्यान्वितेऽभि-
धारूपेव शक्तिः घटादिपदात्कार्यान्वितघटत्वादिनैव पदार्थोपस्थितिः घटा-
दिपदेन कार्यान्वितविषयकशब्दबोधे जननीये इतराविशेषणतया कार्यत्वो-
पस्थापकलिङ्गादिपदस्य सहकारित्वाच्च न सिद्धार्थकार्यवादस्य प्रामाण्यमि-

अवोच्यते द्विविधां हि पदशक्तिः आनुभाविका स्मारिका च
तथा आनुभाविका कार्यत्वनिमित्ते स्मारिका च जातौ तथा च घटादि-
पदं घटादिपदात् कार्यत्वस्थानुपस्थितौ कथं तदन्वयबोधं ज-
नयेत् कार्यत्वान्वयबोधे तदुपस्थितेरपि हेतुत्वादिति नार्थ-
वादस्य प्रामाण्यमित्युच्यते । तन्न आवापोद्वापाभ्यां साधवात्
घटादिमात्र एव शक्तिग्रहः ननु कार्यतान्वयेऽपि अन्यलभ्यत्वात्

ति कार्यान्वितेऽभिधारूपशक्तिमादायार्थवादस्याप्रामाण्यमुपपादयितुं शक्य-
मिति तथापि कार्यत्वोपस्थित्यर्थं हि घटादिपदानां कार्यान्विते शक्तिः सा चाव-
स्थापेक्षणीयलिङ्गादिपदादेव । जातेति । व्यर्थं घटादिपदानां कार्यान्वितेऽभि-
धारूपशक्तिकल्पनेन एवं कार्यान्वितत्वेन शब्दबोधेऽनुभवबाधश्चेत्यत आभि-
धारूपशक्तिसुपेक्ष्यानुभाविकशक्तिमादाय समाधत्ते । अत्रोच्यत इति । आनु-
भाविका । शब्दानुभवजनिका । स्मारिका । पदार्थस्मृतिजनिका । तत्रेति ।
कार्यान्वितविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदज्ञानत्वेन हेतुत्वे इत्यर्थः ।
स्मारिका चेति । जातिशक्तिज्ञानात्केवलघटत्वजातिस्मृतिः शक्तिज्ञानस्योद्दी-
पकविधया पदार्थस्मृतिहेतुत्वादिति भावः । (ननु कार्यान्वितबोधे घटादिपद-
ज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः) ननु कार्यान्वितबोधे घटादिपदज्ञानस्य हेतुतया
तत्त्वत्वे कथं नानुभवजनकत्वमत आह । कार्यत्वान्वयबोध इति । घटादिपदेन य
कार्यत्वान्वयविषयकशब्दबोधे जननीये कार्यतावाचकलिङ्गादिपदजन्योप-
स्थितेः सहकारित्वादित्यर्थः । नार्थवादस्येति । विशेषमामयीसहकृताया एव
प्रामाण्यसामाग्र्याः फलोपधाने तत्त्वतया कार्यत्वोपस्थापकलिङ्गादिपदाभावेन
तज्जन्यकार्यत्वोपस्थितेः सहकारिण्यां अभावात् शब्दानुभवजनकत्वरूपं प्रा-
माण्यं नार्थवादस्येत्यर्थः । लाघवात् । कार्यान्वितघटविषयकशब्दत्वापेक्षया
लाघवात् । घटादिमात्र इति । घटविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव । घटपद-
ज्ञानत्वेन कारणत्वग्रह इति भावः । नन्विति । ननु घटपदादेः कार्यान्वितघट-
विषयकशब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः । अन्यलभ्यत्वादिति । कार्यतावा-
चकपदजन्यबोधविषयत्वादित्यर्थः । घटविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटप-
दज्ञानत्वेन कार्यत्वविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति लिङ्गादिपदज्ञानत्वेन हेतु-

मिते

प्रथममन्यलभ्यत्वं बालस्थ नोपस्थितमिति चेत् । प्रथमं तर्हि
कार्यताम्ये शक्तिग्रहोस्तु यदा च तदुपस्थितं तदा घटमात्रे
शक्तिग्रहोस्तु सा बाध्यता गौरवात् । अथैवं चरम प्रवृत्तौ-
घटमात्रशक्तिकल्पना कथं प्रथमप्रवृत्तौ बलवती कार्यान्विते श-
क्तिकल्पनां बाधयितु मीष्टे इति चेन्न । प्रथमकल्पनाया बलवत्त्वा
सिद्धेः नहि प्रथमप्रवृत्तमेव बलवत् चन्द्रतारादिस्वल्पताया

ता यत्र च लिङादिपदसमभिव्याहारस्तत्र तादृशसमभिव्याहारादेव कार्यत्व-
बोधः यत्र तु न तत् समभिव्याहारस्तत्र केवलघटादिबोध इत्यर्थवादस्यापि
प्रामाण्यमिति भावः । नन्वन्यलभ्यत्वं न स्वरूपसमप्रतिबंधके किंतु ज्ञातं यदि
शक्यं स्यात्तर्ह्यन्यलभ्यं न स्यादिति तर्कस्य तेनोत्पादनात् तथाच यत्र तदो-
पस्थितं तत्र कार्यान्विते शक्तिग्रहे बाधकाभाव इत्याशंकते । प्रथममिति । प्र-
थमं लिङादिपदस्य कार्यं शक्तिग्रहात्पूर्वं । कार्यान्विते शक्तिग्रहोस्तु । घटपद-
ज्ञानस्य कार्यान्वितविषयकशब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमस्वित्यर्थः । तत् ।
अन्यलभ्यत्वं । घटमात्रइति पदविषयकशब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः
साकार्यान्वितेशक्तिकल्पना बाध्यताम् । अप्रामाण्यग्रहविषयीक्रियतां गौरवात् ।
घटमात्रशक्तिकल्पनापेक्षया । गौरवात् ननु सन्नान्यतः प्रथमप्रवृत्तकल्पनाया
बलवत्त्वेन कथं तदाध इत्याह । अथैवमिति । ननु प्रथमप्रवृत्तत्वस्य बलवत्त्व-
प्रयोजकतया कथं न बलवत्त्वमतं आह । नहीति । शास्त्रादिति । शतयोजनध-
र इति चन्द्रपरिमाणबोधकज्योतिश्शास्त्रादित्यर्थः । तथाच चक्षुरादिना ज्ञा-
तस्वल्पताया अप्रामाण्यज्ञानवदत्रापि घटपदादेः कार्यान्वितघटादौ शक्ति-
ज्ञाने प्रामाण्यं कल्पयतइति भावः । ननु चन्द्रादौ शास्त्रजन्यमहत्परिमाणज्ञा-
नेन बाधात् तत्र स्वल्पपरिमाणज्ञाने प्रामाण्यं कल्पयते प्रकृते च प्रथमं का-
र्यान्वितघटादिपदशक्तिकल्पने बाधकाभावाच्च तदाधः असति बाधके प्रथम-
प्रवृत्तत्वस्यैव बलवत्त्वे तन्त्रत्वादित्यत आह । चरमकल्पनायाइति । लाघवेति ।
पूर्वान्वितघटादौ शक्ते बाधेपि कार्यान्वितत्वविशिष्टघटत्वस्य घटत्वापेक्ष

प्रथमप्रतीतायाः शास्त्रात् तन्महत्त्वप्रतीत्या बाधानापत्तेः चर-
मकल्पना लाघवसाहायतया बलवत्त्वान्न किंचैवं काव्यादिभ्यो
ऽनुभवसिद्धो त्वया अनुभवो न स्यात् । नचासंसर्गा ग्रहमात्रं
नतु संसर्गानुभवइति वाच्यं । घटमानयेत्यत्रापि तदापत्तेः त-
थाच गतं शब्दप्रामाण्यप्रत्यया शयापि किंचैवमर्थवादरूपा-
णां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादीनामप्रमाण्यं स्यात् तथा
च नुठूपहसितं मिथैः । प्रसिद्ध एव लोकेऽस्मिन्बुद्धवन्धुः प्रभा-
कारइति तस्मादेवं वदन् प्रतारकः कश्चिद्वर्णव्यत्यासालिपि सा
दृश्याभ्यां प्रभाकार इति अनुग्रहीतो लोकारिति युक्तसत्यस्या-

या गुरुतया शक्यतावच्छेदकत्वासम्भवेन कार्यान्वितघटत्वावच्छेदेन शक्त्य-
भावेन तेन रूपेण तत्र शक्तिकल्पने बाधः स्यादेव तद्वर्मावच्छिन्नाभाववति
तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वमेव हि भ्रमत्वमिति भावः । ननु कस्युचीवादि-
मत्त्वं घटत्वापेक्षया गुर्विति गौरवज्ञानसत्त्वेऽपि कस्युचीवादिमात्रास्तीति प्रती-
त्युदयाद्यथा गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमुपेयते तथा गौरवेऽपि प्रथम-
प्रवृत्तत्वात्कार्यान्वितघटे शक्तिः स्यादेवेत्यतस्तु व्युत्तु दुर्जनन्यायेनाह । किंचै-
वमिति । एवं । कार्यान्वितघटादौ शक्तिकल्पने । शक्तिज्ञानेन च शब्दसा-
मान्ये जननीये कार्यतावाचकपदजन्योपस्थितेः सहकारित्वेचेत्यर्थः । अ-
नुभवसिद्ध इत्यनेन दुरपह्वत्वं सूचितं । न स्यादिति । लिङादिपदरूपका-
रणाभावादिति भावः । नचेति । पदार्थोपस्थितिबाधाभावमात्रादेव व्य-
वहारादिति भावः । तदापत्तेः । असंसर्गाग्रहापत्तेः । काव्यादावनुभवसि-
द्धस्यापि संसर्गानुभवस्यापलापे लिङसमभिव्याहारेऽप्यपलाप एव स्यादि-
ति भावः । नन्विष्टापत्ति रतआह । तथाचेति । ननु प्रथमं कार्यान्वित एव
शक्त्यवधारणात् तत्सहकारिकार्यतावाचकपदरूपकारणाभावाद्बिध्यसमभि-
व्याहारस्थलेऽसंसर्गाग्रह एवोपेयते कारणाभावे कार्याभावस्यावश्यकत्वात्
विधिसमभिव्याहारस्थले तु बाधकाभावेन शब्दानुभव एवोपेयते अत-
एव शब्दप्रामाण्यमपीत्यत आह । किंचैवमिति । एवं । कार्यतावाचकपद-

मः। ननु यदि शक्तिग्रहः सहकारितदा गङ्गापदात्तोरप्रत्ययो
नस्यादिति चेन्न। शक्तिर्हि न तत्वेन प्रयोजिका किंतु वृत्तित्वेन

समभिव्याहारस्थले शाब्दानुभवस्वीकारे । स्यादिति । तादृशपदसमभिव्याहाराभावादिति भावः । ननु केषां चिदप्रामाण्येऽपि लिङसमभिव्याहृततत् पदमादायैव शब्दप्रामाण्यं स्यादेवेति तेषामप्रामाण्ये इष्टापत्तिरित्यत आह । तथाचेति । पुराणादीनामप्रामाण्याङ्गीकारे चेत्यर्थः । मिथैः । वाचस्यतिमिथैः । बुद्धवन्धुरिति । बुद्धेर्न कस्यापि शब्दस्य प्रामाण्यमुपेयते प्राभाकरैस्तु कस्यचिच्छब्दस्य प्रमाणत्वाङ्गीकारान्न तदन्तर्भूतत्वमित्यत उक्तं बन्धुरिति । यथा तैरनुभवसिद्धोप्यनुभवोपलप्यत इति वेदस्याप्रामाण्यमुच्यते तथा पुराणादेरप्रामाण्यं तवेति साध्यं बोध्यम् । एवं वदन् । अनुभवसिद्धोप्यसंसर्गाग्रहमात्रं वदन् । वर्णव्याख्यासः रक्त इत्यत्र कर इति लिपिसादृश्यं तकारभकारयोर्गोडलिप्या सादृश्येन ताभ्यां जनयोः सादृश्यं बोध्यं । युक्तमुत्पश्याम इति । अनुभवानुरोधेनैव सर्वकल्पना । तथाच लिङाद्यसमभिव्याहारस्थलेप्यनुभवस्यापलापानर्हत्वेन लावनेन च घटत्वविशिष्ट एव शक्तिस्वीकरणमुचितमिति भावः । वस्तुतस्त्विति । प्रसक्तधर्ममादायान्वयव्यतिरेकग्रहासम्भवात्प्रत्यक्षस्थले कार्यत्वकारणत्वावच्छेदकधर्मग्रहमन्तरा कारणत्वग्रहासम्भवेऽपि शब्दे अतिप्रसक्त धर्मसामानाधिकरण्येनापि तदग्रहः यथा “स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ” गङ्गास्नानादितोऽपि स्वर्गोदयारस्वर्गत्वावच्छेदेन यागजन्यत्वसम्भवेन वैजात्यस्य च प्रथममनुपस्थितेः स्वर्गत्वयागत्वसामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावग्रहः तथा प्रकृतेऽपि शब्दे कार्यान्वितज्ञानजनकत्वं गृहीतं नतु कार्यान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तच्चेतरपदसमभिव्याहारादेवोपपन्नमिति न कार्यान्विते शक्तिरिति । पदं तावच्चतुर्विधं रूढं यौगिकं यौगिकरूढं योगरूढं च यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षेण समुदायशक्तिमात्रेण बोधस्तद्रूढं यथा गोपदं यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकं यथा पाचकादिपदं यत्र यौगिकरूढयर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढं यथोज्झिदादिपदं यौगिकं स्निग्धे रूढं यागविशेषे योगरूढं पंकजादिपदं तत्र पंकजपदसमुदायः पद्मत्वविशिष्टे रूढो नवेति योग-

रूढो विप्रतिपत्तिः पंकजपदात्पद्मत्वविशिष्टप्रतीतये पद्मत्वविशिष्टे पंकजसमुदायस्य रूढिरावश्यकी पदान्नियतोपस्थितेर्ह्यतिसाध्यत्वात् पंकजपदाद्योगेन कुमुदस्यापि बोधः प्रसङ्गाच्च मन्मते कदाचित् कुमुदबोधस्तु लक्षणयैव । ननु रूढिस्वीकारेऽप्युद्दिष्टदेन स्निग्धमिव पंकजपदात्कुमुदमपि बोध्येत योगसत्त्वात् अत्र प्राञ्चः यत्र योगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयोगिकार्थबोधे रूढेः प्रतिबंधकत्वाच्च कुमुदबोध इति । तत्र मणिकृतः रूढ्या नियमतः स्मृतं पद्ममेव कर्तृरूपव्यक्तिवाचकड प्रत्ययेन पंकजनिकर्तृतयाऽनुभाव्यते “बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्” व्यक्तिवचनानां किञ्चित्प्राप्तितात्पर्यकारणं । सन्निहितः । प्रथममुपस्थित इत्यर्थः । तथाच पद्मे तात्पर्यमस्त्वेन पंकजनिकर्तृतया तदेव योगेनापि प्रतीयते नतु कुमुदमिति रूढेर्न प्रतिबन्धकत्वं ग्राह्याभावानवगाहित्वात् जनकज्ञानाविरोधित्वाच्च सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्थानापत्त्या स्वीकारेऽप्यत्र ज्ञानस्य मणिमन्त्रादि न्यायेन प्रतिबन्धकत्वं मानाभावात् इत्यत्र च पद्मानुभवसामग्री सत्त्वात् पद्मस्यैव बोधो नतु कुमुदस्य सामग्रांसत्वां हि फलाभावेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति वदति । अत्रेदं चिंत्यते । पंकजं कुमुदमानयेत्यादौ यत्र पंकजपदस्य पद्मे तात्पर्याभावः कुमुदे च तात्पर्यग्रहः तत्र लक्षणां विनैव कुमुदबोधापत्तेः पद्मानुभवसामग्रीविरहात् पद्मे तात्पर्याभावनिययस्यैव तत्र बाधकत्वेन बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वादिति न्यायस्य तत्रानवतारात् घटेन जलमाहरत्यत्र सच्छिद्रघटस्य प्रथमोपस्थितत्वादन्वयवारणाय बाधकं विनित्यस्यावश्यकत्वात् तथाच गृहीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्तिः पुरः सरैव कुमुदधीरिति न स्यात् कुमुदं पंकजमित्यत्र कुमुदस्यैव प्रथमसंनिहितत्वसम्भवाच्च कुमुदस्य भिन्नपदोपस्थाप्यत्वेऽपि प्रथमोपस्थितिमात्रस्यैवापेक्षणीयत्वात् अवपवापेक्षया समुदायस्य भिन्नत्वेन पद्मस्यापि भिन्नपदोपस्थाप्यत्वाच्च । अथ कुमुदबोधस्तत्र शब्देवास्तां पंकजपदस्य कुमुदलक्षणेति प्रवादस्तु क्वाचित्काभिप्रायेण यत्र योगरूढिभ्यां पद्मानुभवस्तदनंतरं कुमुदे तात्पर्यज्ञानं तत्र स्वतन्त्रोपस्थितये कुमुदे लक्षणेऽप्यात् परं विशेषो यत्प्रदायमते सर्वत्र लक्षणा मणिकृतमते क्वाचित्कीति चेन्न । तत्रापि पंकजनिकर्तृत्वस्य कुमुदे तात्पर्यग्रहकाले पुनः स्मृतपंकजपदेन शब्देव कुमुदोपस्थापनसम्भवात् पद्मे ता-

त्पर्याभावनियमेन कुमुदे तात्पर्यनिश्चयसत्त्वेन च पद्मेऽन्वयासम्भवात् अन्य-
था लक्षणानापत्तेरिति । यत्तु शक्त्या कुमुदे नानापदतदर्थानुसन्धानपक्षे वा-
क्यार्थविधया गुरुपस्थितिकत्वं लक्षणया पंकजनिकर्तृत्वस्य पदार्थतया ल-
घूपस्थितिकत्वमिति तन्न । पंकजन्मकर्तारमानयेत्यादौ वाक्यमात्रे एव लक्ष-
णापत्तेः प्रत्येकशक्त्यैव योग्यतादिवलादिशिष्टबोधान्न लक्षणेति चेत् । प्रकृतेपि
समानं तस्माद्रूढिज्ञानप्रतिबन्धकत्वकल्प एव लक्षणासम्भवः विरोध्यविषय-
कत्वेपि सिद्धेरनुमिताविव रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति स्मृतपद्मान्वया-
नुपपत्त्यनन्तरं कुमुदधीरिति लक्षणव्यवहारो वस्तुतो मुख्यतयैवेति तु मणि-
कृष्णते गतिरिति । ननु पंकजपदस्य पद्मे लक्षणैवास्तां वाक्ये शक्त्यभावेपि त-
द्वटके तत्संभवात् । नच शक्यलक्ष्यसाधारणैकरूपाभावेनाजहत्स्वार्थायास्तस्या
अभावात् युगपद्वयविरोधापत्तिरिति वाच्यं । सति तात्पर्यं गङ्गायां घोषमत्स्यौ
स्त इत्यत्रेव मणिकृष्णते तस्यादोषत्वादिति चेन्न । शक्ये बाधके सत्येव लक्ष-
णेति मुख्ये बाधकाभावेन लक्षणीपनोतानपेक्षणे कुमुदसाधारणबोधापत्तेः
तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रेव लक्षणोपपादनेपि पद्मकुमुदयोस्तुल्य-
त्वापत्तेः लक्ष्यत्वाविशेषात् तथाच पद्मान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानानन्तरं कुमुद-
धीरिति सिद्धान्तव्याकोपः एवं धेनुपदमपि योगरूढमेव । ननु पद्मत्वमेव प्रयो-
गोपाधिरस्त्विति चेन्न पद्मत्वज्ञानं न प्रतिबन्धकं अगृहीतनियतपद्मप्रयोग-
स्य कुमुदसाधारणबोधदर्शनात् रूढिज्ञानमेव स्वाभाववत्त्वसम्बन्धेन प्रति-
बन्धकमिति । नन्वयोग्यतया पद्मत्वमपहाय केवलावयवशक्त्या कुमुदबोधोऽ-
स्तु किं लक्षणया रूढेर्योगप्रतिबन्धकत्वमते तथा सम्भवेपि मणिकृष्णते रू-
ढेरप्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न । पद्मान्वितत्वेनोपस्थितस्य पंकजनिकर्तृत्वस्या-
श्रयनिराकाङ्क्षतया स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणाङ्गीकारात् एवं पंकजपदात्स्व-
लपद्मबोधो लक्षणयैव स्थलपद्मं हि विजातीयमेवेति पद्माकृतिसदृशाकृतौ स्थ-
लपद्मत्वविशिष्टे वा पंकजपदस्य लक्षणा । यदि चानुगतप्रतीत्या तत्रापि पद्म-
त्वजातिस्तथापि स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा । अथायोग्यतया योगार्थान्वयेपि
योग्यतया रूढ्यर्थः पद्ममेव बुद्धत इति चेन्न । योगार्थगतपद्मत्वेन पद्मस्यैवोप-
स्थित्या निराकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रोपस्थितये तदावश्यकत्वात् यद्यपि “शक्याद-
न्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति” न्यायात्समुदायस्य पद्मत्वे लक्षणा ननु-

ता तथापि कर्तृवाचकपद एव सा बोध्या । अत्रेदं चित्यं स्थले पंकजमि-
त्यत्र पंकजनिकर्तृत्वस्य पद्मे तात्पर्याभावग्रहे तदनन्वितपद्मत्वस्य साकांक्ष-
त्वमेव यत्र वा प्रथममन्वयस्तत्रापि स्थलपद्मे तात्पर्यग्रहानन्तरं पुनः स्मृत
पंकजपदात्स्वतन्त्रोपस्थितिलक्षणयैवोपेया एवं श्वशक्त्यै वतदा तदुपस्थितिरा-
स्ताम् । अयोग्यत्वेन योगार्थस्यानन्वयादिति । अपिच “स्थेनेनाभिचरन्त्य जेत्य
च” बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थे विशेषणांशमपहाय यथावि-
शिष्टान्वयः तथाऽयोग्यतया विशेषणान्वयेपि विशिष्टान्वयबोधे बाधकाभावः
योगार्थस्यैव विशेष्यत्वे च पंकजं कुमुदमित्यत्र तस्य साकांक्षतया लक्षणानु-
पपत्तेरितिदिक् । इदं तु बोध्यम् । आकाशपदे निरवच्छिन्नैव शक्तिः व्यक्ती
नामानन्त्याभावेनानुगमकधर्मानपेक्षणात् । नच ह्युपस्थापितस्यैव शाब्द-
बोधविषयत्वाच्छब्दाश्रयत्वं ततः कथं भासेतेति वाच्यं । नियमतो यद्-
धर्मविशिष्टत्वेनोपस्थिते यत्र शक्तिग्रहस्तत्स्मरणजनकसंस्कारस्य तद्धर्मविषय-
तानियमेन तदुद्बोधकादेव तदंशेष्युद्बोधनियमेनाकाशपदादशक्यस्यापि त-
स्य भानात् तथाहि शक्तिर्हि एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमितिरी-
त्या पदार्थस्मारिका येन रूपेण चोपस्थितयोः पदार्थयोः सम्बन्धज्ञानं तद्रू-
पावच्छिन्नज्ञानात्सम्बन्धांशे उद्बुद्धसंस्कारसहकृता तद्रूपावच्छिन्नस्मरणं तत्र
च सम्बन्धितावच्छेदकस्यापि जन्यताजनकतावच्छेदककोटिनिवेश आव-
श्यकः अन्यथा हस्तिपके चैत्रत्वेनोपस्थिते भद्रत्वेन चोपस्थिते हस्तिनि स-
म्बन्धग्रहे मनुष्यत्वेन हस्तिपकज्ञानाद्भजत्वेन हस्तिस्मरणापत्तेः तथाच य-
द्धर्मविशिष्टे शक्तिग्रहस्तद्धर्मविशिष्टमेव तत्स्मारयतोत्याकाशमात्रे शक्तावपि
शाब्दाश्रयत्वस्य स्मृतिसम्भवः ह्युपस्थाप्यत्वस्यैव शाब्दविषयत्वे तन्त्रत्वं ननु
सह्युपस्थाप्यत्वस्येति लक्ष्यतावच्छेदकवच्छाब्दबोधविषयत्वमपि । अथैवं
गोत्वमपि शक्यं न स्यात् यदि च विशिष्टहृत्त्वैव संस्कारवशादिशेषणस्मरणे
लक्ष्यतावच्छेदकवन्नियतस्मृतेरनुपपत्तिः रूपान्तरेण शक्तिग्रहे संस्कारविषय-
त्वाभावात् । किं चान्यसम्बन्धेनाप्यन्यत्र संस्कारोद्बोधे पदाग्रमुष्टतत्ताक
स्मरणानुपपत्तिः अनुभवविषयतत्ताया अपि नियमेन भानसम्भवात् घट-
शक्तेरेव तदंशेष्युद्बोधकत्वसम्भवात् उद्बोधकान्तरानुसारेण च लक्ष्यतावच्छे-
दकवन्नियतस्मरणानापत्तेः तस्मात्पदान्नियतोपस्थितिः स्वसम्बन्धः परिशेषा-

हृत्तिरेव पर्यवस्यतीति पदान्नियतोपस्थितिवृत्तिसाध्येति नियमाज्ञोत्वं शक्यं
मिति विभाव्यते तदा शब्दाश्रयत्वेपि तुल्यमिति चेदास्तां तदपि शक्यं यदि
नियमेन तदुपस्थितिः आकाशः शब्दाश्रय इत्यस्य चाकाशपदवाच्य इत्यर्थे-
नै ॥ १ ॥ कोपपन्नत्वात् पर्यायत्वेपि सह प्रयोगानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु कदाचिच्छब्दा-
श्रयत्वेन कदाचिच्चाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनाप्युपस्थितेर्न नियता तदुपस्थिति-
रिति न तच्छब्दधर्म्यशोद्धोषकादेव तदंशेषु बोधसम्भवात्तत्सृष्टेः शब्द-
बोधस्य चोपपन्नत्वात् यदिच संस्कारस्य कदाचित्तदंशेनोद्धोषस्तदाऽस्तु वा-
पदादपि निर्विकल्पकं आकाशपदान्निष्प्रकारकमेव स्मरणं शब्दबोधश्च प-
दार्थान्तरमादाय सविकल्पक एव आकाशोद्रव्यमित्यत्र भिन्नविभक्त्युपनीत-
संख्यामादाय भिन्नप्रकारकोपस्थितिसत्त्वादभेदान्वयो नानुपपन्नइति द्रष्टव्यम्
अत्राहुः नियतानुपस्थितावपि विनिगमकाभावात् तदशक्यं अक्षादिपदव-
न्नानार्थत्वेनाप्युपपत्तेः एकत्र धर्मिण्यपि प्रवृत्तिनिमित्तइये बाधकाभावात्
वस्तुतस्तु शब्दाश्रयत्वमेव शक्यतावच्छेदकं लाघवात् घटत्ववद्रूपान्तरेण बो-
धस्तु शक्तिभ्रमात्कम्बुग्रीवादिमत्त्वेनेव घटस्य अतएवानियतोपस्थितिरपि श-
क्तिभ्रमात्कम्बुग्रीवादिमत्त्वोपस्थितिवदुपपन्नैवेति न नानार्थत्वमपीति । केचि-
त्तु व्यक्तेरेवानुगतानतिप्रसक्ततया प्रयोजनाभावेन धर्मं न शक्तिरूपनमि-
त्याहुः । निर्विकल्पकोपस्थिताकाशे आकांक्षादिज्ञानासम्भवेन शब्दबोधानु-
पपत्तिः एकस्यैकत्वस्योभयपदार्थत्वात्तदविवक्षाया विभक्त्यर्थसंख्यामादाय
भिन्नप्रकारकोपस्थित्यभावेनाकाशो द्रव्यमित्यत्राभेदान्वयानुपपत्तिश्चेति । प-
दान्निर्विकल्पकरसृष्टि स्वीकारोऽनुचित इत्यन्ये इति दिक् । नन्वियताप्रबन्धेन
पदज्ञानेन शब्दसामान्ये जननीये शक्तिग्रहः सहकारी पामराणां च तद-
भावान्न शब्दबोध इति विवेचितं । नचेदं सम्भवति गङ्गायां घोष इत्यादौ गं-
ङ्गापदस्य तीरे शक्त्यभावेपि शब्दबोधोदयादित्याशङ्कते ॥ नन्विति । तीरेऽपि ।
तीरे गङ्गापदस्य शक्त्यभावादिति भावः । तत्त्वेन शक्तित्वेन । प्रयोजिकाज्ञाता-
सती शब्दबोधोपयोगिनी । किंतु वृत्तित्वेनेति । प्रयोजिकेति । पूर्वेणान्वितं वृ-
त्तित्वं च शक्तिलक्षणान्यतरत्वं । लक्षणैवेति । शब्दसामान्ये वृत्तिज्ञानत्वेन हे-
तुतया गङ्गापदस्य तीरे लक्षणारूपवृत्ति ज्ञानसत्त्वात्तीरे शब्दबोधो नानुपपन्न
इति भावः । ननु गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति व्यवहारदर्शनाद्गङ्गापदस्य तीरे

कथं न शक्तिरिति चेन्न । लक्षणीयपदार्थानामनन्ततया सवेत्र शक्तिकल्पने गौ-
रवात् शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा तु क्लृप्तैव एवमेकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्ब-
न्धिसमारकतया गङ्गापदजन्योपस्थितेः शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाजन्यत्वमपि
क्लृप्तमेव लक्षणाजन्योपस्थितेः शब्दबोधानुकूलत्वमात्रं कल्प्यते शक्तिस्वी-
कारे त्वतिरिक्तधर्मिकल्पनमिति धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति
न्यायेन तीरे लक्षणैव । अथ शक्तिर्नातिरिक्ता किंत्वीश्वरेच्छारूपा सा तु क्लृप्त-
तया तज्जन्योपस्थितेः शब्दबोधानुकूलत्वमात्रं मयापि कल्प्यते इति न ध-
र्मिकल्पनाया इति न्यायावतारः । नचास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याका-
रिकेश्वरेच्छाऽक्लृप्तैवेति वाच्यं । गङ्गापदात्तीरबोधोदयेनेश्वरेच्छायास्तादृशाक-
रत्वावश्यकत्वात्तस्याः सर्वविषयकत्वात् । नच लक्षणिकं पदं नानुभावकमिति
गङ्गापदात्तीरबोधानुदयात्तादृशाकारत्वमक्लृप्तमेवेति वाच्यं । तथासति गं-
ङ्गापदस्या ननु भावकत्वे तादृशाकारक शक्त्यभावः शक्त्यभावेचाननुभावक-
त्वमित्यन्योन्याश्रयादिति । अथ तादृशेच्छयेश्वरोच्चरितत्वं शक्तिः सा च न तीरे
इति तत्र लक्षणैव अतएवापभ्रंशेपि शक्तिभ्रम इति चेन्न । ईश्वरोच्चरितत्वं न
तज्जन्यत्वं अपभ्रंशादिसाधारण्यात् न तत्कण्ठतात्वादुच्चरितत्वं आधुनिक-
पञ्चादिपदेऽभावात् । हादृशे हनि पितानामकुर्यादित्यादिना सामान्यतो ना-
मत्वेन तदुच्चारणोपपादने “नापभ्रंशितवै” इत्यादिनाऽपभ्रंशत्वेन तदुच्चारण-
स्यापभ्रंशेपि सत्त्वात् वैदिकपदस्यापि लक्षणिकतया तादृशेच्छयेश्वरोच्च-
रितत्वसत्त्वात्तज्ज्येपि शक्तत्वापत्तेश्चेति चेत् । अत्राहुः । अपभ्रंशादपि शब्द-
बोधोदयेनास्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्य इत्याकारिकेश्वरेच्छायास्तत्रापि स-
त्त्वान्न तादृशाकारिकेच्छामात्रं शक्तिः किंतु पदपदार्थसम्बन्धत्वविशिष्टता
तथाच तस्या नानातीरादिसम्बन्धत्वकल्पने गौरवादिच्छायाः सम्बन्धत्वग्राह-
कस्य भूरिप्रयोगस्याभावाच्च न गङ्गापदतीरयोः सम्बन्धत्वं किन्तु प्रवाहसामी-
प्यस्यैवेति तीरे शक्तिरक्लृप्तैवेति । किंच पिधेहोत्यत्र हारोपस्थापकपदाना-
मनन्ततया विशिष्टानुपस्थितेर्यथेतरपदमेवानुभावकं नत्वध्यातुं पदं तथा
घोषपदादेव तीरान्वयबोधोपपत्तेर्न गङ्गापदं तीरानुभावकमिति तथाच
गङ्गापदात्तीरबोधो जायतामित्याकारकत्वमप्यसिद्धमेवेति दिक् । लक्षणां
निरूपयितुं पृच्छति । अथ केयमिति । शक्यात् । गङ्गापदशक्याप्रवाहात् । अ-

अस्ति च तीरे गङ्गापदस्यापि वृत्तिर्लक्षणैव । अथ केयं लक्षणा-
शक्यादशक्योपस्थितिलक्षणेत्येके तन्न उपस्थितिहेतुर्हि वृ-
त्तिः न तु सैव । अशक्ये तात्पर्यं लक्षणेत्यन्ये तन्न अन्ये ता-
त्पर्यस्य लक्षणात्वापत्तेः किंच तात्पर्यनिर्वाहिकाहि वृत्तिर्न-
तु तदात्मिकैव शक्तेरपि तत्त्वापत्तेः । उच्यते स्वशक्यसंबन्धो

शक्यस्य । गङ्गापदशक्यस्य । तीरस्योपस्थितिलक्षणेत्यर्थः । गङ्गापदेन शक्त्या-
प्रवाहोपस्थितौ तत्र चान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानानन्तरं गङ्गापदात्पुनः स्मृ-
तेन प्रवाहेणैकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिसमारकतया स्वतीरमुपस्थाप्यते त-
था च सैवोपस्थितिलक्षणेति भावः । उपस्थितौति । पदज्ञानस्य पदार्थस्मा-
रकता एकसम्बन्धिसमारकमिति रीत्या स च सम्बन्धो वृत्तिरेव न तु तस्या
उपस्थितिरूपत्वमित्यर्थः । सैवेति । उपस्थितगङ्गापदतात्पर्येतिरेवेत्यर्थः । अश-
क्ये इति । गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदशक्येतीरे । तात्पर्यं । गङ्गापदात्तीरवो-
धो जायतामितीच्छाविषयत्वं च तीरे तदेव लक्षणेत्यर्थः । शक्तीतात्पर्यस्य
लक्षणात्वारणाय शक्त इति । अन्ये इति । घटमानयेत्यादौ घटकर्मत्वयो
राधाराधेयत्वरूपसंसर्गं तात्पर्यसत्त्वात्तात्पर्यस्य लक्षणात्वं स्यादित्यर्थः ।
न चेष्टापत्तिः अन्येन शक्तिर्न वा लक्षणेति सिद्धान्तव्याघातात् । न च शक्य स-
म्बन्धस्य लक्षणात्वं स्वीकारेऽप्येष दोष इति वाच्यम् । अन्ये शक्यसम्बन्धस्य स-
त्त्वेऽपि तस्य तच्छाब्दबोधानुकूललक्षणयास्तत्राभावात् अन्यथा गङ्गापदस्य
मुख्यपरत्वेऽपि शक्यसम्बन्धस्य तीरे सत्त्वाल्लक्षणिकत्वापत्तिरिति लक्षणाया-
स्तत्र भूकत्वमेवोपेयमिति तात्पर्यस्य लक्षणात्वे चान्वये तात्पर्यस्य शाब्द-
बोधानुकूलत्वे न तत्र तच्छाब्दबोधोपयोगिलक्षणाया दुर्वारत्वादिति ध्येयं
नन्वशक्ये पदार्थं तात्पर्यं लक्षणा पदार्थत्वं च पदजन्यप्रतीतिविषयत्वं विष-
यता च प्रकारताविशेष्यतान्यतररूपा इत्यं च संसर्गस्य पदार्थत्वाभावादेव न
दोष इत्यत आह । किञ्चेति । तात्पर्येति । इत्या पदार्थोपस्थितौ सत्यां शाब्द-
बोधे जन्मने तत्प्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यं निर्वाहकं भवतीति तात्पर्या-
तिरिक्तावृत्तिरवश्यं मुपेया नहि स्वयमेव स्वनिर्वाहकमिति भावः । ननु हतेः

लक्षणा अस्ति हि गङ्गापदशक्यः प्रवाहविशेषः तत्सम्बन्धस्ती-
रे इति सा च लक्षणा द्विविधा गौणी शुद्धा च सादृश्यात्मिकाः
शक्यसम्बन्धो गौणी यथा गौर्वाहीक इति तदन्या शुद्धा यथा

शाब्दबोधनिर्वाहकत्वमेवोपेयते न तु तात्पर्यनिर्वाहकत्वमत आह । शक्तेर-
पीति । तथात्वापत्तेः । तात्पर्यात्मकत्वापत्तेरित्यर्थः । तथासति शक्ति लक्ष-
णयोरभेदापत्तिः यदि च तात्पर्याद्वृत्तिरिति प्रवादात्तत्र च पञ्चमर्थान्व-
यानुपपत्त्या तन्निर्वाहकतया शक्तिस्तदतिरिक्ता तदा लक्षणायामपि तुल्यमि-
ति भावः । अत्र यदापीश्वरेच्छारूप शक्तेस्तात्पर्यात्मकत्वे दृष्टापत्तिरेव । तथा-
पि वक्तृ सामान्यतात्पर्यात्मकत्वापत्तिरिति बोध्यम् । स्वशक्येति । स्वं लक्षण-
कं पदं तस्य यच्छक्यं तत्सम्बन्धो लक्षणेत्यर्थः । इदमेवोपपादयति । अस्ति हीति ।
गङ्गायां घोष इत्यादौ स्वं गङ्गापदं तच्छक्यप्रवाहस्तत्सम्बन्धः संयोगादिरूप-
स्तीरोस्तीति गङ्गापदस्य तीरे लक्षणेत्यर्थः । गौण्या वृत्त्यन्तरत्वादिमतव्य-
पच्छेदाय लक्षणायामेव तदन्तर्भावं दर्शयितुं लक्षणां विभजते । साचेति । श-
क्यसम्बन्धरूपा लक्षणाचेत्यर्थः । तत्र गौणीं लक्षयति । सादृश्येति । तद्विबलत्वे
सति तद्वत्तभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यं तदात्मकः शक्यसम्बन्धो गौणीत्यर्थः । गौ-
णमुदाहरति । यथेति । वाहीको वाहोको वाहीकदेशोद्भवः गौर्बलीवर्दे-
त्यर्थः । अत्र वाहीके गवामेदस्य बाधाज्ञोपदेन गोमदृशो लक्ष्यते गोसादृश्यं
च गोगतजाड्यमान्यादिकमेव तथा च जडोमन्दश्च वाहीक इति शाब्दबो-
धः । एवं सिंहो माणवक इत्यत्रापि गौण्या सिंहसदृशोपस्थितौ सिंहसदृशा-
भिन्नो माणवक इत्यन्वयबोधोऽवसेयः । एवं शुद्धां लक्षयति । तदन्येति ।
तदन्या सादृश्यान् शक्यसम्बन्धरूपेत्यर्थः । शुद्धामुदाहरति । यथा आयुरिति ।
आयुः पदस्यायुर्जनके लक्षणा तत्रायुः पदशक्यसम्बन्धो जनकत्वरूपी प्राज्ञः
तथा आयुर्जनकाभिन्नं घृतमिलन्वयबोधः । ननु शक्यादशक्योपस्थितिलक्षणेति
प्राचीनमते लक्षणिकं पदं नानु भावकमिति प्रवादः सङ्गच्छते । स्वजन्योप-
स्थितिसम्बन्धेन पदस्यानुभावकतया गङ्गापदजन्यतीरोपस्थितेरभावाद्गङ्गा-
पदस्य तीराननुभावकत्वात् किन्तु घोषपदस्यैव तच्छाब्दं प्रति तदन्य-
प्रातिधोग्युपस्थापकपदत्वेन कारणत्वात् । न च तच्छाब्दं प्रति वृत्त्या तत्पदा-

थोपस्थिते हेतुत्वात्कथमेतदिति वाच्यं । तदर्थवाचकतत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्यतच्छब्दबोधं प्रति तत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं लक्षणाजन्यशब्दबोधं प्रति तादृशस्वरूपसत्पदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वं नतुक्तरूपेण हेतुहेतुमद्भावः शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वे तु तीरोपस्थितिर्गङ्गापदजन्यत्वादन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतयानुभावकत्वं सम्भवत्येवेति तादृशप्रवादविरोधः । अथ मन्मते गङ्गापदात्स्वशक्यसम्बन्धेन प्रथममेव तीरोपस्थितिस्तव मते तु पुनः शक्यस्मरणान्तत्स्मृतौ गौरवमिति चेन्न । पदस्य स्वशक्यसम्बन्धेनान्वयप्रतियोगिस्मारकत्वस्याल्लभ्यत्वेन तत्कल्पने गौरवात्स्मृतेन प्रवाहेण स्वसम्बन्धितोऽस्मृतेरेवौचित्यादिति चेन्नैवम् । गङ्गापदात्तीरानुपस्थितौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थोपस्थाप्येऽपि विभक्त्यर्थान्वयेऽतिप्रसङ्गादननुभावाच्च । प्रकृतितात्पर्यविषयेण स्वार्थान्वयबोधकत्वेऽपि तथा धूमोस्तीति वाक्यतात्पर्यविषयेण वज्जिना धूमपदोत्तरविभक्त्यर्थान्वयापत्तेः । तस्माद्गङ्गापदस्यापि तीरस्मारकत्वमशयमुपेयम् । एवं च लक्ष्यशक्यसम्बन्ध एव तीरस्मारकत्वेन कल्प्यते नतु शक्तिः तां विनाप्युपपत्तेः तथा चान्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वात्तात्पर्यकस्याप्यनुभावादकत्वापत्तिरवशिष्टे सापि पदस्थानानुभावकमिति वारणीयेति । वस्तुतस्तु उद्देश्यविधेयभावेन लक्षणात्वं नानुभावकमित्येव तदर्थः । उद्देश्यविधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वादतएव लक्ष्यार्थस्य विधेयतया भातादिध्यर्थस्य च विधेयतयैव भानान्न “विधौपरः शब्दार्थ” इति सङ्गच्छते । किञ्च तन्तुसंयोगस्य पटसंयोगहेतुत्वतात्पर्यकेतन्तुः पटं करोतीति सर्वलक्षणात्कस्यलेऽन्वयानुभावापलापापत्तेर्लक्षणात्मकमप्यनुभावकमिति तादृशप्रवादोऽकिञ्चित्करः । यत्तु शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेति मते लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नास्तीति प्रवादव्याघातः । शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वमते तु शक्यसम्बन्धस्य लक्ष्यतावच्छेदकोभयसाधारणस्यैकस्याभावान्नदुपपत्तेरिति । तन्न । भवन्मतेऽपि यत्र लक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्योभयसाधारणः शक्यसम्बन्धस्तत्रागतेः तत्रलक्ष्यमात्रवृत्तितानियामकसम्बन्धेन तस्य लक्षणात्वोपगमे ममापि लक्ष्यमात्रवृत्तिविषयतासम्बन्धेन तथोपस्थितेर्लक्षणात्वोपगमादिति । एतेन लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नास्तीत्यस्य लक्ष्यतावच्छेदक ग्रहे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा ग्रहो नापेक्षित इत्यर्थः । यत्र चोभयसाधारणः शक्यसम्बन्धस्तत्र लक्ष्यवृत्तित्वेनैव तत्सम्बन्धग्रहापेक्षा न-

तु लक्ष्यतावच्छेदकवृत्तित्वेनोपि शक्यतावच्छेदकविशिष्टे शक्तिग्रहाच्छक्यतावच्छेदकेऽपि विशेषणविधया शक्तिज्ञानमपेक्षितमिति परास्तं । लक्ष्यमात्रवृत्तिविषयतासम्बन्धेनोपस्थिते विशिष्टबोधप्रयोजकत्वस्य ममापि सुवचत्वादिति । इदं चात्रबोध्यं । किञ्चलक्षणाज्ञानयोरिक एव कार्यकारणभावः । तथाहि शक्तितावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिरूपप्रकारतानिरूपितार्थनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वेन शब्दबुद्धिप्रति कारणत्वं शक्तिसम्बन्धेन शक्यसम्बन्धेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वाच्छक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पर्याप्तिः परं न निवेश्यते तेन शक्यसम्बन्धेन पदप्रकारतानिरूपिता शक्तिनिष्ठा सांसर्गिकविषयता नार्थविशेष्यतानिरूपिता तेन शक्ति सम्बन्धेन पदाभावप्रकारकबाधबुद्धिप्रतिबध्यत्वं न लक्षणाज्ञानस्येति बोध्यं । शक्यसम्बन्धस्याविनाभावइति प्राञ्चः । तन्न मच्चाः कोऽन्तीत्यभाभावात् । तत्रापि यत्प्रमयमादायाविनाभावोपपादनेऽपि किमतेन शक्यसम्बन्धमात्रस्यैव लक्षणात्वोचित्यात् । विनाभूतबोधश्च तात्पर्यज्ञानाभोधिनेव वारणीयः । अनेकाविनाभूतसत्त्वं प्येकतरभानं तात्पर्यज्ञानबलादेवेति भवतोऽपि वाच्यत्वात् । मण्डपं भोजयेत्यादौ रुढि पूर्विका लक्षणेति मीमांसकाः मण्डपपदस्य गृहविशेषे रुढिर्मण्डपानकर्त्तरिच योगरुढिः समुदायशक्त्यर्थोऽवयवशक्तिस्तत्र रुढेर्योगोपहारितेति प्रवादादवयवशक्त्या मण्डपानकर्तुर्विधासम्भवेन मण्डपपदस्य मण्डपानकर्त्तरि लक्षणा । इत्थंच रुढ्यर्थग्रहसम्बन्धिततावच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वेन कर्तुर्बोधो नतु मण्डपानकर्तृत्वेनेति । पङ्कजमित्यादौ तु पद्मस्य रुढ्यर्थस्य पङ्कजनिकर्तुश्च योगार्थस्याविरोधादवयवशक्त्यैव पङ्कजनिकर्तुर्बोधः । ननु शक्यार्थपरत्वे सम्भवति लक्षणाकल्पनमन्यायं । नच रुढेर्योगोपहारान्न तथेति वाच्यं । कोऽयमपहारः न तावद्यौगिकार्था स्मृतिः रुढ्यर्थइव यौगिकेऽपि स्मारकसम्बन्धस्य शक्तेस्तुल्यत्वात् । नच योगार्थस्य प्रथमस्मृतिः सइति वाच्यं । मण्डपसमुदायेन यदा स्वार्थस्मरणं तदावयवार्थस्मरणे बाधकाभावात् । लक्षणापत्तेरपि रुढ्यर्थेन यदा स्वसम्बन्धस्मरणं तदा पदार्थस्मरणसम्भवेन यौगिकार्था यबोधसम्भवाच्च । नच स्मृतस्याप्यवयवार्थस्यान्वयबोधवहिर्भूतत्वमेव सइति वाच्यम् । अयोग्यतया रुढ्यर्थस्यान्वयबोधाभावेऽपि यौगिकार्थबोधो बाधकाभावात् । अथ मण्डपपदस्य सत्यवियोगे प्रयोगप्राचुर्याभावादव-

यवशक्तेः कुण्ठनं कल्पते अन्यथाऽनेकार्थाच्चादिपदादिव मण्डपानं कर्तुं रवग-
मोपि कदाचित्स्यादिति चेन्न । “तस्मै पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा-
वाजिभ्यो वाजिन”मित्यत्र वाजमन्नमामिक्षारूपं येषामिति योगाद्वाजिपदेन
विश्वेदेवा उच्यन्ते न तु रूक्षा अश्वा इति सिद्धान्तस्तत्र न स्यात् न ह्यत्र विश्वेदे-
वेषु वाजिपदप्रयोगप्राचुर्यमस्ति मण्डपानकर्त्तरि कदाचिदपि मण्डपपदस्य
योगेन प्रयोगो नास्तीति तु तवैवाभिमान इति चेत् । मैवं । मण्डपपदाद्यदा गृ-
हविशेषस्मृतिस्तदैव मण्डाद्यर्थोपस्थितिस्तदुत्तरं पिबत्यर्थस्य तदनन्तरं प्रत्य-
यार्थस्य ततो मण्डपानकर्त्तृत्वेन ज्ञानस्येति यौगिकार्थस्मृतिविलयात् तदेव
रूक्षयौगिकयोर्वलावलं शीघ्रं वितथीकृतमेव तथाच रूक्षार्थस्य शीघ्रमुपस्थित-
त्वाद्बलवत्त्वस्यौत्सर्गिकत्वं यत्र तु यौगिकार्थस्य प्रकरणवशात्प्रथममुपस्थिति-
स्तत्र रूढेर्योग एव बलीयान् यथाच रूक्षार्थस्य शीघ्रमुपस्थितत्वाद्बलवत्त्वस्यौ-
त्सर्गिकमुभिः सोमोर्द्ध्वं रिन्दो मरुद्भिर्वरूणादित्येवं हस्यति विश्वे देवै” रित्यत्र
प्रकरणवशाद्भुक्तमरुदादित्यरूपसर्वदेवानामेव विश्वे देवपदेन स्मृतिः
ननु रूक्षा पुरुरवो माद्रवः प्रभृतिगणानामुपस्थितिः एवं “तस्मै पयसि दध्या-
नयति सा वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्यो वाजिन”मित्यत्र वाजमन्नमामिक्षारूपं
येषां ते वाजिन इति योगाद्वाजिनेपि विश्वे देवदेवताकत्वं प्रकरणेनोपस्थित-
त्वात् । ननु वाजिपदाद्रूक्षाश्चानामुपस्थितिरिति नामिक्षाधिकरणसिद्धान्तवि-
रोधः । नच रूढेर्योगाद्बलीयस्त्वेन रूक्षार्थधीरेष स्यादिति वाच्यं । रूक्षार्थयो-
गार्थयोरुपस्थितावनुपस्थितौ वा रूढेर्बलीयस्त्वं प्रकृतेतु प्रकरणवशेन योगा-
र्थस्यैव स्मरणान्तु रूढार्थप्रकरणेनोद्बुद्ध संस्कारस्यैव शब्दादुद्बोध इति शब्दे-
न प्रकरणसंवलितेन योगार्थस्मृतिरेव जन्यते नतु रूक्षार्थस्मृतिरिति । नचैवं-
मण्डपादावपि योगार्थस्यैव प्रथमं स्मृतिसम्भवेन न लक्षणेति वाच्यम् । अत्र
प्रकरणादेरभावादरूक्षार्थस्यैव प्रथमं स्मृतिरिति रूढिपूर्विका लक्षणा यत्र च
योगार्थे प्रकारणाद्यवतारः तत्र योगार्थस्यैव बलवत्त्वान्न लक्षणा । यद्यपि पद-
ज्ञानमेवोद्बोधकं न प्रकरणादिकं तथाप्येकतरप्रकरणमपरस्मृतिप्रतिबन्धक-
मवसेयमिति वदन्ति । तत्र रूक्षार्थान्वयबोधो वा तस्मृतिर्वा यौगिकार्थान्वय-
बोधे प्रतिबन्धिका । नतावदाद्यः रूक्षार्थस्य प्रथममुपस्थितत्वेपि तस्यायोग्य-
तया यौगिकार्थान्वये बाधकाभावात् न द्वितीयः प्रकरणादेव यत्र यौगिका-

र्थान्वयबोधस्तत्र रूक्षार्थस्मृतेरभावात् तस्याः प्रतिबन्धकत्वोपपत्तावपि तस्या
यौगिकार्थस्मृतौ तदन्वयबोधे वा प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् साक्षादविरो-
धिनो ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् अनुमितौ तु सिद्धे-
रगत्या फलबलेन तथात्वकल्पनात् तस्माद्यत्र मण्डपपदस्य गृहपरत्वं तत्र म-
ण्डपानकर्त्तृत्वरूपयोगार्थस्यायोग्यतया नान्वयबोधो नतु रूक्षार्थस्मृतिस्तत्र
प्रतिबन्धिका योग्यत्वरूपकृतप्रकारणविरहेण च तदबोधोपपत्तेः यत्र तु रूक्षार्थ-
स्या योग्यता तत्र योग्यतया योगेन यौगिकार्थबोधो भवत्येव रूढेर्योगा पहा-
रप्रवादस्तु योग्यत्वात् रूक्षार्थस्यान्वयबोधो नतु यौगिकार्थस्य अयोग्यत्वादित्ये-
तत्परी नतु योग्यतादिमतोपि यौगिकार्थस्य नान्वयबोध इत्येतत्परः यत्र च
रूक्षार्थगृह सम्बन्धित्वेन चैत्रत्वादिना तात्पर्यं प्रमाणान्तरादवधार्यते तत्र रू-
ढिपूर्विका लक्षणा नतु सर्वत्रेत्यवधेयं लक्षितं लक्षणापि ह्यन्तरमिति प्राञ्चः ।
द्विरेफपदेन द्विरेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या भ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन स्वशक्य
सम्बन्धीभ्रमररूपोर्थो लक्ष्यते इति द्विरेफपदस्य भ्रमरे लक्षितलक्षणा । नच-
द्विरेफपदलक्ष्यभ्रमरपदस्य शक्त्यैव निर्वाहे अक्षं भ्रमरे लक्षणयेति वाच्यं । प्रत्य-
यानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वाभावे-
न तत्र विभक्त्यर्थान्वयापत्तेः । सम्भते च लक्षितं लक्षणा द्विरेफपदस्यैव-
वृत्तित्वेन भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वादिति । नच शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भव-
ति लक्षणेति भ्रमरपदस्य शक्यतावच्छेदकभ्रमरत्वस्य कथं लक्ष्यतावच्छेद-
कत्वं शक्त्यैव तद्बोध सम्भवादिति वाच्यं । शक्येन रूपेण लक्षणानङ्गीकारे श-
क्त्यैव तद्बोधसम्भवेन लक्षणाकल्पनमफलमित्यस्यैव तद्बोधतया प्रकृते च शक्त्या
भ्रमरत्वविशिष्टस्य बोधस्वीकारेण भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वाभावेन विभक्त्य-
र्थान्वयानुपपत्त्या शक्यस्यापि लक्षणयैव भानमुपेयते एतन्मते लक्षितस्य पद-
स्य लक्षणा लक्षितलक्षणा साच द्विरेफपदस्य वृत्तिरिति तत्र शक्यसम्बन्धो हि
लक्षणा नतु शक्यस्य साक्षात्सम्बन्धः गौरवात् एवं च परंपरासम्बन्धेन लक्ष-
णैव लक्षितलक्षणा स्वलक्ष्यपदघटितलक्षणा सेति तु यावत् तथाच परंपरा-
सम्बन्धेन लक्षणाया एव तथात्वेन द्विरेफपदस्य स्वलक्ष्य भ्रमरपदघटित-
परंपरासम्बन्धेन भ्रमररूपार्थोपस्थापकत्वसम्भवात् द्विरेफपदलक्षणयैवो-
पत्तेर्नातिरिक्तवृत्तिकल्पनेति दिक् । सा च लक्षणा क्वचिज्ज्ञातस्वार्था क्वचिद-
ज्ज्ञातस्वार्था च आद्या गङ्गायां वीषइत्यादी स्वार्थस्य प्रवाहस्य त्यागात्तीरे-

घोषइत्येवबोधात् यदि च गङ्गासम्बन्धितोरत्वेन बोधः तदा त्वजहत्स्वार्थेव अन्याच काकेभ्यो दधिरक्षतां कृत्रिणो यांतीत्यादौ दध्युपघातकत्वेन काककुक्कुटादीनामेकसार्थवाहित्वेन कृत्रिकृत्रीतराणां बोधात् एवंमन्त्राः क्रोशन्ति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ मञ्चपदस्य मञ्चस्थपुरुषे यष्टि पदस्य यष्टिधरे लक्षणा जहत्स्वार्थेव स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणा जहत्स्वार्थस्वार्थाऽपरित्यागेन परार्थ लक्षणा जहत्स्वार्थेति तल्लक्षणात् । ननु कृत्रिणो यांतीत्यादौ कृत्रिशब्दस्य वाक्यत्वात्तत्र न लक्षणा नापि कृत्रपदे कृत्रपदार्थत्यागेनाजहत्स्वार्थत्वायोगात् किञ्चात्र लक्ष्यतावच्छेदकं नैकसार्थवाहित्वं यांतीत्यस्यानन्वयापत्तेः गन्तृत्वे नोपस्थितस्य गमनाकाङ्क्षाविरहादिति । अत्राहुः । कृत्रपदएव एकसार्थे लक्षणा मतुबर्थश्च सम्बन्धी तथाचैकसार्थवन्तो यांतीति वाक्यार्थबोधः । कृत्रिवाक्यार्थबोधः कृत्रिवाक्यलक्षणाभिप्रायेणाजहत्स्वार्थकः । अर्थपदस्य प्रतिपाद्यपरत्वाभिप्रायेणया । केचित्तु एकसार्थवाहित्वेन कृत्रस्याप्यन्वयात्तथात्वम् । अतएव शब्दलक्ष्यसाधारण्यमप्युपपद्यत इत्याहुः । अपरेतु प्रकृतावेव एकसार्थवति लक्षणा प्रत्ययश्च तात्पर्यग्राहकः । अथवा सम्बन्धिसामान्ये शक्तमतुप्रत्यये एकसार्थसम्बन्धित्वेन लक्षणा कृत्रपदं तात्पर्यग्राहकमित्याहुः । अत्र लक्ष्यसम्बन्धस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वं यथा दध्युपघातकत्वं क सार्थवाहित्वादीति बोध्यम् । एवं पदानां स्वपरत्वे लक्षणैव न शक्तिः अन्यलभ्यत्वात् । केचित्तु पदानामौत्सर्गिकमर्थपरत्वं तदभावे स्वपरत्वं तथाच प्रत्यक्षेण पदजन्योपस्थितिसत्त्वाच्छब्दे तद् भानमित्याहुः । तत्र प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनिर्णयेन तत्र विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेः वृत्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् अतएव पदस्य स्वबोधकत्वं वृत्तिं विनैव ख भावात् अन्ये न हि अन्य बोधने ऽतिप्रसङ्गात् वृत्तिः कल्पया स्वस्य स्वबोधकत्वे तु नैवमित्यादिपदस्य स्वर्थान्वयानुपपत्तेः सहकारित्वाच्च न सर्वत्र स्वबोधप्रसङ्गः एवं स्वबोधिते स्वस्मिन्विभक्त्यर्थान्वयोपीति निरस्तः । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्ग प्रसङ्गात् । नचैवं निरर्थकजबगडदशमाहेत्यादौ स्वशक्त्यभावात् लक्षणानुपपत्तिरिति वाच्यं । प्रत्येकवर्णेषु हन्तोत्तरयूयमाणक्रियापदार्थान्वयात्ममुदायस्योच्चारणसम्भवेन तत्र तदनन्वयात् । तेषां च शक्तत्वेन तत्रैव लक्षणोपगमादिति । “गुणे शुक्तादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तुतहती”त्यादौ क्रोशस्योभयत्र शक्तिबोधकत्वेपि नीलादिपदानां धर्मे शक्तिः धर्मिणि लक्षणा तत्परशब्दे तु मात्सर्ये धर्मे

आयुर्धृतमिति । ननु यद्येते एव वृत्ती कथं तर्हि राजपुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थलाभः नहि राजपदं सम्बन्धे शक्तम् अथ सम्बन्धोऽन्यविधया भासते नीलो षट् इत्यभाभेदवदिति चेन्न । राजपुरु

धर्मिणि च शक्तिरिति सम्प्रदायः नीलादिपदवत् मात्सर्ये धर्मे शक्तिः धर्मिणि लक्षणा । नच तत्परशब्दस्य धर्मे धर्मिणि तुल्ये चत व्ययोगात् उभयत्र शक्तिरिति वाच्यं । नीलादिपदस्यापि गुणिनि प्रयोगप्राचुर्याद्धर्मिणि लक्षणयैवोपपत्तौ न तत्र शक्तिरिति तु मत्सरशब्देऽपि धर्मे शक्तिः धर्मिणि लक्षणैवेत्यन्ये । अत्राहुः तुल्यं सुखभक्तौ न लक्षणा सर्वनाम्नि न लक्षणा वादिवाक्ये न लक्षणा विधीन लक्षणा विधेयार्थे न लक्षणा विधेयता शालिशब्दबोधत्वं शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं लक्षणया शब्दबोधस्तु न विधेयता शालीति न व्यभिचार इति विधेयतया लक्ष्यार्थबोधो नास्तीति प्रवादबीजं लक्षणिकं पदं नानुभावकमिति प्रवादस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयोनास्तीत्यर्थः एवंविशिष्टवाचकानां पदानां विशेष्यमात्रपरत्वे न लक्षणा शक्यादन्यं न रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणेति प्रवादाअनुसन्धेयाः । केचित्तु लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणायाकल्पने गोत्रेपि शक्तिविलोपप्रसङ्गः वृत्त्युपस्थापितस्यैव शब्दबोधविषयत्वात् गोत्रे शक्तिकल्पने लक्ष्यतावच्छेदकेपि तथा । अथ तीरत्वत्वेनोपस्थितिं विना तीरत्वं गङ्गापदसम्बन्धोति सम्बन्धग्रहाभावात्तत्र न लक्षिति चेन्न । घटोनेत्यादौ यथा प्रतियोगितावच्छेदकत्वं संसर्गमर्यादया भासते तथा गङ्गायास्तीरमित्यत्र तीरत्वे सामीप्यावच्छेदकत्वं सम्बन्धी भासते सम्बन्धग्रहे च यादृशं यस्य भानं तथा घटत्वे तस्यैव स्मरणं तथा च लक्ष्यतावच्छेदकेपि परंपरासम्बन्धात्मिकालक्षणेवेति प्राहुः । राजपुरुष इत्यादौ शक्त्यालक्षण्या वा राजसम्बन्धिपुरुषबोधानुपपत्तेरित्यतिरिक्ता वृत्तिविश्याभ्युपेया तथा च कथं शक्तिलक्षणे एव वृत्तीत्युक्तमित्यभिप्रायवान् शक्ते । नन्विति । एते एव । शक्ति लक्षणे एव । एवकारेण वृत्त्यन्तरव्यवच्छेदः । षष्ठ्यर्थेति । तत्र षष्ठ्याः लुप्तत्वेन राजपदादेशसम्बन्धे शक्त्याद्यसंभवात् कथं सम्बन्धलाभइत्यर्थः । तदेवाह । नहीति । ननु प्रकारतया विशेष्यतया वा बोधो वृत्तेरपेक्षा न तु संसर्गमर्यादया भाने तथा च घटमानयेत्यादौ घटक-

ष इत्यपि तद्वापत्तेः । अथ नामार्थयोरभेदेनैवान्वयो न त्व-
न्यथा तथैव व्युत्पत्तेः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र न नामार्थयोरन्व-
यः किन्तु विभक्त्यर्थनामार्थयोरिति चेत् । तर्हि राजपुरुष इ-

र्मत्वयोराधेयत्वरूपं संसर्गवद्राजपुरुषइत्यत्रापिस्वस्वामिभावरूपं सम्बन्धभा-
नं वृत्तिं विनैव स्यादित्याशंकते । अथेति । नीलइति । नीलपदस्य निरुद्धल-
क्षणया नीलविशिष्टमर्थः तस्य चाभेद संसर्गेण घटे ऽन्वयइत्यर्थः । तथा च य-
थानीलघटयोरभेदः संसर्गमर्यादया भासते तथा षष्ठीतत्पुरुषेपि सेव्यसेवक
भावलक्षणः सम्बन्धः संबधविधयैव भासते इति भावः । तद्दोषेति । प-
ञ्चार्थं सम्बन्धि भानापत्तेरित्यर्थः । राजपुरुष इत्यत्रैवात्रापि सम्बन्ध विधया
भानाय राजसम्बन्धी पुरुषइत्यन्वयबोधापत्तेरिति भावः । ननु घटः कर्मत्व-
मानयनं कृतिरित्यत्र घटमानयेत्यत्र बाधेयतासंबंधेन कर्मत्वे घटान्वयबोधा-
पत्त्या घटकर्मकानयनानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधापत्तेः नामार्थयोरभेदाति-
रिक्त संबंधेनान्वयो न स्वीक्रियत इति व्युत्पत्तिरवश्यमुपेया एवं च रा-
जापुरुष इत्यत्र कथमभेदातिरिक्त सम्बन्धे नान्वयबोधमापादयतीत्याशंक-
ते । अथेति । अभेदेनैवैवकारेणामेदातिरिक्त सम्बन्धव्यवच्छेदः । एव कारा-
र्थं स्पष्टयति । नत्वन्यथेति । नत्वन्यथा । नत्वभेदातिरिक्त सम्बन्धव्यवच्छे-
दः एवकारार्थं स्पष्टयति । नत्वन्यथेति । नत्वर्थः । नत्वैवं नियमे मानाभाव
इत्यत्राह । तथैवेति । अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्राप्याधेयतां
सम्बन्धे न घटोयाकर्मतेत्यन्वयबोधापत्तेरिति भावः । ननु राज्ञः पुरुष इ-
त्यत्र राजपुरुषयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धे नैवान्वयबोधोदयात्तादृशनियम इत्य-
त्राह । राज्ञइति । नामार्थयोरिव नतथा न्वयः राजपुरुष इत्यत्रपञ्चार्थस्य
नामार्थत्वाभावेनाभेदातिरिक्तसम्बन्धे नाप्यन्वयबोधोऽनुपपन्नइत्यर्थः । विभ-
क्त्यर्थेति । षष्ठार्थं सम्बन्धनामार्थपुरुष योरित्यर्थः पञ्चास्तु न नामत्वं स्वाद्य-
न्तमिह नामेष्टमित्यभिप्रेत विरुद्धत्वादिति भावः । ननु राज्ञः पुरुष इत्यत्र सेव्यसे-
वकभावलक्षणसम्बन्धप्रकारकइव सेव्यसेवकभावलक्षणसम्बन्धे न राजप्रका-
कपुरुषविशेषकोप्यन्वयबोधो भवति यथा घटमानयेत्यत्र कर्मतासम्बन्धे
नानयनोपरि घटोप्यन्वेतीति मिडान्तात् तथाचैतन्नियमभङ्ग इति चेत् । त-

तत्र कथं तयोस्तथान्वय इति स्वयमेव विभावय । अथ सम्बन्धे
लक्षणैवेति चेन्न । तथापि राजसम्बन्धः पुरुष इति तदन्वयः
स्यादिति तद्दोषतादवस्थायां । अथ राजपुरुषात्मकसमुदाय
एव राजसम्बन्धिपुरुषैरुपलक्षणेति चेन्न । शक्तिविरहे लक्ष-
णाया अयोगात् । शक्तिसम्बन्धो हि लक्षणेत्युक्तम् । उच्यते
राजपदं राजसम्बन्धि लक्षणं तथाचाभेदेनैव पदार्थद्वयान्व-
यः । नचैवं कर्मधारयापत्तिः समासपूर्वदशायां पदयोस्तु-

र्थकदेशिमतत्त्वात् तन्मते तु नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेन साक्षादन्व-
यबोधो न स्वीक्रियत इति नियमात् विभक्त्यर्थमहारीकृत्याभेदातिरिक्त सम्ब-
न्धे न नान्वय इति यावत् प्रकृते च सम्बन्धस्य विभक्त्यर्थत्वात् तद्वारा अन्वयो-
पगमेपि क्षतिविरहादिति ध्येयं । तर्हीति । तादृशनियमसमर्थुपेयराजापु-
रुष इत्यत्र तथावारणेहीत्यर्थः । तयोः । राजपुरुषयोस्तथान्वयः । अभेदातिरिक्त
सम्बन्धेनान्वयः । विभावनीयेति । तादृशनियमानर्थुपगमे राजापुरुष इत्य-
त्रैव तथान्वयबोधापत्तिः अभ्युपगमे तु अत्रापि न तथास्यादित्यर्थः । ननु राज
पदस्य राज सम्बन्धे लक्षणै वास्तु राजा पुरुषइत्यत्रत्वभेदे एव तात्पर्येण न सम्ब-
न्धे लक्ष्णेत्याशंकते । अथेति । तथापीति । राजपदस्य राज सम्बन्ध लक्षकत्वे-
पीत्यर्थः । इति वदिति । इति वाक्य वदित्यर्थः । नामार्थयोरभेदातिरिक्तस-
म्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया राजपदार्थस्य राजसम्बन्धस्याश्रयाश्रयिभावेन
पुरुषे ऽन्वयासंभव इति भावः । तद्दोषेति । एकसम्बन्धी पुरुष इत्यन्वयानुपप-
त्तिरुपदोषतादवस्थादित्यर्थः । ननु राजपदस्य राजसम्बन्ध लक्षकतासंभवेपि
राजपुरुष इति वाक्यमेव राजसम्बन्धिपुरुष लक्षकमस्त्वित्याशंकते । अथेति ।
समुदायएव । राजपुरुष इति वाक्यएव । शक्तिविरहे । वाक्ये कुत्रापिशक्तिवि-
रहे । लक्षणायाः । वाक्ये लक्षणायाः । अयोगादित्यर्थः । ननुगङ्गापदस्यतीरेश-
त्त्वभावेपि यथातीरेलक्षणा तथावाक्ये कुत्रचिदप्यर्थं शक्त्यभावेपिलक्षणस्या-
दत आह । शक्येति । तथाच लक्षणायाः शक्तिघटितत्वात्तदभावे तदनुप-
पत्तिः तीरे गङ्गापदशक्त्यभावेपि गङ्गापदशक्त्यसम्बन्धसत्त्वात् तत्र लक्षणाप-
त्तिः अत्र वाक्ये कुत्राप्यर्थं शक्त्यभावाल्लक्षणानुपपत्तेरिति भावः । सम्बन्धीति ।

व्याख्याभावात् । अन्येतु लुप्ता षष्ठीव सम्बन्धं बोधयति षष्ठी लोपमजानतस्तु तदन्वयबोधशक्तिभ्रमात् राजपदलक्ष-

राजसम्बन्धि लक्षकमित्यर्थः । क्वचित्तथैवपाठः । ननु नामार्थयोरन्वयबोधो न स्वीक्रियत इति कथं पुरुषपदार्थं तदन्वय इत्यत आह । तथाचेति । राजपदस्य सम्बन्धि लक्षकत्वेत्यर्थः । अभेदेनैवेति । अन्वयः । राजसम्बन्धि पुरुषयोरन्वयबोधः । नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयो न स्वीक्रियते नत्वभेदेनापि तदस्वीकार इति भावः । न चैवमिति । षष्ठी तत्पुरुषेपि विशेषणविशेषवाचकपदार्थयोरभेदान्वयस्वीकार इत्यर्थः । अभेदे कर्मधारय इत्यनेनाभेदबोधस्थले कर्मधारयविधानादिति भावः । समाधत्ते समासेति । लक्षणाहि वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्या स्वीक्रियते समासपूर्वं तु न राजपदादौ लक्षणा अनुपपत्ते रभावात् तथा च समासपूर्वं विशेषणविशेषवाचकपदयोः समानार्थकयोर्नान्वयबोधकत्वं तत्रैव कर्मधारय इति भावः । पदयोः । राजपुरुषपदयोः । तुल्येति । एकविशेष्यकबोधजनकत्वाभावादित्यर्थः । पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः । कर्मधारयइत्यनुशासनादिति भावः । ननु राज्ञः पुरुषइत्यत्र सम्बन्धप्रकारकोबोधः राजपुरुषइत्यत्र सम्बन्धिप्रकारकईति विग्रहवाक्यसमासवाक्ययोः समानार्थकत्वभङ्गापत्तिः समानार्थकसमासारंभकवाक्यस्यैव विग्रहवाक्यत्वमिति राजसम्बन्धी पुरुषइत्येव विग्रहवाक्यं वाच्यमिति कर्मधारयत्वापत्तौ तत्पुरुषोच्छेदः । नच शक्त्याभेदप्रतियोग्युपस्थापने कर्मधारय इति वाच्यं । नीलोत्पलमित्यादौ नीलपदस्य नीलविशिष्टे शक्तिविरहेण कर्मधारयत्वाभावापत्तेः तस्माद्राजपदस्य राजसम्बन्धे एव लक्षणा स्वीकर्तुं मुचिता । न च राजसम्बन्धी पुरुषइति वत् अनन्वयापत्तिरुक्तैव नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति वाच्यं । षटोनेत्यादौ नामार्थयोरन्वयस्य दृष्टत्वात्त्रिपातातिरिक्तस्थलएव तादृशनियमाभ्युपगमे च समासातिरिक्तस्थलएव मयापि तादृशनियमाभ्युपगमात् । नचैवं राजसम्बन्धे लक्षणा वैयर्थ्यमिति वाच्यं । व्याससमासयोः समानप्रकारकबोधजनकत्वरूपसमानार्थकत्वरक्षणायैव लक्षणाया उपगमात् सम्बन्धप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति । मैवं समानविषयकबोधजनकत्वमित्येव हि समानार्थकत्वं ननु समानप्रकारकबोधजनकत्वंतत् आरूढवानरोवृक्ष इत्यत्र आरूढवानरोयमिति विग्रहात्

वाया वेति स्त्रीचतुः । वैयाकरणास्तु समासस्थशब्दसमुदायस्य विशिष्टार्थे शक्तिरेव । नचैवं राजपदशक्तिमविदुषोपि राजपुरुषादिपदादन्वयप्रत्ययः स्यादिति वाच्यं । समस्तश-

यत्कर्मकारोहणकर्ता वानर इति बोधेन समासाच्च वानरकर्तृकारोहणकर्म लक्ष्यइति बोधेन भिन्नप्रकारकबोधस्यैवोदयेन व्यभिचारात् एवं प्राप्तोदकोयाम इत्यादावपि तत्र प्राप्तमुदकंयं इति विग्रहात् । अथ बहुब्रीहिरविग्रहतयानास्य विग्रहवाक्यत्वं चिचगुरित्यत्र चित्रागौर्यस्येति समासार्थकथनं ननु विग्रहः समस्यमानपदैरेवार्थकथनस्य विग्रहत्वादिति चेन्न । नहि तत्र विग्रहएवनास्तीति समासारभकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् किन्तु बहुब्रीहौ तस्यासाधुत्वं समस्यमान पदैरेव विग्रहस्य साधुत्वात् अतएव बहुब्रीहौ विग्रहस्यासाधुत्वज्ञापनाय तत्र नित्यसमासत्वाभिधानम् अतएव चाविग्रहोऽखपदविग्रहोवा नित्यसमासइति तल्लक्षणम् । अथ समस्य मानपदैरेवार्थकथनरूपविग्रहस्य साधुविग्रहस्य वा व्याससमासयोः समानार्थकत्वनियमे प्रवेशान्नोक्तस्थले व्यभिचार इति चेन्न । अप्रयोजकत्वात् । वस्तुतस्तु नामार्थयोरभेदेनैव व्युत्पत्तेः संकोचे मानाभावात्सम्बन्धिनि लक्षणाया आवश्यकत्वे समानविषयबोधजनकत्वमित्येव कल्पनात् ननु समानप्रकारकबोधजनकत्वरूपं समानार्थकत्वमितिदिक् । पश्येवेति । स्मृतासतीति शेषः एवंच षष्ठ्याएव सम्बन्धोर्थः आश्रयाश्रयिभावेन पुरुषे भासते नामार्थयोरैव चाभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधनिषेधादिति भावः । ननु यस्य न षष्ठीलोपज्ञानं तस्य लुप्तषष्ठीस्मरणासम्भवेनान्वयबोधानुपपत्तिरित्यत आह । षष्ठीलोपमिति । अजानतस्तु । अननुभवतस्तु । शक्तिभ्रमात् राजपुरुष इति समुदायस्य राजसम्बन्धिनि पुरुषे शक्तिभ्रमात् । नतुराजपदस्य शक्तिभ्रमादित्यर्थः । तथास्मिति राजपदलक्षणयावेति राजपदस्य लक्षणयैव संहान्वयकथनानुपपत्तेरितिध्येयं । नन्वेवं तत्रशक्तिभ्रमाच्छब्दबोधस्वीकारे तत्र दोषादीनामननुगतानां नियामकत्वकल्पने नियमतस्तत्पूर्वं तादृशदोषकल्पने च गौरवमत आह । राजपदेति । पूर्वकल्पे तु राजसम्बन्धिनि निरूढलक्षणा एतन्नातेतु षष्ठीलोपस्मरणासम्भवस्थले राजपदे स्मारसिकी लक्षणा इदमेव लाघ-

क्षिप्रहोह्यनुशासनात् । नचावयवशक्त्यग्रहेऽनुशासनग्रहः सं-
भवतीति तच्छक्तिग्रहस्य समुदायशक्तिग्रहे हेतुत्वादित्याहुः
स्तन्न । अवयवलक्षणेऽप्यपत्तेः समुदायशक्तौ मानाभावात्

वमिति भेदः । नच ऋषस्य राजमातङ्ग इत्यादौ एतन्मते लुप्तपृष्ठीस्मरणस्याव-
श्यकतया समानविभक्तिकत्वेनाभेदेनान्वयबोधोपात्तिरिति वाच्यं । नहि स-
मानविभक्तिकत्वाभावनियन्धनमभेदेनान्वयाननुभावकत्वं किन्तु समासा-
घटकपदसापेक्षतया तदभावेन सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगो-
नेति नियमात् । नचैवं शरैः शास्त्रितपत्रः चैत्रस्य दासभार्या इत्यादौ शरक-
रणं त्वचैत्रनिरूपितत्वयोः समासविशेषणीभूतशतनदासत्वयोर्कथमन्वयइ-
ति वाच्यम् । अभेदेनान्वये तथानियमात् । स्तोत्रं पचतीत्यादावभेदान्वयानु-
रोधेन समानविभक्तिकत्वमित्यस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यमित्यर्थकत्वावश्य-
कतया भवत्येतदप्यगतेषु । स्त्रीचक्रुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजंतु क्वचित्समासपूर्वं
विग्रहश्रवणस्य समासार्थकथनपरतया विग्रहश्रवणस्य सर्वत्रानावश्यकत-
या लुप्तपृष्ठीस्मरणकल्पने गौरवात्क्वचित् राजसम्बन्धिनि स्वारसिकलक्ष-
णाग्रहस्थलानुरोधेन राजसम्बन्धिप्रकारकबोधे तादृशसमभिव्याहारज्ञान-
स्य कारणत्वकल्पनाया आवश्यकत्वेन तत्र निरुद्धलक्षणाया एव न्याय्यत्वा-
त् । नच सम्बन्धिनि तात्पर्यस्यरनादित्वकल्पनमेव निरुद्धलक्षणा कल्पने गुरु-
अनादितात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठलक्षणाया एव निरुद्धलक्षणात्वादिति वा-
च्यं । नियमतो लुप्तपृष्ठीस्मरणकल्पनापेक्षया तात्पर्यानादित्वकल्पनाया एव
युक्तत्वात् । नचैवं दधि पश्यतीत्यादावपि दधिपदस्य दधिकर्मके लक्षणाप-
त्त्यातत्रापि लुप्तविभक्त्यनुसन्धानं विनापि बोधोपात्तिरिति वाच्यं । तत्र दधिप-
दस्य द्वितीयेतरविभक्त्यन्तत्वभ्रमदशायां दधिकर्मकः पश्यति दधिकर्मकेण
पश्यतीत्यत्रैवान्वयबोधेन कर्मत्वार्थकविभक्तिं विना निराकाङ्क्षत्वेन तद-
नुसन्धानस्यावश्यकत्वात्समासस्थले त्वन्यथैवव्युत्पत्तिः अतएवाग्निनौदनं पचे-
तेत्यत्र तान्येव पदानि समर्थानि नतु तदर्थकाणि अग्निकरणकौदनकर्म-
कपाककृतिरिष्टसाधनमितितु वाक्यं न पदमित्युक्तमिति । समासस्थइति ।
घटमानयेति शब्दसमुदायवारणाय समासस्थइति । राजपुरुषइत्यादि समा-
सवाक्यस्थेत्यर्थः । विशिष्टेऽर्थे । राजसम्बन्धि पुरुषादिरूपे विशिष्टेऽर्थे । शक्तिरेवेति

२०५

तदुक्तं जहत्स्वार्थात् तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति तस्माद-
न्यथोपपत्तौ समासे शक्तिरयुक्तेति संक्षेपः । स्यादेतत् मास्तु
तत्पुरुषे शक्तिर्वह्नीही तु चित्रगुपदे चित्रगोस्वामिनि शक्ति-

तथाच समासे शक्त्यैव विशिष्टार्थबोधोपात्तेर्नानिरीकृत वृत्तिकल्पनमिति भावः
एवं । समासे शक्तिस्वीकारे । राजपदेति । राजपुरुषइत्यत्र राजपदं राज्ञि शक्तमि-
ति शक्तिज्ञानशून्यकालेऽपि राजपुरुषप्रदं राजसम्बन्धिपुरुषे शक्तमिति शक्ति-
ज्ञानसम्भवेन तादृशबोधोपात्तिरित्यर्थः । समस्तोऽति । समासस्थले विशिष्टार्थे
शक्तिग्रहइत्यर्थः । नचेति । नहीत्यर्थः । अवयवशक्त्यग्रहे । राजपदादिशक्त्यग्र-
हे । अनुशासनग्रहः । अनुशासनजन्यविशिष्टार्थे शक्तिग्रहः । तच्छक्तिग्रहस्य । अ-
वयवशक्तिग्रहस्य । समुदायग्रहे । समुदायशक्ति ग्रहे । हेतुत्वादिति । व्यवहा-
रादिना नात्र शक्तिग्रहः किन्तु व्याकरणादितः व्याकरणेन हि प्रत्येकशक्त-
राजपदादिसमुदायो विशिष्टार्थे शक्त इति बोधनीयं नतु प्रत्येकशक्त्यग्रहे-
न सम्भवतीति तज्जन्यसमस्तशक्तिग्रहे अवयवशक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् राज-
पदादिशक्तिग्रहाभावे समुदायशक्तिग्रहस्याप्यभावान्न ततोऽन्यबोध इति-
भावः । अदयवेति । राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणयैवेत्यर्थः । समुदाय-
शक्तौ । समास वाक्ये विशिष्टार्थशक्तौ । मानाभावादिति । अनन्यलभ्योहि श-
ब्दार्थइति न्यायादिति भावः । ननु गङ्गायां घोष इत्यत्रैव जहत्स्वार्थेवात्र ल-
क्षणोपेया सातु न सम्भवतिराजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणायां स्वार्थप-
रित्यागाभावादित्यत आह । तदुक्तमिति । यत्र रूढिः शक्तिः विरोधिनी स्वा-
र्थाविषयकविशिष्टार्थबोधस्वरूपायोग्या तत्रैव जहत्स्वार्था नत्वन्यत्र अन्य-
तु अजहत्स्वार्था यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र तीराधिकरणको घोष इत्ये-
वान्वयबोध उपेयः तत्रच प्रवाहस्य तादृशबोधविषयत्वाभावेन तादृशबोध-
स्वरूपायोग्यत्वमस्त्येव । गङ्गापदस्येति । गङ्गापदे जहत्स्वार्था लक्षणा मन्त्राः
क्रींशंतीत्यत्र तु मन्त्रपदस्य मन्त्रस्थपुरुषे लक्षणायां मन्त्र रूपस्वार्थस्यापि ता-
दृशबोधविषयत्वादजहत्स्वार्थैव लक्षणा एवं च न केवलं जहत्स्वार्थैव लक्ष-
णा येन राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणाकल्पनं नस्यात् किंत्वजहत्स्वा-
र्थापीति साचाङ्गीकार्येति भावः । वस्तुतस्तु नन्वेवंपङ्कजमित्यादावपि समु-
दाये शक्तिर्न स्यात् अवयवलक्षणयैव पद्मत्वविशिष्टबोधोपात्तेरित्यत आह ।

राश्वकी न हि तत्र लक्षणया निर्वाहः तथाहि गोपदं गो-
स्वामिलक्षकं चित्रपदं च चित्रस्वामिलक्षकं नाद्यः न हि
चित्रत्वस्य गवान्वयः संभवति तस्य पदार्थे कदेशत्वात् अत-

तदुक्तमिति । यत्र रूढिः प्रसिद्धिः योगविरोधिनी तत्रैव जहत्स्वार्था लक्षणा
यथा कर्मणि कुशल इत्यादौ दत्तेरूढिः प्रसिद्धिः कुशान्लातीति कुशादा-
नकर्तुर्योगार्थस्य विरोधिनी दत्ते कुशादानकर्तृत्वब्रधादिति कुशलपद-
स्य विवेचकत्वरूपशक्यसम्बन्धसत्त्वात् दत्ते लक्षणाबाधेन शक्त्यावयवार्थबो-
धाभावात् । नचात्र विवेचकत्वेन लक्षणायामजहत्स्वार्थत्वमिति वाच्यं ।
यत्र स्वार्थस्य विशेषतया क्रियान्वये प्रवेशः साऽजहत्स्वार्था यथा कृत्रिणो
यान्तीत्यादौ एवं च यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि जहत्स्वार्थैव प्रकृतेच राजपुरुष-
इति समुदायस्य राजसम्बन्धिपुरुषे रूढिः प्रसिद्धिः राजाभिन्नपुरुषस्य योगा-
र्थस्य विरोधिनीति तत्र जहत्स्वार्था लक्षणा स्वार्थस्य राज्ञो विशेषतया क्रि-
यान्वयेप्रवेशाभावात् पङ्कजमित्यादौ तु पद्मस्य पङ्कजनिकर्तृत्वयोगार्थस्यावि-
रोधादवयवशक्त्यैव पङ्कजनिकर्तृत्वबोधः पद्मत्वविशिष्टबोधार्थं च पङ्कज-
पदस्य पद्मत्वविशिष्टे लक्षणा कल्पने तु शक्त्यापङ्कजनिकर्तृत्वयोगार्थस्य ल-
क्षणयाच पद्मत्वविशिष्टस्यबोधो वाच्यः तस्य च युगपद्विरोधिनासम्भवात्पङ्कज-
पदस्य पद्मत्वविशिष्टे समुदायशक्तिरावश्यको (तस्माद्युगपद्विरोधिनासम्भवात्पङ्कज-
पदस्य पद्मत्वविशिष्टे समुदायशक्तिरावश्यको) समासे-
तु नैवमिति । अथवा पङ्कजमित्यत्रापि लक्षणयैवोपपत्तः समुदायशक्तिर्नस्या-
दत आह । तदुक्तमिति । यत्ररूढिः । समुदायशक्तिः । योगविरोधिनी । योगः
अवयवशक्तिस्तद्विरोधिनी । तत्रैव जहत्स्वार्था लक्षणा यथा पण्डपं भोजये-
दित्यत्र तत्रहि मण्डपपदस्य गृहविशेषे रूढिः योगविरोधिनी रूढ्यर्थगृहे म-
ण्डपानकर्तृत्वासम्भवात्तत्ररूढेर्योगापहारितेति प्रवादात् अवयवशक्त्या म-
ण्डपानकर्तृत्वबोधसम्भवात् मण्डपपदस्य मण्डपानकर्तरि लक्षणा इत्यं च रूढ्य-
र्थगृहसम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वादिनान्वयबोधो नतु मण्डपा-
नकर्तृत्वेन पङ्कजमित्यादौ तु रूढ्यर्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वयोगार्थस्याविरोधादव-
यवशक्त्यैव बोधः पद्मत्वविशिष्टस्य च लक्षणया बोधोपगमे युगपद्विरोधिना-

एव नान्योऽपि गवान्वयानापत्तेः । अथ गोपदं चित्रगो-
स्वामिलक्षकं चित्रपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति चेन्न । चित्रप-
दं चित्रगोस्वामिलक्षकं गोपदं तु तात्पर्यग्राहकं मिति दि-

विरोधात्पङ्कजपदे समुदायशक्तिरावश्यको राजपुरुष इत्यत्र तु राजसम्बन्धि-
पुरुषे राजाभिन्नपुरुषस्यावयवार्थस्य विरोधादवयवशक्त्या तद्विरोधाभावे युग-
पद्विरोधविरोधाभावात्तत्रैव स्वार्थस्यावयवार्थस्य त्यागात् जहत्स्वार्थत्वो-
क्तिरिति सारं । स्तोत्रे समासेऽवयवलाक्षणकत्वे उपपन्नकमाह । तदुक्तमि-
ति । यत्रेति । यत्रानुभूयमानसमुदायार्थोऽवयवार्थविरुद्धस्तत्र पदे जहत्स्वा-
र्था लक्षणेति समुदायार्थ इत्यपि कश्चित् । एतन्मते तत्र जहत्स्वार्थैवेत्यन्वयं वि-
नाऽगतिरिति ध्येयं । जहत्स्वार्था नतत्रैव यत्र रूढिविरोधिनीति क्वचित्पाठः
यत्र लक्षणा रूढिविरोधिनी शक्तिविरोधिनी तत्रैव जहत्स्वार्था लक्षणा यत्र
लक्षणायामङ्गीकृतायां शक्त्यासहान्वयबोधस्तत्र न जहत्स्वार्था लक्षणेति या-
यत् यथापङ्कजमित्यत्र पद्मत्वेन लक्षणम्या पङ्कजनिकर्तृत्वेन शक्त्या बोधे यु-
गपद्विरोधविरोध प्रसङ्गात् न तत्र लक्षणा किंतु समुदाये शक्तिः राजपुरुष-
इत्यत्र तु सम्बन्धिलक्षणायां तथेति न तत्र समासे शक्तिरिति ध्येयम् । उपसं-
हरति । तस्मादिति । अन्यथेति । अवयवलक्षणेपपत्तावित्यर्थः । अन्यलभ्यस्य
शब्दार्थत्वात् अन्यथा गङ्गापदस्यापि तीरे शक्त्यापत्त्यः लक्षणेच्छेदापत्तेरिति
भावः । ननु चित्रगुरित्यादौ चित्रगोस्वामीत्यन्वयोऽनुभवासिद्धः तस्यचावयव
शक्त्या लक्षणयावोपपत्त्यभावाद्वाक्ये शक्तिरावश्यकोति कथं न समासे शक्ति-
रित्याशङ्कते । स्यादेतदिति । बहुव्रीहौ तु । चित्रगुरित्यादिवहु व्रीहीतु ।
गन्त्राप्यवयव लक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिः कल्पनीयेत्यत आह । नही-
ति । लक्षणया । अवयवलक्षणा । निर्वाहः । विशिष्टार्थबोधः । अनिर्वा-
हमेवोपपादयति । तथाहीति गोपदस्य गोस्वामि लक्षकत्वे चित्रपदार्थ-
स्य गवि अन्वयोवाच्यः सच न सम्भवति पदार्थकदेशत्वादिति भावः । चि-
त्रस्य । चित्रपदार्थस्य चित्रत्वविशिष्टस्य । गवान्वयः । गविअन्वयः । ग-
विर्न हतीयान्तंवा, गवासहेत्यर्थः । सम्भवतीति । चित्रपदार्थस्य चित्रस्यामेदेन-
गवि अन्वयो न सम्भवतीत्यर्थः । तस्य । गोः । नच तच्छब्दस्याव्यवहितपूर्वप-

स्थितमुख्यविशेषपरामर्शकतया गवान्वयोपसर्जनतया कथं तच्छब्देन गो-
परामर्श इति वाच्यं । तच्छब्दस्याव्यवहितपूर्वोपस्थितमात्रपरामर्शकतया ता-
त्पर्यबलादन्वयोपसर्जनस्यापि गोबोधने बाधकाभावात् । गवेति तृतीया
न्तत्वे दोषास्पर्शाच्च । पदार्थैकदेशत्वात् । गोस्वामिरूपपदार्थैकदेशत्वादित्य-
र्थः । गौर्नित्येत्यत्र गौत्वे नित्यत्वान्वयवारणाय पदार्थः पदार्थनान्वेति न-
तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्त्यङ्गीकारस्यावश्यकत्वादिति भावः । केचित्तु चि-
त्रस्य । चित्रविशेषणतयोपस्थितस्य चित्रत्वस्येत्यर्थः । चित्रपदस्योभयत्र प्रयो-
गात् । तस्य । चित्रत्वस्य । पदार्थैकदेशत्वात् । चित्रपदार्थैकदेशत्वात् । एक-
विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वये निराकाञ्चत्वादिति भाव इ-
त्याहुस्तत्र । एवमपि चित्रस्य गविभेदेनान्वये बाधाकानुक्तेः । अतएवेति ।
चित्रस्य गवान्वयासम्भवादेवेत्यर्थः । गवान्वयेति । चित्रपदस्य चित्रस्वास्थ्य-
र्थकत्वे पदार्थैकदेशतया चित्रे नगौरन्वयः नापि चित्रस्वामिनि नामार्थयोर-
भेदेनैव व्युत्पत्तेरिति भावः । पदद्वयइति । चित्रपदे गोपदेचेत्यर्थः । ननूभयत्र
लक्षणायां गौरवात् तदपेक्ष्य समुदायशक्तिरेवास्त्वामित्यत आह । नत्विति । अ-
न्येति । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वेनोभयत्र लक्षणायां गौरवस्य प्रामाणिकत्वा-
दिति भावः । पदद्वये लक्षणाकल्पनेऽन्यतरपदवैयर्थ्याद्वाक्ये एव लक्षणावादि-
मीमांसक मतमाह । मीमांसकास्त्विति । समुदायएव । चित्रगुरिति वाक्य-
एव । लक्षणा । चित्र गोस्वामिनि लक्षणा । समुदायस्य । वाक्यस्य । श-
क्त्यभावादिति । वाक्यस्य कुत्रचिदप्यर्थं शक्त्यभावात्स्वशक्त्यसम्बन्धरूपा ल-
क्षणा दुर्वचेत्यर्थः । स्वबोध्यस्येति । गङ्गापदबोध्यस्य प्रवाहस्यसम्बन्धस्तीरे
ऽस्तीति तत्र तत्त्वमुपपन्नं परन्तु शकारत्वेन न तद्वेशः किन्तु बोध्यत्वेने-
त्यर्थः । अत्र । चित्रगुरित्यत्र बहुब्रीह्यावित्यर्थः । वाक्यस्यापि । चित्रगु-
रिति वाक्यस्यापि । विशिष्टं बोध्यमिति । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति
न्यायेन चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौरिति वाक्यस्यसत्त्वात्तस्य च बोध्यं चित्रा-
गौस्तत्त्वसम्बन्धश्च चित्रगोस्वामित्यस्तीति भावः । शकारसम्बन्धस्य लक्षणात्वे
दूषणं दर्शयन् स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वमुपपादयति । अन्यथेति । वाक्ये
लक्षणाया अनङ्गीकारेइत्यर्थः । कागतिः । कथमन्वयबोधः । तदेवोपपा-
दयति । नहीति । गभीरायामिति । नदीपदस्य नदीतीरत्वेन बालक्षणा-

निगंतुमशक्यत्वात् । तस्माद्विनिगमकाभावात्समुदायशक्तिरे-
वेति चेत् । अत्रोच्यते । विनिगमकाभावादस्तु पदद्वये ल-
क्षणा । नतु समुदाये शक्तिरन्वयलभ्यत्वात् । मीमांसका-
स्तु । समुदाय एव लक्षणा । न च समुदायस्य शक्त्यभावाल्ल-
क्षणा नुपपत्तिः । स्वबोध्यसम्बन्धोहि लक्षणा अस्तिच वाक्ये-
पि विशिष्टं बोध्यम् । अन्यथा कागतिर्गभीरायां नद्यां घो-
षइत्यदौ । नहि नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यनन्व-
यापत्तेः । नहि तीरं गभीरं । नापि गभीरपदं तीरलक्षकं ।
नद्यामित्यनन्वयापत्तेः । नहि तीरं नदी तस्मादनन्वयगति-
कतया वाक्यमेव गभीरनदीतीरलक्षकमित्याहुः । अत्रोच्यते ।
वाक्यं न विशिष्टार्थबोधकं तद्बोधकतावच्छेदकशक्तेरभावा-
त् । अतस्तत्र बोध्यसम्बन्धो लक्षणेति रिक्तं वचः । किञ्च

यां गभीरस्य पदार्थैकदेशतया नद्यामन्वयासम्भवात् तीरे च विशेष्यवा-
चकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्थलेऽभेदेनान्वयस्यैव व्युत्पन्नतया भेदेना-
न्वया सम्भवाद्भेदेनैवान्वयोवाच्यः सतु न सम्भवति बाधादिति भावः । नद्या-
मित्यस्येति । गभीरपदस्य गभीरसम्बन्धोतीरत्वेन च लक्षणायां नद्याः पदा-
र्थैकदेशतया गभीरेऽन्वयासम्भवात् तीरे च समानविभक्तिकत्वस्थलेऽभेदेनान्व-
यस्यैव व्युत्पन्नतया भेदेनान्वयो वाच्यः सतु न सम्भवति बाधादिति भावः ।
अनन्वयमेवाह । नहि तीरं नदीति । उपसंहरति । तस्मादिति । अन्येति
शक्त्या लक्षणाया वा विशिष्टार्थं बोधस्यानुपपत्त्या वाक्यमेव । गभीरायां न-
द्यामिति वाक्यमेव लक्षकमिति पङ्कजपदेरनायस्या वाक्ये शक्तिस्वीकारेपि
अन्यलभ्यत्वादत्र लक्षणेष्टैव एकत्र वाक्ये शक्तिकल्पनादन्यत्रापि तत्कल्पने च
गङ्गापदस्य प्रवाहे शक्तेः क्लृप्तत्वेन तीरेपि शक्तिकल्पनापत्त्या लक्षणोच्छेदाप-
त्तेरतः स्वबोध्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वमुपगम्यैषारीति । वाक्यमिति । चि-
त्रगुरित्यादिवाक्यमित्यर्थः । न विशिष्टार्थेति । चित्राभिन्ना गौरित्यादिविशि-

त्वात् । तस्मात्पदद्वय एव विनिगमकाभावाद्द्विशिष्टनदी-
तीरे लक्षणा । न चैकपदवैयर्थ्यं परस्परतात्पर्यग्राहक-
त्वादिति संप्रदायः । विस्तरस्वस्माकं मणिमरीचिनिबन्धन

स्तुतस्तु अपभ्रंशवारणाय शक्त्या स्वबोधेत्यस्यावश्यकतया वाक्येन शक्तिरि-
त्याह । वाक्यमित्यादि । नन्वपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वे इष्टापत्तिः वृत्तिमत्त्वमेव
पदसाधुत्वमित्यत्र शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया एव वृत्तित्वघटकतया तत्र वृत्तिम-
त्त्वरूप साधुत्वाभावात् प्रमाधीनस्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणेत्यस्य वा तल्लक्षणे-
नापभ्रंशस्य प्रमाधीनबोध्यभावाद्वा ननुपपत्तिरित्यस्वरसात्तत्त्वेन बोधकत्वावश्य-
कत्वमभिप्रेत्य दोषमाह । किञ्चेति । अशक्तत्वादिति । स्वबोध्यत्वं हि न स्वज-
न्यबोधविषयत्वं समवायेन घटपदस्मारितगगनादेः सम्बन्धग्रहादुपस्थितस्य
शब्दबोधापत्तेः । न च स्वजन्यशब्दबोध विषयत्वं तदिति वाच्यं । गङ्गायां घो-
षइत्यादौ गङ्गापदे लक्षणानापत्ते स्तेन गङ्गापदेन प्रवाहशब्दबोधाजननः ।
तस्माच्छक्त्या स्वजन्यबोध विषयत्वमेव तत्त्वं वाच्यं तच्च शक्यसम्बन्धस्य लक्षणा-
त्वापेक्षया गुरुतरं वाक्ये शक्त्यभावात् प्रकृते चासम्भवादिति भावः । उपसंहरति ।
तस्मादिति । वाक्ये लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः । पदद्वय एव । गभीरपदे नदीपदे
च । विनिगमकेति । एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तस्या अभावादित्य-
र्थः । विशिष्टेति । विशिष्टा गभीरा या नदी तस्यास्तीरे इत्यर्थः । नन्वेकस्यैव
लक्षणाया विशिष्टार्थबोधसंभवे अपरपदं व्यर्थमित्यत आह । नचेति । एक
पदवैयर्थ्यं नचेत्यन्वयः । परस्परिति । नदीपदेन गभीरनदीतीरबोधे जन-
नीये गभीरपदसमभिव्याहारो नियामकः गभीरपदेन वा तादृशबोधे ज-
ननीये नदीपदसमभिव्याहारो नियामकइत्यर्थः । लक्ष्यार्थबोधे तात्पर्यज्ञा-
नस्य हेतुतया नदीपदं गभीरनदीतीरप्रतीतीच्छयोच्चरितमिति तात्प-
र्यज्ञानं गभीरपदसमभिव्याहारादेव भवति अन्यथा केवलनद्यामित्युक्तौ
गभीरनदीतीरबोधापत्तेरिति भावः । एकत्रैव पदे यदा लक्षणाप्रतिसन्धानं
तदा तत्पद एव लक्षणा यदातूभयपदे लक्षणा प्रतिसन्धानं तदोभयपदे लक्ष-
णैव शब्दबोधप्रयोजिका संभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन चैकमेव वि-
शिष्टतीरं बुध्यते इति द्रष्टव्यम् । अत्रैवं बोध्यं गभीरनदीतीरत्वबोधोत्तरं

गभीरनदी सम्बन्धग्रहात् नदीपदेन विशिष्टतीरं लक्ष्यते अन्यथा नदीस-
म्बन्धग्रहाद्द्विशिष्टतीरबोधानापत्तेः इत्थं च स्वशक्तिज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणा सा
च पद एव न वाक्येऽकृतृत्वात् वाक्ये लक्षणा वादिमतेऽपि प्रत्येकं पदद्वये-
विनिगमकाभावा लक्षणाया दुर्वारत्वाच्च । न चैवं नीलं द्विरूपमानयेत्यत्र
विशिष्ट सम्बन्धिनि लक्षणानुपपत्तिः पदद्वयस्यापि लाक्षणिकतयाननु भाव-
कत्वेन स्वज्ञाप्याप्रसिद्धेरिति वाक्ये लक्षणायादिना सह तुल्यत्वमिति
वाच्यं । लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वाङ्गीकारात् । वस्तुतस्तु शक्यसम्बन्ध एव
लक्षणा नदीपदस्य नद्याइव गभीरनद्या अपि शक्यत्वात् गभीरपदस्य ता-
त्पर्यग्राहकतया च गभीराभिन्ना नदीति अवान्तरवाक्यार्थबोधं विनापि
गभीरनदीतीरलाभसंभवादिति दिक् । संप्रदाय इत्यनेनास्वरसः सूचितः
स च गभीरपदस्य गभीरत्वशक्ततया तस्य स्वाश्रयाभिन्ननदीसम्बन्ध एव तीरे
वाच्य इति परंपरासम्बन्धो गौरवात् साक्षात्सम्बन्ध संभवात् नदीपद-
एव लक्षणा युक्ता यदि च धीरोदारपदवत् धर्मिण्यपि शक्तिर्नीलादिप-
दवत् केवलगुणमात्रे गभीरपदाप्रयोगादिति विभाव्यते तथापि शुक्लादि
पदानां गुणमात्रवाचकत्वेन शुक्लायां नद्यां घोष इत्यादौ साक्षात्सम्ब-
न्धसंभवात् = विशिष्टवाचकपदे एव लक्षणायाः कृतृत्वात्सर्वत्रोत्तरपद एव
लक्षणा एवं चित्रगुरित्यत्रापि गोपद एव सा तथा च सर्वत्रोत्तरपद एव
बहुव्रीहौ लक्षणेति । केचित्तु गभीरपदे लक्षणायां नदीपदोत्तरसप्तम्या-
श्रवण्यो न स्यात् विशेषणविभक्तौः प्रयोग साधुत्वादिति विशिष्टवाचकपद-
एव लक्षणा । न च विशिष्ट वाचकपदोत्तरविभक्तेरेवात्र शब्दसाधुत्वमास्तामि-
ति वाच्यं । विशेषण विभक्तित्वेन सामान्यतः प्रयोगसाधुत्वकल्पनादित्याहु-
स्तदसत् । लाक्षणिकार्थानुभावकगभीरपदस्य विशेषणपदत्वाभावेन गभीर-
पदोत्तरसप्तम्या एवान्वयसंभवादिति । अपरेतु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था न्वितस्वार्थ
बोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपद एव लक्षणा अव्यहितपूर्ववर्तिन एव प्रकृति-
त्वात् अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यत्र राजानमान येत्यपि बोधापत्तेः । नचैवं
सर्वप्रधानइह पूर्वप्रधानेऽव्ययीभावे घटं भूतलमित्यत्र बहुव्रीहौ, नञ् समा-
सेर्वापिपलीत्यादि तत्पुरुषे विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तद-
तिरिक्त स्थले एव तन्निग्रयमादित्याहुः । ननु चित्रगुरित्यत्र चित्रपदं चित्रगो
सम्बन्धिपरं गोपदं च स्वामिपरं चित्रगोसम्बन्धिनश्च तादात्म्येन गोपदार्थ

स्वामित्वमव्यय इति सर्वपदानामेव सार्थक्ये किमिति परस्परतात्पर्यग्राहकत्वम्
 एवमारूढवानरइत्यत्र धातोर्वानरारोहणे क्तप्रत्ययस्य कर्मत्वे वानरपदस्या-
 श्रये लक्षणा वानरारोहणकर्मत्वाश्रय इति बोधः । चैत्र दत्तधन इत्यत्र चैत्र
 पदस्य चैत्रकर्तृके दाधातोर्धनदाने क्तप्रत्ययस्य संप्रदानत्वे धनपदस्याश्रये
 लक्षणा चैत्रकर्तृकधनदानसंप्रदानत्वाश्रय इति बोधः । अथवा वानरपदस्य
 वानरकर्तृकमर्थः तस्य च धात्वर्थे आरोहणे ऽभिदान्वयः क्त प्रत्ययः कर्मपरः
 एवं धनपदस्य धनकर्मकमर्थः तस्य च चैत्र कर्तृकधनदानेऽन्वयः क्तप्रत्यय-
 स्य संप्रदानमर्थः एवं गभीरायां नद्यामित्यत्र गभीरपदं गभीरुदीपदं च
 तीरपरमित्यत्राह । विस्तरस्त्विति । चित्र गुपदात् चित्र गोस्वामीत्य वातु भ-
 वान्नायं प्रकारः साधुः । एवं शोभनचित्रगुरित्यत्र चित्रद्वन्द्वबोद्धे चित्रपदस्य
 चित्रगोः सम्बन्धिपरतायां पदार्थैकदेशतया गवि शोभनान्वयानुपपत्तेरगत्या-
 चित्रपदस्य शोभनचित्रगोसम्बन्धिपरता शोभनपदं च तात्पर्यग्राहकमि-
 तिरीति विना तवाप्यगतेषु । केचित्तु चित्रपदस्य चित्र स्वामी गोपदस्य गो-
 स्वामी अर्थः व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वमिति न्यायेन च चित्र-
 त्वेन गोत्वेन चैकैव व्यक्तिर्बुध्यते आरूढवानर इत्यत्र क्तप्रत्ययस्य कर्तृसम्बन्धि
 वानरपदस्य वानरसम्बन्धी अर्थः एकदेशेपि कृतावारोहणस्यान्वयः पक्षे त्व-
 च्चेत्याहुः । तदपि चित्र गोस्वामीत्यनुभवापलापादुपेक्षणीयम् । अन्येतु गोपदं
 गोस्वामिलक्षकं गवि च चित्रस्याभिदेनान्वयः एकदेशेपि व्युत्पत्तिवैचित्र्ये-
 णान्वयस्वीकारादित्याहुः । परेतु गोपदेन शक्त्या गौः लक्षणया स्वामी बोध्य-
 ते युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्याङ्गीकारात्पञ्चकजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे लक्षणान-
 ङ्गीकारस्तु समुदाये शक्तत्वव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वादन्वया तत्रापीष्टाप-
 त्तिरिति वदन्ति । अत्रेदंबोध्यं गोपदस्य चित्रगोस्वामिपरतायां सम्बन्धि-
 तावच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वादिना चित्रगोसम्बन्धिचैत्रत्वेनैव वा भानं
 तीरत्ववत् गङ्गासम्बन्धितीरत्ववद्वा आरूढवानरो वृक्ष इत्यत्रारूढः वान-
 रोयमिति वाक्ये आङ्पूर्वकरुहधातोरूढं देशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रिया
 क्तप्रत्ययस्याश्रयः द्वितीयायाश्चाधेयत्वमर्थः वृक्षवृक्षध्वंदेशावच्छिन्नसंयोगा-
 नुकूलक्रियाश्रयो वानर इत्यन्वयबोधः समासे त्वारोहणकर्तृवानरसम्बन्धी
 वृक्षइत्यन्वयधीः सम्बन्धः स्वकर्तृकारोहणकर्मत्वम् एतं चैत्रदत्तधन इत्य-

त्र चैत्रेण दत्तं धनं यस्यै इति वाक्ये चैत्रकर्तृकयत्नसम्प्रदानकदानं कर्म धन-
 मित्यन्यबोधः समासे तु चैत्रकर्तृकदानकर्म धनसम्बन्धीत्यन्यबोधः स-
 म्बन्धः स्वकर्मकदानसम्प्रदानत्वमिति । अत्र च समानाधिकरणवद्बुद्धीहिः
 चक्रपाणिरित्यादौ तु व्यधिकरणवद्बुद्धीहिः । चक्रपाणौयस्येति विग्रहवाक्ये
 यत्सम्बन्धिपाणिवृत्ति चक्रमित्यन्वयबोधः समासेतु चक्रयुक्तपाणिसम्बन्धीति
 बोधः । सच तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहिरतद्गुण संविज्ञानवद्बुद्धीहिश्चेति च-
 धा तत्र भूवादयोधातवः चैत्रादीन् भोजय लम्बकर्णमानयेत्यादावाद्यः । अ-
 न्यस्तु चित्रगुरित्यादौ । तथाहि । भूवादय इत्यत्र क्रियावाचित्वेन निमित्तत्वे-
 न लम्बकर्णवियवित्वेनार्थसम्बन्धः तदवच्छिन्नत्वेनान्वयबोधः । लक्षकस-
 म्बन्धस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् तेन रूपेणैव बोधात् । विशेषणस्यापि भू-
 वादेः क्रियान्वयादजहत्स्वार्थाच्च लक्षणा तस्य समस्यमानपदार्थस्य गुणीभू-
 तस्यापि सम्यग्विशेष्यविधया ज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्तेरिति सम्प्रदायः । अ-
 चाहुः । यदिलम्बकर्णेत्यादौ अजहत्स्वार्था लक्षणा तदा लम्बकर्णस्यापि विशे-
 षत्वेन च अन्वयेऽनुभववाधस्तस्मादत्रापि जहत्स्वार्थैव विशेष्यत्वेन विधेया
 न्वये स्वार्थत्यागात् । यत्र विशेषणतया स्वार्थस्य विधेयान्वयः स तद्गुणसंवि-
 ज्ञानवद्बुद्धीहिः । उपलक्षणतया यत्र स्वार्थस्य विधेयान्वयः स अतद्गुणसंवि-
 ज्ञानवद्बुद्धीहिः । विशेष्यानवयिनाऽन्वयित्वं विशेषणत्वं । यद्यपि लम्बकर्णेत्या-
 दौ लम्बकर्णे सम्बन्धित्वेनोपस्थितिः चित्रगुरित्यादौ च चित्रगोसम्बन्धित्वेनो-
 पस्थितिस्तुत्यैव तथापि लम्बकर्णादेर्विशेष्यान्वयिनान्वयात् विशेषणतया वि-
 धेयान्वयः । चित्रगोस्तु उपलक्षणतया तथेति । अत्र शब्दस्वाभाव्यमेव तन्म-
 मिति । केचित्तु भूवादः प्रथमः पठितो येषामिति विग्रहवाक्यात् भूवा-
 भिन्नः प्रथमपठितो यत्सम्बन्धीतिबोधः । समासात् भूवाभिन्नप्रथमपठित-
 सम्बन्धीतिबोधः । एवं चैत्र आदिः प्रधानो येषामिति विग्रहवाक्यात् चै-
 त्राभिन्नः प्रधानोयत्सम्बन्धीतिबोधः । समासात् चैत्राभिन्नप्रधानसम्बन्धीत्य-
 न्वयबोधः । सम्बन्धश्च स्वपाठप्राथम्यावधित्वं स्वनिष्ठप्राधान्यमन्वयत्वं वा ।
 अत्र च भूवाभिन्नप्रथमपठितसम्बन्धित्वचैत्राभिन्नप्रधानसम्बन्धित्वादिनाऽ-
 दिशब्दस्य लक्षणा लक्ष्यतावच्छेदकस्यापि भूवादेर्विशेष्यानवयिधातुत्वादिना-
 ऽन्वयात् तद्गुणत्वं लक्षणाया अजहत्स्वार्थत्वेत्याहुः । अपरेतु । लम्बकर्णे-

तात्पर्यदौषिकयोरनुसन्धेयः । उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादाव-
प्युत्तरपदलक्षणयैः प्रपत्तौ न शक्तिरुपेयते अन्यलभ्यत्वात् ।

त्यादौ विशेषतया न्वयाननुभवादस्तु जहत्स्वार्था भूवादय इत्यत्र तु गणपठि-
तत्त्वनिमित्ततत्वादिनैव बोधः शक्यलक्ष्ययोर्विधेयान्वयानुभवात् । (काकिस्यो-
० दधिरक्ष्यतामित्यत्र लुशक्यलक्ष्ययोर्विशेषान्वयात्त्वयमात्रादेवं, च लम्बक-
र्णभूवादिसाधारणं तद्गुणत्वादिकमित्याहुः) आदिशब्दगणपठितत्त्व निम-
न्वितत्वादिना लक्षणा भूवादपदं तात्पर्यग्राहकमित्यन्ये । भूत्वत्वादिना-
२ चैत्रमैत्रत्वादिना नानारूपेण लक्षणा । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधानुपगमात् ।
२२ तदुपगमेतु पुण्यवन्तादिपदे नानारूपेणैकलक्षणाया स्वीकारान्न दोष इत्यपरि ।
चैत्रशब्देन शक्त्या चैत्रत्वेनादिशब्दे न च लक्षणाया मैत्रत्वादिना बोधः ।
१ चैत्रपदार्थादिपदार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्यापि तात्पर्यविषयत्वात् । इह्मे-
न भेदेनान्वये तात्पर्याभावान्न इह्मेतापत्तिरित्यपि केचिदिति कृतं पञ्जवितेन ।
अथपीभावसमासे तु शक्त्य भावमुपपादयति । उपकुम्भमिति । उपकुम्भ-
मित्यत्राव्यायी भावः । अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषः । उपशब्दे निपाते षष्ठ्य-
न्तमाकांक्षत्वाभावात् कुम्भस्योपेतिना च विग्रहः । किन्तु कुम्भस्य समीप इति
उपकुम्भमिति द्रष्टव्यम् । उत्तरपदेति । कुम्भपदस्य कुम्भसम्बन्धिनि पिप्पलीप-
दस्य पिप्पलिसम्बन्धिनि लक्षणा तस्य चोपावर्त्य समीप्यादावभेदेनान्वयः ।
वस्तु तस्तु । उपपदार्थः सामीप्यं न तु समीपः तथाचोपपदस्यापि समीपा-
वर्त्य लक्षणा एकदेशे च सामीप्ये कुम्भादिसम्बन्धिनस्तादात्म्ये नान्वयः इति
पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपपरता उपपदं च तात्पर्यग्रा-
हकमिति । केचित्तु चन्द्रइव मुखमित्यादौ इवार्थं सादृश्यस्य भेदेन मुखेऽन्व-
येनाव्ययनिपातातिरिक्तस्थल एव नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधानङ्गीकारात् ।
उपपदार्थसामीप्ये कुम्भस्यान्वयबोधसम्भवात् सस्वन्धप्रकारकानुभवनुरोधेन
परकुम्भपदस्य कुम्भसम्बन्धे लक्षणा । अनुभवानुनुरोधेन अत्राप्युत्तरपदे न
लक्षणा इत्याहुः । अन्येति । उत्तरपदलक्षणादिना लभ्यत्वादित्यर्थः । अन-
न्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति भावः । एवं निर्मल्लिकमित्यव्ययीभावेप्युत्त-
रपदे मल्लिकाभावे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति श्रियं । समाहारइ-

समाहारइह्मे प्राणिपादमित्यादौ प्राणिपदं प्राणिप्रतियो-
गिकं पादपदं पादसमाहारं लक्षयति न प्राणिपादसमा-
हारे शक्तिः । समाहारश्च तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपं सा-
हित्यं सेनावनादिवदपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं वा । नन्वेवं
प्राणिपदं वादय इत्यवान्वयः । समाहारे वादनकर्मत्वा भा-
वादिति चेत् । परंपरया तच्च कर्मत्वान्वयादित्येके । स-

न्हेतेरेतरइह्मेदेन इह्मे इति । तच्च समाहारइह्मे प्राणि पादमित्यादौ पा-
णिपादपदस्य प्राणिपादप्रतियोगिकसमाहारशक्तिरिति मतं दूषयति । स-
माहारेति । प्राणिपदस्य प्राणिप्रतियोगिकं पादपदस्य च पादप्रतियोगिके-
समाहारे पदद्वयस्य लक्षणा प्राणिप्रतियोगिकाभिन्नपादप्रतियोगिकसमा-
हारं वादयेत्यन्वयबोधः । समाहारे च विभक्त्यर्थेकत्वान्वयः । अतएव स-
माहारस्यैकत्वादेकवचनमेवेति । उत्तरपद एव प्राणिपादे प्रतियोगिकसमा-
हारे लक्षणा पूर्वपदं च तात्पर्यग्राहकमित्यप्याहुः । ननु समाहारे शक्ति-
रन्यलभ्यत्वादित्याहुः । न प्राणीति । समाहारं लक्षयति । समाहारश्चेति ।
क्रियाधातूपनीतफलानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारप्रचयस्तस्यैकरूपस्तुल्यः
सम्बन्धः समाहारः । यथा प्राणिवादेत्येव वादनक्रियाया तुल्यवदेव पा-
णिपादयोरन्वयः । एवं धवखदिरौ छिन्धीत्यत्र छेदनं कृतौ यावान् व्यापा-
रः स धवखदिरयोस्तुल्य एव भासते । ननु एकक्रियाव्ययित्वस्य वादनादि-
रूपैकक्रियान्वयरूपतया तस्य (न) सम्बन्धिभेदाह्मेदेनाननुगमइत्यत आह ।
मिति । यथा सेनात्वं तत्तदृक्षादिविषयकं ज्ञानविषयत्वम् । एवं तत्तदृक्षा-
दि विषयकज्ञानविषयत्वं वनत्वं तथाऽपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव समाहारः अ-
पेक्षाबुद्धेरव्यासज्यवृत्तेरपि विषयतया व्यासज्यवृत्तित्वोपगमान्नाननुगम इति
भावः । ननु समाहारस्य सम्बन्धिभिन्नत्वे क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य
क्रियायामसंभवेन कथं प्राणिपादमित्यत्र कर्मविभक्तिरित्याशङ्कते । नन्वे-
वमिति । एवं । समाहारस्य तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपत्वे । वस्तुतस्तु
एवमित्यस्य प्राणिपादसमाहारस्य लक्ष्यत्वेत्यर्थः । अनन्वयः । द्वितीयार्थं

माहरोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादेः समाह्वयस्य एवान्वयः । प्र-
दव्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यन्ये । पाणिपादं वादयेत्यत्र पाणि-
पादमात्रप्रतीतिर्न समाहारे लक्षणा शक्तिर्वा । नचैवं द्वि-
वचनापत्तिः असाधुत्वात् । इतरेतर समाहारसंज्ञा तु न-
दीदृष्ट्यादिवत्पारिभाषिकेति तु तत्त्वम् । इतरेतरद्वन्द्वे तु

कर्मत्वादेरनन्वयः । अनन्यमेवाह । समाहारेति । तुल्यवदेक क्रियानुयि-
त्वरूपत्वे इत्यर्थः । वादनेति । वादनरूप क्रियाजन्यफलशालित्वरूपवादन-
कर्मत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः । तथा च वादनकर्मत्वं पाणिपादयोरेव न तु
समाहारे इति भावः । परं परयेति । स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वरूपपरंपरयेत्य-
र्थः । तत्र । समाहारे । एक इत्यनेन साक्षात्स्वभवेनानुभूयमानकर्मत्व-
बोधस्य परंपरयोपपादनमेवास्वरसः सूचितः । समाहारेति । समाहार-
वाचकपदोत्तरविभक्तिरित्यर्थः । समाह्वयमाण एव । समाहारप्रतियोगिन्ये-
व । एव कारेण न तु समाहारे साक्षात्स्वभवाभावादिति पूर्वत्रास्वरसोदर्शि-
तः । ननु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थं गतस्वार्थबोधकत्वनियम भङ्गप्रसङ्ग इत्यत आ-
ह । व्युत्पत्तीति । व्युत्पत्तिराकाङ्क्षा तद्वै चिचगात् । कार्यकरणभेदेन कार्य-
कारणभावस्य भिन्नत्वात् प्रकृते भिन्न एव कार्यकारणभावः कल्प्यते । अनुभ-
वानुरोधात्तादृशव्युत्पत्तेश्चात्र संकोच इति भावः । अत्र समाह्वयमाणयोर्द्वि-
त्वात् द्विवचनापत्तिः । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिसंकोचश्चान्ये इत्यनेनास्वरसः
सूचितः । पाणिपादमित्यत्र पाणिपाद समाहारस्यानुभवसिद्धत्वाद्वा पाणि-
पादाविति द्विवचनापत्तिभिर्या वा इतरेतरसमाहारसंज्ञानुरोधाद्वा पाणिपा-
दसमाहारे लक्षणा कल्पनमिति तत्र दूषणचयमुद्धरन् नव्यमतमुपपादयति ।
पाणिपादं वादयेत्यत्रेति । पाणिपादमात्रेति । मात्रपदात्समाहार व्यवच्छे-
दः । अनुभवसिद्धत्वात्समाहारे वृत्ति कल्पनं तदेव तु न अनुभवस्यैवाभावादि-
तिभावः । वैयाकरणप्राचीन नैयायिकभेदेन शक्तिलक्षणयो रूपादानं । ननु
पाणिपादमित्यत्र समाहारे ह्यत्वकल्पने पाणिपादयोर्द्वित्वात्पाणिपादाविति
द्विवचनापत्तिः । ममतु समाहारस्यैकत्वात्तत्र द्वित्वान्वयासम्भवेन न तदाप-
त्तिरित्यभिप्रेत्याह । नचैवमिति । एवं । पाणिपादयोरेव प्रतीतावित्यर्थः ।

धवखदिराविति स्वरूपद्वयप्रतीतिर्न लक्षणा शक्तिर्वा । मी-
मांसकारस्तु । अत्रापि धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा । त-
दाहुः । साहित्ये द्विवचनबहुवचने द्वन्द्वसमासोवेति ।
साहित्यं च तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वम् । अतएव यत्कर्तव्यं
तदनया सहैत्यत्र पत्न्याः सह भावमात्रं न तु साहित्यं । या-
गादौ पत्न्याः अनुमतिद्वारान्वयेन तुल्यवदनन्वया दित्या-

असाधुत्वादिति । व्याकरणप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः । पाणिपदस्यैव समाहारसंज्ञायाः
ज्ञावो वक्तव्यइत्यादि सूत्रेण तत्रैकवचनमेव विहितं । यथा दाराणां बहुत्वा-
भावेपि बहुवचनमिति भावः । ननु समाहारसंज्ञा अनुपपन्ना समाहारबो-
धस्य ततोऽनुदयेनान्वयसंज्ञाया अभावात् समाहारं समाहारो नैकस्यैकीक-
रणम् एकोधर्मइति यावत् । तद्विधको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वइति संज्ञेत्यत आह ।
इतरेतरेति । इतरेतरसंज्ञासमाहारसंज्ञावित्यर्थः । नदीति । नदीसंज्ञा द्वि-
संज्ञा यथा पारिभाषिकी तथा समाहारसंज्ञापीत्यर्थः । अन्वयसंज्ञाभावेपि-
नक्षतिरिति भावः । स्वरूपेति । धवखदिरस्वरूपद्वय प्रतीतिरित्यर्थः । नलक्ष-
णेति । यद्यपि शक्तेर्मुख्यत्वात् शक्ति लक्षणेत्येवलेखः समुचितस्तथापि प्राची-
ननैयायिकमते माहारद्वन्द्वे लक्षणायाः प्रक्रान्तत्वेन सैवादौ निराकृतमिति । अ-
त्रापि । इतरेतरयोगेपीत्यर्थः । अपिना समाहारद्वन्द्वसमुच्चयः । समाहारे साहित्ये
लक्षणा अत्र तु साहित्याश्रयइति परंभेदः । धवेति । धवपदस्य खदिरपदस्य च
धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा इतरपदं च तात्पर्यग्राहकं मीमांसकमतत्वाद्वा-
क्ये एव लक्षणा धवखदिरसाहित्याश्रयो किंधीत्यन्वयबोधः । ननु व्यर्थंसा-
हित्यलक्षणया इत्यत आह । तदाहुरिति । एतत्सूत्रार्थो हि सर्वं वाक्यं सा-
वधोरणमिति न्यायेन साहित्यगम्यमान एव द्विवचनबहुवचने भवतः । द्वन्द्वस-
मासे वा । वाकारश्चार्थं द्वन्द्वसमासस्य साहित्ये गम्यमान एव भवतीत्यर्थः । धव-
त्वेन खदिरत्वेन चोपस्थिते संख्यान्वये धवद्वयधीः खदिरद्वयधीश्च स्यात् । अ-
न्वयितावच्छेदकव्याप्यसंख्याबोधकत्वाद्विभक्तीनामन्यथा घटपटवृत्तिद्वित्व-
मादाय एकस्मिन्नपि घटे घटावित्यस्य प्रसङ्गः साहित्ये लक्षणायां तु सहि-

तत्वेनोपस्थिते द्वित्वान्वयः । एवं चार्थे हन्वइति सूत्रे समुच्चयान्वाचयसमा-
हारितरेतरयोगइति चत्वारश्चार्थाः । तत्र समुच्चयान्वाचयातिरिक्तचार्थे हन्व
समास इति तदर्थः । समुच्चयान्वाचययोः साहित्यानवगममात्रं द्विवचनबहुव-
चनापत्तिः । नवा हन्वसमासइति हन्वे साहित्ये लक्षणां विना द्विवचनब-
हुवचनानुपपत्तिः । हन्वसमासानुपपत्तिश्चेति तत्र लक्षणावश्यकीति भावः ।
ननु समुच्चयान्वाचययोः कथं न साहित्यबोध इत्यत आह । साहित्यं चेति ।
एतेन साहित्यलक्षणस्य पुनर्वचनमसंगतमिति शंका निराकृता । समुच्चयादि
वारकत्वेन तत्सङ्गतेः । तुल्यवदित्यस्य व्यावृत्तिमाह । अतएवेति । तुल्यव-
देकक्रियान्वयित्वस्य साहित्यरूपत्वादेवेत्यर्थः । ननु यजमानस्यैव पत्न्या अ-
पि यागादावन्वयात्साहित्यं दुर्वारमतआह । यागादाविति । अनुभूमीतीति
एवं कुरु इत्याज्ञाहारेत्यर्थः । तथाच यथा यजमानस्य क्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः
न तथा पत्न्याः अत्र पत्न्याः कर्तृत्वेन साहित्यं न विवक्षितं व्यापारसम्ब-
न्धाभावात् । यदा च प्रयोजकत्वमात्रं तयोः सम्बन्धो विवक्षितस्तदा भवत्येव
साहित्यं यथा दंपत्योरित्यादि । तथा च हन्वे सहितत्वेन क्रियान्वयात् । य-
चान्योन्यसाहित्यान्यपूर्वकेतरेतरपदार्थान्वयस्तत्र समासः । इतरेतरसमाहा-
रयो स्तथान्वयात्समासः साधुः । समुच्चये तु असम्बन्धयोरेकैकशः क्रियान्वयो
नतु साहित्याश्रयतया यथा धवं किं धि खदिरं च किं धीति समुच्चये तुल्यवदसं-
बन्धयोः क्रियान्वयधीः । एकशब्दरूपसजातीय विजातीयव्यापारयोगित्वरू-
पसाहित्यं चादीनां द्योतकतया पञ्चान्मानान्तरिणावगम्यते चादीनां वाच-
कत्वेपि तुल्यवत्साहित्यान्यभावात् द्विवचनबहुवचनयोरेव साहित्यव्यञ्ज-
कत्वादिति । क्रियामेदेवन्वाचयः । यथेन्धनमाहर्तुं वनं व्रज शाकमप्यानेष्य-
सीति । ननु धवं किं धि खदिरमपि किं धीत्यन्वाचये अस्यापि क्रियाभे-
दाभावात् । किंच घटं पश्य पटं चानयेत्यत्र समुच्चयेऽतिव्याप्तिः । उभयत्रैव
प्राधान्येन क्रियात्वे तात्पर्येण तस्य समुच्चयत्वात् । आहरणानयनयोः क्रिय-
योर्भेदादेव नाहर्तुं मित्याद्यन्वाचयेऽप्याप्तिः । निरूपकभेदेन क्रियाभेदोपपा-
दने समुच्चयेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । प्राधान्येन यत्र क्रियान्वये तात्पर्यं समुच्चयः ।
प्रधानगुणभावेन यत्र क्रियान्वये तात्पर्यं सोन्वाचयः । सपुत्रको गच्छतीत्या-
दौ पुत्रस्यैकक्रियान्वयित्वेपि विशेषणेनैवान्वयान्नातिव्याप्तिरिति । यत्रच यु-

नपि

गपत् क्रियान्वये तात्पर्यं तत्र समासः समुच्चये च क्रमेण क्रियान्वयो नतु यु-
गपत् क्रिया च व्यापारमात्रम् । इत्थं च तुल्यवदेकविधक्रियान्वयित्वं तेन ध-
वम्नदिराविति क्रियारहिते धातूपनीतफलानुकूलव्यापारवत्त्वाप्रतीतौ कथं
साहित्यबोध इति निरस्तं । चैत्रमैत्रौ स्थितिगतिमन्ताविति यथा संख्यस्थले
अनुभवत इति क्रियाध्याहारादेव हन्वः । यद्यप्येतावता द्वित्वान्वयार्थमन्वयि-
तावच्छेदकतया साहित्यभानमित्यायातं तच्च घटेन जलमाहरेत्यत्र छिद्रेत-
तरत्वस्यैव योग्यतावच्छेदकतयैव भानोपपत्तौ मीमांसकमते साहित्यलक्षणा
यां न बीजं तथापि पदानुपस्थितस्य न शब्दे भानमिति मतमङ्गीकृत्यैदम् ।
आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु प्रत्येकमुपस्थितयोर्धवश्चदिरयोर्द्वित्वबोधस-
म्बन्धात्साहित्यलक्षणाकल्पनमनर्थकम् । अन्वयितावच्छेदकसमानाधिकरण
सङ्ग्राहकत्वं विभक्तीनां न तु व्याप्यत्वान्तर्भूतापि गौरवात् । घटौ आनय
पटं चेत्यत्र पटमादाय घटेन द्वित्वान्वयः पटस्याप्रकृत्यर्थमात्रवृत्तिसंख्यावा-
चकत्वादिभक्तीनां यादृशसमुदायोत्तरविभक्तिस्तस्यैव प्रकृतित्वेन धवस्या-
पि प्रकृत्यर्थत्वात्प्रकृते न दोषः । किञ्च धवादिपदात्सहितत्वेनैव यदि बोधः
चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यत्र गमनस्याव्यासज्यवृत्तितया तच्चान्वयप्रसङ्गः । एवं च
द्वित्वबोधार्थं सहितत्वेन लक्षणा गमनबोधार्थं च चैत्रत्वादिना बोधइति
युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः सहितावस्थे गमनकर्तृत्वासम्भवश्च इत्थं च हन्वे क्रिया-
न्वयात् पूर्वं साहित्यबोधो न भवत्येव बोधरंतु भवत्येव यत्र युगपदुपस्थिते
द्वये युगपत् क्रियान्वयबोधे तात्पर्यं तत्र समासः । समुच्चये तु क्रमेणोपस्थि-
ते क्रमेण क्रियान्वयबोधे तात्पर्यान् समासः । एवं प्रधानगुणभावविवक्षया
विशेषणविशेष्यत्वविवक्षया वा तत्र तत्र समासो भवतीतिदिक् । घटावि-
तिसरूपैकशेषः विरूपैकशेषेतु पितरावित्यत्र जनकशरीरत्वेन लक्षणया-
मातापिचोरवगमः । विभक्त्युपनीतं पुंस्त्वंतु पित्रर्थे एवान्वेति योग्यत्वाच्छ-
तथा पितुः लक्षणया स्वार्थनिरूप्यत्वेन सम्बन्धेन जनकस्त्रीत्वेन रूपेण मातु-
र्बोधकम् एकयैव लक्षणया वा पितृत्वमातृत्वाभ्यां बोधकमिति तु नव्याः ।
शशुरावित्यत्र पत्नीजनकशरीरत्वेन प्रातिस्विकरूपेण वा बोधः । दंपतीपूजाप्र-
कारेण ब्राह्मणावानयेत्यत्र पुमांस्त्वित्येति विरूपैकशेषत्वात् । ब्राह्मणपदे स्त्रीपुं-
भावचक्षणेन विभक्त्यर्थपुंस्त्वस्य च स्त्रियामनन्वयोऽयोग्यत्वादिभक्तिरेव वा श-

न

ऊः । नीलोत्पलमित्यादौ नीलाभेदस्थान्वयविधयैवावभा-
सनोपपत्तेः ॥ कर्मधारये न शक्तिर्नर्वा लक्षणा । अतएव त-

क्त्या पुंस्त्वस्य लक्षणया च स्त्रीत्वस्य बोधिका । ननु ब्राह्मणत्वेन शक्त्यैव ब्राह्म-
णीबोधसम्भवे ब्राह्मणपदे लक्षणाव्यर्थेति चेन्न । आद्यवर्णस्त्रीत्वरूपब्राह्मणीत्वेन
बोधार्थं तदादरात् । केचित्तु । विशुद्धमातापितृयोनिजपुंस्त्वस्य ब्राह्मणत्वव्यं-
जकतया ब्राह्मण्यां ब्राह्मणत्वाभावेन ब्राह्मणत्वेन शक्त्या तद्धोधाभावान्न लक्षणैव ।
अतएव ब्राह्मणीवधे प्रायश्चित्तङ्गास इत्याहुस्तन्न । पुंस्त्वघटितस्य तद्यंजकत्वे
गौरवात् । अपक्वब्राह्मणवधइव प्रायश्चित्तङ्गासस्य अन्यथाप्युपपत्तेरिति
शिवौ नमस्कुर्यादित्यत्र शिवपदं शिवदुर्गान्यतरत्वेन बोधकं शक्त्या शिवत्वे-
न लक्षणाया च शिवाया बोधकमिति तु नव्याः । भ्रातरौ पुत्रावित्यत्र भ्रातृ-
पुत्री स्वसृदुहितभ्यामिति विरूपैकशेषत्वात् भ्रातृपदेन भ्रातृस्वसारौ सोदर-
त्वेन पुत्रदुहितरौ लक्ष्येते । हरी नमस्यावित्यत्र शक्त्यैव विष्णुत्वादिना बो-
धकं युगपद्विद्वयविरोधस्यास्वीकारात् । एकयैव लक्षणया विष्णुत्वादिना
बोधकमित्याहुः ॥ उपपदसमासे कुम्भकारः क्षीरपायीखटवाशयीत्यादौ
धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पत्त्या लक्षणया कुम्भादिपदानि कुम्भविष-
यकक्षीरकर्मकखटवाधिकरणपराणि व्युत्पत्ति संकोचे च शक्त्या कुम्भादेर्वि-
षयकत्वादिसम्बन्धेनान्वयबोध इति । कर्मधारये नीलोत्पलमित्यादौ नी-
लाभिन्नमुत्पलमित्यभेद प्रकारकबोधी अनुभवसिद्धः तत्र वैयाकरणमते कर्म-
धारये शक्तिकल्पना समासत्वेनैव सा कल्प्या नतु विशेषतः कर्मधारयत्वे-
नेति सर्वत्र समासे शक्तिः । अन्यमते तु नीलपदस्यैव नीलाभिन्ने लक्षणेति
मतद्वयमपि निराचिकीर्षुराह । नीलोत्पलमित्यादाविति । अन्यविधयैवेति ।
संसर्गमर्यादयैवेत्यर्थः । एव कारणे प्रकारत्वव्यवच्छेदः । येन तत्प्रकारकबो-
धोपपत्त्यर्थमभेदेपि वृत्तिरपि कल्प्येतेति भावः । ननु नीलमुत्पलमित्यत्र
सम्भवत्यर्थं साधुत्वे शब्दसाधुत्वमन्याय्यामिति न्यायेन न विशेषणभक्तिः प्रयो-
गसाधुः किंत्वभेदार्थिका युक्तं चैतत् । नीलमुत्पलमिति शाब्दसामग्रीकाले
नीलाभेदाभाववदुत्पलमिति मानसप्रत्यक्षादि वारणाय तत्र सामग्राः पृथक्
प्रतिबन्धकताया भवता वाच्यत्वात् मन्सते च नीलाभेदप्रकारकज्ञानस्य

त्पुरुषा-कर्मधारयो बलीयान् । तत्रहि पूर्वपदे सम्बन्धि ल-
क्षणेत्युक्तं । नञ् त्पुरुषेष्पठः पठइत्यत्र षटपदं षटस-

तत्र योग्यताज्ञानविधया आवश्यकत्वेन विपरीतज्ञानोत्तर प्रत्यक्षनिर्णयं
प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतया तदभावादेव मानसवारणात् । विशेषदर्शनसत्त्वे
च तदभावव्याप्यवत्तारूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन शाब्दबोधस्यैवानुदयात्तादृश-
शाब्दसामग्राः प्रतिबन्धकत्वाधिक्यं । न च मन्सते नीलस्याभेदस-
म्बन्धेनान्वयस्वीकारे तादृशसामग्रीकालेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कनीलाभाववदुत्पलमिति प्रत्यक्षादेरनुत्पादस्य विशेषदर्शनाभावादेव
निर्वाह इति वाच्यं । तथापि अभेदप्रकारकबोधस्वीकारेऽभेदे नी-
लस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन भानतया नीलमुत्पलमिति शाब्दसामग्रीकाले
निरूपितत्वसम्बन्धेन नीलाभाववानभेदइत्यादिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वान्तर-
स्याकल्पनादिति विशेषणविभक्तेरभेदोर्थः । एवंच नीलोत्पलमित्यत्रापि अ-
भेदे लक्षणावश्यकौ व्याससमासयोः समानप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमात्
समानार्थसमासारम्भकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् । नचैवं नीलाभेदस्य क-
थमुत्पलान्वयः । नामार्थयोर्भेदेनान्वयाभावा दितिवाच्यं । समासाति-
रिक्तस्थलएव तादृशनियमादित्यत आह । अतएवेति । यत्तएव कर्म-
धारये(न) समासत्वेन शक्तिर्नर्वा लक्षणा अतएवेत्यर्थः । बलीयानिति । कर्म-
धारयेन यदि समासत्वेन शक्तिस्तर्हितत्पुरुषेपि शक्तिरेवेति तत्पुरुषाहली-
यस्त्वव्याघातः यदि च कर्मधारये लक्षणा तर्हि तत्पुरुषेपि सेति उभयथापि
बलीयस्यव्याघात इति न कर्मधारये वृत्तिः कल्प्या । न च विशेषणविभ-
क्ते रभेदार्थकत्वमते व्याससमासयोः समानार्थकत्वानुरोधादभेदे लक्षणा द-
श्यकीत्युक्तमिति वाच्यम् । आरूढवानरइत्यत्र व्यभिचारेण तादृशनियमाभा-
वात् तदिदमुक्तम् अभेदस्यान्वयविधयैव भानोपपत्तेरिति । ननु राजपु-
रुष इत्यत्रापि सम्बन्धलक्षणानुपपत्तिः व्याससमासयोः समानार्थ कत्वानु-
रोधेनैव तत्कल्पनात् । नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिश्च समासातिरिक्तस्थल ए-
व अन्यथा सम्बन्धलक्षणयाऽनिर्वाहादित्यत आह । तत्रहीति । तत्पुरु-
षेहीत्यर्थः । पूर्वपदे राजपदे तादृशनियमाभावेपि सम्बन्धप्रकारकबोध-

स्वन्धिपरं । नञ्पदं चान्योन्याभावे शक्तमेव संसर्गाभाव
वाचकं नञ्पदं नान्योन्याभावशक्तमिति चेन्न । लाघवेन

स्यानुभवसिद्धत्वात्स्वन्धिलक्षणा कर्मधारये तु नैवमिति भावः । ननु
सम्बन्धप्रकारकानुभवश्च दुभयत्रापि तुल्यः नास्ति चेदुभयत्रापि मास्तु इ-
त्यनुभवविवादइत्यत आह । सम्बन्धिनि लक्षणेत्युक्तमिति । व्युत्पत्ति-
संकोचे मानाभावाद्वाससमासयोः सर्वत्रापि नामार्थयोर्भेदेनान्वया-
द्राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा नीलस्य चाभेदेनैवोत्पले अश्वया-
न्वव्युत्पत्तिविरोध इति न कर्मधारये लक्षणा कल्पनमिति भावः । नच
तत्पुरुषात्कर्मधारयस्य बलीयस्त्वमेवासिद्धमिति वाच्यं । निषादस्याधि-
करणविरोधापत्तेः । तथाहि । एतयैव निषादस्य पतिरित्याजयेदित्यत्र निषा-
दः स्थपतिरित्येति बहुव्रीहिस्त्रीकारे उभयपदलाक्षणिकतया गौरवात् ।
तस्योत्तरपदलाक्षणिकत्वमते पुरः स्फूर्तिकप्रथमपदलाक्षणिकतत्पुरुषस्यैव
लघुत्वादिति । निषादानां स्थपतिरिति वा निषादस्यासौ स्थपतिरिति वास-
मासः । तत्र षष्ठीतत्पुरुषस्त्रीकारे नामार्थयोर्भेदेनान्वयाभावेन निषाद-
पदस्य निषादसम्बन्धिनि लक्षणावश्यकतया गौरवं कर्मधारये तु न त-
दिति तदपेक्षया लघुत्वात्कर्मधारय इति सिद्धान्तः तस्य च कर्मधारयेपि
लक्षणाकल्पने व्यघातः । ननु निषादस्य सङ्करजतीयत्वेन तस्य यागोपयु-
क्तापूर्वविद्याप्रयुक्तिकल्पने गौरवम् । एवं स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यत्र सं-
कोचकल्पने चेति तदपेक्ष्य तत्पुरुषएव साधुः । नचाचशूद्रपदस्य निषा-
देतरशूद्रपरतया संकोचे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसंगः अध्ययनपदस्य
यागोपयुक्ताध्ययने तराध्ययनपरत्वे च शूद्रांतरस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसंग
इति वाच्यं । विशेषतः प्राप्तेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य तेन निषादस्य
वेदाच्छराध्ययनप्रसंगः अध्ययनपदस्य यागपयुक्तेतराध्ययनपदस्य तेन निषा-
दस्य यागोपयुक्तवेदे तरवदेनिषेधः शूद्रान्तरस्य तु यावद्देराशेरेव तस्य वि-
शेषतः प्राप्यभावादिति चेन्नैवं । लाघवात्कर्मधारये प्रहृतेउत्तरमपूर्वविद्या-
प्रयुक्तेः कल्पनस्य फलमुखत्वेन न्याय्यत्वात् । तर्कितगौरवस्य चाप्रतिबन्ध-
कत्वात् कर्मधारयेपि लक्षणाकल्पने तु तत्पुरुषापेक्षया लघुत्वाभावेना-

पूर्वविद्याकल्पनप्रयुक्तगौरवग्रस्तत्वेन च तत्र कर्मधारयस्त्रीकार अनर्थक
एव स्यादिति तत्र लक्षणानङ्गीकारएव साधुः । ननु लक्षणाया अभावेपि
कर्मधारय एव स्त्रीक्रियते न तत्पुरुषइत्यत्र बीजाभावः शक्तिलक्षणाज्ञान-
योः शाब्दबोधे हेतुतायां विशेषाभावात् । नच मुख्यार्थपरत्वे सम्भवति
लक्ष्यार्थपरताया अन्यास्यत्वादिति न्याय एव शरणमिति वाच्यम् । असति
विशेषतो बाधके कर्मधारयविधयेन वेदानां प्रामाण्यं न तु तत्पुरुषविधया-
पीति मन्मतेपि सुवचत्वात् तस्मात्कर्मधारये समासत्वेन शक्तेर्लक्षणाया
वा स्त्रीकारेपि बलीयस्त्वमुपपादयितुं शक्यत एवेति चेन्न । शक्यसम्बन्ध-
रूपलक्षणाज्ञानस्य विना शक्तिज्ञानमसम्भवितया शक्तिज्ञानादेव शाब्दबो-
धोपपत्तौ लक्षणज्ञानकल्पने गौरवादिति वैदिकशाब्दबोधस्य शक्तिज्ञानमू-
लकत्वे लाघवस्यैव सिद्धान्तबीजत्वादित्यलं पल्लवितेन ॥ ननु तथापि चि-
त्रगुधनमित्यत्र बहुव्रीहिर्गर्भतत्पुरुषस्थले बहुव्रीहिलक्षणोत्तरं तत्पुरुषे लक्ष-
णा स्त्रीकारे लक्षितलक्षणापत्तिः । बहुव्रीहेरन्यपदार्थसम्बन्धिनि अनुशास-
नाभावात्परंपरासम्बन्धे नैकलक्षणाया अनिर्वाहाद्बहुव्रीहौ शक्तिस्त्रीकारस्या-
वश्यकतया समासत्वेन सर्वत्रैव समासे तत्कल्पनमिति चेन्न । चित्रगुणदस्य
बहुव्रीहिलक्षणया ऽन्यपदार्थपरत्वे तत्सम्बन्धिनि परंपरासम्बन्धेन तत्पुरुष-
लक्षणायां च लक्षणादयादेव युगपदन्यबोधोपपत्तेः । युगपद्विद्वयविरोध-
स्य च मणिकल्पनेऽनङ्गीकारादिति अघटः पट इति नञ्तत्पुरुषे घटभिन्नः
पट इत्यन्यबोधस्यानुभक्तित्वान्नञश्च संसर्गाभावमात्रवाचकत्वेन ततोऽन्यो-
न्याभावप्रकारकबोधस्यासम्भवितया घटभिन्ने समासे शक्तिरिति मतं दूषय-
ति ॥ नञ्तत्पुरुषेपीति ॥ घटसम्बन्धिपरमिति ॥ घटसम्बन्धिनि लाक्षणिक-
मित्यर्थः । सम्बन्धश्चात्र प्रतियोगित्वम् । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वान्न तत्र
शक्तिरिति भावः । कथं तर्ह्यन्योन्याभावप्रकारकबोध इत्यत आह ॥ नञ्पदं
चेति ॥ ननु संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च नञर्थ इति संसर्गाभावत्वमन्योन्या-
भावत्वं च शक्यतावच्छेदकमिति नञ्पदस्य नानार्थकत्वकल्पनापेक्षयाऽन्यो-
न्याभावे लक्षणेवोचिताऽनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यभिप्रायेणाह ॥ संसर्ग-
ति ॥ अत्यन्ताभावमात्रवाचकत्वे घटप्रागभावदशायां ध्वंसदशायां च कपाले
घटो नास्तीति बुद्धेरनुदयप्रसङ्गः ध्वंसप्रागभावप्रतियोगिभिस्त्रिभिः सहा-

त्यान्ताभावस्य प्राचां मते विरोधादत्यन्ताभावविषयकत्वासम्भवात् अतो ध्वं-
सादिविषयकत्वमेवोपेयं तथा च तत्साधारण्यः (संसर्गाभावेति) संसर्गाभा-
वत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयीभूताभावत्वं ध्वंसप्रागभावदशायां क-
पाले घटो नास्तीति धीर्ध्वंसादिविषयिणी तत्र चोत्तरकालीनत्वविशिष्टस-
मवायः प्रागभावस्य पूर्वकालीनत्वविशिष्टसमवायश्च ध्वंसस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकसम्बन्धः प्रसक्तः हि निषिध्यत इति न्यायादुच्यते पूर्वमुत्तरकाली-
नत्वविशिष्टसमवायेन कपाले घटस्याभावस्तत्र तेन सम्बन्धेन कपाले घटोऽ-
स्तीति संसर्गारोपानन्तरं घटो नास्तीति बुद्धिः एवं ध्वंसदशायां पूर्वकालीन-
त्वविशिष्टसमवायेन घटस्याभावात्तेन सम्बन्धेन कपाले घटोऽस्तीति संसर्गा-
रोपानन्तरं घटो नास्तीति बुद्धिः । अत्यन्ताभावे तु संयोगमात्रेणैव घटवत्ता-
रोपादत्यन्ताभावधीः । नचान्योन्याभावप्रत्यक्षे तादात्म्यारोपस्य हेतुतया
तादात्म्यस्यापि संसर्गत्वेनान्योन्याभावे ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं । संयोगादि-
सम्बन्धे एव भूरिप्रयोगात्संयोगादिष्वेव संसर्गव्यवहारात्तादात्म्यातिरिक्तत्वेन
संसर्गस्य प्रवेशाद्वा । नच तथापि नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षवारणायामावलौ-
किकप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वे प्रतियोगिसंसर्गारो-
पहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । एकदा नानासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्यक्ष-
वारणाय तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे तत्तत्संसर्गारोपस्यापि हेतुत्वात् ।
नच ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे मानाभावेन कथं त-
द्यत्यक्षे प्रतियोगिसंसर्गारोपः कारणमिति वाच्यम् । अनुभववलेन प्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकभावानुरोधेन चात्यन्ताभावस्येव तयोरपि प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धाङ्गीकारात् । तथाहि । अत्यन्ताभावस्येव ध्वंसप्रागभावयोरपि ज्ञानद-
शायां तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिमत्ताज्ञानानुदयात् समवायेन तद्वटवत्ता-
ज्ञानं प्रति तद्वटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रागभावादिसत्ताज्ञा-
नत्वादिना प्रतिबन्धकत्वमपेक्ष्य समवायेन तद्वटत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताका-
भाव वत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतयाऽत्यन्ताभावस्येव तयोरपि सम्बन्धाव-
च्छिन्नविशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् । तथाच संसर्गाभावत्वं
(न) शक्यतावच्छेदकं । नचान्योन्याभावत्वमेव तथास्त्वामिति वाच्यम् । सामा-
न्ये पक्षपात इति न्यायेन ध्वंसप्रागभावादिसाधारणतया संसर्गाभावत्वस्यैव

विनिगमनाविरहेण चा भावमात्र एव तच्छक्यत्वावधारणा-

तथात्वात् । न घटः पट इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेनान्योन्याभावव-
ति लक्षणयाऽन्योन्याभावे शक्यता नञः प्रयोगाभावाच्च चैत्रो न पचति नेदं
चैत्रस्य भूतले न घट इत्यादौ मन्यते नञो मुख्यार्थतासम्भवादित्याशयः ॥ ला-
घवेनेति ॥ संसर्गाभावत्वं संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वमिति तदपेक्षया
तत्प्रविष्टत्वेनाभावस्यैव लघुत्वेनोभयत्रैव शक्तिरिति भावः । ननु संसर्गा-
भावत्वं न संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वं संसर्गारोपस्य हि अनाहा-
र्यस्य हेतुत्वे ऽनाहार्यबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतयाऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः आहा-
र्यस्य च तस्य तदानीं बाधाभावेनासम्भवः बाधकालीनेच्छाजन्यज्ञानस्यैवा-
हार्यत्वात् यदि च बाधसामयिकालिकस्याप्याहार्यत्वमिति मन्यते तथाप्य-
भावलौकिकप्रत्यक्षे एव प्रतियोगिसंसर्गारोपस्य हेतुतया ऽतीन्द्रियाभावेऽव्या-
प्तिः । नच संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत् । संयोग्यन्योन्याभावेऽति-
व्याप्तेः संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तस्यापि संसर्गावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वात् संसर्गतया तादात्म्यतया चावच्छेदकतावैलक्षण्यं दुर्वचम् । एवं
तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं नान्योन्याभावत्वं संयोगसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताक संयोग्यत्यन्ताभावे ऽतिव्याप्तेः संयोगितादात्म्यस्य सं-
योगरूपतया तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तादात्म्यत्वेन तादात्म्या-
वच्छिन्नत्वोक्तौ च तादात्म्यत्वस्यातिरिक्तत्वोपगम एव निस्तार इति संसर्गा-
भावत्वमखण्डमेवेति किं तदपेक्षयाभावत्वे लाघवं । न च सामान्यधर्मत्वादभा-
वत्वं लघुति वाच्यं । सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वे नञ्पदाच्छक्त्यैवाभावबो-
धोपपत्तौ लक्षणां विनैवोपपत्तेरित्यस्यैव बीजतया संसर्गाभावत्वादीनामख-
ण्डत्वे नञ्पदाद्यत्र संसर्गाभावत्वप्रकारकबोधस्तत्राभावत्वप्रकारकबोधस्य क-
लहग्रस्तत्वेन प्रकृते तदसम्भवादित्यत आह ॥ विनिगमनेति ॥ संसर्गाभावत्व-
स्यातिरिक्तत्वेऽभावत्वस्याप्यतिरिक्तत्वेन तदपि शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ अ-
भावमात्र एवेति ॥ संसर्गाभावे ऽन्योन्याभावेचेत्यर्थः ॥ तच्छक्यत्वेति ॥ नञ्प-
दशक्यत्वावधारणादित्यर्थ इति सम्प्रदायानुसारिणी व्याख्या ॥ वस्तु तस्तु न-
न्वभावत्वस्य नञ्शक्यतावच्छेदकत्वे घटो नास्तीत्यत्र संसर्गाभावत्वप्रकार-
को बोधः घटो न इत्यादौ अन्योन्याभावत्वप्रकारको बोधः कथं स्यात् । य-

दि च संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावविषयकशब्दत्वादेः कार्य-
तावच्छेदकतया तादृशानुभवोपपत्तिरिति विभाव्यते । तथा प्यभाव इति
प्रतीतिरवश्यं कृतात्यन्ताभावत्वध्वंसत्वादिविषयकत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्ता-
भावत्वे मानाभाव इति नाभावत्वं शक्यतावच्छेदकमत आह । विनिग-
मनेति । संसर्गाभावत्वमिवान्योन्याभावत्वमपि शक्यतावच्छेदकं विनिगम-
नाविरहादिति भावः । भूरिप्रयोगस्य संसर्गाभाव इवान्योन्याभावेऽपि स-
त्त्वान्वयमतः प्रतीयमानेऽप्यर्थे शक्त्यस्वीकारे नानार्थोच्छेदापत्तेः । चैवो न
पक्षतीत्यादौ वैयाकरणमते कर्तुर्वाच्यतयाऽस्माकमपि यदाख्याते कर्तरि ल-
क्षणा तदा शक्त्यैवान्योन्याभावस्य नञा प्रत्यायनसम्भवादिति व्याख्येयं । य-
दि च घटो नास्तीत्यत्रात्यन्ताभावत्वप्रकारकएव बोध आनुभविकः ध्वंस-
प्रागभावयोरन्यताभावविरोधित्वे मानाभावेन ध्वंसप्रागभावकाले घटो
नास्तीति बुद्धेरन्यन्ताभावविषयकत्वेनैवोपपत्तेरिति विभाव्यते, * तदात्व
त्यन्ताभावत्वमन्योन्याभावत्वं च शक्यतावच्छेदकमिति मन्तव्यम् । अत्र च
घटवति भूतले यत्किञ्चिद्वटप्रतियोगिकाभावसत्त्वात् भूतले घटो नास्तीति
बुद्ध्यापत्तिवारणायान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबल-
लभ्यं तत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्र-
ति यत्किञ्चित्पदसमभिव्याहृतघटपदसमभिव्याहृतनञ्पदज्ञानत्वेन कारण-
ता तेन नीलो घटो नास्तीत्यत्र न घटत्वावच्छिन्नाभावधीः । किञ्चित्पदं च
नीलादिपदत्वेन विशिष्टोपादेयं तेन भूतलादिपदसमभिव्याहारेऽपि न दो-
षः ॥ नच तथापि नीले घटो नास्तीत्यत्रानुपपत्तिः । अभेदेन नीलादिसाकां-
क्षत्वेनाज्ञातमिति तदर्थत्वं कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ तु सम्भवति लघौ
गुरौ तदभावादिति न्यायेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य घटत्वापेक्षया गुरुत्वेनानव-
च्छेदकतया कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधो भ्रमात्मक
एव । यद्यपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्ध्या तेन स-
म्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमतो नाभावोपरि भ्रमः । तथापि सांसर्गिकविषयता-
यामपि प्रकारतालोपगमेन प्रतियोगितायां कम्बुग्रीवादवच्छिन्नत्वांशे भ्र-
म इति बोध्यम् । केचित्तु घटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगितया घटस्य स्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन च घटत्वस्याभावोपरिभानं कम्बुग्रीवादि-
मान्नास्तीत्यत्र तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिम-

त् । ननु न घटः पट इति वदभावघटयोरन्योपपत्तेर्न घटप-
देऽपि लक्षणा युक्तेति चेन्न । नामार्थयोर्भेदान्वयस्या व्यु-
त्पत्तेः । कथं तर्हि न घटः पट इत्यन्यत्र इति चेत् घटप-
दस्य घटप्रतियोगिके लक्षणेति गृहाण । प्रथमायावो षष्ठ्यर्थे
लक्षणा । ननु सुब्विभक्तौ न लक्षणेति चेत् । तर्हि कथं ष-
ष्ठीतः कर्मतोऽप्रत्ययः कथं वा एकस्यां दारा इति बहुवचनम् ।

त्वस्याभावोपरि भ्रमः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव स्वस्य सम्बन्धत्वा-
दित्याहुः । आशयमविद्वान्शङ्कते । ननु न घट इति । अभावघटयोरिति ।
प्रतियोगितया घटस्याभावोपरिबोधोपपत्तेरित्यर्थः । घटपदेऽपीति । अपि-
ना नञ्पदसमुच्चयः । नामार्थयोरिति । नीलो घट इत्यत्र नीलघटयोरभेदे-
नान्वयाद्भेदेनेति । अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनेत्यर्थः । तथा च नञर्थभावे प्र-
तियोगितासम्बन्धेन घटस्यान्यथो न सम्भवति लघुसुबन्तत्वेन नञोऽपि नाम-
त्वादिति भावः । कथं तर्हि । नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेः स्वीकारे हीत्य-
र्थः । न घट इति । प्रथमायाः शब्दसाधुत्वाव्यतिथिप्रतियोगितासम्बन्धेनैव नञ-
र्थान्योन्याभावे घटस्यान्यत्र इति भावः । अर्थसाधुत्वे सम्भवति शब्दसाधुत्व-
स्यान्याय्यतया प्रथमायामेव लक्षणमाह । प्रथमायांवेति । षष्ठ्यर्थे प्रति-
योगित्वे । ननु सुब्विभक्तौ लक्षणा न सम्भवति कर्तृकर्मणोः कृतीति व्यत्य-
यानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः कर्तृत्वत्वकर्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य षष्ठ्यास्तादृशविशिष्टे
लक्षणयैवोपपादयितुं शक्यत्वादित्यभिप्रायेणाशङ्कते । मन्विति । तर्हि । सुब्वि-
भक्तौ लक्षणानङ्गीकारे हि । षष्ठीतः । भातरस्य अवर्णं व्यासस्य कृतिरिति क-
र्तृकर्मकद्योगविहितषष्ठीतः । कर्मतेति । कर्तृत्वेत्यपि बोध्यम् । शेषे षष्ठीत्य-
नेन सम्बन्धमात्रशक्तषष्ठीतः सम्बन्धत्वेन बोधसम्भवेऽपि कर्तृत्वत्वेन कर्म-
त्वत्वेन बोधो न सम्भवतीति तथा बोधोपपत्तये लक्षणास्वीकार आवश्यकः ।
नचानुशासनस्य शक्तिनियामकतया कर्तृकर्मकद्योगविहितषष्ठीत्वेन
कर्तृत्वत्वादिना शक्तिरेवास्तामिति वाच्यम् । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादि-
ति भावः । असन्दिग्धस्थलमुदाहरति । कथंवेति । एकस्यां । स्वीकृतौ । दारा
इतीति । “दाराः पुंसि च भूम्यो वेति” बहुवचनान्तएव शब्दः साधुरिति भा-

आनुशासनकीयं लक्षणा इष्टेवेति चेत्तुल्यं, तद्विदमाहुः ।
नियत प्रयोगाहि केचिदव्यया इति, तथापि नञर्थपटयोः
कथमाश्रयाश्रयिभावेनान्वयः । नञ् उत्तरलुपप्रठीकारादि-

वः । यद्यपि प्रकृत्यर्थवृत्ति संख्यावाचकत्वं सुपां नतु तस्माच्चवृत्ति संख्यावाचक-
त्वमिति तद्वतगुणानादाय बहुत्वान्वयः सम्भवत्येव तथाप्येको घटा इत्यत्राप्य-
साधुत्वज्ञानाभावदशायां घटगतगुणानादाय बहुत्वान्वयापत्तिः । नच भवन्म-
तेपि बहुवचनलक्षणाया एकत्वं बोध्यतामिति वाच्यम् । एक इति पदेनै-
कत्वबोधसम्भवे घटा इति बहुवचनस्यैकत्वे तात्पर्यग्रहेण लक्षणाया एकत्व-
बोधवारणसम्भवात् प्रकृते च सम्भवत्यर्थसाधुत्वे शब्दसाधुत्वस्यान्याय्यत्वादिति ।
आनुशासनकीयं । इयं । लक्षणा । प्रष्ट्याः कर्मत्वे बहुवचनस्य चैकत्वे
लक्षणैत्यर्थः । इष्टेवेति । कर्तृकर्मणोः कृतीति व्यत्ययानुशासनद्वैयर्थ्याभिया
सुविभक्तौ न लक्षणेत्यस्यानुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्ते न लक्षणेत्वेव तदर्थ
इति । भारतस्य अवनमितादौ विभक्तौ लक्षणोपपत्तावपि न घटः पट इत्य-
त्र प्रथमायां कथं लक्षणा तथाऽनुशासनाभावादिति भावः । तुल्यमिति । प्र-
कृतेपि नञ्समभिध्याहृतघटपटोत्तरं प्रथमायामप्यानुशासनिकी लक्षणा स-
म्भवतीति तुल्यमित्यर्थः । अनुशासनमेवाह । तद्विदमाहुरिति । नियतेति ।
नियतः प्रतियोगिवाचकपदेन नियतः प्रयोगा शेषां ते केचिदव्यया नञा-
दिरूपाः प्रतियोगिवाचकपदार्थान्वितस्वार्थबोधकाः केचिदव्यया इति बाव-
त् । नइति न कदाचिदपि प्रयोगः किंतु न घटः पट इत्यादिरूप एव तथा
च स्वार्थे प्रतियोगिवाचकपदार्थान्वितत्वमभेदेन विभक्त्यर्थद्वारा वा तत्र च घ-
टपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणायामभेदेन प्रथमायाः प्रतियोगित्वेन लक्ष-
णायां तु विभक्त्यर्थद्वाराऽन्वयः घटपदे लक्षणायां प्रथमायाः शब्दसाधुत्वमात्र
कल्पनापेक्षया प्रथमाया एव प्रातयोगित्वे लक्षणोचितेत्यत्रापि प्रतियोगि-
त्वे लक्षणानुशासनिकीति भावः । यद्यपि प्रतियोगित्वरूपार्थे प्रश्नमिति न
व्याकरणे प्रतिपादितम् । तथापि तादृशानुशासनतात्पर्यं तत्रैवेत्यनुशासित-
त्वमिति ध्येयम् । शङ्कते । तथापीति । नञर्थेति । न घटः पट इत्यत्र घटा-
न्योन्याभावस्य पटे कथमन्वयः नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबो-
धासम्भवादित्यर्थः । शङ्कते । नञ् उत्तरति । तथा च न नामार्थयोरन्वयः किंतु

ति चेन्न । प्रठीलोपपन्नजानतोपिततोऽर्थं प्रत्ययात् । नञ्पदस्य-
भाव वल्लक्षणकमिति चेन्न । घटस्याभावे अनन्वयापत्तेः । तस्य
पदार्थैकदेशत्वात् । मैवं । ससम्बन्धिकस्थले एकदेशेऽन्वयस्वी-
कारात् । यथा चैत्रस्य पितेत्यादौ चैत्रस्य जनकत्वेऽन्वयः । अ-

विभक्त्यर्थं नामार्थयोरिति भावः । ततइति । न घटः पट इति वाक्यादित्य-
र्थः । शङ्कते । नञ्पदमिति । नञर्थस्याभाववतः पटेऽभेदेनैवान्वय इति नैतदव्य-
त्यक्तविरोध इति भावः । घटस्येति । नञोऽभाववति लक्षणाया घटस्य प्र-
तियोगितासम्बन्धेनाभावेऽन्वयो वाच्यः स च न सम्भवतीति भावः । तदेवा-
ह । तस्येति । अभावस्यैक्यार्थः । पदार्थैकदेशेति । नञोऽभाववदर्थकतयाऽभा-
वस्यैकदेशत्वादिति भावः । गौर्नित्यापशुरपशुरित्यादौ सविशेषणैहिविधि-
निषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधइतिन्यायेन स्वर्गी ध्वस्त इति
वत् नित्यत्वस्य गोत्वे अन्वयापत्त्या पदार्थः पदार्थेनान्वेतिन तु पदार्थैकदेशे-
नेति नियमस्यावश्यकतया नञर्थभाववदेकदेशेऽभावे घटस्य प्रतियोगित-
याऽन्वयासम्भव इति भावः । तथापीति शङ्कोपरिसमाधत्ते । नैवमिति । स-
सम्बन्धिकेति । नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्या नञोऽभाववति लक्षणैव अभा-
ववतश्चाभेदेनैव पटेऽन्वय इति न नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधः पदार्थः
पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेश्च ससम्बन्धिकपदार्थातिरि-
क्तस्थले एवाभ्युपगमात् । नञर्थभाववदेकदेशेऽप्यभावे घटस्यान्वये बाध-
काभाव इति भावः । ननु व्युत्पत्तिसंकोचे प्रमाणाभाव इत्यत आह । यथे-
ति । जनकत्वइति । जनकपुंस्त्वं हि पितृत्वं तत्रैकदेशे जनकत्वे यथा चै-
त्रस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः । तथाच व्युत्पत्तिसंकोच आबश्यक
इति भावः । ननु चैत्रस्य पितेत्यादौ जनकपुंस्वरूपपितृत्वंकदेशे जनकत्वे
चैत्रस्य नान्वयः किन्तु स्वनिरूपितजनकत्वसम्बन्धेन पितृपदार्थ एवेति न
पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिसंकोचः । एवं च प्रकृतेपि घटो नेत्यादौ
घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणायां घटप्रतियोगिकस्य स्वाभिन्नाभावाश्र-
यतासम्बन्धेन प्रथमायाः प्रतियोगित्वे लक्षणायां तु घटस्य स्वप्रतियोगि-
काभावाश्रयतासम्बन्धेन पटेऽन्वये बाधकाभाव इति मतं दर्शयति । अन्ये-

न्येतु समुदाय एवेतरपदार्थान्वयः परंपरासम्बन्धेनेत्याहुः ।
युक्तं चाभाववल्लक्षणत्वमेव । अन्यथा घटं पट मित्यत्र समान-
विभक्तिकतानुपपत्तेः । परंतु निपातस्थलेऽन्यैव व्युत्पत्तिरि-
ति घटतदभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावेनान्वयोपपत्तौ न घ-

त्विति । समुदाय एव । अभाववत्येव । एवकारिणाभावरूपपदार्थैकदेशव्युदा-
सः । इतरपदार्थेति । घटपदार्थान्वयः । परंपरासम्बन्धेन । स्वाभिन्नाभावा-
श्रयतासम्बन्धेन स्वप्रतियोगिकाभावाश्रयतासम्बन्धेन वेत्यर्थः । नच ना-
मार्थयोरिति व्युत्पत्तिभङ्ग इति वाच्यम् । नामार्थयोरभेदाघटित सम्बन्धेन
विभक्त्यर्थाघटितसम्बन्धेन च नान्वय इत्येव व्युत्पत्तेरिति भावः । एवं चै-
त्रस्य पितेत्यादौ चैत्रस्य स्वनिरूपितजनकत्वसम्बन्धेन पितर्येवान्वय इति बो-
ध्यम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं । तद्वोजं तु घटीयोऽभाववान् पट इत्यन्वये
कस्याभाव इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तिरननु भवत्येति । नन्वभाववति लक्षणा-
ङ्गीकारे पदार्थ इत्यादेर्भवन्मते सङ्कोचः नजर्थाभावस्याश्रयतासम्बन्धेन पटे
ऽन्वये नामार्थयोरित्यस्य सङ्कोच इति तुल्यत्वे किमिति आभाववति लक्ष-
णा घटपदस्य घटप्रतियोगिके नजश्चाभाववति लक्षणायां लक्षणाद्वयप्रसङ्ग-
श्चेत्यत आह । युक्तं चेति । व्युत्पत्तिसङ्कोचस्याविशिष्टत्वे पीति शेषः । लक्षक-
त्वमेव । नजपदस्येति शेषः । अन्यथा । नजोऽभाववति लक्षणाऽकल्पने । अघटः
पट इति विशेषण विशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य विरुद्धविभक्ति-
राहित्यस्य वा ऽभेदान्वयबोधे हेतुत्वेन भवन्मते ऽभावस्यैवाश्रयतया ऽन्वये
ऽभेदेनान्वयबोधाभावेन प्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वमनुपप-
न्नं स्यादित्यर्थः । निपातेति । निपातादीत्यर्थः । आदिनाऽव्ययसङ्ग्रहः । अ-
न्यैवेति । अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयबोधाभाव इत्यर्थः । ना-
मार्थप्रकारकशब्दबोधे ऽव्ययनिपात प्रत्ययाद्यन्यतमजन्योपस्थिते हेतुत्वादित्य-
र्थः । नजस्थले च प्रत्ययजन्योपस्थितेरसत्त्वेऽपि निपातजन्योपस्थितेः सत्त्वे-
न व्यभिचाराभाव इत्यपि कश्चित् । तत्त्वन्वयतमत्वनिवेशे गौरवाच्चिन्त्यं । न-
न्वव्ययातिरिक्तनिवेशे गौरवमत आह । अतएवेति । अव्यायातिरिक्तत्वनिवे-
शादेवेत्यर्थः । भेदेनेति । इवार्थं सादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितया ऽन्वयइत्यर्थः ।

ट इति लक्षणा । अतएव चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्रइवार्थ-
योर्भेदेनान्वयः । अतएव घटो नास्तीत्यत्रापि घटतदभाव-
योरन्वयो निष्कलङ्क इत्याहुस्तन्तु । मानाभावात् । चन्द्रइव
मुखमित्यादौ तु चन्द्रपदं तत्सदृशलक्षकं । इवपदं च तात्प-
र्यग्राहकम् । अतएव चन्द्रमिव मुखं पश्यामीत्यत्र द्वितीया ।

चन्द्ररूपनामार्थस्य सादृश्यरूपैवार्थं ऽभेदातिरिक्त प्रतियोगितासम्बन्धेनान्व-
योपपादनाय तादृशनियमव्युत्पत्तिसङ्कोचकल्पनस्यावश्यकत्वादिति भावः ।
अतएव । चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्रइवार्थयोर्भेदेनान्वयोपपादनाय नि-
यमसङ्कोचस्यावश्यकत्वादेव । घटेति । घटतदभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभाव-
स्य संसर्गमर्यादयेव भानाङ्गक्षणा कल्पनमन्याय्यमिति भावः । मानाभावा-
दिति । नामार्थयोरित्यादि नियमेऽव्ययनिपातातिरिक्तस्थल इति सङ्कोचे मा-
नाभावादित्यर्थः । नन्वेवं चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्र इवार्थयोः कथमन्व-
यबोध इत्यत आह । चन्द्रइवेति । तत्सदृशेति । चन्द्रसदृशेत्यर्थः । नन्वेवमिव
पदमनर्थकमत आह । इवपदं चेति । तात्पर्येति । केवलं चन्द्र इति पदान्न सा-
दृश्यबोध इति चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशे लक्षणायामिवपदसमभिव्याहारस्तन्व-
मित्यर्थः । नन्वेवमनन्तलक्षणा कल्पनमपेक्ष्य इव पदस्य नियतप्रतीयमाने
सादृश्ये शक्तिरेवास्तामत आह । अतएवेति । चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशलक्षकत्वा-
देव । अन्यथा । लक्षणा ऽकल्पने । तदनुपपत्तेः । चन्द्रमिवेति द्वितीयानुपपत्तेः ।
चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशे लक्षणायां तस्याभेदेनान्वयात् अभेदान्वये च विशेषण-
विशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकतायास्तन्वतया चन्द्रमिति विशेषण-
वाचकपदोत्तरं द्वितीया आवश्यकी भवन्मतेतिवार्थं सादृश्यस्याश्रयतया मु-
खेऽन्वयेनाभेदेनान्वयाभावाद्द्वितीयानुपपन्नैव चन्द्रइव मुखं पश्यामीत्यतोऽ-
पि तादृशबोधोपपत्तेरिति भावः । ननु चन्द्रपदस्य चन्द्रप्रतियोगिकमर्थः सा-
दृश्यशक्तस्य चेवादेः सादृश्याश्रये लक्षणा तस्याभेदेन मुखेऽन्वय इति रीत्या च-
न्द्रमिव मुखमित्यत्र समानविभक्तिकत्वोपपत्तिः सम्भवत्येव न घटः पट इत्य-
त्रैव अन्यथा तत्रापि घटपदस्य घटाभाववति लक्षणा नजपदं च तात्पर्यग्रा-
हकमित्यपि प्रसज्यतेति चेन्न । भूतले न घट इत्यत्राभावविशेष्यकबोधस्य श-

अन्यथा तदनुपपत्तेः । अस्तु वा षष्ठार्थ एव विभक्तौ लक्षणाऽ-
नुशासनानुग्रहात् । घटो नास्तीत्यत्रापि तथेत्यदोषः । अ-
न्येतु । घटो नास्तीत्यत्र घटस्याभावोस्तीति नार्थः । तथासति
१ भूतले घटो नास्तीत्यस्यापत्तेः । अभावस्यैकत्वादिति ।

तथा नञाजननात् अभावशक्तस्य नञोऽभाववति लक्षणोचिता । केवलं चन्द्र
इवेत्यप्रयोगाच्छक्त्या इव पदात्सादृश्यविशेषकबोधाभावादिवदेः सादृश्ये श-
क्तेरेवाकल्पना तेषां निरर्थकत्वमेवेत्याशयात् इवादीनां सादृश्ये शक्त्यभ्यु-
पगमेपि न व्युत्पत्तिसङ्कोच इत्याह । अस्तुवेति । षष्ठार्थः । प्रतियोगित्वे । वि-
भक्तौ । चन्द्रपदोत्तरप्रथमाविभक्तौ । इवपदोत्तरलुप्तविभक्तेरनुसन्धानं त-
थाच नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिसङ्कोचो नेति भावः । ननु सुविविभक्तौ न लक्ष-
णेत्यत आह । अनुशासनेति । नियतप्रयोगाहि केचिदव्यया इत्यनुशासनव-
त्वादित्यर्थः । अनुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्तस्थले सुविविभक्तौ लक्षणा नास्तीति
भावः । तथेति । घटो नास्तीत्यत्र घटपदोत्तरप्रथमाविभक्तेरपि प्रतियोगित्वे
लक्षणे त्यर्थः । भूतले न घटइत्यत्रैव केवलं चन्द्र इवेति न प्रयोगः चन्द्र इव
मुखमित्यत्र तु लुप्तविभक्तेरनुसन्धानेपि बोधाच्चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशलक्ष-
कत्वमेवोचितमिति कुत्रापि इवादिना शक्त्या सादृश्याबोधोत्तेषां निरर्थक-
त्वमेवेत्यस्वरसोऽस्तुवेत्यनेन सूचितः ॥ पृथिव्यां गन्धो न जलइत्यत्र पृथिवीवृ-
त्तिर्गन्धो गन्धाभावो जलवृत्तिरित्यन्यबोधस्वीकारे समानविशेषकत्वानुपप-
त्तेः ॥ पृथिवीवृत्तिर्गन्धो जलवृत्त्यभावी योग्य इत्यन्वयबोधस्वीकारे आवश्यक
इत्यभिप्रायिणां मतमह । अन्ये त्विति । ननु पृथिव्यां गन्धो न जलइ-
त्यादौ समानविशेषकत्वानुरोधेन तथान्वयस्वीकारेपि भूतले घटो ना-
स्तीत्यत्र भूतलवृत्तिर्घटाभाव इत्यन्वयबोधे बाधकाभाव इत्यत आह । घ-
टो नास्तीत्यत्रेति । एकत्वादीति । भावनान्वयिन्येव संख्यान्येन घटो
नास्तीत्यत्र घटाभावोऽस्ति त्वाश्रय इत्यन्वयस्वीकारे भावनाविशेष्ये घटा-
भावे द्वित्वादेरसम्भविताया घटो न स्त इति न स्यात् तत्रैकत्वसत्त्वेनैकत्वबो-
धे बाधकाभावाद्घटो नास्तीति च स्यात् भावनाविशेष्यवृत्ति संख्याबोधकत्वा-
दाख्यातस्येत्यर्थः । तर्हि क्रीटशोऽन्वयबोध इत्यत आह । किन्त्विति । भूतले

किन्तु भूतलवृत्त्यभाव प्रतियोगी घटोस्तीति तन्न । केतयधि-
करणाकांक्षापत्तेः । कथं तर्हि घटो न स्त इत्यादीति चेत् ।
भावनान्वय्यभावप्रतियोगिनि संख्यान्ययात् । कथमिति चे-
त् । तथैव प्रतीतेरिति गृहाण । परेतु इह भूतलास्तित्वरूपा-

घटो नास्तीत्यत्र सप्तम्या निरूपितत्वार्थकतया अस्वातोर्विद्यमानत्वात्^{त्वा}र्थकतया
आख्यातस्याश्रयत्वार्थकतया भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयो घटाभाव इ-
त्यन्वयबोधस्वीकारे भावनान्वयिनि संख्यान्यनियमात् भवन्मते विद्यमान-
त्वाश्रयत्वरूपाख्यातार्थ भावनाया अभावएवान्वयेनाभावस्यैकत्वाद्घटो ना-
स्तीति स्यात् । मन्मते च सप्तम्या आधेयत्वमर्थः । तथाच भूतलवृत्त्यभा-
वीयो घटोऽस्ति त्वाश्रय इति बोधोदयेन भावनाया घटे एवान्विततया घट-
इये एकत्वबोधसंभवाद्घटो नास्तीत्यस्यापत्तिरिति भावः । कोति । भूतल-
वृत्त्यभावप्रतियोगी घटोऽस्ति त्वाश्रय एवेत्यन्वयबोधस्वीकारे किं निरूपिता-
स्ति त्वाश्रयो घट इत्याकांक्षाया अनिवृत्तेर्न घटे भावनान्वय इति भावः । क-
थं तर्हीति । भूतलनिरूपि तास्ति त्वाश्रयो घटाभाव इत्यन्वयबोधस्वीकारे
हीत्यर्थः । इत्यादीति । भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वान्वयाभावाद्घटो न स्त इति
न स्यात् स्याच्च घटो नास्तीत्यर्थः । भावनेति । भावनान्वयी योऽभावस्तत्र-
तियोगिनि संख्यान्य इत्यर्थः । तथाच भावनान्वयिन्येव संख्यान्य इति
नञसमभिव्याहारे नियमः नञसमभिव्याहारस्थले तु भावनान्वय्यभावप्रति-
योगिनि संख्यान्य इति व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनेनैव घटो न स्त इत्यत्र घट एव
द्वित्वान्वयान्न घटो न स्त इत्यस्यानुपपत्तिः न वा घटो नास्तीत्यस्यापत्तिरिति
भावः । कथमिति । अन्यत्र भावनान्वयिन्येव संख्यान्यस्य दृष्टत्वात् कथमत्र
भावनान्वय्यभावप्रतियोगिनि संख्यान्य इत्यर्थः । तथैवेति । अभावप्रतियो-
गिन्येव संख्यान्यप्रतीतेरित्यर्थः तथाच न नञसमभिव्याहृताख्यातार्थसंख्या-
प्रकारकबोधे नञार्थाभावप्रतियोग्युपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्प्यते इति भावः
नञसमभिव्याहारे यद्विशेषणं प्रतीयते नञा तद्विशेष्ये तद्विशेषणाभावः प्रत्या-
ख्यते अन्यथा वचनैक्यनियमानुपपत्तेः इत्यत्र च भूतलवृत्तित्वाभाववान् घट
इत्येवान्वय इति नियमवादिनां मतमाह । परेत्यिति । इह । भूतले घटो ना-

ख्यातार्थ निषेधएव घटे प्रतीयते । न पचतिचैत्र इत्येव ना-
तो द्विवचनानुपपत्तिः । नन्वेवं जातौ सत्तानास्तीत्यत्र काग-
तिः । जातिवृत्तित्वाभावस्य सत्तायामसत्त्वात् । जातिसम-
वेतत्वस्य वा प्रसिद्धा निषेधमशक्यत्वादिति चेत् । यागति-

स्तीत्यादौ । नन्वाख्यातार्थस्य निषेधे ऽन्यो न दृष्टचर इत्यत आह । नपच-
तीति । पाकानुकूलकृत्यभाववान् चैत्रइतिवद्भूतलास्तित्वाभाववानेको घट इ-
त्यन्यबोधे बाधकाभाव इत्यर्थः । नातइति । घटस्य विशेष्यत्वादित्यर्थः । द्वि-
वचनेति । घटौ न स्त इति द्विवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं घटौ ना-
स्तीत्येकवचनापत्तिरपि नेत्यपि दृष्टव्यम् । अभावस्य विशेष्यत्वे घटौ न स्त
इति द्विवचनादिकं न स्यात् विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमानवचनत्वनियमा-
त् परंतुभावस्यैकत्वाद्घटौ नास्तीत्येकवचनमेव स्यात् घटस्य विशेष्यत्वे च त-
स्य द्वित्वबहुत्वयोः सत्त्वाक्रियापदस्यापि द्विवचनादिकं साध्विति भावः ।
घटौ नास्तीत्यत्र घटाविति द्विवचनेन द्वित्वावरूढे एकत्वान्वयासंभवादयोग्य-
त्वं घटौ न स्त इत्यत्र च घट इयेऽन्यसंभवादयोग्यत्वमिति नात इत्यस्य भा-
वार्थ इति कश्चित् । ननु भूतले घटौ नास्तीत्यत्र सप्तम्यानिरूपितत्वार्थकत-
याऽसंघातोर्विद्यमानत्वार्थकतयाऽख्यातस्याश्रयत्वार्थकतया भूतलनिरूपित-
विद्यमानत्वाश्रयत्वाभाववान् घट इत्येव बोधस्तत्र चाख्यातार्थाश्रयत्वस्याभा-
व एव विशेष्यो नतु घट इति भावनाविशेष्यगतसंख्याबोधस्तत्र चाख्यातार्था-
श्रयत्वस्याभाव एव विशेष्यो नतु घट इति भावनाविशेष्य गतसंख्याबोधकत्वा-
भावात्कथं द्विवचनोपपत्तिरिति चेत् न । साक्षात्परंपरासाधारणभावनाविशे-
ष्ये संख्यान्वयस्वीकरणे प्रकृते परंपरयाभावनाविशेष्यत्वस्य घटे सत्त्वादिति
एवं परंपरया विशेषणस्यापि विशेष्यसमानवचनत्वमवसेयम् । चैत्रो न पच-
तीत्यादौ दृष्टत्वादिति बोध्यं । नच तथापि द्वित्वबहुत्वावच्छेदेन भूतलनिरू-
पितविद्यमानत्वाश्रयत्वाभावस्यान्वये एकघटवति भूतले घटौ न स्त इति न
स्यात् घटवृत्तिद्वित्वसामानाधिकरण्येन नञर्थान्वये च घटइत्यवत्यपि घटौ न
स्त इति स्यात् अधिकरणान्तरीयघटे भूतलास्तित्वाभावादिति वाच्यं । घट-
वृत्ति द्वित्वावच्छेदेन नञर्थसामानाधिकरण्यान्वयात् अधिकरणान्तरीयद्वित्वे-

जातिर्नसत्तावृत्तिरिति वाक्यस्य । अयोग्यमेवेदं वाक्यं वृ-
त्तिपदं वा साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिपरमिति तु तुल्यं ।
तथापि नञर्थनिषेधोघटे कथमन्वेतीति चेन्न । निपाताति-
रिक्तनामार्थस्य हि नामार्थेनभेदेनान्वयो न नामार्थमात्रस्थेति
प्रतीयन्ति । स्यादेतत् । घटो ^{याग}नास्तीत्यादौ भेटएव प्रतीय- नाय मि
ते । भूतले न घट इत्यत्रात्यन्ताभाव एवेत्यत्र किं नियामकं ।

नञर्थसामानाधिकरण्येऽपि एतद्भूतलवृत्तिघटवृत्तिद्वित्वे भूतलास्तित्वाभाव-
सामानाधिकरण्याभावान्न घटइत्यवति घटौ न स्त इत्यस्यापत्तिरितिध्येयम् ।
नन्वेवमिति । सर्वत्रैवानुयोगिगृह्यत्वाभावस्य प्रतियोग्यन्वयस्वीकारइत्यर्थः ।
जातौ सत्तानेत्यस्य जातिवृत्तित्वाभाववतीसत्तेत्यर्थः । तत्रसंबन्धसामान्याव-
च्छिन्नजातिवृत्तित्वाभावो वा समवायसंबन्धावच्छिन्नजातिवृत्तित्वाभावो वा
बोध्यत तत्राद्ये आह । जातिवृत्तित्वाभावस्येति । एकार्थसमवायेन सत्ताया
जातौ सत्त्वेन तदभावबोधनासंभवादित्यर्थः । नचैककालीनत्वादिवदेकार्थस-
मवायस्यापि वृत्त्यनियामकतया तेन संबन्धेन सत्तायाः सत्त्वेऽपि संबन्धसामान्या
वच्छिन्नवृत्तित्वाभावो ऽस्यैव जन्यमात्रस्य कालोपाधितया भूतमात्रस्य दिगु-
पाधितया कालिकदेशिकविशेषणतयोस्तत्रासंभवितया तदादायापि क्षतिवि-
रहादितिवाच्यं । जातिः सतीति प्रतीतेस्तस्यापि वृत्तिनियामकत्वात् द्वितीये
आह । जातिसमवेतत्वस्येति । प्रतियोग्यप्रसिद्धा न समवायसंबन्धावच्छि-
न्नजातिवृत्तित्वाभावः प्रत्येतुं शक्यत इति भावः । यागतिरिति । जातौनसत्ते-
त्यत्र जातिवृत्तिः सत्ताभाव इत्युपपत्तावपि जातिर्नसत्तावृत्तिरित्यत्र सम्ब-
न्धसामान्यावच्छिन्नसत्तावृत्तित्वाभावस्य जातावसंभवात् समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नसत्तावृत्तित्वस्य चा प्रसिद्धा निषेधासंभवात्तुल्यत्वं तवापीत्यर्थः । अयो-
ग्यमेवेति । निश्चितानन्वयमपार्थक्यमिति भावः । इदं वाक्यं । जातिर्नसत्तावृत्ति-
रिति वाक्यं । यथाकथंचिदयोग्यतयोपपत्तावयोग्यत्वमन्याय्यमत आह । वृत्तिप-
दवेति । साक्षादिति । जातिर्नसत्तावृत्तिरित्यत्र लक्षणया सत्तानिरूपितसाक्षा-
त्संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावः प्रतीयते सत्तानिरूपितसाक्षात्संबन्धावच्छिन्नवृ-
त्तित्वं च स्वरूपसंबन्धमादाय प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धमिति नोक्तदोष इति भावः

सर्वम्यं तावु बोधि वाचकपदसंश्रि व्याहृत तत्त्वोपस्थितिजन्यत्वेन न भूजान्याभावाविषयके वादे
त्वावच्छिन्न

अधिकरणवाचकपदे सप्तमीविभक्तिरत्यन्ताभाव बोधे त-
न्त्र । प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः समानविभक्तिरत्योन्ताभाव
बोध इति चेन्न । न पचति चेन्नैवस्य न धनमित्यत्र सप्त-
म्यभावात् । अलघुपचतीत्यत्र समानविभक्तेर भावाच्च । अ-
वाहः । न-अविनिर्मीकेयत्र प्रतियोग्यनुयोगिपदयोर भे-
दान्वयबोधे आकाङ्क्षा । तत्रान्योन्याभाव बोधकत्वमन्यत्रान्य
तुल्यमिति । जातौ न सत्तेत्यपि वाक्यमयोग्यमेव योग्यत्वे वा जातिनिरूपित-
साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावः प्रतीयत इति भावः । केचित्तु सत्तापदं
सत्तासमवायपरं सप्तम्यर्थेनानुयोगित्वं तथाच जात्यनुयोगिकत्वाभाववान्
सत्तासमवाय इति बोध इत्याहुः ^{न समवायेति} ~~समवायेति~~ पदाध्याहारेण तथाबोध-
त्यन्ये) शङ्कते) तथापीति । निषेधः । भूतलास्तित्वनिषेधः । कथमिति । नामा-
र्थयोरभेदेनैव व्युत्पत्तेरिति भावः । निपातेति । निपातातिरिक्तस्थलएव ना-
मार्थयोरिति व्युत्पत्तिरिति भावः । न नामार्थमात्रस्य । न नामार्थसामान्य-
स्य । प्रतिपन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः स च व्युत्पत्तिसंकोचे गौरवम् । एवं जा-
तौ न सत्तेत्यत्र जातिवृत्तिः सत्ताभाव इत्येतावतैवोपपत्तौ, लक्षणादिकल्पने-
पि न हि जातिर्न सत्तावृत्तिरित्येकत्र लक्षणाकल्पनादन्यत्रापि तथेत्यत्र प्रमा-
णमस्ति भावनान्वयभावप्रतियोगिवृत्तिसंख्याबोधकत्वेनैव वचनैक्यनियम-
स्थाप्युपपत्तिरिति न किञ्चिदेतत् ॥ किं नियामकमिति । नञोऽभावमात्र-
वाचकत्वेन घटो नायमित्यत्रात्यन्ताभावः । भूतले न घट इत्यत्र चान्यो-
न्याभावः प्रतीयेतेत्यर्थः । सामग्र्यास्तुल्यत्वादिति भावः । शङ्कते । अधि-
करणेति । नञ्जन्यात्यन्ताभावविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति अनुयोगिवाच-
कपदसमानविभक्तिकप्रतियोगिवाचकपदजन्योपस्थितित्वेन च कारणत्वात्
पूर्वोक्तदोषापत्तिः सामग्र्याविलक्षणत्वादित्यर्थः । नपचतीति । पाकानुकूलक-
त्वभाववाञ्छेव इत्यत्रानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतसप्तमीपदस्याभावेन न
तस्याः सामग्र्यत्वमित्यर्थः । ननु वैयाकरणमते आख्यातस्य कर्तरि शक्ततया
पाककर्तृभिन्नश्चैव इत्येव बोधान्नेदमत्यन्ताभावोदाहरणं घटत इत्यत आह ।
चैत्रस्येति । चैत्रस्त्वाभाववद्वनमित्यर्थः । षष्ठ्याः स्वत्वमर्थो नतु स्वामित्ववृत्त्य-
नियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन निरूपकतासम्बन्धाव-

बोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः । अस्ति च न घटः पट इत्यत्र नञ्-
सत्त्वे घट पटयोरभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा अतस्तत्रान्योन्या-
भाव प्रत्ययः । भूतले न घट इत्यत्र नञ्विनिर्मीकेनाभेदान्वये

च्छिन्न प्रतियोगिताकस्वामित्वाभावबोधसंभवादाश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकस्वामित्वाभावबोधस्वीकारे चुच्चोयेऽपि धने नेदं चैत्रस्येति प्रम-
णात् स्वामित्वस्य चैत्रवृत्तित्वेन धने आश्रयतासम्बन्धनासत्त्वात् यदि च
तादात्म्यवृत्त्यनियामकसम्बन्धान्तरस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारे
स्वामित्वमेव षष्ठ्यर्थस्तदापि विनिगमनाविरहेण स्वत्वमप्यर्थोऽवसेयः अन्यो-
न्याभावबोधे समानविभक्तिकत्वस्य नियामकत्वे व्यभिचारमाह । अलघुति ।
क्रियाविषेषणस्थले कर्मविभक्तिर्नपुंसकलिङ्गत्वं विशेषणविभक्तिश्च साधुत्वार्था
तथाच लघुभिन्नपाकानुकूलकृतिरित्यन्वयबोधेऽन्योन्याभावविषयके विशे-
षणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वाभावेन व्यभिचारइत्यर्थः । नञ्वि-
निर्मीके । नञ् समभिव्याहारस्थले । तत्रेति । यथा भूतलं घट इत्युक्ते भेदान्व-
यबोधे समानविभक्तिकपदत्वेन कारणतया भूतलघटयोरभेदान्वयबोधे
आकाङ्क्षाऽतो नञ्समभिव्याहारे भूतलं न घट इत्युक्ते भूतले घटान्योन्या-
भावबोधः । अन्यत्रेति । नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरभेदान्वये
आकाङ्क्षाशून्यस्थलेइत्यर्थः । अग्येति । अत्यन्ताभावबोधकत्वमित्यर्थः । यथाचैत्रः
पचतीत्युक्ते पाकानुकूलकृतिचैत्रयोर्नाभेदे आकाङ्क्षा किंवाश्रयतयेवेति न
पचतीत्यत्र नान्योन्याभावबोधः किंत्वत्यन्ताभावबोध इति, तथाच प्रतियो-
ग्यनुयोगिनोरभेदान्वयबोधे यादृशसमभिव्याहारज्ञानं कारणं तयोरन्योन्या-
भावबोधे तादृशसमभिव्याहारज्ञानंकारणम् एवमत्यन्ताभावबोधेऽभेदान्वये
आकाङ्क्षाशून्यप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञ्पदज्ञानं कारणमि-
त्यर्थः । तदेवोपपादयति । अस्तिचेति । नञ्मत्वे । नञ्समभिव्याहारे । घट-
पटयोरिति । विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य विरुद्धविभ-
क्तिराहित्यस्य वाऽभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षात्वादिति भावः । तत्र । न घटः पट
इत्यत्र । नाभेदेति । भूतले घटइत्यत्र भूतलवृत्तिघटइत्येवान्वयबोधादाधारत्वस्य
सप्तम्यर्थतया नाभेदान्वयबोधकत्वमिति तत्र संसर्गाभावप्रत्ययणवेति भावः

आकाङ्क्षेति तत्र संसर्गाभाव प्रत्ययएवेति संक्षेपः । व्यञ्जनात्
न दृश्यन्तरं । लक्षणयैव तदर्थसिद्धेः । नन्विदमयुक्तं । त-

अत्र वा न्योन्याभावबोधे विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिक-
त्वस्य तन्त्रत्वे दधि न सुन्दरमित्यत्र लुप्तविभक्त्यनुमन्धानेन शाब्दबोधोपपा-
दनेपि चैत्रो न पचतीत्यत्राख्यातस्य कर्तरि लक्षणायां चैत्रे पाककर्तुर्भेदा-
न्वयान्न स्तोकं पचतीत्यादौ पाके स्तोकस्य भेदप्रतिपादनाच्च तत्र समान-
विभक्तिकत्वाभावाद् व्यभिचारः विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तन्त्रत्वे च प्रति-
योगिपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्ति शून्यानुयोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वे-
नानुयोगिपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्ति शून्यप्रतियोगिपदसमभिव्याहृतनञ्
पदत्वेन वा हेतुत्वे न पचतीत्यादौ प्रतियोगिपदोत्तरविभक्तेरप्रसिद्धेः न
स्तोकंपचतीत्यादौ अनुयोगिक्रियापदोत्तरसुबिभक्तेरप्रसिद्धतया नानुगत-
रूपेण हेतुत्वम् अनयोरन्यतरस्य हेतुत्वे चाननुगमः किंतु विशिष्टानुयोगि-
प्रतियोग्यपस्थापकनामपदयोः समभिव्याहारे समानविभक्तिकत्वं तन्त्रं
घटो न नील इत्यत्र घटपदार्थान्वितनीलपदार्थान्योन्याभावबोधे नीलपद-
समानविभक्तिकघटपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन चैत्रो न पचतीत्यादौ
धर्मिपराख्यातसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन न स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियावि-
शेषसमभिव्याहृतद्वितीयतिस्तोकादिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन हेतुतेति
बोध्यं ॥ ननु पुरुषोत्तमइत्यत्र न तावत्कर्मधारयः कर्मधारये विशेषणवाचक-
पदस्य पूर्वभावनियमेनोत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तेः । नच विशेषणविशेष्यभावे
कामचार इति वाच्यं । जातिनिमित्तके गुणनिमित्तकं विशेषणमेवेति नियमा-
त् अतएवोत्पन्ननीलमिति न प्रयोगः नापि षष्ठीसमासः । न निर्धारण इत्यनेन
निर्धारणे षष्ठीसमास निषेधादित्यत्राह । संक्षेप इति । पुरुषोत्तम इत्यादौ क-
चिद्विशेषणपरं स्यादित्यनेन परनिपातस्यानुशासनसिद्धत्वात्कर्म धारयस्यैवोपग-
मात् अथ तथापि विशेषणं विशेष्येणं बहुलमिति सूत्रे उभयोपादानबलाद्विशेष-
णविशेष्यतावच्छेदकयोः परस्परव्यभिचारत्व एव कर्मधारय इति प्राप्तम्
एवंचाहदुःखवद्भिन्नत्वस्य घटादिसाधारण्ये न पुरुषावधिकोत्तमत्व रूपत्वसंभ-
वेन सर्वज्ञत्वादिसत्त्वरूपोत्तमत्वस्य पुरुषत्वव्यभिचारित्वाभावात्कथं कर्मधारय

इति चेन्न । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरन्यतरव्यभिचारित्वे एव कर्मधारयात्
अत एव शिशुपा हृत्तस्येति संगच्छते । एतेनोद्देश्यतावच्छेदके विधेयभिन्न-
वृत्तित्वमेव तन्त्रमिति संप्रदायमतमपास्तम् । प्रमेयबान्धमानित्यादावगतेः । नच
तथापि गुणवद्भ्यस्येत्यादावगतिरिति वाच्यं । तत्रानायत्याऽभेदार्थकषष्ठी-
समासोपगमात् अन्यथा भवन्मतेष्यगतेः । अथवा षष्ठीसमास एवायम् । नच
ननिर्धारण इत्यनेन निषेधः समुदायापेक्षया जातिगुणक्रियादिभिरैकदेश-
स्य पृथक्करणं हि निर्धारणं निर्धार्यत्वविशिष्टस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नापे-
क्षया जातिगुणक्रियाद्यवच्छेदेन यत्किञ्चिद्वर्णिगोभेदोऽबोधनमिति यावत्
नचात्र तत्संभवति = श्रीकृष्णत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावात् पुरुषोत्तमपदस्य
योगरूढतया तत्संभवेपि समासवाक्यादन्यतस्तदनुपस्थितेः तथा नराणां
क्षत्रियः शूरतम इति ननु नरक्षत्रियः शूरतमइति अपिच निर्धारणरूपार्थं
षष्ठीसमासनिषेधेपि राहोः शिर इति वदभेदार्थकषष्ठीसमासे बाधकाभावः ।
अत्रच निर्धारणषष्ठ्याभेदो भेदश्चार्थः । निर्धार्यपदार्थविशेष्यतया प्रकृत्य-
र्थविशेषणतया विशेष्यतया च भेदानुयः नराभिन्नः क्षत्रियः क्षत्रियान्यनरा-
न्यशूरतमाभिन्न इत्यन्वयबोधः शूरतमत्त्वावच्छेदेन च क्षत्रियान्यनरान्यत्वा-
न्वयः नातः क्षत्रियान्यनरस्य शूरतायां तादृशप्रयोगः धनीनां क्षत्रियः शू-
रतमइति विजातीयापेक्षया निर्धारणापत्तेरभेदोप्यर्थः । अभेदसंसर्गकबोधे
विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तन्त्रतया संसर्गमर्यादया तद्ज्ञानासम्भवात् । केचित्तु
निर्धारणषष्ठ्या अभेदएवार्थः । न रभिन्न क्षत्रियस्य तादात्म्येन शूरतमत्त्वा-
वच्छेदेनान्वयान्नराहोः शिर इत्यादिनाऽविशेषः शूरतमत्त्वं नरनिष्ठशूरतम-
ताविशेषः तेन देवानामपि शूरत्वान्नतादृशप्रयोगानुपपत्तिरित्याहुः । तन्न ।
क्षत्रियमुख्यविशेष्यकानुभवापलापापत्तेः । नराणां प्रमेयः शूरइत्यपि प्रयोगापत्ते-
श्च क्षत्रियनरः शूरत्ववान् क्षत्रियाभिन्ननरः शूरत्वाभाववानिति ऋजुमतमपि
प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्यानुभवापलापापत्तेरनादेयम् । क्षत्रियान्यन-
रत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टतादात्म्यसम्बन्धेन नराभिन्नक्ष-
त्रिये शूरतमस्यान्वय इत्यभेदएव निर्धारणषष्ठ्या अर्थइत्यपरे । अन्ये तु
निर्धारणाषष्ठ्यास्तादात्म्यव्यवच्छेदश्चार्थः व्यवच्छेदश्च हिरूपोऽत्यन्ताभावो
ऽन्योन्याभावश्च षष्ठीसमभिव्याहृतप्रातिपदिकस्य च स्वार्थीभूततत्तदन्य-
स्मिन् लक्षणा पृथगर्थव्यवच्छेदे चाधिकरणत्वेन लाक्षणिकार्थप्रतियो-

याहि । लक्षणायां मुख्यार्थे इतरान्वयानुपपत्तिर्बीजं । न-
च व्यञ्जनायां सर्वज्ञास्ति । गच्छ गच्छसीत्यादौ तदभावात् ।

गित्वेन च विधेयपदार्थो भासते क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरं ददातीत्यादौ कर्ण-
पदस्य कर्णः कर्णान्यदर्थः । क्षत्रियाभिन्नकर्णः प्रचुरदानकृतिमान्क्षत्रिया-
भिन्नः कर्णान्यः प्रचुरदानकृत्यभाववानित्यन्वयबोधः । गवां कृणा सम्पन्न-
क्षीरेत्यत्र कृणापदस्य कृणातदन्याचार्थः । गवाभिन्ना कृणा सम्पन्न क्षीरा ग-
वाभिन्ना कृणान्यासम्पन्नक्षीराऽयेत्यन्वयबोध इत्याहुः । पुरुषेषूत्तम इति सप्त-
मीसमासएव । नच ननिर्धारण इति षष्ठीसमासवत्सप्तमीसमासोपि निषिद्ध-
इति वाच्यं । स्वरविशेषनिषेधस्यैव सूत्रप्रयोजनकत्वात् षष्ठीसमासे उत्तर-
पदस्यांतोदात्तत्वं सप्तमीसमासे तु पूर्वपदे प्रकृतिस्वरएवावतिष्ठत इति । स-
प्तमीसमासो निर्धारणरूपेऽर्थेपि साधुरित्यपि कैचिदिति कृतं पक्षवितेन । ननु
स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयुज्यामह इति न्यायेन तटे घोष इति
विहाय गङ्गायां घोष इति लक्षणा मुख्यप्रयोगे बीजाकांक्षायां शैत्यपावन-
त्वादि प्रयोजनत्वेनावसीयते साच कृतमवस्था नोपपादयितुं शक्वेति व्यञ्ज-
नाख्यातिरिक्तवृत्तिरूपेया इत्यत आह । व्यञ्जनाचेति । न इत्यन्तरमिति । शक्ति-
लक्षणातिरिक्ता न वृत्तिरित्यर्थः । तथाचेयं यदिशक्ति लक्षणात्मिका तदा श-
क्ति लक्षणातिरिक्तत्वाभावः । यदिच न शक्ति लक्षणात्मिका तदा न वृत्तिरि-
त्यतिरिक्तवृत्तित्वाभासत्वमव्याहृतं तेन न सिद्धमिद्विधाघातः । कथं तर्हि-
शैत्यपावनत्वादि प्रतीतिरित्यत आह । लक्षणायैवेति । तदर्थेति । व्यंग्यार्थप्र-
तीत्युपपत्तेरित्यर्थः । प्रत्यक्षानुमित्योरिव सामग्रीभेदाद्भेदइत्याशंकते । नन्वि-
ति । इदं । लक्षणायैव तदर्थसिद्धिरूपं । मुख्यार्थ इति । गङ्गायांघोषइत्यत्र
गङ्गापदमुख्यार्थे प्रवाहे इतरान्वयानुपपत्तिर्घोषाधिकरणत्वानुपपत्तिर्लक्षणा
बीजमित्यर्थः । ननु किमेतावतेत्यत आह । नचेति । नहीत्यर्थः । “वापीं स्ना-
तुमितोगतासि नपुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यत्र” गतामपि दूतीं प्रति नगता-
सीति मुख्यार्थान्वया नुपपत्तिरस्यैवेत्यधमपदे लक्षणा सम्भवत्येवेत्यत आह ।
सर्वचेति । तदैवाह । गच्छ गच्छसीति । “गच्छ गच्छसि चे क्लान्त पयानः
सन्तु ते शिवाः । समापिजन्मतचैव भूयाद्यत्रगतीभवानित्यत्र” तव गमने मम-
भरणं भवितेत्यतस्त्वं मागाइति व्यज्यते तत्र च मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिर्लक्षणा

अतोदृश्यंतरमाख्येयमिति चेन्न । किमिदं लक्षणाबीजत्वं ।
नतावज्जनकत्वं । गङ्गातीरयोः सम्बन्धस्यानुपपत्तिज्ञाना-
जन्यत्वात् । नापिततज्ज्ञापकत्वम् । अनुपपत्ति ज्ञानमन्तरे-
णापि गङ्गातीरयोः सम्बन्धस्य चक्षुरादिनाग्रहात् । नापि-
तात्पर्यग्राहकत्वं । तात्पर्यव्याप्यान्तरतोपि तद्ग्रहात् । अथ
लक्षणाजन्यशाब्दबोधे सहकारित्वं तदिति चेन्न । यष्टीः
प्रवेशयेत्यत्र व्यभिचारात् । तात्पर्यविषयानुपपत्ति रचाय-
स्तीति चेत् । तर्हि तात्पर्यानुपपत्तिरेव ^{सर्वत्र} लक्षणा बीजमस्तु ।

बीजस्याभावान्न लक्षणा सम्भव इति व्यञ्जनाख्यवृत्त्यन्तरमावश्यकमिति भावः ।
अन्वयानुपपत्तिर्लक्षणा बीजमित्यत्र बीजशब्दार्थं विकल्पादूषयति । किमिद-
मिति । तज्जनकत्वं । लक्षणाजनकत्वं । गङ्गेति । शक्यसम्बन्धोलक्षणा साच ग-
ङ्गायां घोषइत्यत्र गङ्गातीरयोः संयोगस्तत्र च नानुपपत्तिज्ञानं कारणमित्यर्थः
तज्ज्ञापकत्वं । लक्षणाज्ञापकत्वं । चक्षुरादिनेति । यत्र गङ्गापदस्य गङ्गातिरे-
न लक्षणा तत्र तत्सम्बन्धविषयकशाब्दात्मकज्ञानस्यानुपपत्तिज्ञानव्यतिरेक-
नुदयेपि चक्षुरादिना तत्कौकिकप्रत्यक्षे जननीये तदनपेक्षणादव्यतिरेक-
व्यभिचारेण न सामान्यतस्तज्ज्ञापकत्वसम्भव इति भावः । नच लक्ष-
णाविषयकशाब्दबोधजनकत्वमेव तत्त्वमिति वाच्यं । यत्र गङ्गापदस्य तोरे ज-
हत्स्वार्थलक्षणा तत्र गङ्गातीरसम्बन्धस्य शाब्दबोधाविषयत्वेनान्वयव्यभि-
चारेण न तथात्वसम्भव इति । एव मग्रेपीति हृदयं । नापीति । तत्ता-
त्पर्यग्राहकत्वं । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा तात्पर्यग्राहकत्वं । तात्पर्येति । प्रका-
रणादिनापि । तद्ग्रहात्तात्पर्यग्रहादित्यर्थः । तथाच मुख्यार्थानुया नुपपत्ति-
ज्ञानस्य व्यभिचाराच्च सामान्यतस्तात्पर्यग्रह हेतुत्वमेवं च क्वचित्तदपेक्षणेपि
सर्वज्ञानपेक्षिततया प्रकृते प्रकारान्तरेणैव तात्पर्यग्रह सम्भवेन लक्षणायां बी-
जत्वाभाव इति भावः । तत् । लक्षणा बीजत्वं । यष्टीरिति । यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र
यष्टिपदस्य यष्टिधरे लक्षणा । नच तत्र मुख्यार्थयष्टी प्रवेशनान्वया नुपपत्ति-
रिति व्यभिचारादित्यर्थः । ननु मुख्यार्थे इतरानुयानुपपत्तिर्लक्षणा बीज-

सा चेहाप्यस्ति । स्यादेतत् । गङ्गायांघोष इत्यादौ लक्षणा-
प्रयोजनं शैत्यपावनत्वादिति प्रतीतिः । नच तत्प्रतीतिर्लक्षणा-
साध्या । प्रयोजनाभावात् । लक्षणायाश्च प्रयोजनवत्त्वनिश्च-
यादिति चेन्न । लक्ष्यप्रतीतिरेव प्रयोजनत्वात् । तथापि प्र-
योजनान्तरं नास्तीति चेत् । ततः किं लक्षणायाहिप्रयोजनव-

मपितु तत्तात्पर्यविषयानुपपत्तिरेवेति कस्यभिचारइत्याशङ्कते । तात्पर्येति ।
अत्रापीति । यष्टीः प्रवृत्तयेत्यत्रापीत्यर्थः । अस्तीति । भोजन प्रयोजनकप्रवेशन-
मेवात्र तात्पर्यविषयः तदनुपपत्तिर्मुख्यार्थयष्टावस्थेवेत्यर्थः । सर्वचेति । गङ्गा-
यांघोष इत्यादावपीत्यर्थः । अस्तुवाकोदोषइत्यत आह । साचेहापीति साच ।
तात्पर्या नुपपत्तिश्च । इहापि । गच्छगच्छसीत्यादि व्यञ्जनाख्यलेपि । अस्ती-
ति । अत्र कान्तगमनाभाव एव तात्पर्यविषयः तदन्यथा नुपपत्त्या गमनबोधक-
पदस्य गमनाभाव लक्षणयैवोपपत्तीनातिरिक्तवृत्तिकल्पनं गौरवादिति भावः ।
लक्षणा प्रयोजनम् । तीरेलक्षणा प्रयोजनं । शैत्येति । स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यं
वाचकं प्रयुञ्जामाह इति न्यायाद्गङ्गातटेघोष इति विहायगङ्गायांघोष इति
लक्षणाया प्रयोगस्तच्छैत्यपावनत्वादि प्रतीत्यर्थमेवेत्युच्यते लक्षणायाः प्रयो-
जनत्वनिश्चयमादिति भावः । तत्प्रतीतिः । शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः । लक्षणेति-
शैत्यपावनत्वादौ लक्षणा साध्येत्यर्थः । प्रयोजनाभावात् । प्रयोजनस्य प्रयो-
जनान्तराभावोदित्यर्थः । प्रयोजनाभावेपि लक्षणायां कोदोषइत्यत आह ।
लक्षणायाश्चेति । यथागङ्गापदस्य तीरे लक्षणायां लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्त शैत्य-
पावनत्वादिप्रतीतिः प्रयोजनं तथा शैत्यपावनत्वे लक्षणायां तस्याः प्रयोज-
नान्तराभावाल्लक्षणाया निर्वहणेन प्रयोजनप्रतिपत्तये व्यञ्जनाख्यवृत्तिरादरणी-
येति भावः । शैत्यपावनत्वादौ लक्षणैव । नच तस्याः प्रयोजनाभावः शैत्यपा-
वनत्वादि प्रतीतिरेव प्रयोजनत्वादिति समाधत्ते । लक्ष्येति । तथापि । लक्ष्य-
प्रतीति प्रयोजनकत्वेपि । प्रयोजनान्तरम् । लक्ष्य प्रतीत्यतिरिक्तं । प्रयोजनान्तरं ।
ततः किं । लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्त प्रयोजनाभावे किमनिष्टमित्यर्थः । ननु ल-
क्षणाया लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्त प्रयोजनवत्त्वनिश्चयसमझणवानिष्टमित्यत आह ।
लक्षणाया हीति । ननु गौरवेष्ट्यन्त्र दृष्टत्वात्तथा कल्पनीयं नट्यत्र कार्यकार-

त्वेन निश्चयमोनतु लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनवत्त्वेन । गौ-
रवात् अप्रयोजकत्वाच्च । स्यादेतत् । नानार्थस्थले तावदर्थ-
विशेषप्रत्यये प्रकरणादि निर्णायकं । तथाच यत्र प्रकरणा-
दि शून्यार्थान्तरं प्रतीयते तत्र नाभिधामूलं सहकार्यभावा-
त् । नापिलक्षणा । अयोग्यत्वादिति चेन्न । प्रकरणादौ-
नामननुगततथा सहकारित्वानुपपत्तेः । तात्पर्यग्राहकत्वे
नैषामनुगम इति चेत् । तर्हि लाघवात्तात्पर्यज्ञानमेव हेतु र-

णाभावे गौरवमित्यत आह । अप्रयोजकत्वाच्चेति । तर्हियत्र कुत्रचिद्दर्शन-
मात्रेणैव तादृशनियमावधारणं मानाभावादिति भावः । तथाच लक्षणयैव
प्रयोजनप्रतीति निर्वाहेन ह्यन्तरकल्पनमिति । प्रसिद्धतया लक्षणा मूलकां-
व्यञ्जनां निरस्याभिधामूलां तां निरमितुं शङ्कते । स्यादेतदि । नानार्थेति ।
सैधवमानयेत्यादौ । अर्थविशेषेति । अश्वादिरूपार्थप्रत्यये । प्रकरणादिति । ग-
मनप्रकरणादि । निर्णायकमिति । शक्ततावच्छेदकैक्येति शक्यतावच्छेदक-
नानात्वमेव मानात् तत्र सैधवमानयेत्यादौ भोजनप्रकरणे शक्य विशेषा-
ल्लवणस्थेवाश्वादेरपि प्रतीत्यापत्त्याऽभिधयानानार्थ विषयकशब्दबोधे जन-
नीये प्रकरणादिकं सहकार्यवश्यं वाच्यमिति भावः । प्रकरणादि शून्येति । ग-
मनादिप्रकरणादि शून्याश्वादिरूपार्था तरमित्यर्थः । तत्र । अर्थान्तरप्रत्यये । अ-
भिधा । शक्तिः । सहकारीति । गमनादि प्रकरणरूपसहकार्यभावादित्यर्थः ।
लक्षणा । मूलमित्यनुषज्यते । अयोगात् । लक्षणाया अयोगात् । मुख्यार्थानुया-
नुपपत्त्याहि लक्षणा कल्प नं प्रकृतं च तदसम्भवेन न लक्षणेति भावः । अतः ।
अर्थान्तरप्रत्ययानुरोधेन । तथाच तत्प्रतीत्यर्थं व्यञ्जनारूपह्यन्तरमावश्यकमि-
ति भावः । नानार्थस्थलेऽर्थान्तरप्रतीतिः शक्यैव । नच प्रकरणाभावेन सहका-
र्यभाव इति वाच्यम् । तस्य सहकारित्वासम्भवादिति न ह्यन्तरमिति समाध-
त्ते । प्रकरणादीनामिति । सहकारित्वेति । नानार्थ विषयक शब्दत्वावच्छि-
न्नं प्रतिप्रकरणादीनां न कारणता अननुगमेन व्यभिचारादित्यर्थः । तत्प्रक-
रणादीनाम ननु गमेपि तात्पर्यग्राहकत्वे नानुगमान्न व्यभिचार इत्याशङ्कते ।
तात्पर्येति । लाघवादिति । नानार्थ विषयक शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्य-

स्तु । तत्रेहाप्यस्ति । लक्षणा हि पदवृत्तिरियन्तु पदतदे-
कदेशवाक्य रचनार्थभंगयाद्या काराश्रितेत्याश्रयभेदाद्भेद
इति चेन्न । असिद्धेः । तदेकदेशादयोद्धार्यविशेषेतात्पर्य-
ग्राहका नतु तत्प्रतिपदका इति । स्यादेतत् । लक्ष्येतात्पर्य-
ज्ञानं लक्षणा सहकारि । नतु व्यग्रार्थे तात्पर्यग्रहो नियतः ।
स्वार्थरचितकाव्यादौ तात्पर्यविषयस्यापि व्यंग्यस्य चर-
त्कारादिति चेन्न । व्यंग्येतात्पर्यग्रहस्थानपेक्षायां गङ्गा-

ग्रहजनकत्वेन कारणत्वापेक्षया लघवात् तात्पर्यग्रहत्वेनैव हेतुतास्तीति न
प्रकरणादीनां सहकारितेति भावः । ननुस्तु तात्पर्यग्रह एव सहकारी तथा-
पि तत्स्वरूपसहकार्यभावादेव कथमभिधया परपदार्थं प्रतीतिरित्यत आह ।
सचेति । तात्पर्यग्रहश्चेत्यर्थः । इहापीति । प्रकरणादि शून्यार्थान्तरस्थलेपी-
त्यर्थः । अस्तीति । नानार्थस्थले शक्त्या एकार्थप्रत्ययानन्तरं पदार्थान्तरप्र-
तीतिस्तत्रापि तात्पर्यग्रहोऽस्त्येवेत्यर्थः । तात्पर्यग्रहणवार्थं विशेषप्रत्यायकः ।
परन्तु यत्रार्थे प्रकरणं तत्र प्रथमत एव तात्पर्यग्रहादादावेव तदर्थं प्रतीतिरप-
रार्थं तु तात्पर्यग्राहकान्तरात्तात्पर्यग्रहे सत्यपरार्थप्रतीतिरिति कृतं वृत्त्यन्त-
रस्वीकारेणेति हृदयं लक्षणयैव व्यंग्यत्वेनाभिमततत्तदर्थं प्रतीति निर्वाहेऽलं
व्यञ्जनयेत्युक्तं तत्र लक्षणातोभेदं साधयति । स्यादेतदिति । पदवृत्तिः । पदनि-
ष्ठा । इयन्तु । व्यञ्जनात्वेनाभिमता तु । पदपदैकदेशेति । पदेपदैकदेशेवर्णे क-
चिद्वाक्यरचनाविशेषेकचिदर्थं भङ्गीविशेषे आकारे च कचिदाश्रितेति । आ-
श्रयभेदात् । लक्षणाव्यञ्जनयोराश्रयभेदात् । भेदः । लक्षणाव्यञ्जनयोर्भेदइत्य-
र्थः । असिद्धेरिति । व्यञ्जनात्वेनाभिमतवृत्तेः पदैकदेशाद्याश्रितत्वासिद्धेरि-
त्यर्थः । कथं पदैकदेशादितोऽर्थविशेष प्रतिपत्तिरत आह । तदेकेति । पदैक-
देशादयोहीत्यर्थः । नतु तदतिपादकाः । नतु तदर्थप्रतिपादकाः येन तदति-
पत्यनुकूलव्यञ्जनाख्यवृत्तिस्तत्र स्वीकरणीयेति भावः । लक्षणेति । लक्षणा ज-
न्यशब्दबोधे कारणमित्यर्थः । स्वेति । स्वेनरचितेत्यर्थः । यत्र स्वयं अन्यतात्पर्येण
काव्यं रचितं श्रोतृस्वान्यपदार्थं शब्दबोधस्तत्र । एवं देवताप्रसादादिना रचित

यांघोषइत्यादौ शैत्यादिकमेव प्रतीयते नतु केशवालुकादिस-
त्वमिति नियमो न स्यात् । वासनाविशेषपरिपाकान्निधमइ-
ति चेत् । तर्हि लक्षणास्थलेपि स^{एव}नियामकोऽस्ति । कृतं तः-
त्यर्थग्रहेणेति । वस्तुतो व्यञ्जनायां गच्छगच्छसीत्यवसागा
इत्यत्रासशास्त्रात्पर्यमुन्नीयते । सम्भाव्यतेवा । नतुमागाइति-
निर्णीयतइतिकृतंवृत्त्यन्तरेण स्यादेतत् यद्येते एव वृत्ती
कथं तर्हि प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षबोधः । नहि प्रादेः प्रकषादौ-
शक्तियोति कत्वात् । नचलक्षणा । अशक्तत्वात् । उच्यते ।

काव्येतस्यार्थं ज्ञानाभावेन तदर्थं तात्पर्याभावेन च तात्पर्यग्रहासम्भवादिति
भावः । च मत्कारादिति । च मत् कारिवोधविषयत्वादित्यर्थः । तथाच ता-
त्पर्यज्ञानरूपसहकार्यभावेन लक्षणया तदर्थबोधस्योपपादयितुमशक्यतया व्य-
ञ्जनास्वीकार्येति भावः । व्यंग्य इति । गङ्गायां घोष इत्यादौ व्यञ्जनयाहि शै-
त्यपावनत्वं प्रतीयते इति त्वदभितं तत्र यदि न तात्पर्यग्रहापेक्षा तर्हि लक्ष-
णायाः प्रयोजनवच्चनियमात् केशवालुकादिप्रतीति रेव व्यञ्जनया स्यादिति
तत्र तात्पर्यग्रहस्यावस्थापेक्षणे कृतं वृत्त्यन्तरेणेति भावः । शङ्कते । वासनेति ।
सहृदयानां कश्चिदेव संस्काराविशेषः प्रतिभाव्यपदेश्यो येन शैत्यपावनत्वमेव
प्रतीयते न केशवालुकादिकमित्यर्थः । नियम इति । शैत्यपावनत्वादेरेव भान-
नियमः । स एव । वासनाविशेषपरिपाक एव । नियामकः । तत्तदर्थविशेषबोध-
नियामकः । ननु तात्पर्यग्रहस्य लक्ष्यार्थबोधेऽनियामकत्वे लक्षणायां मुख्यार्था-
नूया नुपपत्त्युपयोगो न स्यात् लक्ष्यतात्पर्यग्राहकत्वेनैव तस्या उपयोगात् अत
आह । वस्तुत इति । अस्याः । स्त्रियः । उन्नीयते । अनुमीयते । यत्र नानुमिति
भामयी तत्राह । सम्भाव्यतेवेति । उक्तकोटिसंशयरूपसम्भावनाविषयीक्रिय-
तेत्यर्थः । नत्विति । तथाच मागाइत्यत्र गमनाभाव प्रतीतीच्छयो च रितत्व-
रूपतात्पर्यमात्रं मुन्नीयते सम्भाव्यतेवा नतु शब्दात्मकस्तन्निर्णयः येन वृत्त्यन्तरं
स्वीकरणीयमिति भावः । एते ए वेति । शक्ति लक्षणैवेत्यर्थः । तर्हीति । प्रज-
यतीत्यत्र प्रकृष्टो जयोबुद्धाते तत्र जिघात्तोर्जयोर्थः प्रकर्षथ कस्यार्थः प्रादेरूपस-

जयतिः

प्रजयतीत्यत्र प्रकृतजयलक्षणः । प्रशब्दस्फुटतात्पर्यग्राहकः ।
तत्त्वमेव च द्योतकत्वं । नचजयः शक्यएवप्रकर्षो लक्ष्यइतिवा-
च्यं । जयमात्रं हि शक्यं न तु विशिष्टजयः । तटाहुः ॥ शक्या-
दयोरनुरूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति ॥ ननु प्रादेरेव प्रकर्षादौ
न कथं शक्तिः कल्पत इति चेन्न । अन्यलभ्यत्वादिति गृह्याण ।
गस्य शक्त्य नङ्गीकारात् व्यञ्जनाख्यावृत्तिः स्वीकरणीयेत्याखण्डलार्थः । तस्य ।
प्रादेरुपसर्गस्य । द्योतकत्वात् । व्यञ्जकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । अशक्तत्वादिति ।
उपसर्गाणां क्वचिदपि शक्त्यभावे न शक्यसम्बद्धरूपाया लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः ।
तथाच प्रकर्षबोधार्थं व्यञ्जनास्वीकार आवश्यक इति भावः । जय-
तिः । जीधातुः । जिधातुनैव लक्षणया प्रकर्षबोधे प्रशब्दवैयर्थ्यमत आह ।
प्रशब्दस्त्विति । तात्पर्येति । प्रकृतजयतात्पर्यग्राहकइत्यर्थः । प्रशब्दसमभि-
व्याहृत्य जयतीति धातुः प्रकृतजयप्रतीतिश्च योच्चरित इति तात्पर्यग्राह्यात् । अ-
न्यथा जयतीत्यत्रापि प्रकर्षबोधोपपत्तेरिति भावः । नन्वेवमुपसर्गाणां द्योत-
कत्वप्रवादव्याघातइत्यत आह । तत्त्वमेवेति । तात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्यर्थः । त-
टस्थः शंकते । नचेति । जयः शक्यएव । जिधातोः शक्यएव । तथाच शक्त्यैव
तदर्थबोधसम्भवे किमर्थतदंशेपि लक्षणेति भावः । प्रकर्षइति । तत्र शक्त्य-
भावादिति भावः । शक्यं जिधातोः । विशिष्टजय इति । प्रकृतजयइत्यर्थः ।
तथाच जिधातोर्जयत्वं शक्यतावच्छेदकमिति प्रकृतजयत्वप्रकारकबोधो-
विनालक्षणां न सम्भवतीति तेन रूपेणलक्षणा । नच जयस्य शक्त्या प्रकर्षस्य
च लक्षणया बोधे बाधकाभाव इति वाच्यं । युगपद्विहितविरोधेन शक्तिलक्ष-
णाभ्यां युगपद्विधासम्भवादिति भावः । ननु जयस्य शक्यत्वात्कथं तत्र लक्ष-
णे ल्यतः प्राचांसवादमाह । तदाहुरिति । शक्यादिति । शक्यतावच्छेदकवि-
शिष्टे शक्तिस्वीकारेण शक्यतावच्छेदकस्यापि शक्यत्वात्तदन्ते नरूपेण ज्ञाते ल-
क्षणाभवतीत्यर्थः । व्यक्तावैव शक्तिरिति नव्यमततु शक्यादित्यस्य शक्यतावच्छे-
दकादित्यर्थोवसेयः । ननु प्रादेरुपसर्गस्य प्रकर्षशक्तिः जिधातुनाच जयबोधइ-
त्यस्त्विति उपसर्गं शक्तिवादी शंकते । नन्विति । अन्यलभ्यत्वादिति । धातो-
र्लक्षणादिना लभ्यत्वादित्यर्थः । अन्यथा गङ्गापदस्यापि तीरे शक्त्यापत्तेरिति
भावः । ननु व्यतिसेत्यादौ अस्धातोर्लोपात् कथं व्यत्ययप्रत्ययः । धातोस्त-

व्यतिसेत्यत्र तु लुप्तोधातुरेवार्थप्रस्थापयति । धातुलोपमजान-

च लुप्तत्वेन लक्षणा सम्भवादनाय त्यागउपसर्ग एव शक्तिरत आह । व्यतिम
इति । लुप्तोधातुरिति । स्मृतः सन्नितिशेषः । धातोरप्रतिसन्धाने व्यत्ययबो-
धाभावे इष्टापत्तिमाह । धातुलोपमिति । ननु उपसर्गएव शक्तिः धातोरेव
तात्पर्यग्राहकत्वमित्येव किं न स्यादत आह । संचेप इति । उपसर्गं विनापि ज-
यतीत्यत्र धातुप्रयोगात्तत्र शक्तिरावश्यकी केवलस्योपसर्गस्य चाप्रयोगात्तुल्य-
त्वम् । एवं धातोरशक्तत्वे प्रजयतीत्यादौ जये आख्यातार्थभावनान्वयोनस्यात् ।
प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तेरिति ध्येयं । नच जीधा-
तोर्जयवत्प्रकर्षेपि शक्तिरेवास्तु किंतु लक्षणया एकतिङुपस्थाप्यकृतिवर्तमान-
त्वयोरिव एकपदार्थयोरपि प्रकर्षजययोः परस्परसन्वयः धातूनामनेकार्थत्व-
स्य च क्लृप्तत्वादिति वाच्यं । धातूनामनेकार्थत्वं हि न सर्वत्र सर्वार्थकत्वं
किन्तु व्याकरणकोशाद्यभियुक्ततत्तदर्थकत्वं तत्तुलक्षणयापि प्रकर्षबोधो-
पपत्तेर्न शक्तिसाधकमिति । अथैवं प्रत्ययमात्रस्यैव निरर्थकत्वप्रसङ्गः घ-
टमित्यादावपि घटपदस्य घटकर्मत्वे लक्षणयैवोपपत्तेरिति चेन्न । घटमा-
नयेत्यादौ घटपदस्य घटकर्मत्वे लक्षणोपगमे चैत्रः पचतीत्यत्र पचधातोरेव
पाककृतौ लक्षणायां तयोरानयनचैत्रयोरनव्यापत्तिः । ननु नामार्थयोरपि अ-
भेदातिरिक्तसम्बन्धेन साक्षादन्वयबोधानुपगमात् । नच तथापि द्वितीया-
देरेकत्वशक्तौ बोधाभावः । घटपदस्यैकत्वविशिष्टघटे लक्षणयाप्युपपत्तेः ।
अमः कर्मत्वे शक्तिः एकत्वविशिष्टघटे लक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वाच्च । एवं
पचत्यादौ कार्यत्वेष्टसाधनत्वादेरपि विध्यर्थत्वविलोपः । पचधातोरेवेष्टमा-
धनत्वविशिष्टपाके लक्षणयाप्युपपत्तेः । विधिः कृतौ शक्तः विशिष्टार्थं तात्प-
र्यग्राहकश्चेति वाच्यं । घटपदादेर्वा विशिष्टे लक्षणा द्वितीयादेर्वा एकत्वे इ-
त्यत्र विनिगमनाविरहाद्वितीयादेरेकत्वबोधकत्वे सिद्धे कर्मत्वत्वं वाशक्यता-
वच्छेदकं एकत्वादिकंवेत्यत्र विनिगमनाविरहात्लाघवाच्च तत्र शक्तिः एवं
पचतेत्यत्र धातोर्वा विशिष्टे लक्षणाविधेर्वा कार्यत्वेष्टसाधनत्वे इत्यत्र विनिग-
मनाविरहेण विधेरपि कार्यत्वे लाघवाच्च शक्तिरेवेति ।
एवं च उपसर्गाणां मध्ये यस्य उपसर्गस्य क्वचिदप्यर्थं शक्तिर्न प्रामाणिकी तस्य
द्योतकत्वमेव । तथा प्रत्ययस्य च शक्तिः प्रामाणिकी तस्य बोधकत्वमेव ।

यद्यपि निरुपादेन्यथा उपकुम्भमित्यव्ययीभाव समासानुपपत्तिः । तस्य निरर्थकत्वेन निराकाङ्क्षात् पूर्वं वाच्यं भवद्यस्य सोव्ययीभावइत्यत इत्यनुशासनात् । नच प्रादेरपि निरर्थकत्वेन तेनसह समासानुपपत्तिः । नाम्नामेव समासविधानात् । वस्तुवाचिन एव नामत्वादिति वाच्यं । स्वाद्यन्तमिह नामेष्टमित्यनेन स्वाद्यन्तत्वेन तस्यापि नामत्वात् । वस्तुवाचीनि नामानीत्यस्यैकदेशिमतत्वात् । केचित्तु । प्रोत्तरत्वेनप्रकष्टज्येशक्तिरिति उपसर्गाणां शक्ता तावच्छेदकत्वं मिदमेव द्योतकत्वं तथाचोपसर्गाणा मीपसन्दानिकीशक्तिरित्याहुः । भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र भोजने पूर्वकालीनत्वस्य नियमेन प्रतीतिः पूर्वकालीनत्वं त्वाप्रत्ययार्थः । नच मात्यादीनां व्यवधानेपि तथा प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं । तथाविवक्षायामिष्टत्वात् । अन्ये तु अव्यवहित पूर्वकालीनत्वं वाच्यम् । अव्यवधानं च क्रियान्तरानुकूलविलम्बाभाववत्त्वमेव तदनुकूलक्रियायास्तदव्यवधायकत्वात् इन्द्रियव्यापाराणामित्याहुः । अत्र चक्षणविषयांतरसञ्चारेपि भुक्त्वाव्रजतीति प्रयोगात् क्रियान्तरानुकूलविलम्बाभाववत्त्वरूपाव्यवधानस्य दुर्वचत्वात् । तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकर्ध्वस प्रतियोगिकालत्वमेव तदव्यवहितपूर्वकालत्वम् । कालश्चात्र यावताकालेन भोजनानन्तरं व्रजनव्यवहारः तावान्स्थूलकालोपाधिर्विशेष्यनिवेशनीयः । तेननासम्भवः । नतु दिवसादिरूपोपि । तेन नदिवसादिना विलम्बे भुक्त्वाव्रजतीतिप्रयोगःपत्तिरिति केचित्तु । तत्तु कालस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशनाननुगतत्वाद् दुर्ज्ञेयं । तस्मात्पूर्वकालत्वमेव त्वावाच्यं । ननु मुखं व्यादायस्वपतीत्यादौ ओष्ठपुटविभागरूपव्यादानस्य स्वापोत्तरकालीनत्वाद्वादानेस्वापपूर्वकालत्वाभावेनकथं त्कानिर्देश इति चेन्न । स्वापपूर्वकालेपि व्यादानसम्भवेन तथा प्रयोगात् । सुष्याव्यादत्तइत्यत्रेव निरूढ लक्षणया तथा प्रयोगादेति । प्राभाकरास्तु समानकर्तृकत्वमेव त्वावाच्यं । नियमेन तेनरूपेणबोधात्समानकर्तृकक्रियाद्वयस्यैकदासम्भवाद्भोजनव्रजनयोरेककर्तृकत्वेऽवगतेऽकस्यापरपूर्वकालत्वस्याक्षेपेणैव लाभान्न पूर्वकालत्वेपि शक्तिः विभिन्नकर्तृकेपि पूर्वकालत्वसम्भवेन तेन समानकर्तृकत्वाक्षेपासम्भवात् समानकर्तृकत्वे शक्तिरेव । नच यज्ञोपवीतं वहन् पथ्यानमीक्षमाणोऽधोयानोगच्छतीत्यादौ युगपदनेक क्रियाकर्तृत्वस्य एकस्मिन्नपि सम्भवान्न ते न पूर्वकालत्वाक्षेपो युक्त इति वाच्यं । तथाप्येककर्तृकप्रधान क्रियाद्वयस्ययुगपदसम्भवेन तयोः पूर्वोत्तरभावनिय-

मात् । न चाव जानासिमां यस्मादतस्तेन भविष्यति । मयसूतिमनाराध्य-प्रजेतित्वांशशापसेत्यत्र” मयसूतिमनाराध्यते प्रजा नभविष्यतीतिभिन्न कर्तृकेपि त्कानिर्देशात्कथं समानकर्तृकत्वं त्वावाच्यं । तत्रानाराध्यस्थितस्येति क्रियान्तरमध्याहृत्य समाधानस्य सम्मतत्वादित्याहुः । तदसत् । समानकर्तृकत्वस्य त्वावाच्यत्वे तस्यप्रधान क्रियापेक्षयोत्तरकालत्वेनाप्युपपत्तेः । नच भोजनेनियमेन पूर्वकालत्वाक्षेपसम्भवः । नच भोजनव्रजन क्रिययोरेकः कर्तृतेति नानभवोऽपितु भोजन क्रियाव्रजन क्रियैककर्तृकतेति । तथाभुजि क्रियायाः प्रधानत्वेनोपस्थितेस्तत्रैवपूर्वत्वान्वयइति वाच्यं । प्राधान्येनोपस्थितेहि आकांक्षायाः प्रयोजकत्वेन शाब्दबोधे कथञ्चिन्नियामकत्वंस्यात् । इह त्वाक्षेपोनमानन्तत्रच व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव प्रयोजकत्वेन पौर्वापर्यावधारणसम्भवेपि पूर्वत्वमात्राक्षेपे कलिङ्गाभावेन पूर्वत्वाक्षेपासम्भवात् । नचपरमेशब्दानुपस्थितस्यापि शाब्देभानमिति वाच्यं । शाब्दोतिन्यायेन तन्मतस्य दुष्टत्वात् । नच भुक्त्वाव्रजतीत्यत्र आख्यातार्थकालावरुद्धत्वेन व्रजनस्य कालान्वयनिराकांक्षतया तदनवरुद्धत्वाद्भिन्न क्रियायामेवपूर्वत्वान्वयः । इत्यञ्चकालान्तरसम्बन्धित्वेनानुपस्थितिरेव प्राधान्येनोपस्थितिः सैवचनियामिकेति वाच्यं । पदानुपस्थितस्य शाब्दबोधाविषयतया कालान्तरासम्बन्धित्वेनोपस्थितेरकिञ्चित्करत्वात् । किञ्चित्समानकर्तृकत्वेन न पूर्वत्वाक्षेपः । किन्तुसमानकर्तृकप्रधान क्रियाद्वयस्यैकत्वेन सम्भवाव्यवधानसमानकर्तृकत्वेन पूर्वत्वाक्षेप इति वाच्यं । तत्रप्राधान्यं न तावन्मुख्योद्देश्यत्वं मुख्यत्वञ्च इदम्भवतुमाभवतुवा इदन्तुस्यादेवेत्यनवस्थाविरहरूपंक्रिययोस्तुल्यवदुद्देश्यत्वेपि एकदासम्भवेनव्यभिचारात् । तयोद्देश्यतायाश्चविनिगन्तुमशक्यत्वात् । किञ्चसमानकर्तृकत्वे एव परेण शक्तिरूपेयते नतुप्रधानत्वेपीति कथन्त्वेनपूर्वत्वाक्षेपः । तदंशेपिशक्त्यभ्युपगमेतुकिमपराद्धं पूर्वकालीनत्वेनेति नकिञ्चिदेतत् । नच समानकर्तृकत्वस्य नियमे न प्रतीतेस्तत्रापिशक्तिरिति वाच्यं । अभिन्नकर्तृकत्वरूपेसमानकर्तृकत्वेअभेदांशे शक्त्यभावेपिकर्तृलकाराभ्यांभोजनकर्तृरिव्रजनकर्तृरभेदान्वयबोधसम्भवात्तयोः कृतिमात्रवाचिव्रजनपूर्वकालीनभोजनकृतिसान्त्रजनकृतिरित्यन्वये भोजनव्रजनकृत्योश्च एकाधिकरणस्यापि भा-नसम्भवात् । नन्वसमानकर्तृकत्वस्याशक्यत्वेचैत्रो गच्छतिमैत्रो भुङ्क्तेइति

प्रयोगवत् चैत्रो भुत्कामैत्रोगच्छतीति भिन्नकटुकैपि त्काप्रयोगप्रसङ्ग इति वाच्यं । वस्तुतः समानकटुकक्रियायामेव त्कासाधुत्वात् । भोक्तुं व्रजतिपश्यन् व्रजतीत्यत्रेवलटुमुनोरपि समानकटुकत्वे शक्ते केनाप्यनङ्गीकारात् मणिकृतस्तु । आनन्तर्यमेव त्कावाच्यं पूर्वकालत्वस्य शक्यत्वे व्रजनपूर्वकालीने भोजनमिति भोजनविशेषकानुभवः स्यात् जायतेतुभोजनानन्तरं व्रजनमिति व्रजनविशेषकानुभवस्तथाचानुभवस्यात्र विनिगमकत्वेनानन्तर्यमेव त्कावाच्यं । नच पूर्वकालत्वस्य शक्यत्वेपि तस्य निरूपकतासम्बन्धेन व्रजनेऽन्वयोपगमे व्रजनविशेषकोऽनुभव उपेयतएवेति वाच्यं । नभुत्काव्रजतीत्यत्र व्रजनेस्वरूपसम्बन्धेन पूर्वकालत्वस्याभावबोधने भुत्काव्रजत्यपि न भुत्काव्रजतीति प्रयोगप्रसङ्गात् भोजननिष्ठपूर्वकालत्वस्य व्रजनेऽसत्त्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया निरूपकतया तदभावबोधसम्भवादित्याहुः । केचित्तु सत्वपिकदाचिदध्ययने अधीत्यतिष्ठतीत्यप्रयोगा त्रिरन्तराध्ययनशालिन्येव तत्रयोगाच्च कदाचित्सामानाधिकरण्यविशिष्टाध्ययनव्याप्यत्वमपि क्त्वा प्रत्ययार्थः व्याप्तिश्चकालिकी । तथाचाध्ययनसामानाधिकरण्यविशिष्टाध्ययनव्याप्यस्थितिमानित्यन्वयधीः । निरन्तराध्ययनविरहिणि अन्यदीयतथाध्ययनमादायातिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यनिवेशः । नच स्त्रीयाध्ययनसामानाधिकरण्यविशिष्टपरकीयाध्ययनव्याप्यस्थितिमादाय तथाप्यतिप्रसङ्गोदुर्वारइति वाच्यम् । प्रधानक्रियायांप्रकृत्यर्थोभूतै कव्यक्तिनिरूपितयोरिव सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वयोः त्काप्रत्ययेनबोध्यत्वस्य व्युत्पत्तिविशेषबलेनकल्पनात् । एतेनपूर्वकालत्वस्यैव त्कावाच्यत्वेव्यादानशून्यकालेपि मुखं व्यादाय स्वपतीत्यादिप्रोगापत्तिरित्यपिनिरस्तम् । आत्रापिव्याप्यत्वस्यैव त्काबोध्यत्वात् । तत्स्वापेव्यादाननिरूपि तव्याप्तेरभावादेवतथाप्रयोगापत्यसम्भवात् । भुत्कैवाहंतसो नतुपीत्वेत्यादौभोजनपानयोस्तृप्तपूर्वकालत्वस्य तृप्तीतदानन्तर्यस्याविशेषेपि तथा प्रयोगात् जन्यत्वमपिकचित् त्काप्रत्ययार्थः । एवं च भुत्काव्रजतीत्यादौ पूर्वकालत्वमानन्तर्येवा उक्तस्थले च सामानाधिकरण्यविशिष्टव्याप्यत्वंजन्यत्वंचार्थ इति त्काप्रत्ययोनानार्थएवेत्याहुः । अपरेतु त्काप्रत्ययस्य कृत्यप्रत्ययान्तर्गतत्वात्सामान्यशक्त्याऽन्योपस्थिते कृत्यप्रत्ययेन सम्भवात् व्यादानाश्रये स्वापाश्रयत्वस्य विशिष्टेवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव बोधः । विशिष्टेवैशिष्ट्यमिति न्यायेन शाब्दबोधे चोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोः

तत्सवार्थप्रत्ययोभावादितिसंक्षेपः । स्यादेतत् । आख्या-

समानकालीनत्वभानं व्युत्पत्तिसिद्धं । अन्यथा तिलकोकर्मकुर्वीतेत्यादौ तिलकविशिष्टे कर्मकरणवैशिष्ट्यलाभेपि तिलकेसत्येवचकर्मकरणमित्यस्या प्रात्यातिलकशून्यकालेपि कृतस्य कर्मणः नैष्कल्यानापत्तेः । तद्विधायैकैतदाव्यस्यानर्थक्यापाताच्च । तथाचैतादृशव्युत्पत्त्याकर्मकरणे तिलकसमान कालीनत्वस्य भानेतच्छून्यकाले चतस्रमाजकालीनत्वस्याभावनैष्क्योपपत्तिरिति प्रकृतेपि मुखं व्यादाय स्वपतीत्यादौ व्यादानविशिष्टे स्वापाश्रयत्ववैशिष्ट्यभाने व्यादानसमानकालीनत्वस्यभानात् व्यादानशून्यकाले तथाप्रयोगापत्त्यसम्भवः । एवमधीत्यतिष्ठतीत्या दावपीत्याहुरितिदिक् (एवमेवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदः । अयोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चार्थः । तत्र विशिष्टसङ्गतएव कारस्थले पार्थ एव धनुर्धरइत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदोबुध्यते पार्थान्यतादात्म्या भाववद्वनुद्वंराभिन्नपार्थ इति बोधः । पृथिव्यामेव गन्धइत्यत्र पृथिव्याः न्यासमवेतत्वाभाववानपृथिवीसमवेतश्चगन्ध इति बोधात्प्रथमेतरविशेषण विभक्ति समभिव्याहृतत्वमपि नियामकमत्र च भावान्वयबोधानुपगमे पृथिव्यामेव आकाशमित्यपि प्रसज्येत तथा चान्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशिष्टवाचकपदप्रथमेतरविशेषण विभक्त्यन्यतर समभिव्याहृतैवकारोहेतुः । विशेषणसङ्गतैवकारस्थले अयोगव्यवच्छेदबोधः यथा शंखः पाण्डुरएवेत्यादौ शंखत्वावच्छेदेन पाण्डुरत्वायोगव्यवच्छेदबोधात् । नीलंसरोजंभवत्येवेत्यादौ क्रियासङ्गतैवकारस्थलेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधः अयोगे आत्वान्तिकत्वस्यान्वयितावच्छेदकव्यापकत्वरूपस्य व्यवच्छेदइत्यर्थः । इत्यञ्चान्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनायोगव्यवच्छेदः अत्यन्तायोगव्यवच्छेदः । अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनायोग व्यवच्छेदोऽयोग व्यवच्छेद इति परिभाषेति ध्येयम् । आख्यातस्येति । आख्यातत्वंनजातिः । तिष्ठादिनासाङ्ग्यात् । नापिदशलकारसाधारणं लत्वन्तत् तन्मात्र साधारणस्यैकस्यनित्यादि लादेशस्थलेप्याख्यातार्थ कृतिबोधापत्तिरिति विभावयते तदभावात् । किन्तु रूढिसम्बन्धेनाख्यातपदबत्वं तत् । यदिचलकारिखे वाभिभुक्तानामाख्यातपदरूढिः तथाच पचलत्वस्वरूढितिहृत्स्वादिकमेव विशिष्टशक्ततावच्छेदकम्बोध्यं । नचैवं केवलतिप्पदादपि कृतेर्बोधापत्तिः । आनुपूर्वीज्ञानस्यापि स-

तस्य तावद्यत्न एवगक्राः पचतीत्यस्य पाकङ्करोति तितिविवर-
णात् । व्यवहारवद्विवरणादपि शक्तिनिर्णयात् । तथाच-

हकारित्वात् । पाकोयत्नश्चेति निराकाङ्क्षवाक्यात् + पचतीत्यत्रेव पाकानुकूल-
यत्नबोधोपपत्तिवारणायाख्यातपदजन्यपाकानुकूलयत्नविषयकशब्दबोधप्रति-
तिवादपदनिष्ठपचादिधात्ववग्रहि तोत्तरत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वज्ञ-
त्पनाया आवश्यकत्वात् । यत्न एवेति । यत्नत्वं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः ।
नच पाकगोचरनिवृत्तिकाले पचतीति प्रयोगोपत्तिरिति वाच्यं । प्रवृत्त्यभा-
वातिरिक्त निवृत्त्याख्ययत्ने मानाभावात् । विलक्षण विषयतासम्बन्धेन वा-
पाकस्य कृतावन्वयेनादोषत्वाच्च । करोतीति । पूर्वोच्चरितवाक्यस्योत्तरवा-
क्येनार्थ कथनं हि विवरणं । तथाच यत्नत्वविशिष्ट शक्तकृतातुनाऽख्यातस्य
विवरणादाख्यातस्य यत्नवाचकत्वमिति भावः । कृञश्च यत्नाभिधायकत्वं
सिद्धमेव । अन्यथा तस्य व्यापारवाचकत्वे व्यापारजन्यत्व प्रतिसम्भानाविशे-
षेपि यत्नजन्यत्व प्रतिसम्भाना प्रतिसम्भानाभ्यां पटाङ्कुरयोः कृता कृतव्य-
वहारानुपपत्तेः । ज्ञातेत्यत्रेव कर्तेत्यत्रापि कृत्याश्रयबोधाच्च । तथा आख्यात-
पदं यत्नत्वावच्छिन्ने शक्तं यत्नत्वावच्छिन्नशक्तकरोतिधातु प्रतिपादितार्थक-
त्वात् । यद्यद्वर्मावच्छिन्नशक्त प्रतिपादितार्थकमभवति तत्तद्वर्मावच्छिन्ने शक्तं
भवतिपाकत्व विशिष्टे शक्त पाकपदप्रतिपादितार्थकपचधातुवदिति सामान्य-
तोदृष्टानुमानेन विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वात् । ननु विवरणस्य शक्तिग्राह-
कत्वे किं मानमत आह । व्यवहारवदिति । तथा सति तुल्ययुक्त्या व्यवहार-
स्यापि शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तेरिति भावः । तथाचोक्तं । “शक्तिग्रहं व्याकर-
णोपमानकोशाप्तवाक्याद्यवधारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विहतेर्वदन्ति सान्निध्य-
तः सिद्धपदस्य वृद्धादिति” । नच विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वेयत्र कर्तुरपि विव-
रणात्तत्रापि शक्तिः स्यादिति वाच्यं । असतिबाधके इत्यनेन विशेषणाद्वर्माणि
अन्यलभ्यत्वस्यैव बाधकत्वात् एवं आख्यातस्य व्यापार वाचकत्वे किं करो-
तीति यत्नप्रश्ने पचतीत्यस्योत्तरत्वानुपपत्तिरपि । तथाहि । यद्वर्माविशिष्टे य-
द्वर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्धः प्रश्नवाक्यात्प्रतीयते तदुत्तरवाक्यात्तद्वर्मा विशिष्ट एव
तद्वर्मावग्राह्यतद्वर्मावच्छिन्न सम्बन्धश्चेत्यतीतो भवति तदैव प्रश्नोत्तरभावननिर्वा-
हः । यथाकस्माद्वट इति प्रश्ने दण्डाद्वट इति उत्तरं नतु दण्डाद्वटमिति । एवं च

रथोगच्छतीत्यत्र नमुख्यः प्रयोगः । रथादीनामचेतनतया
गमनानुकूलप्रयत्नशून्यत्वात् । नापिलक्षणा । विभक्तौ ल-
क्षणानङ्गीकारात् । अन्यथा व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यात् ।
अतः सिद्धं दृश्यं तरेणेति चेन्न । व्यत्ययानुशासनबलाद्विभ-
क्त्यर्थेऽन्यस्मिन्न लक्षणा नत्वन्यत्रापि । इह च न विभक्त्यर्थे लक्ष-

कञोयत्नार्थकत्वात्किं करोतीति यत्नत्व विशिष्टे प्रश्ने पचतीत्यनेन व्यापार-
त्व विशिष्टे पाकसम्बन्धबोधेजातेपि नोत्तरत्वनिर्वाह इत्याख्यातस्यापि यत्न-
त्वविशिष्टवाचकत्वमवसेयमिति निर्गर्वः । तथा चेति । आख्यातस्य यत्नवाच-
कत्वेत्यर्थः । न मुख्येति । नाख्यातस्य शक्त्या प्रयोगइत्यर्थः । मुख्यार्थबाधमे-
वाह । रथादीनामिति । नापीति । लक्षणा । गमनानुकूल व्यापारे लक्षणा ।
अन्यथेति । विभक्तौ लक्षणाङ्गीकार इत्यर्थः । वात्ययेति । व्यासस्य कृतिः
भारतस्य अरण्यमित्यादौ कर्तृकर्मकृद्योगेष्विष्टीतः कर्तृत्वकर्मत्वबोधोऽनुभवसि-
द्धः । तथाच कर्मणि द्वितीया कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन कर्मत्वकर्तृत्वार्थक-
त्वेन द्वितीया तृतीये विहितेष्विष्टीत्यनेन च सम्बन्धसामान्ये षष्ठी विहिते-
ति षष्ठीतः कर्तृत्व कर्मत्वबोधः कथं मतः कर्तृकर्मणोः कृतीति व्यात्ययानुशा-
सनेन षष्ठ्या अपि कर्मत्वादर्थकत्वमभिहितं । यदि च विभक्तौ लक्षणाङ्गी-
कार एव तदा तत्सूत्रं विनैव लक्षणया कर्मत्वादिबोधस्योपपादयितुं शक्यतया
तत्सूत्रानर्थक्यं स्यादित्यर्थः । अत इति । रथोगच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्या-
पारबोधस्य शक्तिलक्षणाभ्यामुपपादयितुं शक्यत्वादित्यर्थः । व्यत्ययेति । क-
र्तृकर्मणोः कृतीति व्यत्ययानु शासनबलादित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽन्यस्मिन्निति ।
अनुशासितविभक्त्यर्थेतिरिक्त विभक्त्यर्थे इत्यर्थः । नत्वन्यत्रापि । अनुशासि-
त विभक्त्यर्थेतिरिक्त विभक्त्यर्थेभिन्नेपि न लक्षणा इत्यर्थः । इह चेति । र-
थोगच्छतीत्यादौ आख्यातस्थले चेत्यर्थः । किन्तु व्यापार इति । व्यापारश्च न क-
स्या अपि विभक्तेरर्थ इत्यर्थः । तथाच विभक्तौ लक्षणास्यैव । व्यत्ययानुशास-
नभिया विभक्तौ लक्षणा नास्तीति प्रवादस्तु एक विभक्तं रन्त्य विभक्त्यर्थे लक्ष-
णानास्तीत्यभिप्रायकः । अन्यविभक्त्यर्थोऽनुशासित विभक्त्यर्थेतिरिक्तो ग्राह्यः ।
एवं च रथोगच्छतीत्यादौ आख्यातस्यानुकूलव्यापारलक्षणायां बाधकाभा-

णा । किन्तुऽप्यपारे । दृश्यते च विभक्त्यर्थेऽप्यानुशासनिकील-
क्षणा । यथा कृत्योगे षष्ठाः कर्मत्वे । नच कर्मत्वमपि सम्ब-
न्धः सच शक्यएवेति नलक्षणा । कर्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य
तथा विनोऽसम्भवात् । तत्प्रकारकबोधो नभषत्येव किन्तुस-
म्बन्धत्वप्रकारकइति चेन्न । अनुशासनमैयर्थ्यात् । द्विती-

वान्न ह्यन्तर कल्पनमिति भावः । अनुशासित विभक्त्यर्थातिरिक्त विभक्त्यर्थे
न लक्षणेत्यत्र अन्यस्मिन्नित्यस्य व्यावृत्तिप्रदर्शयितुं आनुशासनिक लक्षणास्थलं
दर्शयति । दृश्यते चेति । कृत्योगे । कृत्यप्रत्यययोगे । कर्मत्वे लक्षणेति पूर्वान्व-
यि । यथा भारतस्य श्रवणं ग्रामं^{स्य}न्तेत्यादौ भारतकर्मक श्रवणग्रामकर्मक ग-
मनबोधः । ननु शेषेष्वीत्यनेन सम्बन्धमात्रे षष्ठीविधानात्कर्मत्वमपि शक्यैव
षष्ठावबोध्यतां किं तत्र लक्षणयेत्या शङ्कते । नचेति । सच । सम्बन्धश्च । शक्यए-
व । षष्ठाशक्य एव । न लक्षणा । न कर्मत्वे लक्षणा । कर्मत्वत्वेति । सम्बन्धत्व-
स्यैव षष्ठीशक्यतावच्छेदकतया ततः कर्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य विनालक्षणा
मुपपादनासम्भवादित्यर्थः । तथा । लक्षण्या । तत्प्रकारकेति । कर्मत्वत्वप्रका-
रकेत्यर्थः । किन्त्विति । सचशक्त्यैवेति भावः । अनुशासनेति । कर्तृकर्मणोः
कृतीति वात्ययानुशासनेत्यर्थः । षष्ठीतः कर्मत्वबोधनार्थेहितत् । तच्च श्रे-
षे षष्ठीत्यनेनैव सम्बन्धत्वेन कर्मत्वबोधोपपत्तौ निरर्थकस्यादिति भावः ।
शङ्कते । द्वितीयया इति । तृतीया इत्यपि बोध्यं । असाधुत्वं । वाकरणानिष्प-
न्नं तत् । अनुशासनं । भारतस्य श्रवणमित्यत्र कर्मणिद्वितीयेति सूत्रेण भा-
रतं श्रवणमिति प्राप्तं तन्निषिध्यते । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन कर्तृकर्मबोधा-
र्थं षष्ठेऽपि साधुनतु द्वितीया तृतीया वेति द्वितीयाया असाधुत्व प्रतिपादक-
तयैव तत्सार्थकं । षष्ठीतु शेषे षष्ठीतु । शेषे षष्ठीत्यनेनैवेति भावः । निष्ठादी-
ति । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन यदि कर्तृकर्मकृत्योगे कर्तृत्वत्वबोधार्थं षष्ठी-
विहितास्यात्तदनिष्ठा दियोगेपि तस्याः प्रसक्तौ नलोकाव्ययनिष्ठाखल्यर्थलक्षणा-
मित्यनेन निष्ठादियोगे षष्ठीनिषेधोयुक्तः स्यात् तच्च न भवन्मत इति भावः ।
एतत्सूत्रार्थोहि । नलोकेति । एषांयोगे षष्ठीनस्यात् । कर्तृकर्मणोः कृती-
त्यनेन प्राप्ताषष्ठीनिषिध्यते । लः । लादेशः । यथा ओदनपंचन् पचमान

याऽसाधुत्वज्ञापकमनुशासनमिति चेन्न । निष्ठादिवर्जनवैफल्य-
त्वात् । तत्र द्वितीयायाः साधुत्वज्ञापकत्वादिति चेन्न । कृत्य-
योगे विकल्पविधानवैयर्थ्यात् । अनिषेधेनैव तृतीयोपपत्तेः ।
प्राप्तिकषष्ठार्थत्वादिति चेन्न । सम्बन्धत्वप्रकारकबोधजनि-
कायाः शेषवचनादेव सिद्धेः । निष्ठादियोगे शेषषष्ठाऽसा-
धुत्वज्ञापकत्वादिति चेन्न । तद्योगेपि तादृशवज्जोदर्शनात् ।
किञ्च यदि विभक्तौ न लक्षणा कथन्तर्हि भाविनं षट् जाना-
तीति विषयतायां कर्मत्वशक्ता द्वितीया विषयतैव द्वितीया-
र्थः । क्रियाजन्यफलशालित्वापेक्षया लघुत्वादिति चेन्न ।

इति । उत्कटश्चिकीर्षुः । कन्याकर्मिणः^{स्य} । उकः । वाराणस्याः कामुकः । लक्ष्मणाः-
कामुक इति प्रयोगात् । कमेर्भाषायामनिषेधः । अव्ययकहं कृत्वा । कृता-
वतुनिष्ठा । यथा ओदन भुक्तवान् देवदत्तेन कृतमिति । खल्यर्थः । त्वया सु-
करं । त्वमिति प्रत्याहारः तेन शानच् प्रभृतीनां ग्रहणं । यथा सोमंपवमान इ-
ति । शङ्कते । तत्रेति । निष्ठादियोगे इत्यर्थः । साधुत्वेति । कर्तृकर्मकृत्यो-
गे द्वितीयान साधुकिन्तु षष्ठेऽवेति कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन विहितं तत्र
निष्ठादियोगेपि द्वितीयाया असाधुत्वप्राप्तौ अन्नपक्वमित्यादौ अन्नस्य पक्व-
मित्यपि प्रसज्येतेति नलोकेत्यादिनानिष्ठादिवर्जनं । तथाच निष्ठादियोगे द्वि-
तीयैवसाधुः । नतु षष्ठीतिन निष्ठादिवर्जनवैफल्यमित्यर्थः । त्यागइति । तव्य-
सन्न्यानीयर इति कृत्यप्रत्ययाः । तद्योगे कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन नित्यष-
ष्ठीप्राप्तौ कृत्यानां कर्तरिवाषष्ठीस्यादित्यनेन कर्तरिबोध्ये तृतीयावाभवति
षष्ठीवा भवतीति षष्ठीविकल्पाते यथा देवदत्तेन कर्तव्यः कटः देवदत्तस्य
कर्तव्यः कट इति । इदन्तु तदा सङ्गच्छते यदि कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रं
षष्ठीविधायकं तदा विशेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति
न्यायेन द्वितीया तृतीययोर्निषेधमुखेनैव नित्यं षष्ठीप्राप्तौ कृत्यानां कर्तरि-
वैत्यनेन तृतीयावाभवति षष्ठीवाभवतीति षष्ठीनिषेधमुखेनैव तृतीयायां
विहितायां षष्ठीप्राप्त्यर्थं विकल्पेन षष्ठीविधानमिति भवन्मते च

तृतीय

यदिकटं कर्मणोः कृतीति सूत्रं द्वितीयोपपत्त्यापत्तं । नलो ब्राह्मणनिष्ठास्व-
लर्थदृष्टामिति च तयोः साधुत्वज्ञापकं तदाकृत्ययोगे तृतीयोपपत्त्यर्थं कृत्यानां
कर्त्तरीत्येव सूत्रं प्रणयनं स्यात् । नेत्यस्य चानुवृत्तिः । तथाच कृत्यानां योगे
षष्ठीनेत्यस्य तृतीया साधुरित्यर्थतयाच सामञ्जस्यं कृत्यानां कर्त्तरीति सूत्रस्य
विधायकत्वाभावात् षष्ठ्या अनिषेधमुखेन तृतीयोपपत्त्याविकल्पेन षष्ठीवि-
धानमनर्थकमापद्यतेत्याखण्ड्यार्थः । ननु कटं कर्मणोः कृतीत्यनेन तृती-
यायाः असाधुत्वबोधनात्कथं तृतीयास्यादतस्तृतीयाविधानमावश्यकं तृती-
याविधाने च विशेष विधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्या-
येन षष्ठीनिषेधमुखेनैव तृतीयायाः प्रवृत्त्याषष्ठीप्राप्त्यर्थं विकल्पेन षष्ठी-
विधानमावश्यकमत आह । अनिषेधेनैवेति । षष्ठ्या अनिषेधमुखेनैवेत्यर्थः ।
तृतीयोपपत्तेः । कटं करणयोस्तृतीयेत्यनेन तृतीयोपपत्तेः । कृत्यानां क-
र्त्तरीति सूत्रस्य नेत्यस्यानुवृत्त्यानलोकेत्यादिष्व तृतीयायाः साधुत्वज्ञापकत्वं
नतु तृतीयाविधायकत्वेन षष्ठीनिषेधकत्वमिति षष्ठ्या अनिषेध मुखेनैव तृ-
तीयोपपत्तौ षष्ठोविधानमफलमिति भावः । षष्ठीप्राप्त्यर्थमेव विकल्पविधान-
मावश्यकमित्याशङ्कते । पाक्षिकेति । कृत्ययोगे षष्ठ्या अनिषेधमुखेनैव तृ-
तीयोपपत्तावपि कृत्ययोगे पक्षे षष्ठ्यपि साधुरिति बोधनाय विकल्पविधानमि-
त्यर्थः । सम्बन्धबोधनेति । कटं त्वबोधार्थं हि तृतीया षष्ठीवाकृत्ययोगेविधीयते-
सन्तुशेषे षष्ठीत्यनेन सम्बन्धत्वेन कटं त्वबोधविश्वस्येवेति विकल्पविधानं ह्यस्या-
दिति । मन्त्रतेतु कटं त्वत्वप्रकारकबोधस्य शेष षष्ठ्या अनिर्वाहात् विकल्पविधा-
नसार्थकमिति भावः । शेषवचनादिति । ननु शेषे षष्ठीत्यत्र उक्तादन्यः शेषः उक्ता
कटं त्वकरणत्वादित्यः शेष इत्यर्थः । तथाच कथं कटं त्वादेर्बोधः षष्ठ्येति चेन्न ।
कटं त्वत्वकर्मत्वत्वाद्यतिरिक्तरूपेण सम्बन्धे षष्ठीत्यस्य तदर्थत्वात् । शङ्कते ।
निष्ठादीति । तदिति । विकल्पविधायकानुशासनमित्यर्थः । कृत्यानां कर्त्तरीति
सूत्रस्य नेत्यनुवृत्त्यातृतीयायाः साधुत्वज्ञापकताषष्ठी तु शेषे षष्ठीत्यनेन पा-
क्षिकषष्ठी उपपन्नेतिविकल्पविधानं ह्येत्युच्यते चेत्तदा नलोकेत्यस्यापि सा-
धुत्वज्ञापकतया कृत्ययोगेद्व निष्ठादियोगेपि शेष षष्ठ्या आपत्तिरिति वि-
कल्पविधानं तेन शेष षष्ठ्यपि कृत्ययोगे साधु नतु निष्ठादियोगे इत्यसाधुत्व-
ज्ञापकतया विकल्पविधानं सार्थकमिति भावः । तद्योगेपि । निष्ठादियोगे-
पि । तादृश्याः । सम्बन्धत्वप्रकारकबोधजनिकायाः शेषषष्ठ्याः । बहुश्रुति दे-

वदतस्य कृतमित्यादावित्य-
शेषषष्ठीतुस्यादेव । ब्राह्मण-
हसितमित्यादि । इत्स्वाकृण-
दुर्वचवचनं तद्विदधीतविस्म-
त्यन्वयः । नतु इत्स्वाकृणां
यमित्यन्वयि । तत्तुवागधि-
कर्मकृत्योगेपिषष्ठीतः कटं
कर्मणोः कृतीत्यनेन कटं त्वत्व-
दियोगेपि प्रसक्तौ न निष्ठा-
स्यनेत्यनुवृत्त्या कृत्ययोगेपि
नस्यादिति कृत्यानां कर्त्त-
शेषषष्ठ्यास्तु प्रसक्तिरेव न त-
दितिषष्ठ्याः कर्मत्वत्वादि-
तच्च नशक्त्या अनन्यत्वमस्यैव
यैवेति विभक्तौवाचानुशास-
प्रकारकबोधस्यविवादेपि वि-
क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे-
न्वयः । विषयतायामिति
च विषयताबोधिका कथमि-
श्ववाचनद्वितीयायालक्षणा-
भावः । विद्यमानघटस्थले-
शालित्वरूपकर्मत्वमपि क-
स्या भावेनज्ञातत्तायाजनना-
तीयार्थः । द्वितीयायाः शक-
लक्षणेतिभावः । अत्रविनिग-
कत्वस्यागमनेऽभावेनक्रियाज-
नीयमिति भावः । आयुष-
क्रियाजन्यफलशालित्वस्य
शक्ति रुचितेत्यतउक्तं । विभा-

प्राप्तारसाधुत्वज्ञापकः । ननु कृत्यानां कर्तरीति सूत्रस्य
पक्षं तदाकृत्ययोगे तृतीयोपपत्त्यर्थं कृत्यानां
नैव स्यात् चानुवृत्तिः । तथाच कृत्यानां योगे
तथाच सामञ्जस्यं कृत्यानां कर्तरीति सूत्रस्य
विधिसुखेन तृतीयोपपत्त्याविकल्पेन षष्ठीवि-
धेः । ननु कर्तृकर्मणोः कृत्यत्वेन तृती-
यायाः साधुत्वज्ञापकत्वं तृतीयाविधानमावश्यकं तृती-
यायाः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्या-
याः प्रवृत्त्याषष्ठीप्राप्त्यर्थं विकल्पेन षष्ठी-
निषेधेनैवेति । षष्ठ्या अनिषेधसुखेनैवेत्यर्थः ।
तृतीयेत्यनेन तृतीयोपपत्तेः । कृत्यानां क-
र्तृत्वलोकेत्यादिषु तृतीयायाः साधुत्वज्ञापकत्वं
निषेधकत्वमिति षष्ठ्या अनिषेधसुखेनैव त-
दिति भावः । षष्ठीप्राप्त्यर्थमेव विकल्पविधान-
मिति । कृत्ययोगे षष्ठ्या अनिषेधसुखेनैव त-
दपि साधुरिति बोधनाय विकल्पविधानमि-
ति । ननु त्वन्मविष्यत्येवेति विकल्पविधानं ह्यस्या-
नकारबोधस्य शेष षष्ठ्या अनिर्वाह्यात् विकल्पविधा-
नादिति । ननु शेषे षष्ठीत्यत्र उक्तादन्यः शेषः उक्ता-
दर्थः । तथाच कथं कर्तृत्वादेर्बोधः षष्ठ्येति चेन्न ।
सम्बन्धे षष्ठीत्यस्य तदर्थत्वात् । शङ्कते ।
प्रविधायकानुशासनमित्यर्थः । कृत्यानां कर्तरीति
साधुत्वज्ञापकताषष्ठी तु शेषे षष्ठीत्यनेन पा-
विधानं ह्येत्युच्यते चेत्तदा नलोकेत्यस्यापि सा-
निष्ठादियोगेपि शेष षष्ठ्या आपत्तिरिति वि-
कृत्ययोगे साधु नतु निष्ठादियोगे इत्यसाधुत्व-
प्राप्त्यर्थमिति भावः । तद्योगेपि । निष्ठादियोगे-
नकारबोधजनिकायाः शेषषष्ठ्याः । बहुशब्दति दे-

वदन्त्य कृतमित्यादावित्यर्थः । तदुक्तं नलोकेतिकारकषष्ट्याः प्रतिषेधः ।
शेषषष्टीतुस्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । सत्यानु रक्तानरकस्य जिष्णवः । छात्रस्य
हसितमित्यादि । इच्छाकूणांदुरापेक्ष्यत्वदधीनाहिसिद्धयः । “ अपिवागधिपस्य
दुर्वचंवचनं तद्विदधीतविस्मयमित्यादि च ” । केचित्तु, इच्छाकूणां सिद्धयइ-
त्यन्वयः । नतु इच्छाकूणां दुरापेक्ष्यइत्यनेनान्वयः । एवं वागधिपस्य विस्म-
यमित्यन्वयि । तत्तु वागधिपस्यदुर्वचमित्यनेनान्वयीतिसमादधुः । तस्मात्क-
र्तृकर्मकद्योगिषष्टीतः कर्तृत्वत्व कर्मत्वत्व प्रकारकबोधएवोपेयः । एवंचकर्तृ
कर्मणोः कर्तृत्वत्वेन कर्तृत्वत्व कर्मत्वत्व प्रकारकबोधजनिकायाः षष्ट्याः निष्ठा
दियोगेपि प्रसक्तौ न निष्ठादिष्वित्यनेनषष्टीनिषेधे कृत्यानां कर्तृरीत्येवसूत्र-
स्यनेत्यनुवृत्त्या कृत्ययोगेपि षष्टीनिषेधे प्राप्तं निष्ठादिष्विवकृत्ययोगेपि षष्टी-
नस्यादिति कृत्यानां कर्तृरिवेति तत्रषष्ट्याविकल्पविधानं सार्थकमिति-
शेषषष्ट्यास्तु प्रसक्तिरेव न तस्याः कर्मत्वत्वादि प्रकारकबोधजननेऽसामर्थ्या-
दितिषष्ट्याः कर्मत्वत्वादि प्रकारकबोधजनकत्वं कर्तृकर्मकद्योगे आवश्यकं
तच्च नशक्त्या अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति कर्मत्वत्वप्रकारकबोधोपलक्षण
यैवेति विभक्तौवाचानुशासनीकौलक्षणेतिध्येयं । कर्मकद्योगे षष्टीतः कर्मत्वत्व
प्रकारकबोधस्यविवादेपि विभक्तौलक्षणास्थलान्तरमाह । किञ्चेति । कर्मत्वे-
क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे । कर्मत्वे शक्ताद्वितीयाकथं विषयतायामित्य-
न्वयः । विषयतायामिति विषयसप्तमीविषयताचव्यापारानुबन्धिनी तथा
च विषयताबोधिका कथमित्यर्थः । तथा च शक्त्याविषयतायाः बोधास-
म्भवात्तद्वितीयायालक्षणाऽवश्यकीतिविभक्तौवपि लक्षणास्वीकार इति
भावः । विद्यमानघटस्थलेज्ञानेन ज्ञाततोत्पादनमङ्गी कृत्यक्रियाजन्यफल
शालित्वरूपकर्मत्वमपि कदाचित्सम्भवतीतिभाविनमित्युक्तं तत्र पूर्वघट-
स्या भावेनज्ञाततायाजननासम्भवादिति भावः । शङ्कते । विषयतैवेति । द्वि-
तीयार्थः । द्वितीयायाः शक्यार्थः । तथा च शक्त्यैव तद्विधसम्भवात्तत्र
लक्षणेतिभावः । अत्रविनिगमकमाह । क्रियेति । ग्राममिति ग्रामविषय-
कत्वस्यागमनेऽभावेनक्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वं लक्षणयैव त्वन्मतेबोध-
नीयमिति भावः । आयुश्मतेति । तथा च विभक्तौ लक्षणावश्यकीतिभावः ।
क्रियाजन्यफलशालित्वस्य विषयत्वापेक्षयागुरुत्वेपितत्र भूरिप्रयोगात्तच्चैव-
शक्ति रूचितेत्यतउक्तं । विभायनीयमिति । ननुद्वितीयायाः क्रियाजन्यफल

तर्हिग्रामङ्गच्छतीत्यत्र कुतः कर्मत्वप्रतीतिर्लक्षणां विनेत्या-
युष्मताविभायनीयम् । आस्तान्तवापि वृत्त्यन्तरमिति चेन्न ।
लृप्तेत्यैवोपपत्तेः । मीमांसकास्तु । अनुकूलव्यापारमात्र
माख्यातार्थः । रथो गच्छतीत्यादौ मुख्यप्रयोगस्तिङ्इत्याहुः
तन्न । यत्नत्वस्य जातित्वेन तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वात् । न-
त्वनुकूलत्वस्य गुरुत्वात् । कथं तर्हिपाकानुकूलता यत्नस्य
भांसत इति चेत् । संसर्गविधयेत्यवेहि । कथं तर्हिजानाति

शालित्वरूपकर्मत्वएव शक्तिः भाविनंघटं जानातीत्यादौ विषयत्वरूपकर्म-
त्वबोधस्तु विभक्तौलक्षणानङ्गीकारात् वृत्त्यन्तरैव भविष्यतीत्याशङ्कते ।
आस्तान्तवापीति । भाविनंघटं जानातीत्यत्राप्यर्थः । लृप्तेति । लक्षण-
यैवेत्यर्थः । विभक्तौलक्षणेतिप्रवादस्तु न अद्वेयइति भावः । वस्तुतस्तु ।
विभक्तौलक्षणानास्तीत्यस्य सुबिभक्तौलक्षणानास्तीत्यर्थात्तिङ् विभक्तौलक्ष-
णा स्वीकारएव । अतएव विद्यतेव्योम विद्यते घटः सत्तातिष्ठतीति प्रयोगा-
इतिहृदयं । रथोगच्छतीत्यनुरोधादाख्यातस्य व्यापारमात्रमर्थ इति विभ-
क्तौलक्षणानङ्गीकारेपि नक्षतिरितिमीमांसक मतमाह । मीमांसकास्त्विति ।
व्यापारमात्रं । व्यापारसामान्यं न तुयन्न एवेति भावः । मुख्यइति । श-
क्त्याप्रयोगइत्यर्थः । व्यापारत्वस्यैवाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेनयत्नबोध्यैपि
व्यापारबोधेबाधकाभावादिति भावः । तस्यैव । यत्नत्वस्यैव । न त्विति ।
ननुअनुकूलव्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वमिति विभक्ति विपरिणामेना-
न्वयः । अनुकूलत्वं जनकत्वन्तदुत्कीर्तनञ्च प्रकारतयाभान मभ्युपेत्यागुरुत्वात् ।
यत्नत्वापेक्षयागुरुत्वात् । व्यापारत्वस्य नियतोत्तरवर्तित्वरूपजन्यत्वरूपत्वा-
दिति भावः । ननु अनुकूलयत्नत्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेऽनुकूलत्वा-
ंशे शक्तेरावश्यकतया यत्नत्वांशंविहायानुकूलमात्रएव शक्तिरास्तामेव च
रथोगच्छतीत्यत्र मुख्यप्रयोगइत्यतः अनुकूलत्वांशंविहायलाघवाद्यत्नत्वमेव
शक्यतावच्छेदकमित्येवोपेयं । तथाचकथं अनुकूलत्वं प्रतीयतइत्यभिप्राये-
णाशङ्कते । कथंतर्हि । यत्नत्वस्यैवाख्यात शक्यतावच्छेदकत्वेहीत्यर्थः ।

इच्छति यततेकरोतीत्यादयः प्रयोगाः । नहि ज्ञानाद्यनुकू-
लोयत्नोऽस्ति । प्रतीयतेवेति चेत् । आश्रय तालक्षकत्वादा-
ख्यातस्येति गृहाण । चिन्तामणिकृतस्तु जानातीत्यादौ धा-
त्वर्थ एव चैवादौ साक्षादन्वेति । आख्यात प्रतिपाद्यश्च कालः
संख्याच । नतु यत्नोपे । अयोग्यत्वादिकाहुः । तच्चिन्त्यम् ।
नामार्थधात्वर्थयोः साधोद्देशेदान्वयबोधस्याव्युत्पत्तेः । अन्-

पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नोभासते तच्चानुकूलताबोधः कथंआख्याता शक्य-
त्वादित्यर्थः । संसर्गति । पाकयत्नयोः संसर्गविधयेत्यर्थः । अशक्यस्यापि
संसर्गस्य भानोपगमात् । तत्प्रकारकबोधस्तु नानुभवसिद्धइति भावः । कथं-
तर्हि । व्यापारमात्रस्याख्यात वाच्यत्वेहीत्यर्थः । यतते करोतीतियतीप्रयत्ने-
षुक्लज्करणेइतिधातुभेदे न प्रयोगभेदः । ननु जानातीत्यादौ ज्ञानानुकूलयत्न-
वानितिबोधेबाधकाभावइत्यतआह । नहीति । ज्ञानादीति । आदिनाइच्छादि
परिग्रहः । ननुज्ञानानुकूलयत्नोस्यैव आत्ममनः संयोगस्यज्ञानासमवायि-
कारणत्वात् । तस्यमनः क्रियाजन्यत्वात् । तस्याश्चप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्य-
त्वादतआह । प्रतीयतेवेति । जानातीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वमात्रं प्रतीयते न
तुज्ञानानुकूलयत्नवानितीत्यर्थः । आश्रयतेति । जानातीत्यत्राख्यातस्याश्र-
यत्वेन । लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । घटो नश्यतीत्यत्रतुनष्टस्यापि प्रतियोगिता-
सम्बन्धे ननाशश्रयत्वसम्भवेपि प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नाश्रयतायांलक्षणा-
यांगौरवात् प्रतियोगित्वमेव तत्राख्यातार्थोवसेयः । धात्वर्थएव । ज्ञानरूपो-
धात्वर्थएव । साक्षात् । विभक्त्यर्थमहारीकृत्य । तथाचोश्रयतासम्बन्धे न ज्ञानं-
चैत्रेऽन्वेतीतिनाख्यातस्य कोप्यर्थइतिभावः । तर्ह्याख्यातं निरर्थकमतआह ।
आख्यातेति । प्रतिपाद्यः । लटूत्वेनएकवचनत्वादिना च प्रतियाद्यः । कालः ।
वर्त्तमानादिः । संख्या एकत्वादिरूपा । नतुयत्नोपि आख्यातत्वेनाख्यात प्रति-
पाद्यः । अयोग्यत्वादिति तथा च जानातीत्यादौ नाश्रयत्वलक्षणेति भावः । ना-
मार्थेति । साक्षाद्भिभक्त्यर्थं महारीकृत्य । भेदेति । अभेदारिक्तसम्बन्धे नान्वयबो-
धस्याव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । स्तोकं पचतीति क्रियाविशेषणस्थलेस्तोकस्यपाके
अभेदेनान्वयाद्भेदेति । न चतत्रविशेषणविभक्तौ रभेदोर्थ इति वाच्यं । विशेषवि-

या ओदनः पचतीत्यत्रोदनपाकयोः कर्मतासंसर्गणान्वयः
स्यात् । वस्तुतो जानातीत्यादावाख्यातार्थानवभावे आख्या-
तार्थसंसर्गणान्वयो न स्यात् तस्या आख्यातार्थ विशेष्यगामित्व-
नियमोत् । विभक्त्यर्था विशेषणीभूतोनामार्थी विशेष्यः । ते-
नचैत्रोदनं पचतीत्यत्र तथात्रिष्वैव आख्यातार्थ विशेष्यो-
नत्वोदनः । द्वितीयार्थ विशेषणत्वात् । पच्यत इत्यत्र कर्मच-

भक्तेः साधुत्वार्थकत्वात् । स्तोकः पाकइत्यादावगतेषु । विभक्त्यर्थस्य प्रकारतया
संसर्गतयान भानमिति सत्तद्वत्मा न येत्यत्र घटस्य कर्मतासम्बन्धे नानयनेऽन्वया-
व्याप्तादिति । न च न कलंजभक्षयेदित्यत्र कलंजभक्षणं बलवदनिष्टाननुबन्धी-
ष्टसाधनत्वाभाववदितिविधात् । भक्षणेधात्वर्थेन जर्थाभावान्वयाद्युत्पत्ति भङ्ग-
इति वाच्यं । निपातातिरिक्तनामार्थ धात्वर्थयोरन्वयस्य व्युत्पत्तेरित्यर्थात् ।
न जोऽभाववतिलाक्षणिकत्वाद्वा । अन्यथेति । नामार्थ धात्वर्थ योर्विभक्त्यर्थ
महारोक्त्यापि अभेदातिरिक्त सम्बन्धे नान्वयस्वीकारे इत्यर्थः । ओदनइति ।
ओदनं पचतीत्यत्र विभक्त्यर्थ कर्मत्वादेः प्रकारतया संसर्गतया च भानोपग-
मात् । यथा ओदनपाकयोः कर्मतासंसर्गणान्वयः । तथा ओदनः पचतीत्यत्रापि
कर्मतासंसर्गणोदनस्य पाकेऽन्वयबोधोपपत्तेरित्यर्थः । ननु निपातातिरिक्त-
त्वमिव सविषयधात्वतिरिक्ते त्यपि देयमत आह । वस्तुत इति । कश्चित् । तन्न-
नश्यतीत्यादावगतेः । आस्तान्तत्र प्रतियोगित्वे लक्षणेति चेत्किमपरादन्तर्हि
जानातीत्यत्राप्यपत्तेरित्यत्राप्यवच्छेदकत्वात् । व्युत्पत्तिसङ्कोचेनाप्यनिर्वाहे तद सङ्कोचस्यैव
न्याय्यत्वात् । वस्तुतस्तु । ननु नामार्थ धात्वर्थयोः साक्षाद्देनान्वयबोधोऽग-
स्तीक्रियतइति नियमबलान्नामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धे नशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिविभ-
क्तिपद निरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वम् । एवं धात्वर्थनिष्ठ
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धे नशाब्दबुद्धिं प्रत्यपीतिलब्धन्त-
न्न चैत्रं स्तण्डुलं पचतिमैत्रेण पच्यतेतण्डुलइत्यत्रैव चैत्रः पचतितण्डुलः
मैत्रः पच्यतेतण्डुलइत्यत्रापितण्डुलस्य कर्मतासम्बन्धे नमैत्रस्य च कर्तृता-
सम्बन्धे नपाकेऽन्वयवारणायनामार्थप्रकारकधात्वर्थविशेषकान्वयबोधोपगमे-

पिधात्वर्थ प्रकारकनामार्थविशेषकान्वयबोधोपगमे क्षतिविरहात् द्वि-
तीयकार्यकारणभावे मानाभावात् । चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयता-
सम्बन्धे नज्ञानरूपधात्वर्थस्य चैत्रेऽन्वयेवाधकाभावः । नच तथासतिज्ञानं
चैत्रइत्यत्रापि ज्ञानस्याश्रयतासम्बन्धे नान्वयापत्तिरिति वाच्यं । नामार्थ
योरभेदातिरिक्त सम्बन्धे नान्वयाभावादिति व्युत्पत्त्यन्तरेणैव तदापादान-
सम्भवात् किञ्चानुपूर्वीज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुतया ज्ञान प्रकारकाश्रयता
संसर्गकचैत्रविशेष्यकशाब्दबोधं प्रतिज्ञाधातुसमभिव्याहृतताख्यातसमभि-
व्याहृत चैत्रपदज्ञानत्वेन हेतुत्वादेव तद्वहणसम्भवात् । भवन्मतेष्या
श्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधेतादृशसमभिव्याहार ज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् ।
अन्यथा ज्ञान माश्रयत्वं चैत्रश्चेत्यतोपि तदापत्तिः । अथैवं पचतीत्यत्रापि-
स्वानुकूलकृतिमत्त्व सम्बन्धेन पाकस्य चैत्रेऽन्वयोपपत्तेः कृतेरप्याख्यातार्थ
त्वविलोप प्रसङ्गइति चेन्न । नपचति चैत्र इत्यत्र इत्यनियामकसम्बन्धस्या-
भाव प्रतियोगितानवच्छेदकतया अनुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताक पाका भावस्य बोधासम्भवात् । आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताक पाका भावबोधोपगमे पचत्यपि न पचतीति प्रसङ्गात् । न च
पचतीत्यत्र पाककृतिमार्थेन इत्याख्यातार्थ प्रकारकशाब्दबोधोदयेनाख्यात
जन्यकृत्युपस्थितेः कारणत्वकल्पने तत्तदर्थनिवेश्यात्मनिष्ठ प्रत्यासत्त्या आ-
ख्यात जन्योपस्थिते हेतुत्वकल्पने गौरवेणलाघवाद्वात्वर्थ प्रकारकशाब्द-
बोधप्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्याहेतुत्वकल्पनादा-
ख्यातस्य जानातीत्यदौ आश्रयत्वार्थकत्व मावश्यकमिति वाच्यं । सामान्यतः
धातुत्वस्य प्रत्ययस्यैकस्याभावेन सामान्यतस्तथाहेतुत्वाम्भवात् ।
विशेष्यहेतुत्वे च जानातीत्यादौ तदकल्पनात् । यत्तु जानातीत्यत्र घटादौ
स्वारसिकलक्षणा ग्रहकाले ज्ञानीयो घट इति शाब्दोत्पत्त्याज्ञान प्रकारक
घटा दिविशेष्यक शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञाधातुसमभिव्याहृतताख्या-
त जन्यघटाद्युपस्थितित्वादिना हेतुत्वकल्पने घटत्व पटत्वादिनिवेशे गौ-
रवात् । ज्ञाननिष्ठ प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धे नशा-
ब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिआख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रका-
रतासम्बन्धे न हेतुत्वकल्पनादाश्रयत्वे लक्षणावश्यकी । अथ आख्यात
पदजन्यपटाद्युपस्थिति कालेपि ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधस्यात्मनि

समवायेनापत्तिः । समवायेन तादृशशब्दहेतोर्ज्ञानीयो घट इति योग्यता
ज्ञानस्य समवायेन सत्त्वादिति विषयनिवेश्य पद जन्यपदार्थोपस्थिते हेतु-
त्वमावश्यकं । न च योग्यताज्ञानस्यापि विशेष्यतावच्छेदकता प्रत्यासत्यैव
हेतुत्वमिति वाच्यं । तथापि भिन्नविषयकानुमिति सामग्राभावरूप कार-
णबलादात्मनितयाविध शब्दबोधोपपत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न । पद जन्य
पदार्थोपस्थितेः तत्तद्विषयनिवेश्यात्मनिष्ठ प्रत्यासत्याहेतुत्वे तत्तद्विषयकत्वैः स-
हविनिगमनाविरहेण गौरवात् विशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्यैव हेतुत्वं ।
घटत्वादिवृत्तिविषयता सम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिवृत्ति-
विषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पनेन च दर्शितापत्तिवारण
सम्भवात् । ज्ञाधातुसमभि व्याहृताख्यात पद जन्योपस्थिति विशिष्ट घटत्व
प्राकारक ज्ञानस्य विरोधिसामग्राभावेन ज्ञानीयो घट इति शब्दबोधेजन
नीयसहकारित्वात् प्राकारतासम्बन्धेन स्वाधिकरणविषयतासम्बन्धेन वृ-
त्तित्वरूप सामानाधिकरण्य सम्बन्धेन च तथोपस्थितिवैशिष्ट्यं घटत्वज्ञानेऽ
वसेयम् । इत्यत्राख्यातपदजन्यपटोपस्थितिकाले भिन्न विषयकानुमिति
सामग्राभावरूपकारणबलाद्वात्मनिज्ञानीयो घट इति शब्दबोधोपपत्तिः
आख्यात पद जन्योपस्थिति विशिष्ट घट त्वज्ञानरूपसहकार्यभावात् । न च
पुरुषान्तरस्याख्यात पद जन्य घटोपस्थितिकाले तथा विधसहकारिसत्त्वा-
दापत्तिरिति वाच्यं । एकालसमवेतस्यान्यात्मन्या पत्तिवारणायतत्तदात्म-
समवे तत्त्वावच्छिन्नं प्रतितादात्म्यप्रत्यासत्तात्तदात्मत्वेनापि हेतुतयात-
त्पुरुषीयाख्यात पद जन्योपस्थिति विशिष्टतत्तत्पुरुषीय घटज्ञान विशिष्ट-
तत्तदात्म विशिष्टविरोधि सामग्राभावस्यतत्तदात्मनि ज्ञानीयो घट इति
शब्दबोधसामग्रीत्वात् । तत्तदात्मनि घटत्वज्ञान वैशिष्ट्यमेककालीनत्व-
सम्बन्धेन विरोधिसामग्राभावेनतत्तदात्म वैशिष्ट्यञ्चतादात्म्य विशेषणतो-
भय घटित सामानाधिकरण्य सम्बन्धेनेति । इत्यत्र ज्ञाननिष्ठ प्रकारता-
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकता सम्बन्धेन शब्दबुद्धिं प्रतिज्ञाधातुसमभि-
व्याहृताख्यात पद जन्योपस्थितेः प्रकारता सम्बन्धेन हेतुत्वात् । चैवो
जानातीत्यादौ चाश्रयत्वे लक्षणावश्यकतीति । तदसत् । तदादिपदेनापि
ज्ञानीयो घट इति शब्दबोधजननात् । तत्र तथाविधाख्यात पद जन्यो-
पस्थितेरभावे न व्यभिचारात् । तथोपस्थिति विशिष्टशब्दत्वमेव तथोपस्थितेः

कार्यतावच्छेदकमुपेयं । एवं च तथोपस्थिति विरहितोपस्थिति विशिष्ट
शब्दबोधानुपपत्तावपि तदनुत्तरशब्दबोधस्य जानातीत्यादावुपपत्तौ बा-
धकाभावः । ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातसमभिव्याहारज्ञानरूप कारण
बलादाश्रयता संसर्गकबोधोपगमात् । न चाश्रयता सम्बन्धेन ज्ञान प्रकारक
शब्दबोधे ज्ञान प्रकारक योग्यता ज्ञानस्य कारणत्वकल्पनेनैतन्मते गौर-
वमिति वाच्यं । भवन्मतेपि ज्ञानाश्रयत्व प्रकारक चैवविशेष्यक शब्दबोधे
तथाविधयोग्यताज्ञान हेतुताया आवश्यकत्वात् । आश्रयत्वस्यापि सम्ब-
न्धनिवेश्ययोग्यताज्ञान हेतुत्वस्य कल्पने भवन्मतेप्येव गौरवाच्च । मन्मते
वाश्रयत्वस्यैव संसर्गत्वाच्च तस्यापि सम्बन्धनिवेशः । न च ज्ञाधातुसमभि-
व्याहृताख्यातस्यैव ज्ञानाश्रयत्वे लक्षणातत्र भवतापि ज्ञानाश्रयत्व प्र-
कारक योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनीयमिति वाच्यं । आश्रयतायाः संसर्ग-
तावादिना ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकबोधस्यानुपगमात् । एतेनयत्र ज्ञाधातुस-
मभिव्याहृताख्यातस्य ज्ञानाश्रयत्वे लक्षणा तत्र भवतापि ज्ञानाश्रयत्व
प्रकारक शब्दबोधे ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यात पदनिरूपितवृत्ति ज्ञान
जन्याश्रयत्वोपस्थिते हेतुत्वस्य क्लृप्ततया क्लृप्तेनैवनिर्वाहादाश्रयत्वे लक्षणा
सर्वत्रावश्यकीति परास्तं । तथा सति यत्र चैत्रपदवाश्रयता सम्बन्धेन
ज्ञान विशिष्ट चैत्रे लक्षणातत्र चैत्रपदजन्यज्ञानविशिष्ट चैत्रोपस्थितेः
क्लृप्ततया चैत्रो जानातीत्यत्र चैत्र पदादेवाश्रयता सम्बन्धेन ज्ञानवाच्यं च
ज्ञात बोधस्यापि क्लृप्तेनैवोप पादपितुमयापि शक्यत्वात् । न चैवं जाना-
तीत्यस्य वैपर्ययमिति वाच्यं । आख्यातत्वेनाख्यातस्यैव जानातीत्यस्य
सर्वस्यैवतामर्थं ग्राहकत्वोपगमस्य सुवचत्वात् । किञ्च जानातीत्यत्र ज्ञाना-
श्रयत्व प्रकारक बोधस्यैवानुपगमेन क्लृप्तेनोपपत्त्यभावात् । तस्मादाश्रयता
सम्बन्धेन ज्ञानस्य चैत्रेऽन्वये बाधकाभावेनाश्रयत्वे लक्षणावैपर्ययमत-
स्यावस्तुत इति । केचित्तु । यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वे लक्षणातत्र ज्ञानस्य
धात्वर्थकदेशतया चैत्रेऽन्वयासम्बन्धेन ज्ञानाश्रयत्व प्रकारक एव शब्द-
बोधोपगमस्तस्य इति तत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रकारक शब्दबोधितप्रकारक यो-
ग्यताज्ञान हेतुत्वमुभयसिद्धं । आश्रयता संसर्गक शब्दबोधाङ्गी कर्तृमते
तुआश्रयता संसर्गक योग्यताज्ञान कारणत्वकल्पन अधिकं । न च
तच्छब्देनयत्राश्रयता सम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टचैत्रशब्दबोधमूत्राश्रयता

संसर्गक योग्यताज्ञान हेतुत्वमप्युभयसिद्धमिति वाच्यं । तत्र शाब्दबोधे पदार्थान्तरभाननियमेन ज्ञानविशिष्ट चैत्रमात्रविशेषक योग्यताज्ञानस्य विशिष्टचैत्रादिमात्रविशेषकशाब्दबोधहेतुतायाः कुत्राप्यल्लभत्वात् । न च तथापिभिन्न विषयक प्रत्यक्षादिकं प्रति जानातीत्यानुपूर्वी ज्ञान घटित ज्ञाघातु जन्य ज्ञानोपस्थिति घटित शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां आख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थितिके- निवेशे गौरवमिति वाच्यं । ज्ञानाश्रयत्वाभाववाच्यैश्च सुन्दर इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह प्रत्यक्षे जानाति चैत्र इत्यानुपूर्वीज्ञान ज्ञाघातु जन्योपस्थिति घटित शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिकात् । मन्त्रते आश्रयत्व प्रकारकोपस्थितिकाले बाधबुद्धिसम्भवेन तादृशसामग्र्योर्युगपदसम्भवेन क्लृप्ते नैवोपपत्तेरित्याहुः । तच्चित्त्यम् । एवं सति विशेषणविभक्तेरप्यभेदार्थकत्वापत्तेः । तच्चापि नीलाभेदाभाववान् घट इति प्रत्यक्षादौ नीलोघट इति शाब्दसामग्र्याः बाधमुद्रया प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वाकल्पने लाघवसम्भवात् । इष्टापत्तौ च विशेषणविभक्तेः साधुत्वमिति सिद्धान्तव्याकोपइत्यास्तांविस्तरः । आख्यातार्थेति । आख्यातत्वेनाख्यातार्थबोधे इत्यर्थः । तस्याः । आख्यातार्थसंख्यायाः । आख्यातार्थेति । संख्यायाः कालातिरिक्ताख्यातार्थस्य भावनाया यद्विशेष्यन्तर्नामित्वनियमादित्यर्थः । भावनान्वयिन्येव संख्यान्य इति नियमात् संख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थाहि भावनेत्यभिधीयत इति भावः । नन्वाख्यातार्थविशेषः कइत्याकांक्षायासाह । विभक्त्यर्थाविशेषणीभूत इति नामार्थइत्यनेन विभक्त्यर्थनिरासः । न च पचतीत्यत्र वर्तमानत्वरूपाख्यातार्थस्य कृतिरेवविशेष्यति कथमीदृशनियम इति वाच्यं । आख्यातार्थविशेष्य एव संख्यान्य इति नियमप्रविष्टाख्यातार्थविशेष्यस्याभाभिधानादिति भावः । उपपादनपुरःसरं विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतइत्यस्य व्यावृत्तिमाह । तेनेति । विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतस्यैव नामार्थस्याख्यातार्थस्य विशेष्यत्वादेवेत्यर्थः । तथाविधः । विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतप्रथमायाः साधुत्वादिति भावः । द्वितीयार्थेति । द्वितीयार्थं कर्मत्वे विशेषणत्वादित्यर्थः । कर्माख्यातस्थलेप्याह । पच्यत इत्यत्रेति । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्म-तण्डुलः आख्यातार्थविशेषः । न कर्ता । न चैत्रः । तृतीयार्थेति । तृती-

कर्त्ता । तृतीयार्थावरुद्धत्वात् । स्वीयत इत्यत्र स्थित्यनुकूलताकृतिरिति । आख्यातार्थे कस्यापि न विशेष्यत्वमिति संख्यानन्वितैव, अत एवौत्सर्गिकमेकवचनमेवेत्युच्यते । धात्वर्थविशेष्य-

यार्थेन कर्तृत्वेनावरुद्धत्वात् । कर्तृत्वे विशेषणत्वादित्यर्थः । ननु चन्द्रइव मुखमस्तीत्यादौ चन्द्रपदार्थ इवार्थे वा भावनान्वयापत्तिः । तस्य विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतनामार्थत्वात् । न च विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतइत्यस्येतराविशेषणत्वमर्थइति वाच्यं । चन्द्रइव मुखं चद्रोराजतेइत्यत्र चन्द्रे तदन्वयानुपपत्तिरिति चेन्न । प्रकृत पद जन्यशाब्दबोधे विशेष्यत्वाभाववत्त्वे सति यत् इतर-विशेषणत्वं तदभाववत्त्वे सतीत्यस्य तदर्थत्वात् । वस्तुतस्तु । चन्द्रइव मुखमस्तीत्यादौ नामार्थयोरिति व्युत्पत्तौ अव्ययनिपातातिरिक्तत्वविशेषणाभावात् चन्द्र पदं चन्द्र सदृशलक्षकं इवपदं तात्पर्ये ग्राहकमिति मते चन्द्र सादृश्यविशिष्टे मुखे भावनान्वये विशेषणांशेपितदन्वयेन चन्द्रपदार्थेतदन्वये इष्टापत्तिः । तत्र इवपदस्य निरर्थकतया तदर्थभावादेवनाति प्रसङ्गः । इवपदस्य सार्थकत्वेपि चन्द्र पदोत्तर प्रथमायाः प्रतियोगित्वार्थकतया इवपदस्य च सादृश्यार्थकतया चन्द्रस्य विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतनामार्थत्वाभावात् चन्द्र इवपदार्थे-सदृश्ये च विशिष्टेतदन्वये विशेषणांशेतदन्वये इष्टापदानमेवेति प्रतिभाति । ननु चैत्रेण स्वीयत इत्यत्र संख्यानन्वयापत्तिः । तत्र विभक्त्यर्थाविशेषणीभूत नामार्थाभावेन, भावना विशेष्याभावात् । अतः इष्टापत्त्यापरिहरति । स्वीयतइत्यत्रेति । संख्येति । भावनान्वयिन्येव संख्यान्यनियमादत्र भावनाया अनन्वयेन संख्याया अप्यनन्वय इत्यर्थः । अतएव, भावाख्यातस्थले संख्याया अनन्वयादेव । औत्सर्गिकमिति । स्वाश्रयस्य द्विवहुत्वेपि संख्याया अनन्वयात्प्रथमोपस्थितत्वात्साधुत्वार्थमेकवचनमित्यर्थः । भावाख्यातस्थले प्रकारान्तरेण बोधे कस्य चिन्तनेनाह । धात्वर्थेति । चैत्रेण स्वीयते इत्यत्र चैत्रकर्त्ता वर्तमानस्थितिरित्यर्थः । नन्वेवं भावना विशेष्येव संख्यान्ययात् धात्वर्थस्य च भावनाविशेष्यत्वात् द्विवचनापत्तिरित्याशङ्कते । न चैवमिति । एवं । धात्वर्थविशेष्यकान्वयस्वीकारे । धात्वर्थस्य स्थित्यादेर्हि वचनापत्तिः । द्वित्वस्य तत्राभावादिति भावः । असाधुत्वादिति । देवदत्तेन-

कोऽत्रान्वयबोधः । नचैवं धात्वर्थस्य द्वित्वादिविवक्षया द्वि-
चनाद्यापत्तिः । असाधुत्वादित्यपि कश्चित् स्यादेतत् । अ-
ख्यातार्थः कालः कुचार्थे अन्वेति इति चेत् । एकपदोपात्तत्वप्र-
त्यासत्त्या कृताविवक्षेहि । धात्वर्थइत्यपरे । कथमन्यथा जा-
नातीत्यादौ ज्ञाने वर्तमानत्वादि प्रतीयतेति । स्यादेतत् ।

स्थीयतेदेवदत्ताभ्यां स्थीयते देवदत्तैः स्थीयते इत्येकवचनमेवात्रमाश्रित्य
भावः । चैत्रः पचतीत्यादौ प्रथमांतार्थ एव भावनायाश्चान्वयात् भावनायां
धात्वर्थस्य विशेषणत्वेनैवान्वयस्य क्लृप्तत्वात् । भावना विशेषणकधात्वर्थ
विशेष्यकान्वयस्वीकारे गौरवमेवात्रास्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः । आख्या-
तार्थः कालः वर्तमानत्वादिः । एकपदेति । एकेनपदेनाख्यातेनोपात्तत्वा
ज्ञावनायां वर्तमानत्वान्वयइत्यर्थः । न च संख्यायामेव कुतो न कालान्वयः
समानपदोपात्तत्वाविशेषादिति वाच्यं । तर्हि पक्षेपि प च तीतिप्रयोगः स्या
त्संख्यायां वर्तमानत्वस्य सत्वादिति भावः । धात्वर्थइति । चैत्रः पचतीत्यादौ
वर्तमानोयः पाकः स्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः । इदमेव मतमुपपादयति ।
कथमन्यथेति । वर्तमानत्वादेर्धात्वर्थेऽन्वये जानातीत्यादौ कृतेर्वाधादाश्र-
यत्वे लक्षणा । आश्रयत्वे च वर्तमानत्वादेरन्वयासम्भवाद्वात्वर्थ एवान्वयो
वाच्यः । एवं चाख्यातार्थं वर्तमानत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपित विशेष-
ताविच्छेदकतया सम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति प्रकारतासम्बन्धेन धातुजन्योप-
स्थितेः कारणत्वात्तेनैवनिर्वाहे आख्यातार्थकृतौ कालान्वयस्वीकारे कार्यका-
रण भावान्तरकल्पने गौरवमेव पूर्वकल्पे । अस्वरसइति दृष्टव्यं । भविष्य-
त्वेति । स्यतासील्लुटोरित्यनुशासनाद्भविष्यत्वं लुङर्थः । अतीति लुङ् इत्यनु-
शासनाच्चातीतत्वं लुङर्थ इत्यर्थः । ननु भविष्यत्वं वर्तमान प्रागभाव प्रति-
योग्युत्पत्तिकत्वं अतीतत्वं च वर्तमानध्वंस प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं । एवं च ष-
टो भविष्यतीत्यत्र भूस्तत्तायामिति भूधातोरुत्पत्तिरेवार्थः । आख्यातस्य चाश्र-
यत्वमर्थः । तत्राख्यातार्थाश्रयत्वे भविष्यत्वादेरन्वयासम्भवाद्वात्वार्थोत्पत्ता-
वेवान्वयो वाच्यः । तथा च वर्तमान प्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिका या उत्प-
त्तिस्तदाश्रयो घट इत्यन्वयबोधस्वीकारे उत्पत्तेरुत्पत्त्युपगमेऽपसिद्धान्ता

भविष्यतीति तत्त्वेऽप्याख्यातविशेष वाच्ये । भविष्यत्वं च
विद्यमानप्रागभाव प्रतियोगित्वं । विद्यमानध्वंसप्रतियोगि-
त्वं अतीतत्वमिति पचति चैत्रे भाविकृतिप्रागभावमादाय प-
च्यति । आद्यकृतिध्वंसमादाया पाक्षीदिति स्यात् । न स्या-
त् । आद्यकृति प्रागभावस्यैव भविष्यत्प्रत्ययेन चरमकृतिध्वं-
सस्यैवातीतप्रत्ययेनाभिधानात् । अथोदनं पचतीत्येवोदननि-
ष्ठविकृतिजनकस्यापारविशेषकर्तृत्वं प्रतीयते । तत्र वि-
क्लितिसूतदनुकूलस्यापारश्च कस्यार्थः । उच्यते । विकृतिफ-
लं तद्वितीयाया अर्थस्तदनुकूलो विलक्षण आपारोधात्वर्थः ।
अनुकूलता च संसर्गः । ननु कर्मत्वं द्वितीयाया वाच्यं तच्च

भावेपि अननुभवइत्यत्राह । भविष्यत्वं चेति । तथा च वर्तमान प्रागभाव
प्रतियोगित्वमेव भविष्यत्वं तच्च भविष्यतीत्यादौ धात्वर्थोत्पत्तौ पच्यतीत्यादौ
आख्यातार्थं कृतावन्वेतीति भावः । पचतीतिसप्तम्यंतं । आख्यातार्थकालस्य
समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या कृतावन्वयइत्युक्तं । तथा च पच्यतीत्यत्र व-
र्तमानप्रागभाव प्रतियोगिनी या पाकानुकूलाकृतिस्तु हांश्चैत्रइति बोधस्वी-
कारे चैत्रेण यदा पाकः क्रियते तदा एकस्याः कृतेर्जातत्वे पिध्वंस प्रागभाव-
योः सामान्यधर्माविच्छिन्न प्रतियोगिताकृत्वाभावेन भाविनी या न्या कृतिस्तु
प्रागभावस्य सत्वात्पच्यतीति प्रयोगापत्तिः । एवमपाक्षीदित्यत्र लुङ्धातीत-
त्वस्य वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्य कृतावेवान्वये वर्तमानध्वंसप्रतियो-
गिनी या पाकानुकूलाकृतिस्तु हांश्चैत्रइत्यन्वयो वाच्यः । एवं चाद्यकृतेर्नष्ट
त्वेन पाकदशायामपि अपाक्षीदिति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः । समाधत्ते । म-
स्यादिति । आद्येति । तथा च पच्यतीत्यत्र प्रागभावत्वेन रूपेणाद्यकृति
प्रागभावस्यापाक्षीदित्यादौ अत्यकृतिध्वंसस्यैव वक्तृतात्यर्थविषयत्वात् न
भाविकृति प्रागभाव मादायपच्यतीति आद्यकृतिध्वंसमादाय च पाकदशयां
अपाक्षीदिति प्रयोगापत्तिरिति भावः । ननु भविष्यत्वं यदि वर्तमान प्राग-
भाव प्रतियोगित्वंतदा नंच्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वस्याख्यातार्थतया तत्र भवि-

स्थत्वस्यान्वया सम्भवात् धात्वर्थेनाशे तदन्वयो वाच्यः । तथा च श्लोभाविनाशके परश्चो नञ्च्यतीति प्रयोगापत्तिः । तथाहि परश्चस्तनकालस्य नाशेऽन्वय-
स्वीकारे नाशस्य परश्चस्तनकालवृत्तित्वात् परश्चो नञ्च्यतीति स्यात् । न च
परश्चस्तनकालस्य भविष्यत्व घटकीभूत प्राग भावेऽन्वयः । एवं च परश्चस्तन-
कालवृत्तित्वं वर्तमान प्राग भाव प्रतियोगित्वस्य नाशेऽ भावान्न तथा प्रयोगा-
पत्तिरिति वाच्यं । तथासति श्लोभाविनाशके श्लो नञ्च्यतीति न स्यात् । नाश-
प्रगभावस्य श्वस्तनकालवृत्तित्वाभावात् । इहाद्यघटो भविष्यतीत्यादौ देशवि-
शेषस्य कालविशेषस्य वाधिकरणत्वेनोत्पत्तिरूपधात्वर्थ एवान्वयेऽप्येयत्वात् ।
अन्यथा कपालनाशजन्य घटनाशस्थले इहकपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्र-
त्ययापत्तिः । घटरूपप्रतियोग्यात्मक घटध्वंस प्रागभावस्य कपालसत्त्वात् । एवं
श्लोभाविन्यद्यतनभविष्यदूध्वंसो भविष्यतीति प्रत्ययापत्तिः । आद्यकालवृत्ति-
त्वस्य प्रागभावसत्त्वात् एवमुत्पत्तिमति तदन्वय स्वीकारे भवने श्वः समुत्पद्य-
प्रांगणे परश्चोगमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्चो भविष्यतीति बुद्धिप्रसङ्गात् । उ-
त्पत्तिमतश्च तस्य प्राङ्गणवृत्तित्वात् परश्चस्तनकालवृत्तित्वाच्चेति देशविशेषस्य
काल विशेषस्योत्पत्तिरूपधात्वर्थ एवान्वयो वाच्यः तथा च श्लोभाविनाशके
परश्चो नञ्च्यतीत्यापत्तिः । एवं नश्यति नष्ट इत्यत्र वर्तमानत्वं अतीतत्वं च
धात्वर्थं नाशे एवान्वेयतीति नष्टे नश्यतीति स्यात् नाशस्य वर्तमानत्वात् । नष्टे
च नष्ट इति न स्यात् नाशेऽतीतत्वाभावादिति चेन्नैवं । अत्र वर्तमान प्रागभाव
प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूप भविष्यत्वस्य वर्तमानध्वंस प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपा ।
तीतत्वस्य च प्रत्ययार्थत्वात् । प्रत्ययार्थोत्पत्तावेव च काल विशेषादेरन्वयात् ।
भविष्यत्वं च वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्वं वर्तमानध्वंस प्रतियोगित्व-
मतीतत्वमित्युक्तिस्तु भविष्यति पच्यतीति स्थलाभिप्रायेण तत्र धात्वर्थोत्पत्तेः
आख्यातार्थकृतेष्व सम्भवितयानुपपत्त्य भावात् । एवं च वर्तमान प्रागभाव
प्रतियोगित्वे लाघवाच्छक्तिः । नञ्च्यतीत्यादौ वर्तमान प्रागभाव प्रतियो-
ग्युत्पत्तिकत्वबोधस्तु लक्षणयेति हृदयम् । अथेति । ओदनपदन्तण्डुलपरं ।
विकृत्यवच्छिन्न तण्डुलस्यैवोदनतया तस्य पाकासम्भवेन यथाश्रुता सङ्गतेः ।
ओदननिष्ठा या विकृतिस्तज्जनको यो व्यापारविशेषस्तत्कर्तृत्वं तदनुकूल-
कृतिमत्त्वं प्रतीयतइत्यर्थः । तत्रेति । कर्तृत्वस्यानन्यत्वमन्वत्वादिति भावः ।
तत् । फलं । द्वितीयाया इति । ओदनमित्यत्र द्वितीयाया इत्यर्थः । फलस्यै-

क्रियाजन्यफलशालित्वं नतु फलमात्रमिति चेन्न । क्रिया-
याधातुवाच्यत्वात् । जन्यत्वाच्चयत्वयोश्च संसर्गमर्यादया ला-
भात्फलमात्र एव शक्तेः कल्पनात् । अनन्तलभ्यो हि शब्दा-
र्थः । ननु फलमपि धातुलभ्यमेव । फलानुकूलो व्यापारो हि-
धात्वर्थ इति चेन्न । फलानुकूलत्वोपलक्षितो विलक्षणव्या-
पारो हि धात्वर्थो नतु फलानुकूलत्वमपि गौरवात् । नन्वे-
वं त्वजिगम्योः पर्यायता स्यात् तथाहि । संयोगानुकूलं क-
र्मगमेरर्थः । विभागानुकूलं च कर्म त्वजेरर्थः । तत्र यदि फ-
लानुकूलत्वमुपलक्षणं तदा कर्ममात्रं शक्यं तत्र वाच्यं । तथा च
कुतो न पर्यायता । आस्तां पर्यायता कीदृश इति चेन्न । ग्रा-
मं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं त्यजतीत्यापत्तेः । मैवं । गच्छती-
त्यादि समभिव्याहृत द्वितीयायाश्च विभागबोधकत्व व्युत्प-
त्त्येवादि

वदितोयार्थत्वादिति भावः । तदनुकूलइति । फलानुकूलइत्यर्थः । विलक्षणे-
ति । अधः संतापनादिरूपो व्यापारो धात्वर्थ इत्यर्थः । अनुकूलता चेति ।
व्यावारानुकूलकृतिमानित्वत्रानुकूलता चेत्यर्थः । संसर्ग इति । व्यापारकृत्योः
संसर्गइत्यर्थः । ननु कर्मत्वमिति कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेण कर्मत्वस्य द्विती-
यार्थत्वबोधनादिति भावः । तच्च । कर्मत्वं च । नतु फलमान्नं कर्मत्वमि-
त्यर्थः । क्रियाया इति । क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वेइत्यर्थः । जन्य-
त्वेति । क्रिया जन्येत्यत्र जन्यत्वफलशालित्वमित्यत्र च शालित्वं आश्रयत्व-
मित्यर्थः । तयोः संसर्गमर्यादया लाभात् फलमात्र एव शक्तेः । द्वितीयाया-
शक्तेः कल्पनादित्यर्थः । ननु क्रियादीनां धात्वादित्वात् लाभेपि द्वितीयाया
अपि शक्तिरास्तामत आह । अनन्येति । हि यस्मादनन्यत्वमन्व एव शब्दार्थ
इत्यर्थः । धातुलभ्यमेवेति । तथा च कथन्तत्रापि द्वितीयायाः शक्तिः अन्यत्व-
त्वादिति भावः । वस्तुगत्या फलावच्छिन्नो यो व्यापारस्तद्वोधकत्वादिवधातू-
नां सकर्मत्व व्यवहारः जानातीत्यादिस्थले तु भाक्त इति सूचनांश्च फलानुकूल-

क्षेत्रेव यथोक्ताति प्रसङ्गनिरासात् । न्यायभास्करकृतस्तु । फलमवच्छेदकमेव । द्वितीयार्थस्वाश्रयता । नचैवं भूमौपत-
तीत्यत्र भूमिपदाद् द्वितीयापत्तिः समभिव्याहृतधात्वर्थताव-
च्छेदकफलशालित्वमश्रयताबोधकत्वव्युत्पत्तिः । अतएव धात्वर्थ-
तावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति लक्षणं ध्रुवं । न

त्वोपलक्षितइत्युक्तं । ननुफलानुकूलत्वमपि धात्वर्थइत्यनुषज्यतो गौरवा-
दिति । अनुकूलत्वस्य संसर्गमर्यादया लाभादिति भावः । नन्वेवमिति ।
व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे इत्यर्थः । त्यजिगम्योः त्यज्गम् धात्वोरित्यर्थः । उत्तर-
देशसंयोगावच्छिन्न क्रिया गम् धातोरर्थः पूर्वदेश विभागावच्छिन्नक्रिया त्यज्
धात्वर्थः । तत्रफलावच्छिन्नत्वं यदिनधात्वर्थः तदा क्रिया मात्रस्यैव धात्वर्थ-
त्वात्क्रियारूपैकार्थं प्रतिपादकत्वात् पर्यायता स्यात् शक्यतावच्छेदकैक्यं सति
विभिन्नशक्ततावच्छेदकत्वस्य पर्यायत्वरूपत्वादिति भावः । शङ्कते । आस्ता-
मिति । त्यजतीति । गम् धातुनेव त्यज् धातुनापि व्यापारबोधनादिति
भावः । नन्वेवमिति । पूर्वपक्षे समाधत्ते । मैवमिति । द्वितीयायाःफलमर्थः
तत्र गम् धातुसमभि व्याहारे द्वितीयाया संयोगरूपं फलं बोध्यते त्यज् धातुस-
भिव्याहारे च विभागरूपं फलं बोध्यते इत्यर्थः । यथोक्तेति । ग्रामं गच्छती-
ति वक्तव्येग्रामं त्यजतीति प्रयोगापत्तिप्रसङ्गनिराकरादित्यर्थः । तथा च
व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे त्यजिगम्योः पर्यायत्वे इष्टापत्तिः । ग्रामं गच्छती-
त्यत्रैव ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलकृतिमानितिबोधस्यगम् धातुसमभि व्याहा-
राभावात् ग्रामं त्यजतीत्यतोऽसम्भवेन ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं त्यजतीति
प्रयोगापत्तिवारपितुं शक्यत्वादिति भावः । अवच्छेदकमेव । धात्वर्थताव-
च्छेदकमेव । फलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वादिति भावः । नन्वेवं द्वि-
तीयाया निरर्थकत्वापत्तिः । फलस्य धातुत एव लाभादित्यत आह द्वितीयार्थं
स्त्विति । ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलकृति-
मानित्यन्वयबोधः । तत्र पूर्वकल्पे फलस्य द्वितीयार्थत्वात् । आश्रयत्वं संसर्ग-
मर्यादया भासते । अस्मिन् मते तु फलस्य धात्वर्थत्वात् द्वितीयार्थ एवाश्रयतेति

हिक्रियाजन्यफलशालित्वं तत् । दृष्टाद्भूमौ पततीत्यत्र दृष्ट-
भूम्योः कर्मजन्यविभागसंयोगाश्रयतया कर्मत्वापत्तेः । ननु
तवाप्यधः संयोगानुकूलव्यापारस्य पतत्यर्थतया कर्मत्वं भू-
मेर्दुस्त्यजमिति चेन्न । पतत्यर्थे फलस्यावच्छेदकत्वानङ्गी-
कारात् तद्वत्त्वर्थावधिकरणत्वे सतीति विशेषणाच्च । न-
चैवस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमसंयोगाश्रयत्वेपि कर्मत्व-
मिति स्वीकुर्वतीति संक्षेपः । तस्य शब्दस्य निराकाङ्क्षा-
दाश्रय्य वा बोधकत्वादाकाङ्क्षादिकं सहकारि । तत्र यत्पदेन

भावः । नचैवमिति । एवं आश्रयत्वार्थकत्वे । भूमाविति । भूमौपततीत्यत्र
भूमावाश्रयत्वस्यात्रबोधाद्भूमिपदोत्तरद्वितीयापत्तिः । मन्वते तु तत्र फलस्याबो-
धनात् न तद्वोधक द्वितीयापत्तिरितिभावः । समभिव्याहृतमिति । समभिव्या-
हृतो यो धातुस्तदर्थतावच्छेदकं यत्फलस्तदाश्रयताबोधकत्वं द्वितीयाया
इत्यर्थः । तथा च यत्र समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वे बोधस्तत्र
द्वितीया भूमौ पततीत्यादौ तु पत्धातोरकर्मकतया धात्वर्थतावच्छेदकफल-
भावेन तदाश्रयत्वबोधनात् । आश्रयत्वबोधेपि न द्वितीयेति भावः । न च
तथापि फलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वे फलस्यैकदेशतया कथं तत्र द्विती-
यार्थाश्रयत्वादेरन्वय इति वाच्यं । आकांक्षावैचित्र्यादेकदेशेऽप्यन्वयस्वी-
कारात् । अतएव पदार्थान्विताधेयत्वबोधकसममीतो द्वितीयामेद इति
हृदयं । अतएवेति । फलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वादेवेत्यर्थः । ध्रुवमि-
ति अन्यथा व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलस्य धात्वर्थत्वादेवेत्यर्थः । ध्रुवमि-
ति अन्यथा व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलस्य धात्वर्थतानव-
च्छेदकतया कर्मत्वं दुर्वचमिति भावः । ननु मास्तु धात्वर्थतावच्छेदकफल-
शालित्वं कर्मत्वं किन्तु क्रियाजन्यफलशालित्वमत आह । नहीति । तदिति ।
कर्मत्वमित्यर्थः । चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्रोत्तरदेश संयोगावच्छिन्न क्रिया गम्
धातोरर्थः । तज्जन्योत्तरदेशसंयोगरूपफलशालित्वात् ग्रामं कर्मत्वं । न च
संयोगस्य द्विनिष्ठत्वाच्चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्त्या चैत्रः स्वात्मानं गच्छतीति प्रयो-
गापत्तिरिति वाच्यं । परसमवेतत्वस्य क्रिया विशेषणत्वात् । तथा च परस-
मवेता या क्रिया तज्जन्यफलशालित्वं कर्मत्वं । न चोभयकर्मजस्थले मन्त्रोम-

ज्ञं गच्छतीतिवत् मल्लः स्वात्मानङ्गच्छतीति स्यादिति वाच्यं । प्रकृत्यर्थविज्ञया हि परत्वं द्वितीयादिना बोध्यते ग्रामङ्गच्छतीत्यत्र ग्रामभिन्नसमवेतग्रामवृत्तिसंयोगजनक क्रियानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः । स्वात्मानं गच्छतीत्यत्र तु स्वात्मभिन्नसमवेता स्वात्मवृत्तिसंयोगजनिका या मल्लोत्तरवृत्तिक्रिया तदनुकूलकृतिमत्वस्य स्वस्मिन्नभावेन तादृश प्रयोगापत्यसम्भवात् । अथ प्रकृत्यर्थस्वान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन परत्वेऽन्वये पृथिवीं प्रयातिविहगइत्यत्र पृथिवीत्वस्यान्वयितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नभिन्नत्वस्य विहगोऽभावादेरन्वयापत्तिः । प्रतियोगितामात्रेणैवान्वये च द्वितीयावच्छिन्नमेदमादायस्वात्मानं प्रयोगापत्तिरिति चेन्न द्वितीयार्थफले यद्वाक्तेरन्यस्तद्वाक्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य परत्वेऽन्यथात् । पृथिवीं प्रयाति विहगइत्यादौ यत्पृथिवीव्यक्तिवृत्तिसंयोगजनकं प्रयाणं शाब्दबोधविषयस्तद्व्यक्तिभिन्नत्वस्य विहगोऽभावादिति । केचित्तु । सामान्यपदस्य विशेषपरतया पृथिवीपदेन भूखण्डमेव बुध्यते नतु विहगसाधारणपृथिवीत्वजात्यवच्छिन्नमित्यन्यन्यतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यन्यन्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यापरत्वेऽन्येपि न दोष इत्याहुः । वृत्तभूम्योरिति । वृत्तस्य कर्मजन्यविभागाश्रयतया भूमिश्च कर्मजन्यसंयोगाश्रयतयेत्यर्थः । पतनरूप क्रियाजन्यफलं पूर्वदेशेन वृत्तेण सह विभागभूमिरूपोत्तरदेशसंयोगश्चेति वृत्तभूम्योरुभयोरपि कर्मत्वापत्तिः । पतधातीरकर्मकतयेष्टापत्तेरयोगादिति भावः । इदमुपलक्षणं । गमनजन्यविभागरूपफलशालित्वस्य पूर्वदेशे सत्वाद्भवेः पूर्वस्मिन् देशे कर्मत्वापत्तिः । त्यज्योत्तरस्मिन् देशे स्यैतद्वै पूर्वपरयोः कर्मत्वापत्तिरित्यपि द्रष्टव्यं । पतत्यर्थतया । पतधात्वर्थतया । दुस्त्यजमिति । धात्वर्थतावच्छेदकाधःसंयोगादिरूपफलशालित्वादिति भावः । पतत्यर्थ इति । अधःसंयोगावच्छिन्नक्रिया न पतत्यर्थः । किन्तु गुरुत्वासमवायिकारणकविजातीयक्रियामात्रमिति धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन न कर्मत्वापत्तिरिति भावः । ननु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्य कर्मत्वरूपत्वे चैत्रोग्रामङ्गच्छतीत्यत्रोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रिया गम् धात्वर्थ इति धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगरूपफलशालित्वस्य ग्रामे इव चैत्रेपि सत्वात्तत्रापि कर्मत्वापत्तिः । तथा च चैत्रः स्वात्मानङ्गच्छतीति प्रयोगापत्तिरित्याह । तद्भात्वर्थति । यद्भात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तद्भात्वर्थानधिकरणत्वे

सतोत्तर्यः । तेन कर्मणो धात्वर्थान्तराधिकरणत्वेऽपि नासम्भवः । न चैत्रस्येति । गम् धात्वर्थतावच्छेदकयत्फलं ग्रामवृत्तिसंयोगस्तदाश्रयत्वं चैत्रस्य न कर्मत्वमित्यर्थः । गमनरूपधात्वर्थानधिकरणत्वाभावादिति भावः । स्त्रीकुर्वतीत्यनेनास्वरसः सूचितः । सच फलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयार्थाश्रयत्वस्य तदेकदेशे फलेऽन्वयस्वीकारे एकदेशान्वयापत्तिः । एवंलज्जासत्ताद्यर्थकाकर्मकधातूनां व्यापारमात्रार्थकतया तत्र पर्यायत्वापत्तिवारणवत् नैव सकर्मकधातूनामपि पर्यायत्ववारणे किमिति गुरुफलावच्छिन्नव्यापारत्वं शक्यतावच्छेदकं । न चैवं कर्मत्वस्य दुर्वचत्वापत्तिरिति वाच्यं । परसमवेततद्भात्वर्थान्वयिफल विशेषशालित्वं तद्भात्वर्थकर्मत्वमिति तन्निर्वचनात् । संयोगरूपफलविशेषस्य गम् धात्वर्थान्वयित्वादुत्तरदेशे कर्मत्वं विभागरूपफलस्य च गम् धात्वर्थान्वयेन पूर्वदेशे कर्मत्वापत्त्यभावात् । पततीत्यत्र फलविशेषाबोधाद्भात्वर्थान्वयिफल विशेषशालित्वरूपकर्मत्वस्य न वृत्तभूम्योरापत्तिरिति । अत्रेदमवधेयं । कर्त्ताख्यातस्थले चैत्रः पचतीत्यादौ पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति शाब्दबोधः । कर्माख्यातस्थले तु चैत्रेण पचते तण्डुल इत्यादौ तृतीयायाः आधेयत्वमर्थः । फलावच्छिन्न व्यापारो धात्वर्थः । आख्यातवलाच्च कर्त्तैर्लाभः । तथा च चैत्र निष्ठकृतिजन्यपाक जन्यफलशाली तण्डुल इत्यन्वयबोधः । आख्यातार्थकृतेर्धात्वर्थ विशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यामेव कर्त्ताख्यात व्याहार इति प्राञ्चः नव्यास्तु क्रियाजन्यफलशालित्वरूप कर्मत्वबोधस्य कर्माख्यातस्थले आख्यातस्य फलबोधकत्वं विनानुपपत्तिः । तथाहि । फलस्य प्रकारतया भानात्सर्गमर्यादया भानासम्भवफलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्यासम्भवात् क्रिया जन्यफलशालित्वं कथं बुध्यते । इह फलस्य आत्मनेपदार्थत्वे व्यापारमात्रं धात्वर्थः चैत्रेण गतमित्यादौ तृतीयायाः कर्त्तृत्वार्थ इत्वावश्यकतया तृतीयाया एव कृतिरर्थः आख्यातार्थ कृतेर्धात्वर्थ विशेष्यतयैव भानस्य कर्त्ताख्यातस्थले क्लृप्तत्वात्तद्भावापत्तेः सुवर्णकृतेष्वधात्वर्थविशेषणत्वेनैव भानस्य क्लृप्तत्वात्कर्त्तृत्वकर्मत्वबोधकत्वादेव च कर्त्तृकर्माख्यात व्यवहार इति प्राहुः । वैयाकरणस्तु । आख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिः । कर्त्तृकर्मभिधानानभिधानाभ्यां तृतीया द्वितीया नियमस्य कर्त्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामुपपत्तावपि लाघवादेव तत्र शक्तिः । तथाहि । चैत्रः पचतीति शाब्दसामग्रीकाले कर्त्तृप्रकारक ज्ञानाभावप्रत्यक्षवारणाय-

सह यादृशान्वयानुभवजनकं तत्तदस्य तत्पदसमभिव्याहार-
रस्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा । भवति हि नामपदमुत्तरवर्त्ति
विभक्तिपदेनैव सहान्वयबोधकमतस्तस्य समभिव्याहार-
स्तादृगन्वय आकाङ्क्षा । अतएव घटकर्मत्वमित्यतो न घट-
मिति वदन्वबोध आकाङ्क्षाविरहात् । धातुपदं चाख्यातप-
देनैव सहान्वय विशेषबोधकमिति । भवति तत्राख्यातपद-
समभिव्याहार आकाङ्क्षा । अतएवानयनं कृतिरित्यादावा-
नयतीति वदन्वयबोधः । कृतिवाचकाख्यात समभिव्या-
हाराभावेन निराकाङ्क्षत्वात् । ननु नामपदं द्वितीया दि-

तादृशप्रत्यये शब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं । वैयाकरणमते तु
विषयासत्वादेव तादृशप्रत्यक्षवारणान्नतत् कल्पनं । न च कृतिप्रकारक ज्ञाना
भाव प्रत्यक्षे समापि कल्पनमिति वाच्यं । कर्तृप्रकारकज्ञान काले कृतिप्रका-
रकज्ञानस्यावश्यकतया समापि विषयासत्तयैव तद्धारणात् । कृतिप्रकारक ज्ञा-
नकाले च कर्तृप्रकारक ज्ञानस्याभावेन साम्याभावात् । एवं शब्दसामग्र्य-
भावे तादृशप्रत्यक्षहेतुत्वसम्बन्धकल्पने गौरवमि त्याहुस्तदसत् । गुरुशरीर क-
र्तृप्रकारक योग्यताज्ञानाभावादिरूपबाधाभावादिवर्जित तथाविधशब्दसा-
मग्र्यभावे घटपटादिप्रत्यक्षकारणत्वकल्पने गौरवात् । लाघवेन कृतित्वजातेरे
वाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वादिति दिक् । तस्य शब्दस्येति । वृत्तिमच्छब्दस्येत्य-
र्थः । निराकाङ्क्षादाविति । आदिना अयोग्यानासन्नपरिग्रहः । सहकारीति ।
ज्ञायमानं सत् सहकारीत्यर्थः । तत्र । आकाङ्क्षां निरूपयति । तत्रेति । या-
दृशान्वयइति । यद्विशेषकयत्प्रकारकयत्संसर्गकान्वयबोधजनकमित्यर्थः । इ-
दमेवोपपादयति । भवति हीति । नामपदमिति । घटमानयेत्यत्र नामघटपदं
उत्तरवर्त्तिविभक्तिपदेन स्वीत्तरवर्त्ति अमूर्तविभक्ति पदेनैव सह । अन्वयेति ।
घटीया कर्मतेति । आधेयतासंसर्गक-घट प्रकारक कर्मत्व विशेषकान्वयबोध-
जनकमित्यर्थः । अतस्तस्येति । घटपदस्य विभक्ति समभिव्याहार इत्यर्थः ।
तादृगन्वय इति । घटीया कर्मतेत्यन्वये आकाङ्क्षेत्यर्थः । अत एवेति यादृश-

विभक्तिसमभिव्याहृतमेव + कर्मत्वादीनामाश्रयाश्रयिभा-
वेन^{स्वापी} न्वयबोधकमित्यत्र किंनियामकमिति चेन्न । नाम्नः स्वी-
र्यनिष्ठकर्मत्वानुभवजनने तदुपस्थापक विभक्ति सहकारित्व-
मिति गृहाण । हन्तैवं यस्य पुरुषस्य घटः कर्मत्वमित्यादि
वाक्यव्युत्पत्तिरभूत् न कुतस्ततोऽन्वयबोध इति चेत् । त-
न्निपुरुष एव मानं नास्ति का कथा तस्यान्वयबोधे । तथापि
यदि कश्चित्तादृशः स्यात्तस्य किं भविष्यतीति चेत् । शब्दः-
नुभाववैधुर्यमेवान्वय व्यतिरेकसिद्धकारण विरहादिति । ए-
तस्याश्चाकाङ्क्षायाज्ञानं हेतुः । तद्गमेणान्वयबोधात् । अपरा
च प्रकृतान्वय बोधसमानाकाररूपजन्यान्वयबोध विरहः प्र-
कृतान्वयबोधे स्वरूपसंतीहेतुराकाङ्क्षा । अतो घटमानयतीति
पदमेकदान्वयबोधे जनितेनान्वय बोधान्तरं जनयति । स्वरू-
जन्यान्वय बोधवैधुर्यविरहात् । एवं च गामानयेत्यतोऽन्व-
य बोधे जाति दण्डेनेत्यन्वय बोधे निराकाङ्क्षता स्यात् । अ-
तउक्तं प्रकृतान्वयबोध समानाकार इति न च गामानयेत्यन्व-
यबोधः प्रकृतो येन दण्डेन गामानयेत्यन्वयबोधस्तेन समाना-

न्वयविशेषादेर्वैल्यर्थः । घटः कर्मत्वमिति । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति-
निराकाङ्क्षवाक्ये समानविभक्तिकनामपदयोरभेदान्वय साकाङ्क्षत्वेन घटः क-
र्मत्वमित्यादौ अभेदान्वय साकाङ्क्षत्वेपि आधेयतासम्बन्धेन साकाङ्क्षत्वाभा-
वात् यादृशान्वयेति विवक्षणीयमिति भावः । योग्यताभ्रमेणाभेदान्वयबोध-
स्येष्टत्वात् घटमिति वदित्युक्तं । घटीयकर्मतेति नान्वयबोधइत्यर्थः । आका-
ङ्क्षेति । घटपदस्यामूर्तपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाविरहादित्यर्थः । धातुपदं
चेति । आनयेत्यत्र धातुपदं चाख्यातपदेनैव सहानुबलतासंसर्गकानयनप्रका-
रक-प्रकृति विशेषकान्वयबोधजनकं भवति तत्र धातुपदे आख्यातपद सम-
भिव्याहार आकाङ्क्षेत्यर्थः । अत एवेति धातुपदे आख्यातपद समभिव्याहारस्या-

काङ्क्षत्वादेव । आनयनं कृतिरिति अभेदान्वय साकाङ्क्षत्वेऽपि आनयतीत्य-
वानुकूलता संसर्गकानयन प्रकारक कृतिविशेषाकान्वयबोधइत्यर्थः । कृतीति ।
कृतिवाचक कृतिपदस्य सत्वेऽपि कृतिवाचकाख्यातसमभिव्याहाराभावेनेत्य-
र्थः । निराकाङ्क्षत्वादिति । आनयनानुकूलाकृतिरित्यन्यबोधे निराकाङ्क्षत्वा-
दित्यर्थः । नन्विति । कर्मत्वबोधेकर्मत्वोपस्थापकपदत्वेन कारणतया घटः
कर्मत्वमित्यत्रापि कर्मत्वोपस्थापकपदसत्वेन घटमिति वत् कृतो नान्वयबोधः ।
कार्यस्य सामग्राधीनत्वात्सामग्राद्यात्रापि सत्वादिति भावः । कर्मत्वादीना-
मिति । घटादिनामहेतिशेषः । स्वार्थेति । नामार्थेत्यर्थः । कर्मत्वोपस्थाप-
केत्यर्थः । तथाचाश्रययाश्रयिभाव सम्बन्धेन नामार्थनिष्ठकर्मत्व विषयकशा-
ब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रतिनामपदसमभिव्याहृत द्वितीयापदज्ञानत्वेन कारण-
त्वात् घटः कर्मत्वमित्यादौ तदभावान्न घटमिति वदन्नुयबोध इति भावः ।
हेतैवमिति । एवं आधेयता संसर्गकनामार्थनिष्ठकर्मत्वानुयबोधकर्मत्वोप-
स्थापक विभक्तौरेव सहकारित्वे । घटः कर्मत्वमित्यादेर्निराकाङ्क्षत्वे इति या-
वत् । व्युत्पत्तिरिति । आधेयतासम्बन्धेन घटीया कर्मतेत्यनुयबोधे घटः कर्मत्व-
मिति समभिव्याहारः कारणमिति कारणत्वग्रहोऽभूदित्यर्थः । तत इति ।
घटः कर्मत्वमित्यादि वाक्यादित्यर्थः । कर्मत्वोपस्थापक (विभक्तिः) समभिव्या-
हारादिति भावः । तस्मिन्पुरुषे । घटः कर्मत्वमित्यादि निराकाङ्क्षवाक्ये वि-
परीत व्युत्पत्तौ रित्यर्थः । काकथेति । तथाच तादृशपुरुषस्थालीकतया तस्या-
नुयबोधस्यापि अलीकत्वेन घटीया कर्मतेत्यनुयबोधे कर्मत्वोपस्थापक विभ-
क्तित्वेन कारणतायां न व्यभिचार इति भावः । तादृशः स्यात् घटः कर्मत्वमि-
ति वाक्ये विपरीतव्युत्पन्नः स्यात् तस्य किमिति । तस्यानुयबोधः कथं भविष्य-
तीत्यर्थः । कर्मत्वोपस्थापक विभक्तिः समभिव्याहाराभावादिति भावः । शा-
ब्देति । घटीया कर्मतेति शाब्दबोधाभावइत्यर्थः । ननु कथं न तत्र कार्यमत-
आह । अनुयेति । प्रथमः घटमिति वाक्यैरेव व्युत्पन्नानां घटः कर्मत्वमिति
वाक्यात् घटीया कर्मतेत्यनुयबोधाभावेन तादृशानुयबोधे घटमिति समभि-
व्याहारस्य कारणत्वावश्यकतया पुरुषभेदेन कारणत्वकल्पने गौरवात् घटः
कर्मत्वमिति वाक्यान्न कस्याप्यनुयबोध इति । आधेयता संसर्गकघट प्रकारक
कर्मत्वविशेषाक शाब्दबोधे घटपद समभिव्याहृत कर्मत्वोपस्थापक द्वितीया
विभक्तित्वेन कारणत्वेन व्यभिचार इति दिक् । तस्यास्तेति । समभिव्याहा-

कार इति दिक् । योग्यता च एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य प्रकृ-
तसंसर्गवत्त्वं । तेन पयसा सिंचतीति योग्यं पयसि सेककर-
णत्वं संसर्गस्य सत्वात् । यस्मिंश्च पयसि सेककरणत्व संसर्गो-
नास्तितस्मिन्नयोग्यं । आकाशं शब्द इत्यत्र समवायरूपसंस-
र्गवत्त्वमादायाभेदान्वयबोधेऽपि योग्यतास्यादत्त उक्तं प्रकृते-
ति । अस्याश्च ज्ञानं कारणं । तद्वैमेषाण्यन्वयबोधात् । ननु
संसर्गस्य पूर्वत्वात्कथं प्रथमं तदा तत्संभव इति चेत् । उ-
च्यते । योग्यताज्ञानमात्रं हेतुः । अस्तिचात्रपयः सेककर-
णतावन्नेति संशयरूपं ज्ञानं क्वचित्तन्निश्चेयोपि । यथा

रूपायाद्याकाङ्क्षायाज्ञानं कारणमित्यर्थः । तदभ्रमेणेति । समभिव्याहारभ्र-
मेणेत्यर्थः । अन्वयेति । स्वरूपसत्यास्तस्या हेतुत्वे स्वरूपसत्यास्तत्वाभावेन शाब्दा-
नुदयप्रसङ्गाज्ज्ञानं कारणं तच्च भ्रमात्मकं तच्च सम्भवत्येवेति भावः । प्रकृते-
ति । यद्विशेषाकयत्प्रकारक यत्संसर्गकोऽन्वय बोधस्तत्समानाकारकः तद्विशे-
षाकः तत्प्रकारकः तत्संसर्गकोयः स्वरूपोऽन्वयबोधः पदजन्यान्यवयवो-
धः । तद्विरहः प्रकृतानुये तद्विशेषाकतत्प्रकारक तत्संसर्गकानुयबोधे स्वरूप-
सती अपराकाङ्क्षा हेतुरित्यर्थः । अत इति अपराकाङ्क्षायाः स्वरूपसत्याहेतु-
त्वादित्यर्थः । एकदेति । घटकर्मकानयनमिति बोधे जनिते अनुयबोधान्तरं
घटकर्मकानयनमिति बोधान्तरं न जनयतीत्यर्थः । तच्च हेतुमाह । स्वरूप-
मिति । वाक्यजन्यानुभवविरहरूपकारणाभावादित्यर्थः । घटमानयेत्यत्र घट
कर्मकानयनानुकूलाकृतिरिति शाब्दबोधे जाते पुनस्तादृगन्वयबोधोपापत्ति-
वारणाय प्रकृतशाब्दबोधाभावरूपाकाङ्क्षाया अपि कारणत्वमावश्यकमिति
भावः । एवं चेति । स्वरूपान्वयबोधविरहरूपाकाङ्क्षाया अवश्यहेतुत्वे चेत्य-
र्थः । गामिति । दण्डेन गामानयेत्यात्रावांतरवाक्यार्थबोध पूर्वकस्यैव महा-
वाक्यार्थबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् गोकर्मकानयनमित्यन्वयबोधे जाते दण्डे-
नेत्यन्वयबोधे दण्डकरणकगोकर्मकानयनमिति महावाक्यार्थबोधे निराकां-
क्षता स्यादित्यर्थः । न चेति । नहीत्यर्थः । गामिति । गोकर्मकमानयनमित्य-

न्ययबोध इत्यर्थः प्रकृतः । दण्डेन गामानयेति वाक्यतात्पर्यविषयः । नैन गामानयेत्यन्यबोधेन । समानाकार इति । समानविषयक इत्यर्थः । तथा च प्रकृतान्वयबोध समानाकारत्वं स्वजलानुभवविशेषणमिति भावः । नन्वेवमन्यबोधद्वयजायतामिति तात्पर्यं घटमानयेति वाक्यादेकबोधे जाते घटान्वयबोधो न स्यादित्यत आह । दिगिति । एवंतात्पर्यविषयत्वमन्यबोधे विशेषणमित्यर्थः । तथा च तात्पर्यविषयीभूतबोधद्वयस्य तत्र जातत्वान्नाकांक्षा चतिरिति योग्यतालक्षयति । योग्यता चेति । एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य यादृश संसर्गवत्त्वं योग्यतेत्यर्थः । लब्धे लक्षणं योजयति । पयसीति । नन्वेवंकरकाभिप्राय प्रयुक्तपयसा सिञ्चेतीति वाक्यमपियोष्य स्यादत आह । यस्मिंश्चेति । करकासमुद्रमध्यस्थजलादावित्यर्थः । तस्मिन् करकादिरूपे पयसि । अयोग्यमिति । एकाकारवाक्यास्यापि विषयबाधाबाधाभ्यां योग्यायोग्यत्वमिति भावः । आकाशमिति । आकाशे शब्दसमवायसत्त्वादभेदान्वयमादायापि योग्यतापतिरिति प्रकृतेति विशेषणोपादानं । तथा च एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य यादृश संसर्गवत्त्वं तत्संसर्गमादाय योग्यता प्रकृतेचाभेदसंसर्गस्याकाशशब्दयोर्बाधान्नाभेद संसर्गमादाय योग्यतेति । अस्याश्चेति । एकपदार्थेऽपरपदार्थं संसर्गरूपाया योग्यताया श्वेत्यर्थः । तद्भूमेऽपि योग्यताभ्रमेणापि । अन्येति । करकाभिप्राय प्रयुक्तपयसा सिञ्चतीत्यन्यबोधादित्यर्थः । स्वरूपसत्त्वास्तस्याः कारणत्वे सेकसंसर्गस्यासत्त्वेन शाब्दबोधानुदयप्रसङ्गाज्ज्ञानकारणमिति भावः । एतन्मते बन्धना सिञ्चतीति वाक्यं स्वरूपायोग्यं क्रोधम् । तदुक्तं । नहि आरोपितसामर्थ्यं दहति चति वेति । संसर्गस्य । पयसि सेकसंसर्गस्य । अपूर्वत्वात् । शाब्दबोधात्पूर्वमप्रतीतत्वात् । कथमिति । तथाच कथं योग्यता ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमिति भावः । ज्ञानमात्रमिति । संशयनिश्चयसाधारण ज्ञानमात्रमित्यर्थः । अत्र पयसा सिञ्चतीत्यत्र संशयरूपं ज्ञानमिति । तथा च निश्चयरूपज्ञानस्य पूर्वमसत्त्वेऽपि संशयस्यासत्त्वात्ज्ञानस्य कारणत्वे बाधका भावः इति भावः । ननु निश्चयस्य क्वचित्पूर्वमसत्त्वे तत्साधारणं ज्ञानं कारणं स्यात्तदेव तु कुत इत्यत आह । क्वचिदिति । तन्निश्चयोपि । योग्यता निश्चयोपि । संभवतीत्यनुपपद्यते । निश्चयस्य स्थलमाह । प्रत्यक्षेणेति । दृष्टे । घटे दृष्टे । घटोस्तीति । भूतले घटनिश्चये जाते भूतले घटोस्तीति वाक्याच्छाब्दबोध इत्यर्थः । शाब्दबोधेरेव शाब्दबोध प्रतिबन्धकतया प्रत्य-

प्रत्यक्षेण दृष्टे घटोऽस्तीति । परितु । असंसर्गग्रहः प्रतिबन्धकस्तदभावो योग्यता^{सा} स्वरूपसती हेतुः । नचैवं जलहटोवह्निमानित्यसंसर्गग्रहदशायां योग्यं स्यात् । इष्टत्वात् । नच लाघवात्संसर्गज्ञानं कारणं नत्वसंसर्गग्रह इति वाच्यं । असंसर्गग्रहस्य लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तपित्तादिदोषाज्जन्तु विशिष्टज्ञानभावे एव हेतुत्वावधारणत्वं । कथमन्यथा चन्दनं न सुरभीति निश्चये सुरभिचन्दनमिति ज्ञानं न स्यात् । तदभावानुमितावपि चक्षुषा घटस्य लौकिकसाक्षा-

त्तनिर्णये शाब्दबोधोदयादिति भावः । अत एव स्वजन्यान्यबोधविरहः आकांक्षेत्युक्तं, नत्वन्यबोधविरह इति । असंसर्गग्रह इति । तेन सम्बन्धेन तदभावग्रह इत्यर्थः । प्रतिबन्धकः शाब्दबोधे प्रतिबन्धकः । तदभावः । तेन सम्बन्धेन तदभावग्रहाभावो योग्यतेत्यर्थः । सा । असंसर्गग्रहरूपा योग्यता स्वरूपसती शाब्दबोधे हेतुः । नचैवमिति । असंसर्गग्रहस्यैव योग्यतात्वे इत्यर्थः । जलहट इति । जलहटोवह्न्यभाववानिति बोधाभावदशायाज्जलहटोवह्निमानित्यपि वाक्यं योग्यं स्यादित्यर्थः । इष्टत्वादिति । तवापि योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभ्युपगमादिति भावः । बन्धना सिञ्चतीति वाक्यं तु स्वरूपा योग्यमेव । नञ्कारोपितसामर्थ्यं दहति पचतिवेति । न चेति । लाघवात् । संशयनिश्चयसाधारण संसर्गज्ञानत्वेन कारणत्वे लाघवात् । कारणं शाब्दबोधे कारणं नतु असंसर्गग्रहः नतु सम्बन्धाभाव निश्चयाभावः । संसर्गग्रहापेक्षया संसर्गाभावनिश्चयाभावत्वेन कारणत्वे गौरवादित्यर्थः । असंसर्गग्रहस्येति । बाधाभावस्येत्यर्थः । लौकिकेति । लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तं पित्तादिरूप दोषाज्जन्तु यद्विशिष्ट ज्ञानस्तन्मात्र एव कारणत्वावधारणादित्यर्थः । तथा च विशिष्टबुद्धिसामान्य एव बाधाभावस्य कारणत्वात् नैवायोग्यवारणे विशिष्ट योग्यतायाः शाब्दबोधे न कारणत्वमतिरिक्त कारणत्वकल्पने गौरवादिति भावः । विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावस्य हेतुतां व्यवस्थापयति । कथमन्येति । बाधाभावस्य विशिष्टबुद्धिसामान्ये अहे-

त्कारः शंखेषु पीतत्वभ्रमस्य दृश्यत इति अजन्त्यान्तः । न च घ-
टोभिधेय इत्यत्राभिधेयत्वासंसर्गप्रसिद्धा तद्गृहाप्रसिद्धिः ।
अभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेन योऽभावभ्रमस्तदभावस्य प्रसि-

तुत्वे इत्यर्थः । लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्त इत्यस्य व्यावृत्तिमाह : तद भावे-
ति । घटाभावानुमितावपि घटस्य लौकिकसाक्षात्कारोदयालौकिकसाक्षात्का-
रातिरिक्तत्वं विशेषणं । पित्तादिदोषाजन्यत्वस्य व्यावृत्तिमाह । शंखइति ।
तद भावानुमितावपीत्यनुषज्यते । शंखे पीतत्वा भावानुमितावपि शंखः पीत
इति दोषजन्यज्ञानोदयादूदोष जन्यत्वं देयमिति भावः । अजन्त्यान्तमिति ।
लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्त पित्तादिदोषाजन्यत्वं विशेषणमित्यर्थः । मेदं रज-
तमिति ज्ञाने इन्दरजतमिति दोषजन्य ज्ञानापत्तिवारणाय पित्तादिरूपो दो-
षो निवेशितः । केचित्तु । दोष विशेषजन्यपीतः शंख इति ज्ञानोत्तरं पीतसा-
क्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहोदयालौकिक विषयतायाश्च साक्षात्कारित्व
व्यञ्जकतया तत्र लौकिक विषयताया अवश्यंस्वीकारेण लौकिकसाक्षात्का-
रित्वग्रहीयात् लौकिक विषयताशालिसाक्षात्कारातिरिक्तत्वेनैवपीतः
शंख इति ज्ञानवारणे पित्तादिदोषाजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदक कोटी न-
देयमेव । न च लौकिक विषयतायां लौकिकसंनिकर्षस्यैव नियामकतया
कथं तत्र तेन विना पीतत्वांशे लौकिक विषयतेति वाच्यं । लौकिकसंनिक-
र्षवत् दोष विशेषस्यापि लौकिक विषयतानियामकत्वोपगमात् । फलानु-
रोधित्वात्कल्पनाया इत्याहुः । न च घट इति घटोभिधेय इत्यत्र स्वरूप स-
म्बन्धसंसर्गकघटविशेष्य काभिधेयत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति घट विशिष्टकस्वरूप
सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभिधेयत्वाभाव प्रकारक निश्चया भावस्वरूप
बाधाभावत्वेन कारणता वाच्या । तत्तु न सम्भवति स्वरूप सम्बन्धे नाभि-
धेयत्वा भावस्य कुचाप्यप्रसिद्धे रित्यर्थः । अभिधेयत्वेति । अभिधेयत्व प्रति-
योगिकस्वरूप सम्बन्धाभावा प्रसिद्धे रित्यर्थः । तद्गृहाप्रसिद्धेः । अभिधेयत्वा
संसर्गग्रहा प्रसिद्धेः । समाधत्ते । अभिधेयत्वेति । वस्तु गत्यास्वरूप सम्बन्धे-
नाभिधेयत्वाभावस्या प्रसिद्धावपि घटाभावेऽभिधेयत्व प्रतियोगिकत्व भ्रमः
प्रसिद्ध एवेत्यर्थः । तदभावस्य । अभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेना भावग्रहा
भावस्य प्रसिद्धे रित्यर्थः । घट विशिष्टबुद्धिं प्रति वस्तुगत्याघटा भावग्रहाभा-

द्वेः । यदि च सोपि न प्रसिद्धस्तदास्तान्तत्र योग्यता हेतुरेव ।
नचैवं व्यभिचारः शब्दबोधं प्रति योग्यतायाः कथं करणत्व-
मिति वाच्यं । नहि शब्दबोधत्वावच्छेदेन योग्यतायाः

वस्य हेतुत्वे यत्र घट प्रतियोगिकत्वेन घटाभाव भ्रमस्तत्र घट विशिष्टबुध्याप-
त्तेर्घट विशिष्ट बुद्धिं प्रति प्रतियोगिता सम्बन्धावच्छिन्न घटत्वावच्छिन्न निष्ठ-
प्रकारतानिरूपिताभाव निष्ठ विशिष्टताशालि निश्चया भावत्वेनैव हेतुताया
वाच्यतया प्रकृतेपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगितासम्बन्धेन वाच्यत्व
प्रकारक अभावविशेष्यकभ्रमस्य सम्भवितया तदभावस्य हेतुतायां व्यभिचा-
राभावादिति भावः । ननु भ्रमस्य दोषाधीनतया यत्र न तादृशो भ्रमस्तत्र
का गतिरत आह । यदि चेति । सोपि भ्रमोपि । तत्र । घटोभिधेय इति शा-
ब्दबोधे । असंसर्गग्रहे शब्दबोध वारणाय हि योग्यता कारणं यत्र तु स एव न
प्रसिद्धस्तत्रापत्य भावेन तस्या अहेतुत्वे पि न क्षतिरिति भावः । न चैव मिति ।
एवं । घटोभिधेय इति शब्दबोधे योग्यताया अहेतुत्वे व्यभिचारात् अभि-
धेयत्व विषयक शब्दबोधे व्यभिचारात् । अतिरेकव्यभिचारात् । शब्दबोधं
प्रति । शब्दबोधसामान्यं प्रति । न हीति । शब्दबोधत्वावच्छेदेन सकल
पुरुषसाधारण विशिष्ट बुद्धिसामान्ये इत्यर्थः । शब्दबोधत्वस्य कार्यतावच्छे-
दकतायाः पूर्वमनभिधानाद्यथाश्रुतासङ्गतेः । किन्तु विशिष्ट्यैवेति । नहि शा-
ब्दबोधसामान्ये योग्यता हेतुरित्युच्यते किंतु तत्पुरुषीयतद्दिशेष्यकतत्प्रकारक
विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्पुरुषीय तद्दिशेष्यकतत्सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताक तद
भावनियताभावत्वेन कारणत्वं । एवं चाभिधेयत्वादिकेवलान्वयिस्थले बा-
धाभावस्याहेतुत्वे पि न क्षतिः । कार्यकारणभावस्य विषयभेदेन पुरुषभेदेन
च भिन्नत्वादिति भावः । ननु समवायेन विशिष्ट बुद्धिं प्रति समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्न प्रतियोगिताक बाधाभावस्य कारणताया विषयभेदेन भिन्नत्वे पि
पुरुषभेदेन भेदे मानाभावः । एकपुरुषीयवाधस्य अन्यात्मन्यसत्त्वं न व्य-
भिचाराभावात् । तथा च घटोभिधेय इत्यत्र भ्रान्तिः पुरुषधर्मतयाऽनादौ
संसारे कस्याप्यभिधेयत्वप्रति योगिकत्वेनाभावभ्रमस्य प्रसिद्धा तदभावस्य
भ्रमशून्ये पि पुरुषभेदं निवेश्य व्यभिचारवारणमिति चेन्नैवं बाधकालेऽप्रा-
माण्यग्रहदशायां विशिष्ट बुद्धिं द्यात् अप्रामाण्यग्रहाविषय बाधाभाववत्त्वेन

कारणत्वे एक पुरुषस्याप्रामाण्यग्रहकाले बाधकाले पुरुषान्तरस्य विशिष्ट बुद्धिवारणाय तत्पुरुषीयाप्रामाण्यग्रहाविषय बाधाभावत्वेन कारणत्वावश्यकत्वात् । न च स्वविशेष्यत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टबाधाभावत्वेन हेतुत्वे क तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति वाच्यं । प्राचीनमते वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तथा कारणत्वासम्भवात् । न च । प्रामाण्यग्रहा भावविशिष्ट बाधाभावत्वेन कारणत्वे मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह इति तदपेक्ष्य बाधविशिष्टान्यत्वावच्छिन्नं प्रति बाधा भावः अप्रामाण्यज्ञान विशिष्टावच्छिन्नं प्रति चाप्रामाण्यज्ञानं हेतुरित्येवोचितं । वैशिष्ट्यं च स्वाव्यवहितोत्तरत्व स्वसामानाधिकरण्योभय सम्बन्धेनेति वाच्यं । तथामति एक स्मिन्बोधे अप्रामाण्यग्रहकाले अप्रामाण्यग्रहानास्कन्दित बाधाग्निरसत्वेऽपि विशिष्टबुध्युपपत्तेरिति दिक् । अत्राहु रित्यस्वरसोद्भावनं । तद्वीजन्तु नहि विशिष्टबुद्धिप्रामाण्ये बाधाभावो हेतुः किन्तु बाधकाले पीच्छाकाले आहार्य प्रत्यक्षोदयादिच्छाया उन्नेजकत्वावश्यकतया प्रत्यक्षस्यैव प्रतिवध्यतावच्छेदकतयोपनीतमानसाधारणबाधप्रतिवध्यतायाः शब्दबोधोद्भूतित्वात् । नच तथाप्यनुमिति साधारणबाधप्रतिवध्यतायाः शब्दसाधारण्यमिति वाच्यं । प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्य बाधाप्रतिवध्यतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथोविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानुमितित्वस्यैव बाधप्रतिवध्यतावच्छेदकत्वात् । तस्माच्छब्दबोधं प्रति स्वातंत्र्येणैवासंस्पर्शाग्रहत्वेनैव हेतुता वाच्येति तदपेक्षया संस्पर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैव कारणत्वमुचितमिति । नच बाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे संशयनिश्चय साधारणाप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वं संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुतायान्वप्रामाण्यनिश्चयस्यैवोत्तेजकतया गौरवन्तदभाववद्दिशेयकत्वावच्छिन्न तत्प्रकारकत्वाभावाप्रकारकतदभाववद्दिशेयकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व प्रकारकज्ञानाभावविशिष्टतत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायाऽभवतावाच्यत्वात् । मन्मतस्तु तद्विदिशेयकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारकज्ञानाभावविशिष्टे तदभावप्रकारकज्ञानाभावत्वेनेति शब्दबोधं प्रति स्वातंत्र्येण बाधाभावहेतुत्वकल्पनमेवोचितमिति वाच्यं । तद्वर्मावच्छिन्नाभावाभाववति तद्वर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहस्य तद्वर्मावच्छिन्नवति तद्वर्मावच्छिन्नाभावप्र

कारणत्वं । किन्तु तदीयतादृशगव्यबोधे तदीयतादृशागव्यविरहनिश्चयाभावत्वेनैव विशिष्ट्यैवेति क व्यभिचारइत्याहुः । आसत्तिः पटाव्यवधानं । अत एव गिरिरग्निमानित्यासन्नं । अनासन्नं च गिरिर्भुक्ताभग्निभान् देवदत्तेनेति । नचैवं स्थाल्पामोदनं पचतीति स्थाल्पामित्यस्य पाकेनानासन्नताप-

कारकमित्यप्रामाण्यग्रहस्य च तदभावनिश्चय प्रतिबन्धकतया निवेशनीयतया द्विविधाप्रामाण्यग्रहाभाव निवेशेन बाधप्रतिबन्धकतायां गौरवात् । योग्यताज्ञानहेतुतया च तदभाववति तत्प्रकारकमित्येकविधस्यैवा प्रामाण्यग्रहस्याभावोनिवेशनीय इति लाघवं । किञ्च प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबलभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावस्याधिकस्य निवेशाद्बाध प्रतिबन्धकतायां गौरवं । एवं शब्दबोधे तदभावतद्वदन्योन्याभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया योग्यताज्ञानं हेतुत्वमेवोचितं । वस्तुतस्तु पयसा सिञ्चतीति शब्द सामग्रीकाले सेकः पयःकरणकत्वाभाववान् इति मानसवारणाय तादृशमानसे शब्दसामग्राः प्रतिबन्धकत्वं कल्पने गौरवं । मन्मते योग्यताज्ञानस्यावश्यकतया विपरीतज्ञानोत्तर प्रत्यक्षनिर्णयं प्रति विशेष दर्शने हेतुतया विशेष दर्शना भावादेव न मानसापत्तिः । विशेष दर्शनसत्वे च तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकसत्वेन शब्दसामग्राएवाभावात्मानसेऽप्युपपत्तेः । न च निर्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनहेतुतया शब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शब्दसामग्राः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीये संशयत्वमनिवेशेन सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वाभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिवध्यतावच्छेदकमिति वाच्यं । सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसे शब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वांतरस्यावश्यकतया तेनैव संशयवारणात् । संशये प्रतिबन्धकत्वांतराकल्पनात् । न च विपरीतज्ञानोत्तर प्रत्यक्षनिर्णये विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे सिद्धे एव योग्यताज्ञानहेतुत्वमिदिरिति वाच्यं । गुरुभूतशब्दे सामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया तत्कल्पनाया न्याय्यत्वादिति ध्येयं । शब्द प्रमां प्रति योग्यताप्रमाया गुणतया यद्विशेषयोरिति न्यायेन योग्यताज्ञानस्य शब्दसामान्ये हेतुतावश्यकतेत्याहः ।

त्तिः । ओदनमित्यनेन व्यवधानादिति वाच्यं । प्रकृतान्वय-
बोधाननुकूलतया व्यवधानाभावरूपं विवक्षितत्वात् । ओदनपदं
च स्थान्यधिकरणकौदन-कर्मकपाककर्तृत्वान्वयबोधानु-
कूलमेव । स्थान्यां पचतीत्यन्वये तु अनासन्नमेवेति प्राञ्चः । न-
चैवं श्लोकादेश्यो जनयाप्यन्वयबोधः कथं व्यवहितत्वेन प्रत्यक्ष-
सिद्धेऽव्यवहितत्वेन भ्रमासम्भवादिति वाच्यं । तत्र हि श्लोक-
पदान्नान्वयबोधः । किन्तु योजनावाक्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु

शब्दप्रमायां । स्वपरसाधारण बाधकप्रमाविरह हेतुत्वस्य तेन सुवचतया
नेयं युक्तिः साधोयसीत्यपरे । आसत्तिरित्युपपद्यते । आसत्तिरिति । एकप-
देऽपरपदाव्यवधानमासत्तिरित्यर्थः । अतएव पदाव्यवधानस्यासत्तित्वादे-
व । गिरिरिति । अग्निमत्पदे गिरिपदाव्यवधानस्य सत्त्वादासन्नमित्य-
र्थः । अनामन्नमिति । गिरिमुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यत्राग्निमत्पदे भुक्तमि-
त्यनेन व्यवधानात् गिरिपदाव्यवधानस्याभावादानासन्नमित्यर्थः । नचैवमि-
ति । पदाव्यवधानस्यासत्तित्वइत्यर्थः । स्थान्यामिति । सर्वेषां कारकाणां क्रि-
यायामेवान्वयात् स्थान्यधिकरणक ओदन कर्मकपाकानुकूलकृतिमानित्यन्व-
यबोधो जायत इति भावः । पाकेनेति । पाकवाचकपदेनेत्यर्थः । विवक्षितत्वा-
दिति । अव्यवधानपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । ओदनपदञ्चेति । स्थान्यामो-
दनपचतीत्यादौ ओदनपदञ्चेत्यर्थः । अनुकूलमेवेति । तथा चौदनपदेन व्य-
वधाने तस्यान्वयबोधानुकूलत्वात् अन्वयबोधाननुकूलपदव्यवधानाभावस्य
सत्त्वान्नानासन्नत्वापत्तिभावः । यत्र च स्थान्यापचतीत्यन्वयबोधे तात्पर्येण चौदन-
पदेन व्यवधाने अनासन्नत्वे इष्टापत्तिरित्याहुः स्थान्यामिति । प्राञ्च इति । यद्य-
दाकाञ्चितं योग्यसंनिधानं प्रपद्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यत इति
तेषां प्राञ्चायापि । नचैवमिति । पदाव्यवधानस्यैवासत्तित्वे इत्यर्थः । श्लोकादेरिति
पञ्चमी भावा कथमिति । पदाव्यवधानादिति भावः । नन्वासत्तिर्नस्वरूपस-
ती हेतुः किन्तु तज्ज्ञानं एवं चाव्यवधानभ्रमादेव तत्र शब्दबोधइत्यत आह ।
व्यवहितत्वेनेति । भ्रमेति । तथाच तत्र विशेषदर्शनेनाव्यवहितत्वभ्रमासम्भ-
वादासत्तिर्भ्रमापि न सम्भवतीति भावः । तत्र हि श्लोकेति । श्लोकपदात् श्लो-

आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति तात्पर्यज्ञाने व्यवहिततादप्यन्वयबो-
धात्तद्विलम्बेनाविलम्बाच्च नैतज्ज्ञानं हेतुः । किन्तु व्यवहित-
पदतात्पर्यज्ञानं । तच्चैतत्पदमेतत्पदाव्यवहितोत्तरमभि-
सन्धातु इत्यपि सन्धापयितुरिच्छा । अतएव मौनिसिद्धि-
प्राप्त्यसत्तिः वक्तुरभावेऽप्यभिसन्धातुः सत्त्वात् । श्रुतवाक्ये च भ-
गवत्तात्पर्यमादायैव गतिरिति नय्याः । तदपि न । सत्यर्थ-
तात्पर्यज्ञानादावेतद्विलम्बेन शब्दबोधविलम्बाभावात् ।
तस्माद्वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः । सा च स्वर-
पसती हेतुः । नहि पदार्थानुपस्थितावन्वयबोधः । नच वृत्त्या-
पदजन्य इति व्यर्थं । घटपदात्समवायेनाकाङ्क्षातौ घटोऽस्ती-

क घट कपदात् । नान्वयबोध इति । तथा च श्लोकस्यानामन्नत्वेऽपि न क्षतिरि-
ति भावः । कथं तर्हि शब्दबोध इत्यत आह । किंत्विति । योजनेति । क्रिया
कर्मभावेनान्वयबोधजनकपदसमूहादित्यर्थः । तत्र चासन्नत्वमस्येवेति भावः ।
आहुरितस्वरसं सूचयन्नव्यमतमाह । वस्तुतस्त्विति । आकाङ्क्षादीत्यादिना
योग्यतापरिग्रहः । व्यवहितोपीति । श्लोकादावपीत्यर्थः । तद्विलम्बेन । पदा-
व्यवहितत्व ज्ञानविलम्बेन । अविलम्बाच्च शब्द बोधविलम्बाभावाच्च । तथा
च व्यतिरेक व्यभिचार इति भावः । किंत्विति । अव्यवहितपदतात्पर्यज्ञानं
हेतुरित्यमुष्यते । तथा च पदतात्पर्यमासत्तिरिति भावः । तच्चैति । अव्य-
वहितपदतात्पर्यं चेत्यर्थः । अभिसन्धधात्विति । एतत्पदमेतत्पदेन सह सञ्भूया-
न्वयबोधश्च नयत्विति अभिसन्धापयितुरिच्छेत्यर्थः । ननु वक्तुरिच्छेत्येवा-
स्तु कृतमभिसन्धापयितुरितं निवर्शनेत्यत आह । अत एवेति । मौनीति ।
मौनिनीवक्तृत्वाभावेऽपि सभिसन्धापयितृत्वादिति भावः । ननु शुकवाक्या-
द्विधो न स्यात् शुकस्यार्थज्ञानाभावेनाभिसन्धापयितृत्वाभावादित्यत आह ।
शुकवाक्यं चेति । भगवदिति । यत्र शुकवाक्याद्विधोऽस्तत्र शरीयतात्पर्यसत्त्वा-
त् पदतात्पर्यसत्त्वात् । पदतात्पर्यज्ञानस्य कारणतायां न व्यभिचार इति
भावः । सत्यर्थेति । अर्थतात्पर्यज्ञाने विद्यमाने एतद्विलम्बेन । पदतात्पर्यज्ञा-

ति वाक्यादाकाशान्वयबोधोपपत्तेः । ननु घटमानयत्येव घ-
टकर्मत्वानयनकृत्युपस्थितोनां न युगपत्सम्भवः । आशुवि-
नाशिनांकमिकाणां मेलकाभावादिति चेन्न । क्रमिकपदा-
नुभवजन्यानेकसंस्कारैर्युगपत्तावत्पदस्मरणायुगपत्तावत्पदा-
र्थोपस्थितान्वयबोधः सम्भवतीति सङ्क्षेपः । अत एवाव्यवधा-
नेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्यपास्तं । तृतीयान्त-

नस्य विलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावादित्यर्थः । तथा च न पदतात्पर्यमा-
सत्तिरिति भावः । तस्मादिति । अन्यविधासत्तेर्दुर्वचवादित्यर्थः । वृत्त्याश-
क्ति लक्षणान्यतररूपसम्बन्धेन पदजन्या या पदार्थोपस्थितिः सैवासत्तिरित्य-
र्थः । साचेति । वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपसत्तिश्चेत्यर्थः । मनु स्वरू-
पसत्त्वास्तस्या हेतुत्वे यत्र न सा स्वरूपसती तत्रान्वय बोधो न स्यात् अत आ-
ह । नहीति नचेतिअर्थमित्यनेनान्वयः । घटपदादिति । पदस्य पदार्थस्मा-
रकत्वं एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायेन । एवं च घटपदस्य
शब्दत्वात्ममवायेनाकशस्मारकत्वे घटपदादाकाशशब्दबोधोपपत्तेः वृत्त्येति
निवेशनीयतया समवायेनाकाशस्मारकत्वेतिशक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनास्मा-
रकत्वाददोष इति भावः । नन्विति । घटकर्मकानयनानुकूल कृतिमा-
निति शाब्दबोधे घटकर्मत्वानयनकृत्युपस्थितोनां कारणता वाच्या । साच
न संभवति एकक्षणे तासांभसम्भवादित्यर्थः । असम्भवे हेतुमाह । आशु-
विनाशिनामिति । तृतीयक्षणवृत्तिर्ध्वंस प्रतियोगिनामित्यर्थः । क्रमिकाणां ।
एकाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकानां । मेलकाभावादिति । ए-
कक्षणवस्थायित्वाभावादित्यर्थः । आशुविनाशिनामपि ज्ञानानां सङ्घोत्पत्ति-
कानां यौगपद्यासम्भवात् क्रमिकाणामिति । क्रमिकाणामपि घटपटादी-
नामेलकादाशुविनाशिनामिति मिलितोपादानं । क्रमिकेति । क्रमिकानियो-
नि पदानि तदनुभवजन्या येनेकसंस्काराः तैर्युगपत्तावत्पदानां स्मरणाय
युगपत्तावत्पदार्थानां स्मृतौ सत्तां शाब्दबोधः सम्भवतीत्याहुर्गुणलार्थः । तथा
च सर्वत्र समूहालम्बनात्मकपदजन्यपदार्थोपस्थितावेव शाब्दबोध इति भा-
वः । ननु घटगोचरसंस्कारात् पदस्मरणानुदयेन समानविषयकसंस्कारस्य स-

वैयर्थ्यात् । व्यवहितोपस्थितावेकस्यानुपस्थितेर्विनाशात् ।
तात्पर्यचेदं एतस्मिन्नर्थेऽस्वान्वयं प्रत्यापयत्विति प्रयोक्तुरि-
च्छा । प्रयोक्ता चाभिसम्भापयितुमात्रं । ननु वक्तव्यं । मौ-
निहोकाव्याप्तेः । शुक्रवाक्ये च भगवदिच्छावैयर्थ्यात् । त-

मानविषयकस्मृति हेतुतया कथं नानापदगोचरैः प्रत्येकसंस्कारैर्भिन्न विषय-
कनानापदगोचरमेकं स्मरणमत आह । संक्षेपइति । भिन्नविषयकत्वां श्रे सं-
स्कारः कारणं नेत्येव ननु जायमानंस्मरणं भिन्नविषयकमेव जायत इति । अ-
तएवेति । वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तित्वादेवेत्यर्थः । तृतीयास्तेति ।
अव्यवधानेनेत्यस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः । ननु गिरिभुक्तमग्निमान् देवदत्तं नेत्ये त-
तद्धारणार्थमेव तदित्यत आह । व्यवहितेति । उपस्थितेः क्रमिकपदार्थोपस्थि-
तेनेष्टत्वादित्यर्थः । अव्यवधानस्यभेदघटितत्वे व्यवधानेन क्रमिकपदार्थोप-
स्थितौ तासां सर्वासामेकदासम्भवेन समूहालम्बनसमूहैरेव कारणत्वं वाच्यं ।
इत्यत्र तत् ध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तदधिकरणक्षणध्वंसा-
धिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपभेदघटितत्वाव्यवधाननिवेशेऽ सम्भवात् । तत्तु ध्वंसा-
धिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपभेदाभेदासाधारणसव्यवधानमेव
निवेशनीयं । तथा च तदुपादानेपि गिरिभुक्तमित्यादौ समूहालम्बनात्मक
स्मृतिमादायाव्यवधानसम्भवादव्यवधानांशो वृथैव । गिरिभुक्तमित्यादौ
अन्वयबोधभावस्वार्थतात्पर्यज्ञानविरहेणैवोपपन्न इति भावः । आसत्तिं
निरूप्य तात्पर्यं निरूपयति । तात्पर्यं चेदमिति । अर्थतात्पर्यं चेत्यर्थः । एत-
स्मिन्निति । इदमेतस्मिन्नर्थे अस्य पदार्थस्य अन्वयप्रत्यापयतु बोधयतु इति प्र-
योक्तुरिच्छेत्यर्थः । अभिसम्भापयितुमात्रमिति । एकपदार्थज्ञानवदपरप-
दार्थं ज्ञानवत्त्वाच्चमित्यर्थः । ननु वक्तव्यं । ननु शब्दोच्चारयितैव । मौनीति ।
तत्र शब्दोच्चारणाभावेन तात्पर्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वेवं शुक्रवाक्ये शुक्र-
स्यार्थज्ञानाभावेनाभिसम्भापयितुर्भावात्तात्पर्याभावप्रसङ्ग इत्यत आह । शु-
क्रवाक्ये चेति । भगवदिच्छा ईश्वरेच्छैव गतिरित्यर्थः । तथा च तच्चापीश्वर-
तात्पर्यसत्त्वान्न दोष इति भावः । तस्य चेति । तात्पर्यस्य चेत्यर्थः । अस्तेति ।

स्य च निश्चयोहेतुः । अस्य च संशये व्यतिरेकनिश्चये चान्व-
याबोधात् । तद्भ्रमेचान्वयबोधाच्चेति सङ्क्षेपः । सोयंशब्दो-
द्विविधः । विधिरर्थवादश्च । तत्र विध्यभिधायकः प्रत्ययस्त-
दूषटितवाक्यो वा विधिः अभिधेयविधिश्च कार्यत्वं तच्च कृ-
तिसाध्यत्वमिति । किमत्र मानमिति चेत् । उच्यते । वि-
धिस्तावत्प्रवर्तकज्ञानमजनयित्वा प्रवृत्तिजनिकामिच्छास-
जनयित्वा न प्रवृत्तिजननायात् । अतो यस्य बुद्धिः प्रवृत्ति-
जननीमिच्छां सूते स विधेरभिधेयः । प्रवृत्तिजननी च कृति-
साध्यत्वप्रकारिकेच्छा तज्जननी च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका

तात्पर्यसंशये व्यतिरेकनिश्चयेनान्वयबोधादित्यर्थः । यत्तदस्य व्यतिरेकनिश्चयी-
यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तत्र हेतुरिति नियमबलादित्यर्थः । तद्भ्रमे चेति ।
तात्पर्यभ्रमे च अन्वयबोधाद्भ्रमप्रमासाधारणतन्निश्चयो हेतुरित्यर्थः । संक्षेप-
इति । अयमेति पुत्रोराज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राजपुत्र संसर्गप्रतीती-
च्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरुषपदेन साकांक्षत्ववारणाय यत्पदं यत्पदव्यतिरे-
केण तात्पर्यविषयीभूतार्थान्वयाननुभावकन्तत्पदन्तत्पदेन साकांक्षमिति ता-
त्पर्यगर्भाकांक्षा ज्ञानकारणत्वा वश्यकतया आकांक्षा घटकतयैव तात्पर्यं ज्ञानं
हेतुर्न तु स्वातंत्र्याणेत्यादि । सोयमिति । आकांक्षादिसङ्कृतः शब्दइत्यर्थः ।
तत्र । तयोर्विध्यर्थवादयोर्मध्ये । विध्यभिधायकेति । अभिधायकप्रत्ययत्व-
सुवादिविभक्तावतिव्याप्तमतः विधीति । विधिः विध्यर्थः । विधिशब्दस्य वि-
धिप्रत्यये विध्यर्थे च प्रयोगदर्शनात् । अत एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ इष्टसा-
धनत्वं कार्यत्वं वा यद्विधिः सः समभिधायकतत्क्रियान्वयो वेति मणिमुक्तिः ।
कार्यत्वं वा यद्विधिरित्युक्तं । तथा चार्थविशेषाभिधायकः प्रत्ययः विधिप्रत्यय-
इत्यर्थः । सचलिङ्गोऽतव्यपञ्चमलकारकत्वं प्रत्ययस्य इति । ननु यज्याद्यसम-
भिधायकते लिङ्पदे विधित्वेन व्यवहारः अत आह तद्वटितमिति । तद्वटित-
मिति । तद्वटितं विध्यभिधायकप्रत्ययघटितवाक्यमित्यर्थः । तच्च स्वर्गकामो
यजेतेत्यादिकं । ननु कस्तावद्विध्यर्थः । तत्राभिधेयलिङ्गः सैवचप्रवृत्तिहेतुरि-

ति भट्टाः । तेषांचायमाशयः । करणस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्निष्ठ व्या-
पारहारितिनियमः यथा घटं प्रति करणस्य दण्डादेः चक्रनिष्ठभ्रमिरूपव्यापार-
जनकत्वं स्निष्ठस्य दार्जुनद्वारा व्यापारेण व्यापारे जननीये स्निष्ठव्यापारांत-
रापेक्षेणैवस्थापत्वा व्यभिचारवारणाय करणस्येति । अभिधारूपव्यापारसि-
द्धये स्निष्ठेति । अन्यथेष्ट साधनता ज्ञानादिरूप व्यापारमादाय सिद्धसाधना-
पत्तेः । तथाच विधिः प्रवर्तकतया परनिष्ठ प्रवृत्तिरूपस्वर्गादिफलक व्यापारज-
नकत्वं स्निष्ठव्यापारहारितिलिङ्गसमवेतः लिङ्गान्योऽभिधारूपव्यापारः
स्वीकरणीयः । भट्टभते शब्दस्य द्रव्यत्वात्तस्य समवायिकारणत्वाविरोधात् ।
तन्मते हि भावना द्विविधा शाब्दी आर्थीच । तत्र ये शब्दनिष्ठत्वाच्छाब्दीभा-
वमेत्युच्यते । अन्याचार्यी अर्थी यागादिस्तद्विषयिणी प्रवृत्तिरूपा । तदुक्तं ।
अभिधा भावनासाहुरन्यामेवलिङ्गादयः । अर्थात्मभावनात्वेन सर्वाख्यातस्य
गोचर इति । आर्थीभावनाच कर्मकरणमितिकर्तव्यताच्चापेक्षत इति अंश-
त्रयवतो । तथाच स्वर्गकर्मिका यागकरणिका प्रयाजादीतिकर्तव्यताका-
चार्यीभावना । इयमपि च भावनात्वेन किं केन कथमित्यंशत्रयवता किंभा-
वयति केन भावयति कथं किंसहकारिण सासाध्य भावयतीति तदर्थत्वात् । त-
थाचोक्तं । लिङ्गोभिधा सैव च शाब्दभावना भाव्या च तस्याः स्वरूपप्रवृत्तिः
सम्बन्धबोधः करणं तदीयप्ररोचनायैवमित्योपयुज्यते तत्र सम्बन्धबोधः लिङ्ग-
पदे शक्तिग्रहः प्ररोचना स्तुत्यर्थवादः अङ्गतया संहकारितयोपज्यते । तत्र
चाभिधा स्वरूपसती अभिधात्वेन ज्ञाता वा न प्रसिंकेति प्रवर्तनात्वेन तत्ज्ञानं
कारणं प्रवर्तनात्वं च प्रवृत्तिजनकत्वं यजादिपदसमभिव्याहारेण यागविषयक
प्रवृत्तिजनकत्वं ग्राह्यं । तत्र च समानसंभित्तं विद्यतया यागे कृतिसाध्यता-
बोधोपि । एवमिष्टसाधनताज्ञानंविना प्रवृत्तिजनकत्वं दुर्ग्रहमिति भावना-
त्वेनापि तत्ज्ञानं कारणं । भावनात्वं च भाव्यजनकत्वं भाव्यत्वं चेष्टत्वं । एव
मभिधात्वेनापि तत्ज्ञानं कारणं । अन्यथा धर्मितावच्छेदकापरिचयेन ध-
र्मितावच्छेदकबोधानुपपत्तेः । तथाच गुरुमते विध्यर्थकार्यविशेषकोबोधः ।
भट्टमते तु यागविषयकप्रवृत्तिजनिकाऽभिधा स्वर्गजनिका अभिधात्वे ज्ञाना-
नुकूलाप्रवर्तनात्वे ज्ञानानुकूलाऽभिधेयानुकूलमिति शक्ति च तदुच्यं । अभि-
धाज्ञानं वैदिक प्रवृत्तिप्रतिहेतुः । लौकिकप्रवृत्तिं प्रति तु इष्टसाधनताज्ञानं
हेतुरिति बोध्यं । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिर्द्विविधा स्वरसवाहिनी पराधीना च

तत्र पराधीनप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानं । हेतुः । अत एव राजाज्ञया पितुः शिरः छेदादौ प्रवर्तते । शब्दः प्रवृत्तावाचार्यादेः प्रवर्तकत्वं । आचार्यप्रेरितोऽहं गामानयामि नतु स्वच्छयेत्यनुभवात् । आचार्यादेश साक्षात् प्रवर्तकत्वं किन्तु शब्देन स्वप्रवर्तनाज्ञापयित्वेच्छासुत्याद्यनुभवसिद्धः । प्रवर्तनाच्च प्रवृत्तिप्रयोजकः प्रवर्तयितुर्व्यापारः । स चेतस्येच्छारूपः । अहमेतन् प्रवर्तयामीत्यनुभवसिद्धः अचेतनस्य शब्दादेस्तुपदार्थांतरं अभिधा भावना प्रवर्तनाद्यपदेष्टव्यस्यैव च लिङ्गार्थः । तथा च विधिः राजैव मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तना ज्ञायते । तेन यागादौ पुरुषं प्रवर्तयतीति भट्टमतनिष्कर्षः । तदसत् । सामान्यतः प्रवृत्तिसामान्ये इष्टसाधनताज्ञानहेतुत्वे नैवोपपत्तौ प्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावात् । राजाज्ञया पितुः शिरः छेदादौ प्रवृत्तिरपि स्वेष्टं प्रतिसन्ध्यायैव नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मंदोपि प्रवर्ततेइति । एवमभिधायां इष्टसाधनत्वे ज्ञातेऽपि इष्टसाधनत्वाज्ञाने अप्रवृत्तिः अभिधायां इष्टसाधनत्वं यागे इष्टसाधनतां विनाऽनुपपन्नमिति यागेष्टसाधनताज्ञानस्यावश्यकत्वे कृतमभिधाज्ञान हेतुतया । न च करणस्येत्यादिनियमादभिधासिद्धिः । अप्रयोजकत्वात् । अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचाराच्चेति नाभिधा लिङ्गार्थ इत्यतः प्राभाकरमतन्दर्शयति । अभिधेयविधियेति । प्रतिपाद्यरूपो विधिः विध्यर्थ इति यावत् । प्रागभाव प्रतियोगित्वरूपकार्यत्वं न प्रवर्तकज्ञानप्रकार इत्यर्थः आह । तच्चेति । कार्यत्वंचेत्यर्थः । शङ्कतेकिमचेति । अत्र कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वं । अलं । समर्थः । यस्य बुद्धिः । यद्विषयिणीबुद्धिः । सइति । प्रवृत्तिजनकेकाजनकज्ञानप्रकार इत्यर्थः विधेरभिधेयः । प्रतिपाद्यः । तज्जननीचेति । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेकाजननीचेत्यर्थः । ननु तादृशिकां प्रतिज्ञानत्वेन कारणत्वमास्तामत आह । कृत्यसाध्यत्वेति तदनुत्पत्तेः । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेचानुत्पत्तेरित्यर्थः ननु नियत पूर्ववृत्तित्वेन क्लृप्तत्वात् कृत्यसाध्यताज्ञानाभाव एव हेतुः ननु कृतिसाध्यताज्ञानं तत्र नियमान्यथासिद्धत्वयोर्द्वयोक्त्यनीयत्वे गौरवादित्यत आह । नत्विति । ननु कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभावो हेतुरिति शेषः । गौरवादिति । कृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावत्वेन कारणत्वे गौरवात् । लाघवात्कृतिसाध्यत्व प्रकारकज्ञानत्वेनैव नियमान्यथा सिद्धत्वयोः कृत्यनादित्यर्थः । ननु कृतिसाध्यतानिश्चयत्वे कारणत्वमपेक्ष्य लाघवेन कृत्यसाध्यताज्ञानाभावेनैव हेतुत्वमिति चेन्न । निश्चयत्वेन हेतुत्वे संशयनिश्चय-

बुद्धिः । कृत्यसाध्यत्वज्ञानेतदनुत्पत्तेः । ननु कृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावो गौरवात् । सर्वदा चिकीर्षात्पत्यापत्तेश्च ।

साधारणप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वं कृत्यसाध्यताज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे चाप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वमिति गौरवात् । अप्रामाण्यज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वानभ्युपगमात् । एतेनाप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वे तत्राप्रामाण्यज्ञान सामान्यस्योत्तेजकत्वं अप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वे च तत्राप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वमिति विपरीत गौरवमिति परास्तः । वस्तुतस्तु कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वे कृतिसाध्यत्वाभाव कृतिसाध्यभेदतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबन्धकत्वापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुचितमिति । ननु ज्ञायमानेष्टभेदाग्रहस्य तन्मते कारणत्वं न स्यात् तत्राप्यतदग्रहेकारणत्वे लाघवात् । यदिच नियतपूर्ववृत्तित्वेन क्लृप्तत्वात् तच्चेतोरितिन्यायेन कारणत्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यताह । सर्वदेति । सत्त्वात् । कृत्यसाध्यता ज्ञानां भावसत्त्वात् । ननु भवन्मते सर्वदा भेदग्रहसत्त्वात् सर्वदा विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिः । यदि ज्ञायमानेष्टभेदाग्रहत्वेन कारणत्वं तदा मयापि ज्ञायमानकृतिसाध्यत्वा भावज्ञानाभावकारणत्वमपि सुवचं अत आह । अतइति । तन्मते अन्यथाख्यात्यभावेन इष्टाभेदग्रहइष्टभेदाग्रहयोर्युगपत् स्थित्यभावेन भेदाग्रह एव विसंवादिप्रवृत्तिहेतुः अत्र तु कृतिसाध्यताज्ञानकृत्यसाध्यताज्ञानाभावर्युगपत्स्थित्या लाघवेन कृतिसाध्यता ज्ञानत्वेनैव प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः । केचित्तु । साक्षादविरोधिना ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वञ्जनकज्ञानविघटकत्वेनैव तिनियमात् कृत्यसाध्यताज्ञानस्य साक्षादविरोधिनः चिकीर्षाकारणकृतिसाध्यता ज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति कृतिसाध्यता ज्ञानं हेतुरिति । ननु बाधादिवारणाय साक्षादविरोधित्वं विशेषणं । तदर्थश्च ग्राह्याभावतद्याप्याद्यनवगाहित्वं तच्च प्रकृतेऽप्यसिद्धिश्चिकीर्षाविषय कृतिसाध्यताभावावगाहित्वात् कृत्यसाध्यता ज्ञानस्य । यदि च कारणीभूता भावप्रतियोगित्वरूपं प्रतिबन्धकत्वघटकत्वदापि कृत्यसाध्यता ज्ञानस्य साक्षादेव विरोधित्वोपगमेन साक्षादविरोधित्वसिद्धेरितिकथमेतत् । उच्यते । साक्षादविरोधिनं प्रति यत्प्रतिबन्धकं भवतितज्जनक ज्ञानविघटकं सदेव प्रतिबन्धकं भवतीति नियमः साक्षादविरो-

धित्वं च तद्विषयविरोध्ययगाहि ज्ञानभिन्नत्वं तेन न सप्रतिपक्षादौ व्यभिचारः ।
चिकीर्षा च ज्ञानभिन्नत्वादेव साक्षाद विरोधिनीति तज्जनक ज्ञानविघटकत्वेनैव
कृत्यसाध्यता ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति गुरुमते सिद्धेरनुमिति प्रतिबन्धकत्वा-
भावात् तत्र व्यभिचारः सिद्धत्वस्य ज्ञानेच्छाप्रतिबन्धकत्वेपि तदगाहत्तं प्रतिब-
न्धकता निवेशनीया अस्मिन्नज्ञानं वा हेतुः । असाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोध-
प्रतिबन्धकत्वेमानाभावः । न च संवादप्रवृत्तौ तस्मिन् इष्टमेदाग्रहहेतुतया
तत्र व्यभिचारइति वाच्यं । संवादित्वविशेषणेन तद्वारणात् । संवादप्र-
वृत्तौ तु तस्मिन्नेपि विशिष्ट ज्ञानं हेतुरिति न क्वापि व्यभिचारइत्याहुः । तत्र
साक्षादविरोधिनी ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविघटकत्वे नैवेत्येव नि-
यमस्य तेनाप्युपेतत्वात् । साक्षादविरोधिनां प्रति यत्प्रतिबन्धकत्वमवतितज्जनक
ज्ञानविघटकत्वेनैवेति नियममाहृत्य साक्षादविरोधित्वशरीरे च ज्ञानभिन्नत्वे
त्यत्र ज्ञानेति निवेश्य कृतिसाध्यता ज्ञानहेतुतासाधनस्य शपथनिर्णयतापत्ति-
रिति ध्येयम् । ननु कृतिसाध्यता ज्ञानं चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिहेतुरितिसिद्धं । एवं
च जीवनयोनियत्नसाध्यं प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिः । अथ अदृष्टवदा-
त्मसंयोगिनैव प्राणपञ्चकसञ्चारोपपत्तेर्जीवनयोनियत्नमाना भावः । न च
भस्मावायूदीरणदृष्टान्ते न वायू दीरणत्वेन यत्नजन्यत्वा नुमानात् परिशेषात्त-
त्सिद्धिरिति वाच्यं । वाह्यवायूदीरणे व्यभिचारात् । न च तस्यापीश्वरीयत्न-
जन्यत्वान्न व्यभिचारइति वाच्यं । प्रकृतेपि तेनैवार्थान्तरात् । जन्यत्वविशेषणे
च वाह्ययूदीरणे व्यभिचारात् । यत्तु समाधिस्थानां श्वासवारणश्वास क्रिया-
नुदयः । सर्वसिद्धः । जीवनादृष्टस्य च तदापि सत्त्वेन तदनुत्पादो जीवनयोनि-
यत्नव्यतिरेकादिति । तत्र । तदानीजीवनयोनियत्नानुसत्तिर्यत्प्रयुक्ता सत-
एव श्वासक्रिया विरहोपपत्तेरिति । मैवं । धावतः यत्नोत्कर्षेण श्वासक्रियोत्कर्ष-
दर्शनात् श्वासक्रियात्वावच्छिन्न एव यत्नजन्यत्वनिश्चयात् । यद्विशेषयोः कार्य-
कारणभावोऽसति वाधकेतस्मान्नयोरपीति न्यायात् । जीवनयोनियत्नसि-
द्धिः । न च विषमक्षणे व्यावर्तनाय स्वविशेषणवत्ता प्रतिसम्भानजन्यकार्यता
ज्ञानस्यावश्यहेतुतया तद भावादेव न प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्तिरिति वाच्यं ।
अहंकृतिसाध्य प्राणपञ्चकसञ्चारो जीवित्वात् प्राणपञ्चकसञ्चारो मत्कृतिसाध्यः
मत्कृतिविना सत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वादिति च तत्सम्भवादिति । उच्यते ।

चिकीर्षाधीन कृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन प्रवृत्तिकारणत्वात् । ननु तथापि भो-
जनचिकीर्षाधीनकृतिसाध्ये नांतरीयकश्चमे प्रवृत्ति प्रसङ्गः । अवकाशित् ।
चिकीर्षाधीन कृतित्वेन न अमजनकत्वं द्वेषयोनिगद्वादपि अमोत्यात्ते-
रित्याह । तत्र । शत्रुवधप्रवृत्तौ प्रतियोगिनि शत्रौ द्वेषः कारणमिति
तावदुदुर्बलं । तस्य भिन्न विषयतया शत्रुवधप्रवृत्तावहेतुत्वात् । किन्तु शत्रु-
वधस्येष्टसाधनत्वेन तदिच्छाया एव तत्र हेतुत्वात् । न च शत्रुनिवृत्तौ
शत्रु द्वेषस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गइति वाच्यं । इष्टत्वात् ।
द्वेषयोनिनिवृत्तितस्तु न अमोत्यतिसम्भावनापि । व्याघ्रादिसमोपवृत्ति-
देशादेव निवृत्तेः । तत्र तद्देशवर्जनरूपेष्टसाधनता ज्ञानात् पलायनप्रवृत्त्यैव
अमसम्भवात् । न च प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरिति वाच्यं । निवृत्त्यभाव
एव प्रवृत्तिरित्यस्यापि सुवचत्वात् । न च प्रवृत्त्यभावकाले कदाचिन्नि-
वृत्तत्वव्यवहारावप्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरिति वाच्यं । निवृत्तेर्द्वेषसमान
विषयकत्वस्यानुभवासिद्धत्वात् । अथ निवृत्त्याख्यत्वस्वीकारे विषयभेदेन
प्रवृत्ति निवृत्तियोग्यव्यापतिरिति चेन्न । इष्टानिष्टसाधनता समुहालम्बन-
सम्भवेपि रागद्वेषयोरेकदाऽसम्भवेन तद सम्भवात् । न च यत्रापि चातुर्ध्यात्मकं
तत्स्मरणं अनन्तरं फलेच्छयाफलद्वेषौ तत उपायेच्छा उपायद्वेषौ तत्र तदा-
पत्तिरिति वाच्यं । उपायेच्छाकाले एवापि चातुर्ध्यात्मकं । उपादान प्रत्यक्षस्य-
साक्षाद्वृत्तिहेतुतया तदभावाच्च ज्ञानेच्छाद्वेषाणां योग्यव्याभावात् । एवं
प्रयत्नयोगप्रत्यक्ष चेष्टास्थल इव कर्तरभावाच्च । विंशत्यंगुल्यवच्छेदेन विजातीय
चेष्टानुरोधेन विजातीयविंशति प्रयत्नानां युगपदुत्पादात् । अन्यथासमवायेन-
विजातीयतच्चेष्टां प्रत्यवच्छेदकतासम्बन्धेन कर्तृहेतुतया एकाङ्ग स्यामिवापर-
त्रापि तस्या एव कर्तेरवच्छेदकतया सत्त्वाद् विजातीये तच्चेष्टाया एवांगुल्यन्तरे
प्यापत्तिः । नाना कृतिस्वीकारे तु एतत्कर्तेरवच्छेदकतयाऽंगुल्यन्तरे असत्त्वादे-
वन तत्र विजातीये तच्चेष्टापत्तिः ननु समवाय सम्बन्धेन विजातीये तच्च एष्टाप्रति
स्वीयविजातीयैतच्चेष्टावृत्तिसाध्यत्वाख्यविषयतानिरूपित सिद्धत्वाख्यविषयता
सम्बन्धेन कृतिहेतुरिति एककृति स्वीकारेपि नानुपपत्तिः । एकस्या एव कर्ते-
र्विजातीयैतच्चेष्टावृत्तिसाध्यत्वाख्य विषयतानिरूपित तसिद्धत्वाख्य विषयतया-
ंगुल्यन्तरेऽभावात् । अथ यदापुरुषान्तरस्य एतदङ्ग ल्यां विजातीयचेष्टा साध्य-

का कृतिरूप्यद्वा तदा एतत्पुरुषस्य कथं न स्वाङ्ग, व्यवच्छेदेन विजातीयचेष्टो-
त्पद्यते इति तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यकार्यकारणभावकल्पने गौरवं । नानाकृति-
स्वीकारे तु अवच्छेदकतया पुरुषान्तरीयकतेरेतत्पुरुषीयाङ्ग, त्यागसत्त्वादेव न
तदापत्तिरिति चेन्न । अवच्छेदकता तादृशविषयतोभयसम्बन्धेन कृतेर्हेतुतया
समापि तत्पुरुषीयत्वनिवेशात् । भवन्मते तु अनन्तवैजात्यकल्पनेन तदवच्छि-
न्ननियामककल्पनेन च गौरवमिति नानाकृतिस्वीकारो निरर्थक इति मैवं ।
अवच्छेदकता तादृशविषयतोभयसम्बन्धेन कृतेर्हेतुत्वं तु उभयत्वस्यापेक्षा-
दुष्टविशेषविषयत्वरूपस्य दुर्वचतया एकविंशतिपरत्वरूपस्य च विनिगम-
नाविरहप्रस्तुतया गौरवेण तादृशविषयता सम्बन्धेनैव कारणता वाच्या ।
तथा तत्पुरुषीयत्वनिवेशे गौरवादवच्छेदकता सम्बन्धेनैव कृतेर्हेतुतेति एक-
कृतिस्वीकारे विजातीयचेष्टानामनुपपत्त्या नानाकृतिस्वीकार आवश्यक इति-
दिक् । अत्रोच्यते । स्वचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन प्रवृत्तिकारण-
त्वात् अमे स्वचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यता ज्ञानाभावादेवा प्रवृत्तेः । अत एवा-
न्येच्छाधीनेच्छो विषयत्वादेव अमो नान्तरीय इत्युच्यते । ननु प्राणपञ्चकसञ्चारे
अमे च प्रवृत्तिवारणाय स्वचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन कारणतेत्युक्तं ।
तदयुक्तं । प्राणपञ्चकसञ्चारादेः प्रवृत्तिस्वरूपायोग्यतयैव तत्र प्रवृत्तिवारणात्
किं स्वचिकीर्षाधीनत्वविशेषणेन । अन्यथा वस्तुगत्या चिकीर्षाधीना या कृति-
स्तु साध्यताभ्रममात् प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्तेर्ब्रजलेपत्वात् । तथा च प्रवृत्ति-
स्वरूपयोग्यत्वज्ञानस्य पृथक्कारणतया प्रवृत्तिस्वरूपायोग्यप्रवृत्तिविशेष्यताप्रत्या-
सत्या कृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन कारणतयैवोपपत्तौ न तद्विशेषणमिति । अत्रो-
दम्बोध्यं । स्वेच्छाधीनत्वं न ज्ञानतन्त्रमपि तु वस्तुगत्या स्वेच्छाधीनाया कृति-
स्तु साध्यता ज्ञानं कारणमिति । प्राणपञ्चकसञ्चारे वस्तुगत्या स्वेच्छाधीन-
कृतेरप्रसिद्धतया कथं भ्रममादायातिप्रसङ्गवारणाय प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्व-
ज्ञानस्य प्रवृत्तिस्वरूपायोग्य व्यावृत्तविशेष्यताप्रत्यासत्या कृतिसाध्यता ज्ञान-
स्य वा कारणत्वावश्यकतया तद्विशेषणानुपादानमिति । न च तथापि सुखे-
च्छामादाय सुखे प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति तथा ज्ञानकारणत्वमावश्यकमिति
वाच्यं । फलेच्छाया अप्रवर्तकत्वात् । तथापि स्वचिकीर्षाधीनत्वस्य विवक्ष-
णात्सुखचिकीर्षाधीनत्वेन तु न प्रवर्तकत्वमिति 'वस्तुतस्तु' । प्रवृत्तिस्वरूपा-
योग्य व्यावृत्तविशेष्यता प्रत्यासत्या कृतिसाध्यता ज्ञानत्वमात्रेण कारणत्वेन

सर्वदा तत्सत्त्वात् अतः कृतिसाध्यत्वमेव विध्यर्थ इति । नन्वेवं
मण्डलीकृत्यादिति वाक्यादुत्पन्नकृतिसाध्यताज्ञानवतो बलवद-
निष्टजनकमेव मण्डलीकरणं । जानतो मण्डलीकरणे प्रवृत्तिः
इयात् अथ बलवदनिष्टाननुबन्धि कृतिसाध्यताज्ञानं प्रव-
र्तकमिति चेन्न । इत्थमपीष्टाजनकत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धि

टादौ जीवनयोनि यत्नसाध्यताभ्रमकाले प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय चिकीर्षाधीन-
कृतिसाधयताज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकतया चिकीर्षाधीनत्वविशेषणमा-
वश्यकमेवेति । एतेन प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वज्ञानं कारणमिति प्रवृत्तिस्वरूपा-
योग्यव्यावृत्तविशेष्यता प्रत्यासत्या कृतिसाधयताज्ञानं कारणमिति वा न ब्रूमः
किन्तु क्लृप्ते नैव प्राणपञ्चकसञ्चारेण प्रवृत्तिरिति । तथाहि । घटो घट इति त-
दुद्देश्यतावच्छेदक तद्विधेयकशाब्दबोधवारणाय निर्वह्निर्वह्निमानिति तद-
भावधर्मितावच्छेदकतद्भावावच्छिन्नप्रकारताकानुमिति वारणाय च तद्वि-
वृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तद्वेदत्वेन हेतुता वाच्या । तत्र च कार्यता-
वच्छेदके ज्ञानत्वमनिवेश्य तद्विन्नवृत्तिविषयतासम्बन्धेन गुणत्वावच्छिन्नं प्रत्ये-
व तद्वेदस्य हेतुत्वमभ्युपेयते एवं च प्रवृत्तिलक्षणो गुणः प्राणपञ्चकसञ्चारभिन्न-
एव जायत इति प्राणपञ्चकसञ्चारभिन्नवृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रवृत्तौ प्राणप-
ञ्चकसञ्चारभेद एव हेतुरिति नातिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनमिति चिकीर्षा-
धीनत्वविशेषणमफलमिति निरस्तं । तावदपि घटादौ जीवनयोनि कृतिसा-
धयताभ्रममादाय प्रवृत्तिवारणाय चिकीर्षाधीनत्वविशेषणावश्यकत्वादिति
दिक् । नन्वेवमिति । एवं कृतिसाधयत्वमात्रस्य विधयर्थत्वे । जानत इति वा-
ह्यैर्निष्फलमपि मण्डलीकरणं फलभ्रान्त्या क्रियते । तस्य च हथाचैष्टानकु-
र्वीत न विप्रः क्षणिको भवेत्यदिना वेद निषेधादनिष्टजनकत्वेन तत्र बलवदनि-
ष्टजनकत्वज्ञानकाले आस्तिकानामपि प्रवृत्तिप्रसङ्गः । प्रवर्तकस्य कृतिसा-
धयता ज्ञानस्य सत्त्वादित्यर्थः । अर्थेति । तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति
कृतिसाधयत्वविधयर्थ इति भावः । इत्थमपीति । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति
कृतिसाधयताज्ञानस्य प्रवर्तकतया बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानकाले प्रवृत्तिवार-

च्छेदकेपि तत्तद्वाक्तिनिवेशस्य त्वन्मते परमाधिक्यात् । इत्यञ्च हृदयव्यक्तिमनंत-
र्भाव्यैव कारणत्वान्न दोषः । ननु व्याप्यताघटकसम्बन्धे नैव हेतुमताज्ञानस्यैवा-
नुमिति हेतुतया तदसम्भवः । सिद्धपाके व्यभिचारेण स्व समानाधिकरणपा-
कत्वरूप परंपरासम्बन्धस्य हेतुता न वच्छेदकत्वात् । नच साधनमपि तेनैव-
सम्बन्धेनेति वाच्यं । प्रवृत्तिजनकचिकीर्षायां स्वरूपसम्बन्धेनैव कृतिसाधन-
त्वस्य प्रकारतया तज्जनकज्ञानेपि तेनैव सम्बन्धेन तस्यप्रकारत्वात्स्वरूपस-
म्बन्धस्यैव साधनतावच्छेदकत्वादिति चेन्न । गुरुमते येनकेनचित्सम्बन्धेनैव
हेतुमताज्ञानादप्यनुमिति स्वीकारात्कालिकसम्बन्धेन पर्वते धूमवत्ता ज्ञानेपि
अनुमितेरिष्टत्वात् । नचैवं पर्वते धूमवत्ताज्ञानात्धूमावयवहृदादौ वन्ह्यनु-
मित्यापत्तिरिति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकभेदेनानुमितिपरामर्शयोः कार्य-
कारणभावात् । हृदत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमितेरलीकतया तदन्तर्भावेनकार्य-
कारणभावाकल्पनात् । नच समानविशेष्यतावच्छेदकता प्रत्यासत्याकारण-
त्वे लाघवाद्रव्यत्वेन हृदपक्षकानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं । अन्यथा ख्यात्या-
पत्तिभयेन गुरुत्वेपि पक्षतावच्छेदकभेदेन कारणत्वकल्पनाद प्रामाण्यज्ञाना-
भावनिवेशानुरोधेनापि पक्षतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत्वाच्चेति दिक् । अप-
रेतु संनिष्कृष्टपर्वते पर्वतत्वेन धूमाभाववत्ताग्रहे येनकेनचित्सम्बन्धेन धूमव-
त्तापरामर्शादासन्निष्कृष्टपर्वतवन्ह्यनुमित्यापत्तिः । इष्टापत्तौ च वन्ह्यर्थं प्रवृ-
त्त्यापत्तेरेतच्चित्यमित्याहुः । तदसत् । उपादानप्रत्यक्षाभावादेव तत्र प्रवृत्ति-
वारण सम्भवादिति । नचैवमिति । एवं । इष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञान-
त्वेन हेतुत्वे । लाघवादिति । इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वापेक्षया इष्टसाधन-
ताज्ञानकालीनत्वापेक्षया च इष्टसाधनताविषयकत्वस्य निवेशे लाघवादित्य-
र्थः । प्रवृत्तिसामान्ये इति । तथाच प्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेव न म-
ण्डलीकरणे प्रवृत्तिरिति भावः । नित्ये इति । संध्याबंदनादावित्यर्थः । तद-
भावात् । तस्येष्टसाधनत्वाभावेनेष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानाभा-
वादित्यर्थः । ननु तत्रापि प्रत्यवायानुत्पादरूपेष्टसाधनत्वमस्येव यत्र फलं न
अभूयते तत्रापि तत्कल्प्यते इत्यत आह । साध्यत्वेति । ननु तन्निरूपितसाधन-
त्व तन्निरूपितसाधनत्वं च विरुद्धमिति कृतिनिरूपितसाधनत्वेष्टसाधनत्वयो-
र्भावे बाधकाभावः । सामान्यतस्तु साधनत्वसाधनत्वयो न विरोध इत्यभिप्रेत्य
शङ्कते । कथमिति । अनयोः साधनत्वसाधनत्वयोः । अनयोः कृतिसाधनत्वेष्ट

सामान्ये हेतुरिति वाच्यं । नित्येतदभावात् । साध्यत्वसा-
धनत्वयोर्विरोधेनैकदैकस्मिन्कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्भावा-
सम्भवाच्च । कथमनयोर्विरोध इति चेदष्टे । साधनत्वं हि
सिद्धधर्मः । असिद्धावस्थायान्तदनुपपत्तेः । साध्यत्वं असि-
द्धधर्मः । सिद्धतादशायान्तदभावात् । नचैकदासिद्धमसिद्ध-

साधनत्वयोरित्यर्थ इत्यपिकश्चित् । साधनत्वं हीति । सिद्ध धर्मः पूर्वकालवृत्ति
धर्मः । अनन्यथा सिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरूप कारणतायाः सिद्धधर्मत्वादित्यर्थः ।
सिद्धधर्मत्वमेवाह । असिद्धे रिति । भाविनः कार्यानुदयादित्यर्थः । साधनत्वं
चेति अनन्तरं भविष्यत्वरूपं साधनत्वं च । असिद्धधर्मः । भावि कालवृत्तिधर्म इ-
त्यर्थः । अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वरूपकार्यतायाः । अनागतवृत्तित्वादि-
ति भावः । तदेवाह । सिद्धता दशायामिति । तदभावात् साधनत्वाभावात् ।
नचेति । एककालावच्छेदेन सिद्धत्वासिद्धत्वयोरसम्भवेन तदवच्छिन्नयो साधन
साधनत्वयोरपि सामान्यत एव विरोधेनान्यनिरूपितयोरपि तयोर्विरोध इति
भावः । येन । एककालावच्छेदेन सिद्धत्वासिद्धत्वयोः सम्भवेन । एकदाकृतीति ।
नच इदानीं इष्टसाधनंअग्रे च कृतिसाधनमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिरास्त्वामिति
वाच्यं । इदानीं अग्रे तनकालयोरननुगमेन तथा व्याप्तिग्रहासम्भवादिति भा-
वः । नवीन नैयायिकमते इष्टसाधनताज्ञानस्य कृतिसाधनताज्ञानस्य च
पृथगेवकारणत्वादाह । जरदिति । लाघवादिति । कारणतावच्छेदकलाघ-
वादित्यर्थः । प्रवर्त्तकमिति । प्रवृत्तिसामान्ये कारणमित्यर्थः ज्ञानादीति ।
आदि नेष्टसाधनताज्ञानकालीन कार्यताज्ञानपरिग्रहः । गौरवादिति । जन्य-
त्वादि प्रवेशेन कारणातावच्छेदक गौरवादित्यर्थः । फलाभावादिति । सम्भवा
वन्दनादीनां स्वर्गादिरूप फलाभावादित्यर्थः । नित्येपीति । सम्भवावन्दनादा-
वपीत्यर्थः । फलश्रुतेरिति । सम्भवासुपासते येतु सततंशंसितव्रताः । विधूत-
पापास्ते यांति ब्रह्मलोकंसनातनमित्यादिना तत्रापि फलबोधनादित्यर्थः ।
सर्वत्र नित्ये फलश्रवणाभावादाह बहुश इति । अतएवाह । यत्र चेति । नि-
त्ये इति शेषः । विश्वजिदिति । विश्वजिता यजेतेत्यत्र इष्टसाधनत्वस्य वि-
धार्थत्वेन विशेषतः फलानुपस्थितौ विधेः प्रवर्त्तकत्वानुपपत्त्याविशेषतः तत्फ-

यन्नैकदाकृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं च स्यादिति । अत्र ज
रन्तै यः धिकाः । इष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानमेव
लाभवात्प्रवर्त्तकं । नत्विष्टसाध्यताज्ञानजन्य कार्यताज्ञानादि
गौरवात् । नच नित्ये इष्टसाधनताज्ञानासम्भवः फलभा-
वादिति वाच्यं । नित्येऽपि बहुशः फलश्रुतेः । यच्च फल-

लं कल्पनीयं । तत्रस्वर्गापवर्गयोरेव मुख्यपुरुषार्थत्वेनापवर्गस्याभावरूपतया
गौरवेण लघुत्वात् स्वर्गएव फलंकल्प्यते तथा ऽश्रुतफले नित्यपीत्यर्थः ।
ननु यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यमिति तच्च प्रत्यवाययरिहारस्यावश्यकत्वात्
भएफलं नतु स्वर्गो गौरवात् । नच निरूपाधीच्छा विषयत्वरूप मुख्यपुरुषार्थ-
त्वामश्व इति वाच्यं । बलवद्देष विषयाभावत्वेन दुःखाभाव इव दुःखजन-
काभावेपि तत्त्वाविरोधादित्यतस्तथैवाह । प्रत्यवायेति । नच प्रत्यवायपरि-
हारस्तत्रागभावः तस्यच कथं लवं प्रागभावस्याजन्यत्वादिति वाच्यं । यत्स-
त्वे यत्सत्वं यदभावे पुदभाव इत्येवंरूपयोगक्षेम साधारण जन्यत्वस्य तत्रा-
पि सम्भवादिति भावः । नचैवमिति । नित्येऽपि इष्टसाधनता ज्ञानबलादेव
प्रवृत्तिस्वीकारेत्यर्थः । काम्यत्वमिति । कामनाधीनकर्तव्यत्वस्यैव काम्यत्व
रूपत्वादित्यर्थः । नत्विति । कामानानधीनकर्तव्यत्वस्यैव नित्यत्वस्वरूप-
त्वादिति भावः । कर्महि त्रिविधं । नित्यं काम्यं मित्यकाम्यं च तत्र केवलं
नित्यं सन्ध्यावन्दनादि केवलं काम्यं यागादि नित्यकाम्य एकादशीव्रतादि ।
अकरणे प्रत्यवाय अवणात् नित्यत्वं । पुत्रादि कामना श्रवणात् काम्यत्व-
मपि । अतएव काम्यकरणे नित्यमपितंचैव सिध्दतीति न तत्र कर्मद्वयं-
भवन्मते सर्वस्यैव नित्यस्य काम्यत्वे केवलं नित्यकर्मैव न स्यात् । तथाच
नित्यत्वमित्यस्य केवल नित्यत्वमित्यर्थः । अन्यथा नित्यकाम्ये कामनाधीन-
कर्तव्यत्वेन काम्यत्वे पिनित्यत्वमीकारादसंगत्यापत्तेरिति धेयं । नदि-
ति । कामनाधीनकर्तव्यभित्तत्वस्य नित्यत्वरूपत्वे नित्यकाम्याऽसंग्रहात्का-
मनानधीनकर्तव्यत्वमित्युक्तम् । यदिति । विहित तत्कालीनाकरणे इत्य-
र्थः । तेनान्यदा सध्यावन्दनाकरणेऽपि न क्षतिः । तत्त्वमित्यन्तरं नित्यत्व-
मित्यनुषंगः । तच्चेति । प्रत्यवाय प्रयोजकीभूताकरण प्रतियोगित्वरूप नि-

श्रुतिर्नास्ति तच्चास्तां विश्वजिन्नायात् स्वर्गएवफलं प्रत्य-
वायपरिहारो वा । नचैवं फलकामनाधीनकर्तव्यत्वे काम्य-
त्वंस्थान्तु नित्यत्वमिति वाच्यम् । नहि फलकामनानधीन-
कर्तव्यत्वं नित्यतां ब्रूमः । किन्तु यदकरणे प्रत्यवायसत्त्वं-
तत्त्वं । तच्च फलकामनोपाधिकर्तव्यत्वेऽप्यक्षतमेव । नचैवं
फले यदा कामनानास्ति तदा संध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिर्न स्या-
दिति वाच्यं इष्टत्वात् । नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न
प्रवर्तते । नचैवं कामनाधिकारिविशेषणं स्यात् । तथाच यदा
फले कामना नास्ति तदा पुष्पस्थाशुचेरिवानाधिकारत्वा-
न्नित्याकरणेऽपि प्रत्यवायो न स्यादिति चेत् । यदि तच्च प्रत्य-

त्यत्वंचेत्यर्थः । कामनोपाधीति । कामनारूपो यदुपाधिः प्रयोजकस्तत्कर्त-
व्यत्वेऽपि इत्यर्थः । प्रयोजकत्वंचान्यूनानातिरिक्त वृत्तित्वं । तथाच कामना-
धीन कर्तव्यत्वे कामनाधीनकर्तव्यत्वस्य विरुद्धत्वेऽपि प्रत्यवायप्रयोजकीभू-
ताकरण प्रतियोगित्वं न विरुद्धमिति भावः । नचैवमिति । एवं कामनो-
पाधिकर्तव्यत्वे । फलेति । प्रथमतः फलज्ञानं ततः फलेच्छा ततः इष्टसा-
धनता ज्ञानं उपाये ततः उपायेच्छा ततः प्रवृत्तिरिति क्रमः । तथा चाहरहः
सन्ध्यामुपासीतेत्यादौय दानफलप्रतिसन्धानं तच्च फलेच्छाभावेन इष्टसाध-
नताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । इष्टत्वादिति । गुरुणअहरहः सन्ध्या-
कर्तव्यं तिश्चित्तेऽवश्यं किञ्चिदेतस्य फलमस्तीति प्रतिसधायैव वाला-
नामपि प्रत्यहं प्रवृत्तिरिति भावः । तथाच केवलं नित्यन्नाख्येवेतिहृदयं ।
नन्वेवमिति । एवं नित्यस्याऽपि काम्यत्वे । कामनेति । अधिकारि वि-
शेषणं हि अधिकारः तथाच नित्ये शुचितत्कालजीवित्वमधिकारः काम्ये तु का-
मनाधिकाइति कामनाऽधिकारीविशेषणं स्यादित्यर्थः । नस्यादिति । अधि-
कृताकरणे प्रत्यवाय । यथाऽशुचिना संध्याऽकरणेऽपि न प्रत्यवायः । अधिका-
रा भावात् तथा कामनाशून्येनाकरणेऽपि प्रत्यवायो न स्यात् । अधिकारा-
भावादित्यर्थः । यदीति । तत्र । कामनाविरहप्रयुक्त नित्याकरण स्थले । वस्तु
तस्तु । तत्रनियमेन कामनाख्येव अकरणं तु आलस्यादिप्रयुक्तमिति अधिका-

वायः प्रामाणिकस्तत्रैव ज्यते । तर्हि कामनाधिकारि विष-
या । ननु वेदबोधितमिष्टसाधनत्वमपि । प्रामाणिकत्वात् ।
कल्प्यां वा कामनेतर यावदधिकारवतामकरणमेव प्रत्य-
वायहेतुरितिन किञ्चिद्वेतत् नच साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरो-
धः । एकस्मिन्वाक्योदनसाधन कृतिसाध्यत्वयोः असत्त्वा-
त् । कथमन्यथा तवेष्टसाधनताज्ञानकालीनं कृतिसाध्यता-
ज्ञानं यागादौ प्रवर्त्तकमिति । कृतिसाध्यत्वे च बलवदनि-
ष्टाननुबन्धित्वं विशेषणं देयं । नातोमधुविषसंष्टक्तान्नभोजने

रोक्ष्येव । कामनेति । नित्येतरकास्यं कामनाऽधिकारिविशेषणं । नित्य-
कास्ये तु शुचितत्कालजीवित्वमेवाधिकार इति कामना शून्येऽपि प्रत्यवायो-
स्तीति भावः । इष्टसाधनत्वमपि त्यज्यते इति पूर्वेणान्वयः । प्रामाणिकत्वात् ।
प्रामाणसिद्धत्वादित्यर्थः । ननु फलहेतोरिवाऽधिकारतया कामनाप्यधिकारि
विशेषणत्वादधिकारः कथमन्यथा कास्यसाधनता ज्ञानस्य प्रवृत्तिसामान्ये
हेतुत्वमित्यत आह । कल्प्यतां वेति । कामनेतरिति । तथाच कामनायाश्चा-
धिकारत्वेपि कामनेतर शुचितत्कालजीवित्वरूप यावदधिकारवतां नित्या-
करणे प्रत्यवाय इति कामनाविरहकालेऽपि नित्याकरणे प्रत्यवाय एवेति भा-
वः । न किञ्चिदिति । कास्यगोचरप्रवृत्तिं प्रति इष्टसाधनता लिङ्गक कृति-
साध्यताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिसामान्ये तु कार्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति गुरुतरा-
नुसरणस्य वैयर्थ्यम् । नित्येऽपि फलस्योपपादितत्वादिति । ननु साध्यत्वसा-
धनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनता विषयककृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वा-
मश्व इत्याशयेनाह । नचेति । उत्तरयति । एकस्मिन्निति । एकनिरूपितयो-
रेव साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेन अन्यनिरूपितयोरविरोधितया ओदननिरू-
पितसाधनत्वस्य कृतिनिरूपितसाध्यत्वस्य च पाकेऽविरोधित्वादिति भावः ।
अन्यथेति । साध्यत्व साधनत्वयोः सामान्यतः विरोधे । तवेति । विषभक्षणा-
दौ प्रवृत्तिवारणाय इष्टसाधनतालिङ्गकं कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति वा-
च्यं । तच्च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेऽसम्भवतीति तयोर्नसामान्यतो विरोध

कृतिसाध्यत्वेन सुखसाधनत्वेन च ज्ञातेपि प्रवृत्तेर्बलवद-
निष्टानुबन्धित्वेनग्रहात् । यदिच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन
ज्ञायते तदा प्रवर्त्तत एव । एवंच बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसा-
धनत्वे सति कृतिसाध्यत्व विषयकं ज्ञानं प्रवर्त्तकं । विध्य-
र्थेऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं ।
अतएव कलंजभक्षणेऽष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वेऽपि ब-
लवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावादिशिष्टाभावान्न कलंजं भक्षये-
दिति विध्यर्थनिषेध उपपद्यते कथन्तर्हि श्येनेनाभिचरन्
यजेतेत्यत्र विधिप्रवृत्तिः श्येनस्य हिंसात्वेन नरकरूपबलवद

इति लाघवात् सामान्यतः इष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तक-
मिति भावः । ननु मधुविषसंष्टक्तान्नभोजने मरणरूपबलवदनिष्टजनकत्वज्ञा-
नकालेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिः । कृतिसाध्यत्वस्य तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वस्य च ज्ञानात् ।
मन्यते तु बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वलिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रव-
र्त्तकतया हेतुज्ञानेन तयाज्ञानाभावादित्यत आह । बलवदिति । सुखेति ।
तृप्तिरूपसुखेत्यर्थः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमकाले प्रवृत्त्यापत्तिरतस्तत्रेष्टा-
पत्तिमाह । यदिचेति । एवंच । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्यान्यव्यति-
रेकानुविधायित्वे च । विध्यर्थापीति । प्रवर्त्तकज्ञानविषयस्यैव विध्यर्थतया
बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्व विशिष्टं कृतिसाध्यत्वं विशिष्टमेव विध्यर्थः ।
प्रत्येकं शक्तिकल्पने नानार्थत्वापत्त्याविशिष्टे एव शक्तिरिति भावः । अत
एवेति । विशिष्टस्य विध्यर्थत्वादेवेत्यर्थः । विशेषणाभावप्रयुक्तं बलवदनिष्टा-
ननुबन्धीष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वाभावरूपो विशिष्टाऽभावोस्तीत्यर्थः ।
उपपद्यत इति । प्रत्येकं शक्तौ च कलंजभक्षणे इष्टसाधनत्व कृतिसाध्यत्वरू-
प विध्यर्थसत्वात्सामान्यतो विध्यर्थनिषेधबोधनेबाधात् । नकलंजं भक्षयेदि-
त्यादिश्रुत्या भक्षणे निषेधात् । निषिद्धाचरणेचानिष्टोत्पत्त्याविध्यर्थं बलव-
दनिष्टाननुबन्धित्वांशे बाधात् । विशिष्टरूपविध्यर्थ निषेधः विशिष्टे शक्ति-
स्वीकारे शक्यसमर्थनमिति भावः । कथं तर्हीति । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य

निष्ठाऽनुबन्धित्वादिति चेन्न श्येनोहि बधसाधनं ननु नरकसाधनं मानाभावात् श्येनाच्च बधो बधाच्च नरकमिति न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति ननु श्येनो मरणानुकूलव्यापारत्वेन हिंसा साच नरकजनिकेति चेत् नहि मरणानुकूलव्यापारमात्रं हिंसाकूपदौविनष्टे गवि तत् कर्तुं गोवधकर्तृत्वप्रसङ्गात् नापि मरणोद्देशेनानुष्ठेयमानत्वेन विशेषितं तत् गङ्गामरणसहिष्यकृतविसन्ध्यास्तवपाठादेरपि तत्त्वापत्तेः अदृष्टाद्वारामरणानुकूलत्वं विशिष्टमिति चेत्-

विध्यर्थत्वेहीत्यर्थः । श्येनेनेति । अभिचरन् वैरिवधाद्युक्तकामनावान् श्येनेन यजेतेत्यर्थः । विधिप्रवृत्तिः । विधेः शाब्दबोधप्रयोजकत्वं । हिंसात्वेनेति । न हिंसात्सर्वभूतानि इत्यनेन हिंसात्रास्यैव नरकसाधनत्वबोधनादिति भावः । मानाभावादिति । नरकसाधनत्वबोधकप्रमाणाभावादित्यर्थः । नच हिंसात्वमेव मानमिति वाच्यं । तस्य निरस्यत्वादिति भावः । ननु तर्हि नरकासाधनतया आस्तिकानामपि कथं न तत्र प्रवृत्तिरत आह । श्येनाच्चेति । आस्तिकानां नरकभीरूणां । तथाच श्येनस्य साक्षान्नरकासाधनत्वेऽपि नरकप्रयोजकत्वप्रतिसंधानादेव न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भावः । कथं मानाभाव इति शङ्कते । नन्विति । सा चेति । हिंसा चेत्यर्थः । नरकेति । न हिंसात्सर्वभूतानीत्यनेन नरकजनकत्वबोधनादिति भावः । विनष्टे इति । गवि विनष्टे सतीत्यर्थः । तत् कर्तुं । कूपकर्तुं । गोवधेति । कूपकर्तुः गोहिंसकत्वापत्त्या तस्यापि गोवधप्रायश्चित्तापत्तेस्तत्सम्भवनया न कस्यापि कूपकरणे प्रवृत्तिरिति भावः । तदिति । मरणानुकूलव्यापारमात्रं हिंसा इत्यनुषज्यते । यत्र मरणोद्देशेन खड्गघातः तेन च मरणं न जातं तत्रापि हिंसकत्वापत्तेरतोमरणानुकूलव्यापारत्वमिति । तदर्थेऽपि मरणोपधायकव्यापारत्वं । तथाच कूपस्य मरणोद्देशेनानुष्ठेयमानत्वान्नतत्कर्तुर्गोवधकर्तृत्वमिति भावः । तत्त्वापत्तेः हिंसात्वापत्तेः । तथाच तस्यापि आत्मवधकर्तृत्वापत्तेरिति भावः । अदृष्टेति । तथाच मरणोद्देशेनाननु-

र्हि कथं श्येनस्य हिंसात्वमिति नव्यास्तु कृतिसाध्यत्वे सति बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वसिद्धिसाध्यात्वे सतीष्टसाधनताज्ञानत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहः । अस्तु तेनापि तेनापि रूपेण हेतुत्वमिति चेत्तर्हि

ष्ठेयमानत्वे सति अदृष्टाद्वारामरणानुकूलव्यापारत्वं हिंसात्वं । त्रिसन्ध्यास्तवपाठस्य अदृष्टाद्वारामरणानुकूलत्वेन न हिंसात्वमिति भावः । तर्हीति । अदृष्टाद्वारामरणानुकूलत्वस्य विवक्षितत्वे हीत्यर्थः । कथमिति । श्येनेन हिनाहृत्यमरणं जन्यते किन्तु कालान्तरे । तथाच तत्रादृष्टस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । अदृष्टाद्वारामरणानुकूलत्वरूपं न हिंसात्वमिति तत्र च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्यान्ततया श्येनेनाभिचरन् यजेतेति विधेर्नाप्रामाण्यमिति दिक् । प्राचीनमते स्मरसंप्रकाशयन् नव्यमतमाह । नव्यास्त्विति । विनिगमनाविरह इति । तथाच बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण विशिष्टरूपेण न कारणत्वमिति भावः । नच विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन नावच्छेदकत्वं येन विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहस्यात् । किन्तु एकच द्वयमिति न्यायेन सर्वेषां विशेषणानां ज्ञान एव विशेषणत्वं । अवच्छेदकतायाः व्यासज्य वृत्तित्वाङ्गीकारात् इति वाच्यं । नाना सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताया एकस्याः सम्भवात् । महानसीय वस्त्रभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः एकस्या महानसीयत्ववन्तित्वे च स्वीकरे महानसीयत्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वप्रतीत्यापत्तेस्तस्याव्यासज्यवृत्तित्वस्य च वक्तुमशक्यत्वादिति दिक् । शङ्कते । अस्त्विति । तेन तेनापीति । बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन कृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानत्वेन इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानत्वेनापि रूपेण हेतुत्वमित्यर्थः । तर्हीति । कृतिसाध्यताज्ञानत्वादिना कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन इष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तीत्यर्थः । लाघवादिति । बलवदनिष्ठाननुब-

कार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु लाघवात् वस्तुस्तु कृति-
साधनताधीत्वेनैव चिकीर्षास्मृतिरिति हेतुत्वं नन्वेवमिष्टाजन-
केऽपि चिकीर्षास्यादिति चेन्न स्यादेव सुखादौ विष्टाजनकत्वेन
ज्ञाते मण्डलीकरणदौ चिकीर्षास्यादिति चेन्न उपाये-
च्छासामग्यभावात् केयमुपायेच्छासामग्रीति चेत् इष्टसा-
धनताज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानञ्च बलवदनिष्ट-
म्वित्वे इष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे च प्रत्येकरूपेणाहेतुत्वे गौरवात् विशिष्टे
एव शक्तिः । विशिष्टरूपेणैव च हेतुत्वमित्येककार्यकारणभावेनैव निर्वाह
इति नवाभिप्रायः । सचावच्छेदकतायाः व्यासज्यहृत्तित्वानङ्गीकारात् मिथो
विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभाववद्भावशक्तयया
वच्छेदकगौरवाच्चासम्भवीति अवच्छेदकलाघवात् प्रत्येकरूपेणैव हेतुत्वमु-
चितमिति भावः । चिकीर्षा द्वारा ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुता तत्र चिकीर्षात्वा
वच्छिन्नं प्रति न विशिष्टरूपेण हेतुत्वं किन्तु कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैवेत्याह
वस्तुतस्त्विति । चिकीर्षाप्रतीतिः । चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । इच्छायाः
स्वसमानप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् कृतिसाध्यत्वप्रकरकेच्छां प्रति कृति-
साध्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं नतु प्रत्येकचितयरूपेण विशिष्टरूपेण
वा । तेन रूपेण हेतुत्वे गौरवात् । मानाभावाच्चेति भावः । नन्वेवमिति । एवं ।
कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे । इष्टाजनकेपीति ।
कृतिसाध्यताज्ञानस्यतत्रापिऽस्त्वादिति भावः । स्यादेवेति । कृतिसाध्ये सुखा
दौ चिकीर्षाभवत्येवेत्यर्थः । तथाचेष्टापत्तिरिति भावः । शङ्कते । इष्टेति । मण्ड-
लीकरणे इष्टसाधनत्वभ्रमकाले चिकीर्षाभवत्येवेत्यत इष्टाजनकत्वेन ज्ञान इ-
ति । मण्डलीकरणे फलतया चिकीर्षानोपादयितुं शक्यते सुखादि चिकीर्षाप्र-
ति सुखादिज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति उपायतया आपादनीया सा तु न सम्भवति
विशेषणसामग्र्या फले जननीये सामान्यसामग्र्याः सहकारित्वादित्याह ।
उपायेच्छेति । उपायेच्छाया या सामान्यसामग्री तस्या अभावादित्यर्थः ।
शङ्कते । केयमिति । इष्टेति । कृत्यसाध्यवृष्ट्यादाविच्छानुरोधेन उपायेच्छात्वा-
वच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वेन हेतुत्वं
सुखादौ चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वं मण्डलीकरणे

साधनताज्ञानत्वा प्रतिबन्धकं । इष्टसाधनत्वञ्च विद्यमाने-
च्छाविषयोयस्तत्साधनं । इच्छाविषयत्वञ्च स्वरूपसहिशेषणं
नतु तस्यापि ज्ञानं कारणं । एवं च यदा सुखादाविच्छापा-
कादौ च सुखसाधनाधीस्तदापाकादाविच्छेति ध्येयमिति
विध्यर्थोऽपि इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं बलवदनिष्टाजनक-
त्वं च नतु विशिष्टं विशेषणविशेष्यभावेन विनिगमना-
विरहात् न कलञ्जभक्षयेदित्यत्र कृतिसाध्यत्वे इष्टसाधनत्व-

चिकीर्षा जायमाना उपायतयैव स्यात् सा च न सम्भवति । उपायेच्छा सामान्य
सामग्र्यभावादित्यर्थः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं वा प्रतिबन्धकमिति बल-
वदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे अप्रामाण्यनिश्चयत्वेनोक्तं जकतया
तदभावव्याप्यतदभाववच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबन्धकत्वे च गौरवमेवा-
चास्वरसो वाकारेण दर्शितः । विद्यमानेति । विद्यमाना या इच्छा तद्विषयो य-
स्तत्साधनत्वमित्यर्थः । स्वरूपसूतिः । वस्तुगत्या यः इच्छाविषयस्तत्साधनता-
ज्ञानं कारणमित्यर्थः । तस्यापि । इच्छविषयत्वस्याऽपि । एवं चेति । वस्तुग-
त्यायदिष्टं तत्साधनताज्ञानं कारणमिति । सुखादाविच्छाशून्यकालेन पाका-
दाविच्छेदय इति । ननु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे इष्टसाधनताकृतिसाध्यता ज्ञा-
नादीनां प्रत्येकरूपेण हेतुत्वेऽपि विधेर्लाघवादिशिष्ट एव शक्तिरास्तामस आ-
ह । विध्यर्थोपीति । प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैव विध्यर्थतया येन रूपेण ज्ञानस्य
प्रवर्तकता तेनैव रूपेण शक्तिरिति भावः । ननु येन रूपेण प्रवर्तकता तेनैव
रूपेण शक्तिरित्यत्र मानाभावात् लाघवादिशिष्टमेव शक्यमस्त्वित्यत आह ।
नत्विति विशिष्टं । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टे इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसा-
ध्यत्वं । विशेषणेति । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टे इष्टसाधनत्वविशिष्टकृति-
साध्यत्वे शक्तिः उतकृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टे इष्टसा-
धनत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्ट कृतिसाध्यत्वविशिष्टे इष्टसाधनत्वे इष्ट-
साधनत्वविशिष्ट बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे वेति विनिग-
मना विरहादवच्छेदकगौरवाच्च प्रत्येकरूपेणैव शक्तिरिति भावः । ननु न क-

योऽस्य नञर्थेऽनान्वयस्य कार्यत्वादृष्टसाधनत्वाच्च किं-
तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य श्येनेना^{ञ्च}न्यजेतित्यत्र बल-
वदनिष्टाननुबन्धित्वस्य नान्वयो^{ञ्च}बाधात् । इष्टसाधनत्ववृत्ति-
साधनत्वयोस्त्वन्वयस्यादेवाबाधादिति सङ्क्षेपः । सोऽयं वि-
धित्वविधः । अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्चे-
ति । तदुक्तं विधिरित्यत्रोपप्राप्तौ नियमः ^{प्रा}स्तिक्रैसति तत्र

लज्जभक्षयेदित्यत्र कलजभक्षणे विध्यर्थस्याऽभावो बोधनीयः । विध्यर्थश्च प्र-
त्येकमेवेति इष्टसाधनेत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च नञर्थेऽन्वये बाधापत्तिः । वि-
शिष्टरूपेण शक्नोति तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूप विशेषणाभावा^{त्} विशि-
ष्टाभावसम्भवास्तत्रैव शक्तिरुचितेत्यत आह । न कलजमिति । तस्य कलज-
भक्षणस्य । कार्यत्वात् । कृतिसाध्यत्वात् । इष्टेति । तथाचायोग्यत्वान्न तयोर्न-
ञर्थेऽन्वय इति भावः । तर्हि कथं विध्यर्थाभावबोधनमत आह । किंत्विति ।
नहि यावद्विध्यर्थाभावो न जायते भवन्मतेऽपि यावद्विशेषणाभावायत्र वि-
शिष्टाभावासम्भवात् । तथाच यत्किंचिद्विधार्थाभावबोधनेनैव सामंजस्यमि-
ति भावः । विशिष्टरूपेण शक्नोति श्येनो बधसाधनं न तु नरकसाधनमिति तत्र
विधार्थाबाध उपपादितः श्येनाच्च बधो बधाच्च नरक इति प्रतिसंधाना-
च्चास्तिकानां न तत्र प्रवृत्तिरित्युक्तं । तत्तु न सम्यक् । बलवदनिष्टाजनक-
त्वस्य विधार्थत्वे विधार्थाबाधसम्भवेऽपि आस्तिकानां कथं न तत्र प्रवृत्तिः प्र-
वर्तकस्य बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्य तत्र सत्वात् । बलवदनिष्टाप्रयोजक-
त्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे च बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वस्यैव विधार्थत्वेन कथं तत्र
विधार्थाबाध इत्यभिप्रेत्य प्रत्येकरूपेण शक्नोति विधार्थाबाधं उपपादयति ।
श्येनेनेति । बाधादिति । बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वरूपस्य तस्य बाधादित्यर्थः ।
अबाधादिति । बाधाभावरूपयोग्यता सत्वादित्यर्थः । ननु बलवदनिष्टेत्य-
त्र बलवत्त्वं दुर्निरूप्य मत आह । संक्षेप इति । नांतरीयकसमव्याप्तत्वं बल-
वत्वमानुभाविकमित्यादि । रागिणां तु नरके बलवत्वाग्रहान्न तत्र प्रवृत्त्य-
नुपपत्तिरिति हृदयं । विधिं निरूप्य तद्विभागमाह । सोयमिति । क्रमेण ल-
क्षणान्याह । अपूर्वेति । तदुक्तमिति । अत्यंतमप्राप्तौ विधिः अपूर्वविधिरित्य-

चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते इति । उदाहरणानि ।
ब्रीहौ प्रोक्षति ब्रीहौ न्वहन्ति पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इत्यादि

र्थः । यथा ब्रीहिषु प्रोक्षणस्याप्राप्त्या ब्रीहौ प्रोक्षतीत्यपूर्वविधिः । पा-
क्षिके सति । पक्षे प्राप्तौ सत्यां नियमविधिरित्यर्थः । यथा ब्रीहिषु तु पक्षे-
प्राप्तौ सत्यां नियमविधिरित्यर्थः । यथा ब्रीहिषु तुषोपवापस्यावघातेनैव न-
खविदलनेनाऽपि सम्भवात्यक्षेऽवघातस्य प्राप्त्या अवघातेनैव तुषोपवापः क-
र्तव्यो न तु नखविदलनादिनेति नियम्यते इति ब्रीहौ न्वहन्तीति नियम-
विधिरित्यर्थः । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ यत्र नियम्यते सा परिसंख्या । यथा-
पंचनखानां सर्वेषो भक्षणप्राप्तौ पंचैव पंचनखा भक्ष्या नत्वन्वे इति नियम्यते
इति पंच पंचनखा भक्ष्या इति परिसंख्याविधिरित्यर्थः । शशकः शल्लकीगोधा-
खड्गीकूर्मस्तु पंचम इति पंचनखा बोध्याः । ननु याजनाध्यापनप्रतिग्रहे ब्रा-
ह्मणो धनमर्जयेदिति नियमविधिरित्यर्थः न तावत् धनार्जनं विधीयते तस्य राग-
प्राप्तत्वात् । नाप्यजने याजनाद्यन्वयः । कथाद्यन्वयवत्तस्यापि रागप्राप्तत्वात् । किं
त्वप्राप्ते तरोपायनिषेध एवात्र विधेयः । एवं परिसंख्यायां पंच पंचनखभक्षणस्य
रागप्राप्तत्वात् । तदितर पंचनखभक्षणनिषेध एव विधेय इति इतर व्यवच्छेद-
कत्वा विशेषान्नियमपरिसंख्ययोः को विशेष इति । तत्राहुः । यत्र क्रियायां
विकल्पेन कारकान्वयः स नियमः । यथा धनार्जने याजनप्रतिग्रहाभ्यामेक-
स्यार्जनस्याऽसम्भवात् एकस्यां धनार्जनक्रियायां याजनादीनां मिलितानाम-
न्वयासम्भवात् । विकल्पेनैवान्वयः शशकादिमांसनिर्मितस्यैकपिण्डस्य स-
म्भवात् भक्षणक्रियायां मिलितानामन्वयसम्भव इति नियमपरिसंख्ययोर्भे-
दः । तदुक्तं । नियमः पाक्षिके सतीति । केचित्तु । इतरव्यवच्छेदस्यार्थत्व-
शब्दत्वाभ्यां नियमपरिसंख्ययोर्भेदः । तथाहि । अर्जने उपायत्रय सम्बन्धस्य
शब्दात्प्रतीती कथादीनामन्वयः अर्थास्ति धाति येषामेकान्वयेऽपरानन्वय-
स्तेषां समुच्चयासम्भवात्तत्र तरोपायव्युदासे शब्दतात्पर्यं कल्प्यते परन्तु धूमो-
स्तीति वाक्ये बन्हेरिव तस्याप्यर्थत्वं । परिसंख्यायां तु भक्षणक्रियायां पंचानाम-
न्वयः सम्भवति इतरपंचनखव्युदासो नार्थः । तत्र पंचानामपि समुच्चयस-
म्भवात् । किन्तु शब्द एव एवं च भक्ष्यपंचनखपदयोर्विरोधि लक्षणया पंचेतर-
पंचनखा भक्ष्या इति वाक्यार्थः । तथाच उपस्थितपदार्थपरित्यागादनुपस्थितप-

अत्रगुणः नेष्टसाधनत्वं विध्यत्यर्थः स्वर्गकामो यजेतेति विधि-
ना तस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । तथाहि स्वर्गकामस्येष्टसा-
धनं याग इत्यनेन बोध्यम् इष्टसाधनत्वान्नोपस्थित स्वर्ग-
ए । नचेदं शक्यं साक्षात्साधनत्वस्याशुविनाशित्वेनासम्भवा-
त् नच परंपरया स्वर्गसाधनत्वं बोध्यं परंपराघटकाऽपू-
र्वानुपस्थितेः नापि कार्यत्वं स्वर्गकामिकार्यत्वस्य यागे

दार्थिकल्पनादभावविधित्वाच्च नियमापेक्षया दोषत्रयवती परिसंख्येत्याहुः ।
तच्चित्यं । याजनादिजन्याजने इतरव्यवच्छेदस्यार्थत्वेऽपि कथादिभिर्ना-
र्जयेदित्यस्याप्राप्त्यानियमोऽपि इतरव्यवच्छेदस्य शाब्दत्वावश्यकत्वात् सा-
र्थत्यागः परार्थस्मीकारः प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयं । इतरथा तु कथादिभि-
रर्जयेदेव तज्जन्याजने तत्सम्बन्धव्युदासाभावादिति नेष्टसाधनत्वादौ विधेः श-
क्तिः किन्तु कार्योऽपूर्व एवेति प्राभाकरमतमाहः । अत्र गुरवइति । तस्य ।
इष्टसाधनत्वस्य । बोधनाशकत्वमेवाह । तथाहीति । स्वर्गकामस्येति । स्व-
र्गकामस्य यदिष्टं तत्साधनं याग इति । अनेन विधिना । बोधो बोधनी-
यं । ननु विधिना सामान्यतः इष्टसाधनत्वे बुद्धेऽपि कुतः स्वर्गरूपेष्टसाधन-
त्वबोधः इत्यत आह । इष्टं चात्रेति । स्वर्गएवेति । स्वर्गकामपदसमभि-
व्याहारात् स्वर्गरूपमिष्टं सिद्धयति । प्रतीतिस्तु इष्टत्वेन पदाद्यैकदेशयो-
रप्यभेदान्वयस्वीकारे तु स्वर्गत्वेन तथाच स्वर्गभिन्नेष्टसाधनं यागइति बोध-
मिति भावः । नचेदमिति । स्वर्गसाधनं याग इति बोधयितुं न शक्यमित्य-
र्थः । साक्षात्साधनत्वस्य । साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य । आशुविनाशित्वेन । तृती-
यक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन । असम्भवादिति । यागास्येच्छाविषयत्वात्क-
तया तृतीयक्षणेनष्टतया कालान्तरभावि स्वर्गाव्यवहित पूर्ववर्ति त्वासम्भवा-
दित्यर्थः । नचेति । साधनत्वं हि द्विविधं साक्षात्परंपरयाचेति साक्षात्स्व-
र्गसाधनतया बाधेऽपि परंपरया स्वर्गसाधनता बोधेबाधकाभावादिति भावः
परंपरेति । परंपरया स्वर्गसाधनत्वं हि स्वर्गसाधन पूर्वसाधनत्वं तच्च स्वर्गकामो
यजेतेति वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वमपूर्वानुपस्थित्या दुर्ग्रहमिति भावः । कृतिसाधनत्व-
मपि न विधार्थ इत्याह । नापीति । कार्यत्वं कृतिसाधनत्वं न विधार्थ इत्यर्थः ।

बोधयितुमशक्यत्वात् तथाहि शाब्दे योग्यताज्ञानं हेतुः ।
योग्यताचान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वम् अतएव सैकान्वयप्रयोजकं
रूपं द्रवद्रव्यत्वम् जलेऽस्तीति तद्योग्यं बन्हीच नास्तीति
तद्योग्यम् प्रकृतेच कामिकार्यत्वान्वये इष्टसाधनत्वमन्वय-
प्रयोजकम् नच तद्गृहीतं शक्यमित्युक्तम् अन्वयप्रयोजकस्य
कार्यसाधनत्वस्य विरहात् तस्मात्कार्यमपूर्वमेव विध्य-
र्थस्तस्मिंश्च यागस्य विषयतयान्वयः नन्वपूर्वस्य पूर्वमनु-
पस्थितत्वात्तत्र शक्तिग्रहोऽनुपपन्नः । अथ कार्यत्वेन का-
स्वर्गकामीति । इष्टसाधनत्वस्य बोधार्थत्वे स्वर्गकामस्येष्टसाधनं याग इति
बोधः । कृतिसाधनत्वस्य बोधार्थत्वे तु स्वर्गकामीयकृतिसाधयो याग इति
बोधनीयं तच्च न सम्भवतीति भावः । तदेवोपपादयति । तथाहीति । शाब्दे ।
शाब्दबोधे । बाधाभावस्य योग्यतात्वे प्रकृतानुपयोग इत्यत आह । योग्यताचे-
ति । अतएव अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्वादेव । तद्योग्यमिति । पय-
सा सिंचतीति वाक्यं योग्यमित्यर्थः । नास्तीति सैकान्वयप्रयोजकं द्रवद्रव्यत्वं
नास्तीति तद्योग्यं । बन्हीना सिंचतीति वाक्यमयोग्यमित्यर्थः । नन्वस्तु शा-
ब्दबोधे योग्यताज्ञानं कारणं आस्तां चाऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमेव योग्यता
ततः किमत आह । प्रकृतेचेति । स्वर्गकामीयजेतेत्यत्र च । कामीति । का-
मिकृतिसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकं रूपमिष्टसाधनत्वमेव । तद्गृह एव च कामि-
कार्यत्वस्य शाब्दबोधो भवेत् । नच तत् इष्टसाधनत्वं गृहीतुं शक्यं । इत्युक्त-
मिति । आशुविनाशित्वात् साक्षात्साधनत्वस्य परंपराघटका पूर्वानुपस्थित्या
च परंपरासाधनत्वस्य गृहीतुमशक्यत्वादित्युक्तमित्यर्थः । स्वमतमाह । त-
स्मादिति । इष्टसाधनत्वस्य कृतिसाधनत्वस्य च बोधयितुमशक्यत्वाद्बोधार्थत्वा-
सम्भवादित्यर्थः । कार्यमिति । कार्यमेव विधार्थः । तच्च प्रकृते । अपूर्वमेव पर्य-
वस्यतीत्यर्थः । अन्वयप्रकारमाह । तस्मिंश्चेति । कार्यरूपे विधार्थः । विषय-
तयेति । यागविषयकं कार्यमिति बोध इति भावः । अनुपस्थितत्वादिति । पूर्व-
मुपस्थितत्वे चापूर्वत्वव्याघातः । अपूर्वत्वं हि पूर्वाप्रतीतत्वमिति भावः । तत्र ।
कार्यं अपूर्वं शक्तिग्रहः । विधिशक्तिग्रहः । अथेति । न लिङः कार्योऽपूर्वा एव

र्यसामान्य एव शक्तिग्रहः वेदस्थले च योग्यताबलाद्वापु-
 र्व्यशक्तेर्लुप्तः नहि यागविषयकमन्यत्कार्यं भवतीति चेन्न ।
 स्वज्ञानादेरपि सम्भवात् । उच्यते । कार्येतावत्स्वर्गकामस्या-
 न्वयोनियोज्यनियोजकभावलक्षणस्तत्र कामीनियोज्यः नि-
 योजकश्च कार्यमिति । कार्यनियोज्यनियोजकत्वमेव स्वर्गकाम-
 श्रान्वयः । नियोजकत्वञ्च तत्कामिकार्यं तथा प्रतीयमानत्वं ।
 अथ चान्वये प्रयोजकं काम्यसाधनत्वं नहि कामीकार्याद-
 न्यत् काम्यसाधनत्वेनाज्ञातं कार्यं तत्राऽवैति । नच काम्य-
 साधनं काम्यसाधनत्वेन ज्ञायते अन्यथा ख्यातिरनभ्युपग-

शक्तिः । किन्तु कार्यत्वेन रूपेण घटपटादिरूपकार्यं सामान्य एव । तत्रैव श-
 क्तिग्रहः । ननु विधिन्यबोधे कार्यत्वेन घटादेरेव भानापत्या कथमपूर्वे प्र-
 तीतिरित आह । योग्यतेति । नहीति । अन्यदिति घटादिरूपकार्यस्य याग-
 विषयकत्वाभावादिति भावः । स्वज्ञानादेरपीति । स्वं पुरुषः । तदीयज्ञानस्य
 यागविषयकत्वात् । तथाच कथमपूर्वलाभ इति भावः । कार्ये इति । कार्य-
 त्वरूपेण घटपटादेवैव शक्तिग्रहः । ततः यागविषयकं कार्यमिति बोधे स्वर्ग-
 कामस्यापि नियोज्यनियोजकभाव सम्बन्धेन कार्यस्यैव पूर्वलाभः । ननु किं
 नियोज्यं किंनियोजकमत आह । तत्रेति । नियोजकत्वं चेति । तत्कामीति ।
 स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं कृतिसाध्यत्वं चापूर्वं यागद्वारा । ननु
 कामिकार्यतया प्रतीयमानत्वं ज्ञानादावपि सम्भवतीत्यत आह । नहीति ।
 सुखादेरपि कार्यत्वेन प्रत्ययादुक्तं काम्यादन्यदिति । अवैतीति । तस्मै अन्व-
 यप्रयोजकरूपवत्त्वस्यैव योग्यतात्वेन योग्यतायाश्च शाब्दे भानात्साधनत्वसा-
 धनत्वयोर्विरोधेऽपि कामिकार्यत्वान्वये इष्टसाधनताज्ञानविशेषत्वस्यैवऽन्व-
 यप्रयोजकतया काम्यसाधनताज्ञानस्यावश्यकतया ज्ञानादेः स्वर्गसाधनत-
 याऽज्ञानाच्च तत्र कामिकार्यतया प्रतीतिरिति भावः । ननु ज्ञानादेरपि इष्ट-
 साधनत्वभ्रमसम्भवात्कामिकार्यतया प्रतीतिः सम्भवत्येवेत्यत आह । नचेति ।
 काम्यसाधनं ज्ञानादि काम्यसाधनत्वेन न ज्ञायते इत्यर्थः । ननु प्रमाविर-

मात् । नच ज्ञानं काम्यस्य स्वर्गस्य साधनं सम्भवतीत्यतो-
 योग्यताबाधायागविषयकं कार्यं स्वर्गकामीयं स्वर्गका-
 मो यागविषयककार्यवानित्येवं वागुभयो भवन् योग्यतया

हेऽपि भ्रमः स्यादेवेत्यत आह । अन्यथेति । ननु तथापि ज्ञानस्यापि स्वर्गसा-
 धनतया तद् ज्ञानसम्भवेन कामिकार्यतया प्रतीतिसम्भवात्कथं न तत्र यो-
 ग्यतेत्यत आह । नचेति । नहीत्यर्थः । यागेति । स्वर्गकामनियोज्यकं याग-
 विषयककार्यमित्यन्वयबोध इति भावः । प्रथमांताथं मुख्यविशेषक बोधा-
 भिप्रायेणाह । स्वर्गकाम इति । कार्यवत्त्वं च नियोज्यनियोजकभावलक्षणस-
 म्बन्धेन । योग्यतयेति । स्वर्गकामनियोजकस्य यागविषयकार्यस्यान्यस्यास-
 म्भवेनापूर्वलाभ इत्यर्थः । ननु कामिकार्यतान्वये इष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोज-
 कतया पूर्वानुपस्थित्या तत्रेष्टसाधनताज्ञानासम्भवात् कथं स्वर्गकामनियो-
 ज्यकं यागविषयककार्यमिति प्राथमिको बोध इति चेत् नहि बोधनीये यो-
 ग्यताज्ञानकारणं किन्तु तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने यत्र कुत्रचित् तदज्ञानं
 मृगते तच्च पचेतेत्यादौ कामिकार्ये इष्टसाधनत्वावगमादक्षतमिति । ननु
 पदार्थस्य पदार्थयोग्यतायाश्च शाब्दबोधे भानमुपेयते तत्रेष्टसाधनत्वस्य स्व-
 र्गकामिनियोज्यकत्वं योग्यतात्वेन कथमिष्टसाधनत्वमविषयीकृत्य तज्ज्ञानमि-
 ति चेत्तत्त्वम् । स्वर्गसाधनीभूतापूर्वसाधनत्वमेव हि यागे स्वर्गसाधनत्वमित्य-
 पूर्वं स्वर्गसाधनत्वभागस्यावश्यकतया शब्दानुपस्थितस्यापि अर्थाधराहारवादि-
 तस्यैव भानोपगमात् नहि प्रथमं तैरपि यागविषयकार्यं स्वर्गसाधनत्वबो-
 धो नाभ्युपेयत इति । किन्तु अस्थिरत्वात् क्रियायां कृतिसाधनत्वान्वयात्वा-
 गिष्टसाधनत्वबोधो न सम्भवतीति तन्मतनिगर्वात् । अथ स्वर्गसाधनं स्वर्ग-
 कामनियोज्यकं यागविषयककार्यमिति प्राथमिको बोध इति तन्मतसिद्धं तच्च
 न सम्भवति । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुतया
 कथं युगपदेवेष्टशोबोधः । स्वर्गसाधनत्वबोधानंतरं कृतिसाधनत्वस्य बोध इति-
 तन्मतनिगर्वादि चेत् तस्मै हि असंसर्गाग्रहसहितोपस्थितेरपि विशिष्टबु-
 द्धिकार्यकारित्वोपगमात् स्वर्गसाधनत्व स्वर्गकामनियोज्यत्वादीनां पूर्वमनु-
 पस्थितानामसंसर्गाग्रहत्वादेव शाब्दबोधे भानसम्भवात् । तद्योग्यताविषय-

क तत्पदार्थविषयक शाब्दबोधस्य तन्मतेऽलीकत्वादिति । ननु तथापि साधा-
त्वसाधनत्वयोर्विरोधात्कथं स्वर्गसाधनत्वकृतिसाधनत्वयोरपूर्वं एकज्ञानविष-
यत्वं ननु यागे इति चेत् । वैदिकस्थले एकविशिष्टेऽपरान्वय इति हि उक्त-
गः । उद्देश्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वं विधेये भासत इत्यपि नियम इति
इष्टसाधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य कृतिसाधनत्वस्य विधेयतया भानं न स-
म्भवति । सिद्धावस्थधर्मः साधनत्वमसिद्धावस्थधर्मः साधनत्वमिति । प्रकृतत्वे
एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेनेष्टसाधनत्वकृतिसाधनत्वयोर्भानासम्भवेऽपि
एकत्र द्वयमिति न्यायेन यागविषयककार्यमिष्टसाधनमित्यन्वयबोधे बाध-
काभावः । आख्यातार्थमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य बोधानुपगमात् । अन्यथा प-
चन् गच्छतीतिवत् पचति गच्छतीत्यत्रापि शाब्दबोधापत्तेः । नन्वेवं यागे-
पि इष्टसाधनत्वकृतिसाधनत्वयोरैकत्रद्वयमिति न्यायेन भानस्य सम्भवेन कथं
यागमादाय तयोर्विरोध इति वाच्यं । तत्र यागस्य प्रकृत्यर्थतया प्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति न्याये-
नैवान्वयबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वान्नत्वेकत्रद्वयमिति न्यायेनापि अत एव ति-
लकीकर्मकुर्वीतित्यादौ तिलकविशिष्टे कर्मकरणवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव बो-
धोदयात्कर्मकरणे नियमेन तिलकसमानकालीनत्व भानात् तिलकशून्यका-
लीनत्वकर्मकरणस्य नैष्कल्यं । यदि चैकत्रद्वयमिति न्यायेनापि शाब्दबोध-
इत्येतद तदा तस्य नैष्कल्यानापत्तिरिति । आख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकशाब्द-
बोधानुपपत्त्या च विधिप्रत्ययस्थले एकत्र द्वयमिति न्यायेन बोधे बाधकाभाव-
एव । ननु च वर्षं जपन्निदं स्तोत्रमपुत्रः पुत्रवान्भवेदित्यादौ पुत्राभाव समा-
नकालीनत्वं पुत्रबाधितमिति कथं विशिष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेन बोधे उक्त्यर्थ-
इति चेत् । तत्र नञो विरोधिलक्षणया पुत्रविरोधिनी पुत्रेकार्थः सूविषयसि-
द्धत्वस्येच्छाविरोधित्वात् । तथाच पुत्रेच्छासमानकालीनत्वं पुत्रे भासत इ-
ति न काप्यनुपपत्तिरिति दिक् ॥ अत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमतः याग-
विषयकं कार्यमिति प्रथमो बोधः । यागविषयककार्यं स्वर्गसाधनमिति द्वि-
तीयो बोधः । स्वर्गसाधनं यागविषयककार्यं स्वर्गकामनियोजकमिति तृ-
तीयो बोधः । स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयककार्यं स्वर्गकाम-
कृतिसाधनमिति तुर्योबोधः । ततश्चापूर्वं कृतिसाधनत्वं यागे कृतिसाधनत्वं
विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानसहकारेण स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यको

यागः स्वर्गकामकृतिसाधन इत्योद्देश्यपादानिक यागविशेषकः पञ्चमोबोधः स-
एव च प्रवर्तकः । उपादनमनुपपत्ति ज्ञानं तत्सहकृतशब्दे न जनितोबोध औ-
यादानिक इत्युच्यते इति केचिदाहुः । काम्यसाधनता धीजन्यममेदं कार्यमिति
ज्ञानवत् पुरुषकार्यं यागविषयकमिति प्रथमो बोधः । ततो ममेदं यागवि-
षयककार्यमिति द्वितीयो बोधः । अयमेव च नियोज्यत्वेन पुंसो अपूर्वेऽन्व-
यः । अपूर्वजनिका कामिकृतिस्तावन्नभवति यावद्यागविषया न भवति कृ-
त्यन्तरात्तदनुपपत्तेः । कामिकृतिश्च यागविषया न तावद्भवति यावद्यागः
काम्यसाधनत्वेन न ज्ञायते काम्यसाधनत्वेन ज्ञायमान एव कामिकार्यत्व-
नियमादित्येतादृश विमर्शानंतरं काम्यमानस्वर्गसाधनं स्वर्गसाधनताज्ञा-
नजन्यकार्यताज्ञानवत्स्वर्गकामकार्यो याग इति तृतीयो बोधः । अत्र चा-
धिकारित्वेन पुरुषान्वयः । काम्यमुनिष्टमूर्गे न क्रियाकार्यत्वावगमात् ततो
यागकृतिः कर्तारं विनाऽनुपपन्नेत्यनुपपत्तिज्ञानवत्स्वर्गकामो याग-
कर्त्तेति तुर्योबोधः । स्वर्गकामस्य इदं कार्यं ग्रहमपि स्वर्गकामस्ततो ममेदं-
कार्यमिति युक्तिपुरःसरं यागे यष्टुः प्रतिसन्धानं पञ्चमोबोधः । विधेः प्रवृत्ति-
निर्वाहकतया तावत्पर्यंतं नाकांक्षाया अपि परिपूर्तः पंचैव शाब्दानीति ब-
हवः । मदंशोपरागेण बोधद्वयमानुमानिकं बोधत्रयमेव शाब्दमिति नव्याः ।
मदंशस्य शाब्दे प्रवेशेऽपि प्रथमं यागविषयककार्यमित्येव बोधो ननु स्वर्गका-
मस्य तत्र प्रवेशः अन्योन्याश्रयापत्तेः । तत उक्तबोधपंचकमिति षडेव बोधा-
इत्यपि प्राहुः । स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयक कार्यं स्थायि स्वर्गसाधनत्वेन
ज्ञायमानमिति प्रथमो बोधः । ननु स्वर्गसाधनमिति स्वर्गकामनियोज्यत्व-
स्य स्वर्गकामस्येदंकार्यमिति बोधरूपतया तत्राज्ञायमानस्येष्टसाधनत्वस्या-
न्वयप्रयोजकत्वाभावात् इष्टसाधनत्वज्ञानाभावे कृतिसाधनत्वज्ञानानुदयाच्चे-
ति । इदं च ज्ञानमपूर्वविषयप्रयोजकं ननु यागविषयकं तस्यास्थिरत्वेन तच्चे-
ष्टसाधनत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् ततो मन्नियोज्यकं इदं कार्यं स्थायि स्वर्गसाधनत्वेन
ज्ञायमानमिति पुनरपूर्वविषयकं मदंशोपरागेण ज्ञानं द्वितीयं । ननु मन्नियो-
ज्यकं कार्यमित्याकारकं तत् सर्वत्रैवकार्यबोधे नियोज्यकत्वस्थायित्वस्वर्गसाध-
नत्वानां योग्यतावच्छेदकानां भानस्यावश्यकत्वात् । अपूर्वं कृतिसाधनत्वं च
यागे कृतिसाधनत्वं विनाऽनुपपन्नं यागविषयाकृतित्वेष्टसाधनताज्ञानविनाऽनु-
पपन्ना । नहि कामीकाम्यादन्यत्काम्यसाधनतयाऽज्ञायमानं कार्यतयाऽवैतो-

ति यागे इष्टसाधनत्वमुपादानेनावगत्य यागकाम्यमान स्वर्गसाधनत्वेन प्रा-
यमानोऽधिकारी भूतस्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कार्यमित्येवं तृतीयं ज्ञानं या-
गविषयकं अयमेवचाधिकारित्वेनान्वयः । ततश्च चैत्रः पञ्चतीत्यादाविव स्व-
र्गकामः यागानुकूलकृतिमानिति स्वर्गकाम्यविशेषकस्तुथी बोधः ततः स्व-
र्गकामस्येदं कार्यं अहमपि च स्वर्गकामः तस्मान्ममेदं स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य
कार्यं स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति बोधपञ्चकमित्याहुः । केचित्तु । इदा-
नीं तनत्वांतर्भावेण कृतिसाध्यता ज्ञानस्य विधितः साक्षादसम्भवितया परंप-
रयैव विधिन्यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन यागे कृतिसाध्यताज्ञानमपि न शब्द-
किंत्वोपादानिकमनुमित्यात्मकमेवेत्याहुः । तच्चित्त्वं । यागे कृतिसाध्यताज्ञानं
विधिना जनयितुं न शक्यते तत्रेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रोजकतया परंपराघट-
कापूर्वोपस्थितिर्विना तत्ज्ञानासम्भवादपूर्वशक्तिरिति तस्मत्तत्तत्र यदि यागे
कृतिसाध्यताबोधो न शब्दः । तर्हि कथं तद्बोधार्थं योग्यताज्ञानसम्पत्त्यर्थमि-
ष्टसाधनताज्ञानसम्पादनाया पूर्वे शक्तिरिति न जानीम इति दिक् । परंतु ।
नियोज्य स्वर्गकामीयं स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानं स्थायियागविषयकं कार्य-
मिति प्रार्थमिको बोधः । नियोज्यत्वं योग्यतात्वेन स्वर्गकामे प्रकारतया
स्वर्गकामस्य संसर्गतयापि भासते । ततः अपूर्वं कृतिसाध्यत्वं यागे कृतिसा-
ध्यत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् प्रतीतापूर्वघटितकाम्यसाधनताज्ञा-
नसहितात् स्वर्गकामीयः स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानः यागः कार्य इति द्वि-
तोयो बोधः । ततः कृतिराश्रयं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् स्वर्गकामः स्व-
नियोज्यस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकामः
मूनियोज्यस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययागानुकूलकृतिमान् स्वनियो-
ज्यस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययागानुकूलव्यापारवान् वेति तृतीयोः
बोधः । ननु क्रियानुकूलव्यापारत्वस्य कर्तृरूपतया यागे स्वर्गकामकृतिसा-
ध्यत्वे प्रतीते तत्कर्तृत्वस्यापि प्रतीतिर्जातेति तृतीयबोधवैयर्थ्यमिति चेन्न ।
व्यापारमात्रशक्तस्याख्यातस्य व्यापारबोधकतया व्यापारस्य कर्तृसाक्षात्त्वा-
त् । प्रथमांतार्थविशेषकबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्च अत एव तत्रैवाख्या-
तार्थसंख्यान्य इति ततश्च नानधिकृतः कर्तृन्ति न्यायेनावगतं स्वर्गकामस्य
कर्तृत्वं यागजन्यफलभोक्तृत्वरूपाधिकारित्वं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञा-
नात् स्वर्गकामो यागजन्यफलभोक्तेति चतुर्थो बोधः । ततश्च विधिः प्रवर्तक-

त्वं प्रवर्तकं ज्ञानजननं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् स्वर्गकामस्य यागः
कार्यः स्वर्गकामस्य यागः कार्यस्वर्गकामोयागस्य कर्ताभोक्ताचाहमपि च स्व-
र्गकाम इति प्रतिसम्भाय यागो मत्कृतिसाध्य अहं च यागकर्ता अधिकारीति
प्रवर्तकं पञ्चमं ज्ञानमुत्पद्यते इति प्राभाकरमतमेवं वर्णयन्ति । ननु परमापूर्वं
वाच्यं कलिकापूर्वाणि तु कल्प्यानीति तेषां सिद्धान्तः सच कथं सङ्गच्छते तथा-
हि । अमावास्यायाममावस्याया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्यायजेतेति दर्शपौ-
र्णमास यागौ विहितौ तदुत्पत्तिविधयश्च षट् यदाग्ने योऽष्टाकपालोऽमावास्या-
यां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति उपांशु यागमंतराय जतिताभ्यामेतौ अग्नीषोमी-
यमेकादशकपालं पौर्णमास्यां प्रायच्छत् ऐन्द्रदधिभवत्यमावास्यायां ऐन्द्रं पयो-
भवत्यमावास्यायामित्यनेनाग्ने यो अष्टाकपालउपांशु यागः । अग्नीषोमीय ए-
कादशकपालः पौर्णमास्यां आग्ने योऽष्टाकपाल ऐन्द्रदधियागः । ऐन्द्रं पयोयाग
अमावास्यायां विहिताः एतेषां षष्ठां दर्शपौर्णमास यागानां क्षणिकतया स्वर्ग-
प्रतीव परमापूर्वप्रत्यपि साक्षाद्देतुत्वासम्भवेन कलिकापूर्वस्यापि वाच्यत्वमुपेय-
मिति चेत् । अचोच्यते । फलस्योक्तटरागगोचरतया फलपूर्णक्षमफलशिरस्काऽ-
पूर्वबोधक काम्यविधेरेवादौ प्रवृत्तिः । तेन च यागे साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य बो-
धयितुमशक्यत्वात् परम्पराघटकापूर्वं बोधिते तदुत्तरं उत्पत्तिवाक्येभ्यः षष्ठां
आग्ने यादीनां नियोगसाधनताबोधः तावत्कालस्थायिव्यापारकत्वरूपयोग्य-
ता ज्ञानसम्भवात् । ततश्चाग्ने यादीनां षष्ठामाशुविनाशितया परमापूर्वरू-
पव्यापारकत्वबोधे कलिकापूर्वाणिकल्प्यन्ते तद्वारा च तेषां परमापूर्वसाधन-
त्वमिति । अथ प्रधानविधिना परमापूर्वबुद्धे आग्ने यादीनां परमापूर्वसा-
धनता उत्पत्तिवाक्यैः प्रतीयते । परमापूर्वसाधनतायाश्च साक्षादसम्भवितया
कलिकापूर्वाणिकल्प्यन्ते इति तत्सिद्धान्तः । तत्तु कथमुपपद्यते । तथाहि । यथा
आशुविनाशितया यागेन स्वर्गसाधनताबोधस्तथा परमापूर्वसाधनतापि दु-
र्ग्रहा । नहि परमापूर्वमाग्ने यादीनां प्रत्येकं व्यापारः तथा तत् द्वारा स्व-
र्गसाधनतानिर्वाहोऽपि कथं । परम्परा घटकापूर्वानुपस्थित्या परमापूर्वप्रति-
श्रीरामश्रीराम परम्परया साधनत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् । यागत्वावच्छिन्ने पर-
मापूर्वसाधनत्वग्रहसम्भवेऽपि पदार्थतावच्छेदकान्नेयत्वावच्छिन्ने ताव-
त्कालस्थायि व्यापारकत्वस्याग्रहात् सामान्यतो दृष्टत्वात् तथा कल्पने का-
लांतरभाविफलजनकाशुविनाशित्वावच्छिन्ने तावत्कालपर्यन्तस्थायि व्या-

पारकत्वस्यानुभवेऽदृष्टत्वात्परमापूर्वस्यापि वाच्यत्वं दुर्घटस्थादिति । अत्रो-
 बाध्यायाः । षष्ठां षट्पुरुषक्रियमाणानां योगपद्यसम्भवादयोग्यता धीर्नसम्भ-
 वतीति तदुत्तरं चैककलं कल्वेऽवगते प्रथमावगतस्वर्गसाधनत्व निर्वाहकतया
 कलिकापूर्वाणिकल्प्यते इति । तत्तु चिंत्यं । प्रथमं तेषामेककलं कल्वस्य भिन्न
 कालीनत्वस्यच पाणिपिहितत्वा भावादिति । नवीनास्तु । काम्यविधिना का-
 र्यत्वेन परमापूर्वेबुद्धे आग्नेयादीनां कार्यत्वेनोपस्थितं प्रतिहेतुता बुद्ध्यते । का-
 र्यस्याव्यवहितोत्तरक्षणेपि संभवान्न कालांतरभावित्वप्रतिसंधानं तत्र । स्वर्ग-
 स्यच देहांतरोपभोग्यत्वप्रतिसंधानात् न यागी साक्षात्तज्जनकत्वबोधसंभवः ।
 एवमाग्नेयादि न साक्षात्परमापूर्वं जनकमिति बाधग्रहेपि साक्षात्कर्म्मजन-
 कमिति ग्रहे बाधकाभावश्च समानप्रकारक बाधबुद्धेरेव प्रतिबंधकत्वात् तत-
 श्च कार्यांतरजनकत्वबाध प्रतिसंधाने परमापूर्वरूप कार्यजनकत्वमेव ग्राह्यं ।
 तच्च सर्वोदीच्यतया कालांतरीणत्वेन साक्षात्तज्जनकत्वासंभवात्परंपरयैव ज-
 नकत्वमिति कलिकापूर्वाणि कल्प्यते इत्याहुः । अत्रच दर्शत्रिकेनाकलिकापू-
 र्वत्रिक सहकृतेनैकं समुदायापूर्वं जन्यते । एवं पौर्णमासत्रिकेनाप्रत्येक क-
 लिकापूर्वत्रिक सहकृतेनैकं समुदायापूर्वं जन्यते । दर्शत्वेन पौर्णमासत्वेन च
 हेतुता लाघवात् निरपेक्षसाधनत्वस्यच तृतीयार्थत्वात्ताभ्यां च समुदायापू-
 र्वाभ्यां फलशिरस्का पूर्वं स्वर्गजनकं जन्यते इति । न वापूर्वी वादः । तत्रके-
 चिदाहुः । प्रथम त्रितयांतर्गतस्य चरमप्रधानस्य साक्षादेव समुदायापूर्वजनकत्व
 संभवं तज्जन्य कलिकापूर्वं मानाभावः । एवंच कलिकापूर्वद्विक सहितेन द-
 र्शत्रिकेना । एवं कलिकापूर्वं द्विकसहकृतेन पौर्णमासत्रिकेनासमुदाया पूर्व
 जन्यते ताभ्यां समुदायापूर्वाभ्यां फलशिरस्कापूर्वं जन्यते इति सप्तापूर्वी
 वाद एवेति । अन्येतु । पंचजन्यापूर्वं सहकृतश्चरमः साक्षादेव परमापूर्वं ज-
 नयतु किं तज्जन्यापूर्वस्वीकारेण । तेन पंचापूर्वं सहकारेण स्वाव्यवहितोत्तर-
 क्षण एव परमापूर्वजनन संभवात् । यदिच षड्पूर्वी स्वीकारस्तदा तेषामेव
 साक्षात्स्वर्गजनकत्व संभवात्कथं परमापूर्वसिद्धिः । ननु षष्ठां प्रत्येकमहेतुतया
 मिलितानां हेतुत्वं मेलनंच पंचानाभिष षष्ठस्यापि व्यापारद्वारैव । अन्यथा
 केषांचिद्वापारतः कस्यचित्साक्षादिति नानाविधतया मेलनस्य प्रयोजकत्वे
 गौरवादननुगमाच्च । एवं फलस्योत्कटरागगोचरतया फलबोधकपद समभि-

व्याहृत प्रधानविधेरेव प्रथमप्रवृत्तत्वात् प्रधानस्य चाशुविनाशितया परमा-
 पूर्व जनकत्वेस्थिते पश्चादुत्पत्तिवाक्यानां प्रवृत्तिरिति नह्यैः षड्पूर्वैः प्रथमकृ-
 तैकविध परमापूर्वस्यान्यथासिद्धिरुपजीव्य विरोधादिति चेन्न । क्लृप्तप्रत्ये-
 कधर्मावच्छिन्नकारणताकानां समाजाधीना कार्योत्पत्तिः तत्रच साक्षात्मेलना-
 संभवे व्यापारकल्पनमित्येकविधमेलनस्याकिंचित्करत्वात् नहि यागस्य व्या-
 पारद्वारा मेलनमिति तज्जन्यापूर्वस्यापि व्यापारद्वारा मेलनं कश्चिदभ्युपैती-
 ति । तन्न । दक्षिणादानस्योत्तरांगतया चरमप्रधानस्य साक्षात्परमापूर्वजनक-
 त्वासंभवात् एवं षड्पूर्वीस्वीकारेऽपि परमापूर्वमावश्यकं दक्षिणाचोत्तरांगं
 साक्षादेवपरमापूर्वहेतुः । नतु तज्जन्यमप्यंगापूर्वं कल्प्यते इति न तत्र द्वा-
 पेक्षा । षड्पूर्वीद्वारा सांगप्रधानषट्केन परमापूर्वं जन्यते । दक्षिणाया अङ्ग-
 तया स्वर्गाजनिकायाः षड्पूर्वीजन्यं परमापूर्वं प्रत्येकजनकत्वादित्यास्तां
 विस्तरः । ननु दुरितापूर्वं कल्प्यते नतु वाच्यमिति तेषां सिद्धांतः । तथाच यथा
 यो ब्राह्मणायावगोरपैतं शतेन पातयेदिति विधिना ब्राह्मणवधोद्यमस्य या-
 तनारूपनरकविशेष हेतुत्वबोधानंतरं दुरितापूर्वं कल्प्यते तथा काम्यस्थले-
 पि स्यादिति चेन्न । हेतुहेतुमतोर्लिङ्गित्यनुशासनबलात्पौर्वापर्यमात्रं बुद्ध्यते
 नतु कारणत्वं किन्तु एतद्विधेर्निवर्तकत्वानुपपत्त्याऽवगोरणस्य नरकहेतुत्वं
 कल्प्यते तच्च दुरितापूर्वं विनानुपपन्नमिति तत् कल्पनमिह च कार्यत्वशक्तौ
 लिङ्कार्यतामाह । कार्यत्वं विनेष्टसाधनत्वग्रहं दुर्ग्रहं साधनत्वं चान्यथा-
 सिद्धिपक्षकराहित्ये सति नियतपूर्ववर्तित्वरूपं कार्यसहभूतत्वघटितं कार्य स-
 हभूतत्वं च क्षणिकस्य व्यापारघटितमिति काम्यस्थलेऽपूर्ववाच्यता नतु प्रकृत
 इति । केचित्तु । हेतुहेतुमतोर्लिङ्गित्यनुशासनबलात्पौर्वापर्यमात्रमुदासीनसा-
 धारणं बुद्ध्यते नत्वव्यवहितपूर्ववर्तित्वरूपकारणत्वं ततश्च सिद्धसाध्यसमभि-
 व्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यत इति व्युत्पत्तिबलात्कारणत्वावगम इति न
 दुरितापूर्वस्य वाच्यता । अथवा । यद्योगप्राथम्याभ्यां नियतपौर्वापर्यबोधानंत-
 रं विधेर्निवृत्तिपरत्वग्रहेनावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यते तेन चावगोरणाभा-
 वविषयकं कार्यमित्यन्वयबोधः । तदन्यथानुपपत्त्या चावगोरणस्य नरकहेतुत्वं
 कल्प्यते । नह्यवगोरणस्यानिष्टसाधनत्वं विनावगोरणाभावविषयककार्यस-
 भवतीति दुरितापूर्वं कल्प्यत इति प्राहुः । ननु स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्गः
 कार्यं शक्तिर्यागादेशाशुविनाशितया तत्रेष्टसाधनत्वज्ञानासम्भवात् । स्वर्गका-

अपूर्वमात्रस्वते एवञ्च काम्ये कृतशक्तिलिङ्गनित्ये निदिष्टे-
चापि विधिपूर्वमाह लोके च पचेदित्यादौ अपूर्वतात्पर्या-
मनियोज्यकत्वान्वययोग्यमपूर्वमेव स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयककार्यमि-
त्यन्वयबोधे विषय इति पर्यवसितं । आस्तां तावदेवं काम्यस्थले । यत्र तु न
फलं तत्र नित्यादि विधिस्थले संधोपासनरूपक्रियायाः विषयतयान्वयाभा-
वेऽपि अभेदेनैव कार्येऽन्वयसम्भवात् संधोपासनीयं कार्यमित्यन्वयबोधे क्रि-
याया एव कार्यायाः प्रतीत्यानापूर्वविषयत्वमिति । कथं वैदिकविधौ सर्वत्रा-
पूर्वबोध इत्यत आह । एवं चेति । अपूर्वबोधस्यावश्यकत्वे चेत्यर्थः । काम्ये स्व-
र्गकामोयजेतेत्यादौ । नित्ये । अहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ । निषेधे । न
कलंजं भक्षयेदित्यादौ । अपूर्वमाहेति । लोके पचेदित्यादावनित्यलभ्यस्य शब्दा-
र्थतया कार्यत्व एव शक्तिः । काम्यस्थले तु कामिकार्यत्वस्य विनेष्टसाधनत्वग्रहं
प्रत्येतुमशक्यतया क्रियाया अस्थिरतया च तत्रेष्टसाधनताज्ञानार्थं परंपरा-
घटकापूर्वोपस्थितये कार्यलिङ्गः शक्तिः कल्प्यते तच्च कार्यं वस्तुगत्याक्रियाति-
रिक्तमेव वैदिकविधिजन्यबोधविषय इति नित्यनिषेधविधिस्थलेऽपि क्रिया-
तिरिक्तकार्यमेव बोधविषय इत्यपूर्वविषयक एव सर्वत्र वैदिकस्थले बोध इत्य-
र्थः । इदं तु चिंत्यं । निषेधस्थले कलंजभक्षणाभावीयं कार्यमित्यनुभवे कलं-
जभक्षणाभावस्य प्रागभावरूपस्य वस्तुगत्या क्रियातिरिक्तस्याभेदेन कार्येऽन्वय-
सम्भवान्नापूर्वलाभः योग्यैमसाधारणस्य कार्यत्वस्य प्रागभावेऽपि सम्भवाद-
ति । ननु सामान्यतः लिङ्गावच्छेदेन कार्यशक्तिः पचेतेत्यादावपि कार्यबो-
धः स्यादत आह । लोके चेति । अपूर्वं तात्पर्यासम्भवात् क्रियातिरिक्त कार्यबो-
धासम्भवेन क्रियायां कार्यत्वबोधाय तत्र लक्षणेत्यर्थः । अनस्य लभ्यस्यैव शब्दा-
र्थत्वान्न तत्र कार्यत्वेऽपि शक्तिरिति भावः । ननु लाघवाद्भोके कार्यत्वे शक्ति-
र्वेदेतु कार्यलक्षणेत्येव किन्नस्थात् नचापूर्वानुपस्थित्या तत्र शक्यसम्बन्धरूप-
लक्षणाग्रहासम्भवान्न लक्षणेति वाच्यम् कार्यत्वरूपशक्यसम्बन्धस्य सामान्यतः
कार्येऽवगतेरिति मैवम् लाक्षणिकपदस्नाननुभावकतया लिङ्गः कार्यलक्षणा
स्वीकारेऽपूर्वाननुभवापत्तेः नच गङ्गायां घोष इत्यत्रैव यजादियदादेवबोधा-
स्तु इतरान्वितस्वार्थानुभावकत्वात्पदानामिति वाच्यम् । वस्तुगत्येतरान्वितो

अथात्कार्यत्वे लक्षणेत्याहुः । अत्रोच्यते कार्यत्वे एव विधे-

यस्त्वात्थं स्तदनुभावकत्वं पदेनत्वितरांशस्याप्यन्यलभ्यत्वात् गङ्गायां घोष
इत्यत्रापीतरान्वितो यो घोषस्तदनुभावकत्वं घोषपदस्य नतु तीरस्यापि
शाब्दबोधविषयत्वं तीरस्य तु संस्कारादेवोपस्थितस्य तटस्थतया भानं शक्या-
दशक्योपस्थितिर्ज्ञेयमिति मतेन गङ्गापदेन पूरस्मरणं पूरेणच स्वसम्बन्धितीर-
मुपस्थाप्यते तथाचासत्तः पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपतयाऽनासन्नत्वेन तीर-
शाब्दबोधासम्भवात् तत्राप्यनुपस्थितेनान्वितेनाभिधानानभ्युपगमात् अपूर्वस्य
तु पूर्वमप्रतीततया न संस्कारवलाङ्गानसम्भवः नन्वर्थाध्याहारवादिनस्तस्य
मते पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्नासत्तिः एवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थं
बोधकत्वमिति नियमात् तीराधिकरणको घोषइति बोधानुपपत्तिरिति
तीरस्यापीतरपदादेव शाब्दबोधविषयत्वमुपेयमिति यज्यादिपदादेवकार्यत्व
सामान्यरूपेणोपस्थितापूर्वलाभाद्बोधसम्भव इति चेत् तथापि लक्षणायां लक्ष-
णीयविशेषणकस्वार्थविशेषकान्वयबोधजनकत्व नियमात्स्वर्गकामकार्यविष-
यो याग इत्येवानुभवो यजि पदेन जननीयः नचैष आकाङ्क्षितस्तस्यकार्यंशे
कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वेऽपि स्वर्गकामबोधकोयागविषयककार्यमिति कार्यमु-
ख्यविशेषकज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमेनाकाङ्क्षितत्वात् आहार्यत्वस्य तत्त-
द्वाकित्वरूपतया तत्तद्वाकित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदे-कूटरूपस्यानाहा-
र्यत्वस्य निवेशे कार्यविशेषणकभेदानामनिवेशे लाघवसम्भवेन मुख्यविशे-
षताया निवेशस्य तत्कंसहकृतत्वात् स्वर्गकामकार्यमित्येवज्ञानन्तु यजिपदेन
जनयितुमशक्ययागाविशेषित कार्यमात्रे स्वर्गकामान्वयासम्भवात् परन्तु
यागविषयककार्यविशेषविषयकं तथाच यागविशेषितकार्यबोधार्थं लिङ्गश-
क्तिरिति । अथवा लौकिकलिङ्गः क्रियाकार्यत्वे शक्तिः वेदेतु स्वर्गकामान्वया-
नुपपत्त्या क्रियातिरिक्त कार्यं शक्तिः एतं चशक्ततावच्छेदकैक्याभावेन नाना-
र्थन्याय इति दिक् । प्राभाकरमतं दूषयति । अत्रोच्यते इति कार्यत्व एव क-
ृतिसाध्यत्व एव लाघवादिति कार्यत्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारे कार्यत्वांशे शक्तेरा-
वश्यकत्वात् नागृहीतविशेषणान्यायेन तत्रैव शक्तिरित्यर्थः । नन्वपूर्वं शक्ति-
विरहेऽपूर्वानुपस्थिताविष्टसाधनत्वाप्रतीत्या स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबो-

छिद्रे तरलोपस्थितिः । मानेति । वस्तुगत्या छिद्रे तरघटस्यान्वयेनैवोपपत्ते-
रिति भावः । किमिति । साक्षात्वाधे साक्षादन्यसाधनतात्वरूपेणावोधेऽपि
परम्परासाधनतात्वेन रूपेणावोधान्नापूर्ववाच्येति भावः वाधकः साक्षादन्य
साधनतात्वेनापि रूपेण परम्परासाधनतावोधे वाधकः तथा ज्ञानं फलपर्यन्त
स्थायिव्यापारजनकत्वे न ज्ञानं सम्भवतीति व्यापारानुपस्थितेरिति भावः । नन्वे-
वमिति । एवं अपूर्वे शक्तिविरहे । तत्कालेति । तत्कालस्थायी फलपर्यन्तस्थायी
भावरूपो व्यापारस्तत्कत्वव्याप्तेरित्यर्थः यागध्वंसस्य व्यापारत्वनिरासया भा-
वेति तदुक्तमिति । चिरध्वस्तं कर्म अतिशयं विना व्यापारं विना फलाय कालान्तर
भाविफलाय न अलं न समर्थम्यथाऽनुभवेन स्मृतौ जननीयायां संस्कारो व्या-
पार इति ननु तथाप्यपूर्वे मानाभावः यागध्वंसस्यैव व्यापारत्वसम्भवात् व्याप्ते-
श्च भावव्यापारवत्वघटितत्वेऽप्रयोजकत्वेन व्यापारमात्रं सिद्धेरिति । नच स्वर्ग-
धाराया आपत्तिः मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वं नोपगमेन व्यापाराभावा-
देव तदनुदयादिति वाच्यम् । ^{फलोत्पत्त्यै} उपपत्त्यफलध्वंसस्य फलप्रतिबन्धकत्वोपगमाच्चरम-
फलस्यापूर्वनाशकत्वकल्पनापेक्षया स्थलघुत्वात् एव फलजनकतदितरकारण-
स्य तत्तच्चन्दनसंयोगस्य तत्तच्छरीरादेशासत्त्वादेव न धाराया आपत्तिः । नच साम-
ग्री सम्पादकस्यादृष्टस्य सत्त्वात्तस्याप्यापत्तिरिति वाच्यम् । तत्तदृष्टकारणमिति त-
त्तदृष्टकारणान्तराभावात् ^{तदृष्ट} तदृष्टकारणसम्पत्तेरभावादिति । नच कारणीभूताभाव-
प्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वमिति यागस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
अभावत्वे न कारणत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वशरीरनिविष्टत्वात् । अत्र ध्वंसत्वेन कार-
णतयाऽतथात्वेन । नच कर्मनाशजलस्य शीतकरो यावद्विद्धनात् मण्डकीवा-
हुतरणादमीः चरतिकीर्त्तनादिति श्रुतेः कृते यागादौ तत्कीर्त्तनेन सति स्वर्गा-
दि फलाभावस्यैव सिद्धस्यैव भवन्मतेऽनुपपन्नः कीर्त्तनेन यागस्य नष्टत्वादेवाना-
शात् ध्वंसस्यात्र ध्वंसासम्भवात् अपूर्वस्वीकारेण कीर्त्तनेनापूर्वनाशादुपप-
द्यत एवेति वाच्यम् । तत्र कीर्त्तनादीनां फलप्रतिबन्धकत्वोपगमात् धर्मी या-
गादिः कीर्त्तनात् चरतिफलभाङ् न भवतीत्यर्थः करणादिति अत्राहुः कीर्त्त-
नादीनामाशुविनाशितया फलप्रतिबन्धकत्वासम्भवादपूर्वस्वीकार आवश्यक
एव । नच कीर्त्तनं तत्प्रतिबन्धकं किन्तु कीर्त्तनं प्रागभावविशिष्टो याग स्वर्गहेतु
रिति वाच्यम् । कीर्त्तनसत्वेऽपि यागान्तरीय कीर्त्तनप्रागभावविशिष्टयागात्
फलापत्तेः । तत्क्रियोद्देश्यककीर्त्तनप्रागभावविशिष्ट तत्क्रियात्वेन हेतुत्वे य-

त्क्रियायां कीर्त्तनमप्रसिद्धं तत्र फलाभावप्रसङ्गस्तस्याः कारणतावच्छेदका-
नाक्रान्तत्वात् । अथ कीर्त्तनं ध्वंससम्बन्धेन प्रतिबन्धकमिति चेन्न । अश्वमेधजन्य
स्वर्गमपि अश्वमेधः कृत इति कीर्त्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं अश्वमेधः कृत इति
कीर्त्तनानन्तरं पुनरश्वमेधेकृते स्वर्गानुदयप्रसङ्गात् तदश्वमेधजन्यस्वर्ग-
मपि तदश्वमेधः कृत इति कीर्त्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं चासम्भवितदश्वमेधजन्यस्वर्ग-
स्यैवाप्रसिद्धेः । नच यदश्वमेधमुदिश्य कीर्त्तनं कृतं तदश्वमेधव्यक्ति जनितफल-
काश्वमेधव्यक्ति एतदन्यतरजन्यस्वर्गमपि तदश्वमेधोद्देश्यककीर्त्तनत्वेन प्रति-
बन्धकत्वमिति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । जनितफलकव्यक्तौ द्विविधे प्रत्येकं
सर्वांसामपि निवेशमादाय विनिगमनाविरहापत्तेः । न रूपधायकतासम्बन्ध-
न स्वर्गमपि उद्देश्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककीर्त्तनाभाववत्कर्मत्वे
न कारणत्वं नतु कीर्त्तनादीनां प्रतिबन्धकत्वमिति चेन्न । कीर्त्तनादेशब्दरूप
तयाऽऽशुविनाशित्वेन कृतेऽपि कीर्त्तने फलापत्तेः । नचोद्देश्यतासम्बन्धेन की-
र्त्तनवद्विन्नकर्मत्वेन कारणत्वमिति वाच्यम् । तथा सति फलोत्पत्त्यनन्तरं
यत्र कीर्त्तनमाचरितं तत्र पूर्वफलानुदयप्रसङ्गात् । तस्मात्कीर्त्तनादिनाश
तयाऽपूर्वस्वीकारआवश्यकः एवं प्रायश्चित्तस्य दुक्खसाधनदुरितध्वंसफलकै-
नापि तत् स्वीकारआवश्यकः । ननु दुक्खप्रागभावपरिपालनमेव तत्फलं
योगक्षेमसाधणजन्यत्वस्य प्रागभवेऽपि सत्त्वात् सुखदुक्खाभावान्यतरस्यैव पुरु-
षार्थत्वेन दुक्खप्रागभावस्यैव फलत्वोचित्यादितानापूर्वसिद्धिरिति चेन्न । त-
त्रार्थं दुक्खानुत्पत्त्या तत्रागभावेऽपि मानाभावात् । बलवद्द्वेषविषयाभावत्वे न
दुक्खाभावइव दुक्खजनकदुरितध्वंसोऽपि पुरुषार्थतायास्तत्त्वात् । दुरितध्वंस-
स्यैव तत्फलत्वमिति । यत्तु परमापूर्वस्वीकारेऽज्ञानामपि स्वर्गादिजनकत्व
मेवोपेयमिति प्रधानाङ्गभावानुपपत्तेरपूर्वस्वीकार इति यागीरागादङ्गवै-
धीति तदुपपत्तेः रागः फलेच्छाविधिरपूर्व इति । तत्तु च्छम् प्रधान कथंताप्र-
हृतविधिविधेयत्वे नाङ्गपरिभाषोपपत्तेः । केचित्तु सत्कर्मदानादपि फलं श्रूयते
तत्र सत्कर्मणो न दानं तस्य नष्टत्वादकर्मिकायाश्च दानक्रियायाश्च भावाददृष्ट-
दानमेव तत्पर्यवस्यति तेनादृष्टदानेनादृष्टान्तरं फलसमानाधिकरणं जन्यत
इति सत्कर्मदानान्यथानुपपत्त्याऽदृष्टसिद्धिरिति तच्चिन्त्यम् । यागादिकं ममफलं
माजनयत किन्त्वस्येतीच्छाविशेषस्य फलजनकत्वोपगमात् दानपदस्य भाक्त-
त्वोपगमस्य च तवाप्यवश्यत्वादिति दिक् तच्चादृष्टकर्मरिप्सीक्रियते पुनस्तत-

गयाआद्यादिस्थलेतु भोक्तृरपितर्यैव अत एव शास्त्रदेशितफलमनुष्ठानरीत्य-
 त्स्वर्ग इति गीयते अथा^{३४}दृष्टत्वावच्छिन्नमपि विहितक्रियात्वेन हेतुतया या-
 गस्थलइव तत्रापि कर्तव्यं वादृष्टमुचितम् नच गयाआद्यं कृत्वा यत्रमुक्तः पुत्र-
 स्तत्राशेषविशेषगुणोच्छित्ते रेवमुक्तितया तददृष्टनाशात्पितृस्वर्गभावप्रसङ्ग इ-
 ति वाच्यम् स्ववृत्तिफलजनकादृष्टस्यैवमुक्तिविरोधितया तददृष्टसत्वेऽप्युच्यते
 नच यत्रैकं पितरमुद्दिश्य नानापुत्रैर्गयाआद्यं कृतं तत्र नानादृष्टस्त्रीकारापे-
 क्षया एकस्मिन् पितर्यैव तदुचितमिति वाच्यम् यत्र त्रिकोटिकुलोद्वरणेच्छ-
 या गङ्गाम्नानादिकृतं तत्र नाना दृष्टस्त्रीकारेण तुल्यत्वादिति मैवम् अस्थि-
 नस्य कालान्तरभाविस्वर्गोपपादनायादृष्टस्त्रीकार इति स्वर्गसमानाधिकरण-
 मैव तत्कल्पते स्वर्गमपि समवायसम्बन्धेनादृष्टस्य हेतुत्वे लाघवात् तवतु
 पितृस्वर्गमपि पुत्रनिष्ठादृष्टस्य अधिकरणतया परम्परासम्बन्धेनैवकारणतया
 गौरवात् नचादृष्टमपि गयाआद्यस्य परंपरयैवत्वया हेतुत्वस्य वाच्यतया तुल्यते-
 ति वाच्यम् पितरमुद्दिश्य आद्यकरणादुद्देश्यतासम्बन्धेनैव आद्यस्य कारणत्वात्
 फलइव पितर्यैव्युद्देश्यतायास्त्रीकरणात् ततः पितरमुद्दिश्य ब्राम्हणेभ्यो धनं-
 ददावितिरामायणश्रुतेरिति । ननु यत्र पुत्रेण गयाआद्यं कृत्वा संङ्कीर्त्तनं कृतं
 कर्मनाशाजलस्पर्शो वा कृतस्तत्रपितृस्वर्गापत्तिरिति कीर्त्तनस्य कर्मनाशा
 जलस्पर्शे च परम्परासम्बन्धेन नाशकत्वं कल्प्यम् मन्त्रेतेतु प्रतियोगिता सम्ब-
 न्धेनादृष्टनाशमपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कीर्त्तनस्य शब्दरूपस्य जल-
 संयोगरूपस्य जलस्पर्शस्य च कारणत्वम् । सामानाधिकरण्येनैकत्राच्छेदक-
 तया स्वाधिकरणेशरीरेऽवच्छेदकता^{३५} अपूर्वस्य वृत्तित्वरूपं द्वितीये च सम-
 वायेन स्वाधिकरणे शरीरेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनापूर्वस्य वृत्तित्वरूपमिति चे-
 तत्रेथत एव फलम् त्वन्मतेऽपि पुत्रस्य बलपुष्ट्यादिकामनया यत्र पित्रा क-
 र्मकृतं पुत्रेण च कर्मनाशा जलस्पर्शः कृतस्तत्रफलोत्पत्ताविष्टापत्तेरेवाङ्गी-
 करणीयत्वादिति दिक् ननु देवताप्रीतिव्यापारोऽस्तु कृतमपूर्वस्त्रीकारेणेति
 मैवम् प्रीतिस्सुखरूपतया सुखानुभवरूपतयावाऽस्थिरत्वेन कालान्तरभाविस्व-
 र्गजनकत्वासम्भवात् स्वसमानविषयकफलप्रत्येवसंस्कारस्य हेतुतया तज्जन्य
 संस्कारहेतुताया दुर्वचत्वात्तद्देवताप्रीत्यधिकरणतया स्वर्गहेतुत्वानुपपत्ते-
 रिति । अत्र केचित् देवताचैतन्येव मानाभावः इन्द्रसहस्राक्ष इत्यादिस्तु स्था-
 वकत्वेन प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितशशिखराद्युपेतमुद्दिश्य यान्निकानां

तत्रैवदेवता^{३६}पुत्रस्तु लक्षणयाप्युपपद्यत इत्याहुः तन्न^{३७} शिवाय गां दद्यादि-
 त्यादौ फलभागित्वेनोद्देश्यत्वरूपसम्प्रदानत्वं शिवस्य श्रूयते इति चेतनैव देव-
 ता यदिच^{३८}वृत्तसम्प्रदानमा सिंचतीत्यत्रैव वास्तवसम्प्रदानत्वाभावेऽपि वैवर्त्ति-
 कसम्प्रदानत्वमादायात्रापि गतिः देवतायाः स्त्रीकारविरहेण तत्रापि मुख्य
 सम्प्रदात्वविरहादिति विभाव्यते तथापि शिवादि सर्वानाम्नां पर्यायत्वश्रवणा-
 द^{३९}शेष एव च पर्यायत्वेन तदनुपपत्तिः शब्दस्यैव देवतात्वेऽनैकदेवताकल्पनाप-
 त्तिश्च आराधितदेवतानां वरदाहृत्य श्रुतेश्च ग्रावाणः प्रवन्तीतिवन्नात्र लक्षणयो-
 पपत्तिः बाधकाभावादिति देवताचैतन्यसिद्धिः ननु^{४०} नाना यागे च कदाह्वाने
 एकदासन्निधानं कथमुपपद्यते इन्द्रादेरेकत्वादिति चेन्न तत्तद्द्विविशेषणव हि
 सन्निधानं प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत् । नचेन्द्रादेस्त्वा^{४१}त्वाभावा-
 त्सङ्गमादिव्याससङ्गदशायां नानाराधककोटिभिरैकदाह्वाने कथंज्ञानमिति
 वाच्यम् । अदृष्टविशेषस्य^{४२}समभिलिङ्गादिप्रतिसम्बन्धतत्तद्विषयज्ञानमदृष्टविशे-
 षसङ्गतमनसा वा तथाज्ञानमिति अथास्तां राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रा-
 दिश्चेतनएव देवतात्वे तु तस्य मानाभावात् । किन्त्विन्द्रायेति पदमेव देवता-
 देशनादेशित चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यकत्वमेवाह देवतात्वानिर्देश्येति भावप्रधा-
 नो निर्देशः तथाच देशनयातद्वितादि रूपया देशितं बोधितं चतुर्थ्यन्तपदनि-
 र्देश्यत्वे तच्छब्दोच्चारणं यत्र तत्तथा इन्द्रायेत्युच्चार्य दद्यादिति वेदेन बोध-
 नात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र तद्वितेन चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं बोध्यते दे-
 शनादेशितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं तत्त्वंभवतीति नच भूस्वाहा धृतिस्वाहे-
 त्यत्रतु चतुर्थ्यन्तस्याभावः तत्र चतुर्थ्यन्तस्य ऊहनात् नच तद्वितस्य देवतात्व-
 मप्यर्थः साऽस्यदेवतेति देवताधिकारीयत्वात् तथाचोक्तम् तद्वितेन चतुर्थ्या वा
 मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्वलन्तु परंपरमिति तथाच देवता-
 त्वज्ञाने तद्वितात्मकदेशनया बोधनं देशनयाबोधनेच सतिदेशनादेशित च-
 तुर्थ्यन्त पदनिर्देश्यत्वरूपदेवतात्वज्ञानमित्यन्योऽन्याश्रय इति वाच्यम् देवता-
 त्वैकदेशस्य चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वरूपस्य तद्वितार्थत्वात् तथाच चतुर्थ्यन्तप-
 दनिर्देश्यत्वरूपदेवतात्वज्ञानेसति तद्वितप्रवृत्तौ देशनादेशित चतुर्थ्यन्तपदनि-
 र्देश्यत्वरूपं देवतात्वगृह्यत इति ननु आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्राग्निर्देवताऽ-
 स्येति तद्वितेनाऽन्यादेः प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वबोध्यते नत्वान्नय इति पदस्येति

कथं तस्य देवतात्वमिति चेन्न । तत्र शब्दात्मकस्यैव प्रकृत्यर्थत्वोपगमात् । अथ
तथापीन्द्रायेति चतुर्थान्तपदं न चतुर्थान्तपदेन निर्दिश्यते येन चतुर्थान्तपदमे-
व देवता भवेदिति चेन्न अर्थोपहितशब्द एव देवतेति मते देशनयादेशितं चतु-
र्थान्तपदनिर्दिश्यत्वं यस्य तदूपात्थोपहितं चतुर्थान्तपदनिर्दिश्यत्वं देवतेत्यर्थः
न चार्थस्यापि देवतात्वं सिद्धमिति कथं देवताया अचेतन्यमिति वाच्यम् । त-
थापि विशिष्टस्याचेतनत्वात् न चेत्यभिन्द्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्युक्तमिति वा-
च्यम् । तथापि चतुर्थान्तपदस्यैव प्राधान्यात् अर्थस्योपलक्षणत्वाभिप्रायेण वा
तथोक्तेरिति अग्नये इति पदेनोक्तावेव फलभागित्वं नतु ब्रह्मये इति तस्मा-
च्छब्दमपि देवतेति न चेन्द्राय स्वाहेति तादर्थ्यं चतुर्थं बुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
स्वाहादियोगे उपपदविभक्तिरित्युपगमात् उपपदं समीपवर्त्तिपदं तस्योपा-
दिभक्तिरित्यर्थत्वात् सैवम् अर्थोपहितशब्दस्य देवतात्वे विशेषणीभूतार्थस्यैव
देवतात्वमुचितम् । एवमग्नये हव्यवाहनायेत्यादौ देवताव्ययप्रसङ्गात् इन्द्रा-
हस्वाच्च इत्यपि वादस्येन्द्रमुपासीतेति विधिसमभिव्याहारेणैकवाक्यतया तस्यै-
वोपास्यत्वात् शिव स्वंनाददेत्यादौ महादेवमुद्दिश्य त्यक्ते शिवस्त्वनेन शि-
ष्टानां व्यवहाराच्च अग्नये इत्येवत्यागो नतु ब्रह्मये इतियत् तच्छ्रुतिबोधितत्वेन
तथात्यागस्य फलहेतुत्वात् ग्रीहीनवहन्तीत्यत्र नखविद्वन्नेन तुषोद्वास्यन्-
वा प्यवधात नियमवत् मन्त्रकरणकहविस्त्यागभागित्वेनोद्देश्यत्वं देवता-
त्वमपि चेतनदेवताया एव स्वाहादियोगे चतुर्थानुशासनञ्च प्रपञ्चात्थम् न-
च बीजाक्षराणां देवतात्वाङ्गीकारतदनुपपत्तिरुपपत्तिरपि बीजाक्षराणां चतु-
र्थान्तत्वानियमेन देशनादेशितं चतुर्थान्तपदनिर्दिश्यत्वं रूपदेवतास्यानु-
पपादनात् मन्त्रप्रकाशितशशिशेखरत्वाद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागभागित्वेन
याजकानां तत्रैव देवतात्वव्यवहाराच्च शिवस्य मन्त्रभेदेन बीजाक्षराणां ना-
नात्वेनानुगतेषु शिवपदशक्तिग्रहे गौरवाच्च तस्मान्मन्त्रकरणक हविस्त्याग-
भागित्वेनोद्देश्यत्वं देवतात्वमिति मणिकृतः मन्त्रकरणको यो हविस्त्यागस्त-
द्भागित्वेनोद्देश्यत्वं मन्त्रप्रयोज्यहविस्त्वन्भवत्वेनोद्देश्यत्वमिति यावत् हवि-
र्निष्ठत्यागजन्यं फलस्वत्वं तदाश्रयतयोद्देश्यत्वमिति वक्तुं लायः स्वर्गसम्ब-
न्धितयोद्देश्यत्वस्य यागकर्तृरित्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय हविरिति हवि-
र्यदित्यामकर्मत्वं कोऽदात्कस्माददिति मन्त्रकरणकष्टादि रूपहविस्त्व-

नञ्चैः

निश्चयैः संसृतैरपीति । महास्तु धर्मिकल्पनातो धर्मिक-
ल्पताया लघुत्वाद्यागादेरेव स्थायित्वं युक्तं नत्वपूर्वम् न-
चैवमिदानीं यागप्रवक्ष्यतापत्तिः आत्मविशेषगुणानां द्विती-
यक्षणेऽयोर्यत्वाटित्याहुः तन्न इदानीं न यजेयमिति प्रत्यक्ष
विरोधात् । विधिभिन्नोऽर्थवादः सच विविधः गुणवादोऽ-
बुवादो भूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् विरोधे गुणवादस्यादबुवा-

त्वभागितयोद्देश्यत्वस्य प्रतिग्रही रित्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय मन्त्रपरंत्या-
गकर्तृमन्त्रपरम् न योषिङ्गाः पृथग्दद्यादित्यादिना पार्वणादौ परंत्या अपि
स्त्वत्वभागितया तत्रातिव्याप्तिवारणायोद्देश्यत्वमिति नच शूद्रपितृसम्बन्धकर-
णकहविस्त्वन्वभावाद्देवतात्वस्यादिति वाच्यम् तस्य देवतात्वानभ्युपग-
मात्तज्जातीयस्य हविस्त्वन्वस्य विवक्षितत्वाद्वा प्रेतस्यापि देवताभिष्यत एव
मन्त्रपदस्वास्वभावात्तदन्तरपरमिति केचित् तदन्यत्वेन विशेषणान्न तत्रा-
तिव्याप्तिरित्यपरे उद्देश्यत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकधर्मवत्वरूपबोधम् तेन न-
शरीरानवच्छिन्नतादंशायामात्मन्यतिव्याप्तिः शरीरावच्छिन्नस्यैवोद्देश्यत्वादे-
वतात्वाच्चेति निगमः । धर्मीति । स्थाय्यपूर्वकल्पने स्थायित्वपूर्वयोरुभ-
योः कल्पनादरं याग एव स्थायित्वं धर्ममात्रं कल्प्यतामित्यर्थः । नचैकमि-
ति । एवं यागस्य स्थायित्वस्वीकारे इदानीं यागनाशकाले प्रत्यक्षतेति । प्रत्य-
क्षे विषयस्य कारणतया तत्त्वत्वात् मन्त्रतेच यागस्याशुविनाशित्वादिषयास-
त्त्वान्नतत्त्वौकिकप्रत्यक्षमिति भावः । आत्मेति । प्रथमक्षणेऽयोर्यत्वाद्द्वितीयक्षणे
तत्प्रत्यक्षेऽपि न तृतीयादि क्षणे प्रत्यक्षमित्यर्थः विषयस्य कार्यकालवर्त्तितया
हेतुत्वेन तृतीयादि क्षणेन ज्ञानादिप्रत्यक्षमित्यभिप्रायेण द्वितीयक्षणेऽयोर्यत्वा-
भिधानम् अन्यथातु तृतीयक्षणेऽयोर्यत्वादिति बोध्यम् । इदानीमिति । भव-
न्मते यागस्य स्थायित्वेन यागस्य चिरातीतदृशायां न यजेयमिति न स्यादि-
त्यर्थः । अपूर्वस्वीकारेण तस्यातीन्द्रियतया न तत्प्रत्यक्षापूरिति भावः । विधिं-
निरूप्यर्थवादं निरूपयति विधिभिन्न इति । विधिभिन्नो वाक्यविशेषोर्थवाद
इत्यर्थः विशेष इत्युपादानान्नघटमानयेत्यादि वाक्येऽतिव्याप्तिः विधौ तद्वार-

दोषधारितो भूतार्थवादस्तद्वत्तादपि बाधस्तिधामतः क्रमेणो
टाहरणानि आदित्यो यूपः अग्निर्हिमस्य भेषजम् इन्द्रोष्ट्र-
यश्च मुदयच्छत् सोऽयं शब्दोऽनित्यः उत्पन्नो गकारो विनष्टो
गकार इति प्रतीतिः अच. गुरवः नित्यश्च शब्दोऽनित्योऽयमेकगुणत्वात्-
त्परिमाणवत् नचाप्रयोजकं सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञान-
स्यान्यथानुपपत्तेः नचायं भ्रमः बाधकाभावात् नचोत्पत्त्या-

णाय विधिभिन्न इति अर्थवादं विभजते । सत्विति । अर्थवादस्त्वित्यर्थः य-
थाक्रमं तल्लक्षणान्याह । तदुक्तमिति । विरोधे विशेष्यतावच्छेदक विशेषण
शब्दार्थयोर्विरोधो यथा आदित्योपपोभवति यजमानः प्रस्तर इत्यादि ।
अवधारित इति प्रमाणान्तरेणानित्यस्य तार्थ्यं प्रापकशब्दः अनुवादरूप इत्य-
र्थः यथा ननु दुक्तेन सन्निवृत्तमित्यादि वाक्यं परिणतिं सुरसमाप्त्यफलं परि-
णतिं विरसं पनसफलमित्यादिरूपं वाक्यं तत्र प्रत्यक्षप्रमाणादिना त-
त्तदर्थनिर्णय इति बोध्यम् । तद्वत्तदिति । अर्थभ्रान्तिनात् तथाच तत्का-
ले तदुपपन्नप्रापकशब्दो भूतार्थवाद इत्यर्थः यथा जरायामयं शूरः यथा वारा-
ज्यभ्रं शेष्यमात्यैरयं राजेति प्रयुज्यते इति । इयताप्रवृत्तेन परिकरस्य शब्दस्य-
प्रामाण्यं व्यवस्थाप्यशब्दस्य नित्यत्ववादमतनिरासाय तस्यानित्यत्वं व्यव-
स्थापयति । सोऽयं शब्द इति । अनित्यः उत्पत्तिमान् ध्वंसप्रतियोगिवा तत्र-
मानमाह । उत्पन्न इति । गुरवः प्राभाकराः । व्योमेति । व्योममात्रं गुणत्वा-
दित्यर्थः मात्रपदेन घटाकाशसंयोगेन व्यभिचारः तत्परिमाणवत्गगनपरि-
माणवत् अप्रयोजकत्वं हेतुरस्तु साध्यमास्तु इति प्रकृतानुमानेऽनुकूलत-
र्कविरह इत्यर्थः अन्यथा शब्दनित्यतां विना । अनुपपत्तेरिति । सोऽयंगका-
र इत्यत्र हि एतत्कालीनगकारे पूर्वकालीनगकाराभेदोभासते । सच गका-
रनाशेन सम्भवति तथाच शब्दो यदि नित्यो न स्यात्तर्हि पूर्वकालीनगकारा-
भेदे प्रत्यभिज्ञानविषयो न स्यादित्यनुकूलतर्क इति भावः अयम् सोऽयंगकार
इति प्रत्ययो बाधकाभावात् प्रमात्रे बाधकाभावात् बाधकाभावेऽपि च भ्रमत्वे
विषयव्यवस्थोच्छेदापत्तेरिति भावः । उत्पत्त्यादीति । उत्पन्नो गकार इत्यादि-

दि प्रतीतिर्वाधिकात्स्याद्व्यञ्जक वायूत्पत्त्यादि विषयत्वा-
दित्याहुः तन्न गकारगतत्वेनोत्पत्त्यादि प्रतीतिः न चासौ भ्रा-
न्तिः बाधकाभावात् प्रत्यभिज्ञानं बाधकमिति चेत् अनयैव
सावाधिताकिन्न स्यात् नह्यत्र विनिगमकमस्ति नन्वेवं वि-

प्रतीतेरित्यर्थः आदिना विनाशप्रतीतिपरिग्रहः बाधिका नित्यत्वे बाधिका-
तस्याउत्पत्त्यादि प्रतीतेरित्यर्थः । व्यञ्जकेति । अस्मन्मते विजातीयवायुः श-
ब्दोत्पादकः एतन्मते व्यञ्जकः तथाचोत्पन्नो गकार इत्यत्र गकारव्यञ्जकवायु-
त्पन्न इति वायुनिष्ठत्वेनोत्पत्त्यादिप्रतीतेर्न शब्दनित्यता बाधकत्वमिति भा-
वः । गकार इति । तथाच गकारउत्पन्न इत्यत्र वायोरभानात् गकार नि-
ष्ठोत्पत्तेरेव विषयत्वाच्च न वायुनिष्ठोत्पत्त्यादि विषयकत्वमिति न शब्दनि-
त्यत्वमिति भावः नचासाविति गकारगतत्वेनोत्पत्त्यादि प्रतीतिः बाधका-
भावात् प्रमात्रे बाधकाभावात् प्रत्यभिज्ञानं सोऽयं गकार इत्यभेदावगा-
हिप्रत्यभिज्ञानम् बाधकम् उत्पत्त्यादि प्रत्ययस्य प्रमात्रे बाधकम् अनयैव उ-
त्पत्त्यादिमत्वप्रतीत्यैव सोऽयंगकार इत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञावाधिका किं
न स्यादित्यर्थः अत्र उत्पत्त्यादिप्रतीत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञानयोर्वाध्य
बाधकभावे विनिगमकमस्तीति येन प्रत्यभिज्ञानस्य बाधकत्वेनोत्पत्त्या-
दि प्रतीतिर्भ्रमत्वकल्पनाच्छ्रद्धानित्यत्वं नसेत्स्यतीति भावः । नन्वेवमि-
ति । एवमित्यस्य विवरणं विनिगमकाभावे इति बाध्यबाधकभावे विनिग-
काभाव इत्यर्थः विनाशादीति । एवकारेण प्रत्यभिज्ञानव्यवच्छेदः कुत इति
येन तद्वलाच्छ्रद्धानित्यत्वं सिद्धोदिति भावः उत्पत्तीति । इयोर्भ्रमत्वकल्प-
नापेक्षया एकस्यैव भ्रमत्वकल्पनायान्याथ्यत्वादित्यर्थः उभयस्यापि प्रमात्रे नो-
पपत्तिमाह अन्यत्वेत्यादिना विनिगमकेति बाध्यबाधकभावे विनिगम-
काभावादित्यर्थः उभयोः उत्पत्त्यादि प्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोः एतद्विरुद्धार्थ-
योरुभयोः प्रमात्रमित्यर्थः अनयोरेकतरं बाध्यविरुद्धार्थं प्रापकत्वादिति
भावः प्रत्यभिज्ञानस्य स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानस्य गत्वेति इद-
म्बाधकत्वेन गत्वावच्छिन्नाभेदोभासते नतु तत्तद्व्यभिचार इति गकारव्यञ्जी-
नामुत्पत्त्यादि प्रत्ययबलेन नानात्वेऽपि गत्वेन रूपेण भेदोऽस्येवेति न क-

निगमकाभावे विनाशादि प्रत्ययस्यैव कुतोबाधितत्वमिति चेन्न उत्पत्तिविनाशप्रत्यययोरुभयोर्व्याध्यत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञानसाधकस्य बाध्यत्वकल्पनायां लाघवात् ॥ अन्ये तु विनिगमकाभावादुभयोरिवप्रमात्वं कथमेतदिति चेत् प्रत्यभिज्ञानस्य गत्वावच्छिन्न भेदाभावे विषयत्वात्तथाच सतिगकारोऽयमिति स्थान्तु सोऽयमिति चेन्न सोऽयमित्यस्य तद्व-

स्या अपि प्रतीतिर्भ्रमत्वमिति भावः शङ्कते तथा सतीति गत्वावच्छिन्नभि-
दाभावविषयकत्वे सतीत्यर्थः । नत्विति । सोऽयमित्यत्र हि इदंत्वावच्छिन्ने-
तद्वक्तृभेद एव भासते नतु गत्वावच्छिन्नाभेद इति भावः । तद्वृत्तिरिति । सो
ऽयमित्यत्र तद्वक्तृभेदो विषयः किन्तु तद्वक्तृवृत्तिगत्वावच्छिन्नाभेदः सध्व-
क्त्योर्भेदेऽपि गत्वस्याभेदात्सम्भवत्येवेति भावः । गकारोऽयमिति । गकारोऽय-
मित्यत्र स्वरूपतः गत्वावच्छिन्नाभेदो विषयः नतु सोऽयमित्यत्रेतद्वक्तृवृ-
त्तिगत्वावच्छिन्नाभेद इति भावः । तद्वृत्तित्वेति । तद्वृत्तिं तद्वक्तृ-
वृत्तिवानवगाहत्वादित्यर्थः तथाच गत्वे तद्वक्तृवृत्तित्वं यत्र न
भासतेतत्र गकारोऽयमित्याकारः यत्रतु तद्वक्तृवृत्तित्वं भासते तत्र
सोऽयमिति न सोऽयमित्यत्र गकारोऽयमिति प्रतीत्यापत्तिरिति भावः
ननु व्यक्तोनां भेदेऽपि जातिरभेदेनैवाभेदावगाहप्रत्यय इति तवानुमत-
मेवञ्चअभोऽयमित्यस्य तद्वक्तृवृत्तिगत्वजात्यवच्छिन्नाभिन्नोऽयमित्यर्थपर्यव-
सानात्तज्जातीयोऽयमित्याकारापत्तिरित्याशङ्कते तथा सतीति । गत्वरूपजा-
त्यवच्छिन्नाभेदविषयकत्वे सतीत्यर्थः । तज्जातीयोऽयमिति । तद्वृत्तिजात्यवच्छि-
न्नाभेदस्यैव तज्जातीयोऽयमिति प्रतीतिविषयत्वादिति भावः । जातित्वेति ।
यत्रजातित्वेनोपस्थित तद्वक्तृवृत्तित्वेनोपस्थित गत्वावच्छिन्नाभेदोभासते त-
त्रतज्जातीयोऽयमिति यत्रतु तद्वक्तृवृत्तित्वेनैवोपस्थित गत्वावच्छिन्नाभेदस्तत्र
सोऽयमित्याकार इति न तज्जातीयोऽयमित्याकारइति भावः आहुरित्यस्वर-
सोद्भावनं तद्विजन्तुमोऽयंघट इति प्रत्यभिज्ञावलाहटादीनांस्थैर्यसिद्धिः सातु
घटादीनां क्षणिकत्वेऽपि घटत्वेनैवाभेदप्रत्ययोपपत्तेर्न तत्साधिकेति स्थै

त्तिगत्वावच्छिन्नाभिन्नोऽयमित्यर्थाङ्कारोऽयमित्यत्र गत्वे
तद्वृत्तितानवगाहनात्तथाच सति तज्जातीयोऽयमिति स्था-
दिति चेन्न गत्वे जातित्वानवभासनादित्याहुः भट्टस्तु श-
ब्दानिन्त्योनिस्पर्शद्रव्यत्वादात्मत्वादित्याहुः तन्न उक्तदोषा-
च्छब्दस्यद्रव्यत्वे मानाभावाच्च शब्दद्रव्यं साक्षात्सम्बन्धेनेन्द्रिया-
ग्राह्यत्वाद्दृष्टवदिति चेन्न अप्रयोजकत्वाच्छब्दस्य नीरूपद्र-
व्यत्वेन वहिरिन्द्रिय ग्रहापत्तेः अन्ये तु वक्ष्यो नित्यो ध्वन्यत्य-

र्थमात्रमुच्छिद्येतेति तद्वक्तृभेद एव सोऽयमिति प्रतीतिर्विषयो वाच्यः तथा-
चैतस्याभ्रमत्वं विनानीपपत्तिरिति यत्तु विजातीयवायुसंयोगस्य कार्यताव-
च्छेदकं कविषयकत्वावणत्वं शब्दनित्यत्वमते वाच्यमृतत्र विषयकत्वत्वावणत्व-
योर्विशेषविशेषण भावे विनिगमनाविरहः सम्भवेतु कत्वमेवेति तत्तुच्छ-
म् तस्मिन् विषयितासम्बन्धे न कव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वात् अग्रहीतकत्वत्वा-
त्वादिरूप जातिक शब्दस्य कोलाहलतया तत्पक्षेचासङ्गहेन विषयितया-
कत्वचत्वस्यावच्छेदकता सम्भवादिति वस्तुतस्तु तारत्वमन्द्रत्वरूप विरुद्धधर्मा-
ध्यासाद्भेदसिद्धौ तन्नित्यत्वे मानाभावः अभेदावगाह प्रत्यभिज्ञाया असम्भवा-
त् य एव तारत्व एव मन्द्र इति प्रतीतिस्तारत्वमन्द्रत्वयोरविरोधेऽपि तं जाति-
योगिकं तारत्वं तत्प्रतियोगिकमन्द्रत्वञ्च विरुद्धमेव कत्वादिना सङ्करात् ता-
रत्वादीनां कत्वादि व्याप्यानामननुगमेऽपि सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकशब्दवृत्तिजातित्वेन तेषामनुगमात्तार इत्यनुगतप्रतीत्युपपत्तिः स-
जातीयेत्यस्यैवाश्रयसजातीयेत्यर्थः लौकिकविषयतया मन्द्रसाक्षात्कारम-
ति स्वावच्छेदककर्णावच्छेदकत्वरूपया समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या तार-
स्य प्रतिबन्धकत्वमिति तारत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति नन्वावच्छेद-
कत्वं न तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं मन्द्रबुभुक्षाविरहविशिष्टतारत्वेनैव प्रतिबन्धक-
तयातारत्वेऽपि तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् अवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वविव-
क्षणेचतारसाक्षात्कारमिति तारबुभुक्षाविरहविशिष्टमन्द्रबुभुक्षाविशिष्टमन्द्रत्वे-
न प्रतिबन्धकतया मन्द्रत्वेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् मन्द्रबुभुक्षाविशिष्टत्वेनैव प्र

तिवन्धकत्वात् मन्द्रबुभुक्षात्वेनैव सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्त्याप्रतिवन्धकत्वे
तु मन्द्रासत्वेपि तारप्रत्यक्षानापत्तेर्बुभुक्षितित्वेन प्रतिवन्धकत्वं तथाच सु-
ख्यविशेषविधयाऽवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वरूपावच्छेदकत्वस्य विवक्षणा मन्द्र-
त्वेनातिप्रसङ्ग इति दिक् शब्दस्य द्रव्यत्वनित्यत्व वादिभट्टमतं दर्शयति । भ-
ट्टास्त्विति । निरस्यर्शति निरुपशर्त्तं गन्धादौ व्यभिचारीति । द्रव्यत्वादिति । द्र-
व्यत्वमात्रं घटादौ व्यभिचारीति निरुपशर्त्तद्रव्यत्वादिति विशिष्टहेतुनुधावन-
म् । उक्तदोषादिति । शब्दस्य नित्यत्वे उत्पत्तिविनाशप्रत्यययोरुभयोर्भ्रमत्वक-
ल्पनमपेक्ष्यैकस्याभेदावगाहिप्रत्ययस्यैव भ्रमत्वकल्पनायान्याय्यत्वादिति नित्य-
त्वे उक्तदोषादित्यर्थः तथाच प्रकृतानुमाने वाध इति भावः स्वरूपासिद्धिमप्या-
ह । शब्दस्येति । नन्वनुमानमेव शब्दस्य द्रव्यत्वसाधकमित्याशङ्कते शब्दे इति
साक्षादिति । साक्षात्सम्बन्धत्वसंयोगसमवायान्यतरत्वम् । अप्रयोजकत्वादिति
ति । अनुकूलतर्काभावादित्यर्थः प्रतिकूलतर्कमप्याह । शब्दस्येति । नीरूपेति
शब्दो द्रव्यं भवेद्रूपिद्रव्यं वा भवेन्निरूपद्रव्यत्वात्तत्र रूपिद्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवा-
धितत्वात्नीरूपद्रव्यत्वमेवेति भावः । वहिरिति । वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न-
अतिउद्भूतरूपत्वेन हेतुतया शब्दस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः तथाच शब्दो
यदि नीरूपद्रव्यं स्यात् वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षविषयो न स्यात् रूपिद्रव्यत्वन्तु
प्रत्यक्षवाधितमिति शब्दस्य द्रव्यत्वसाधने प्रतिकूलतर्क इति भावः वर्णा-
तिरिक्तो वर्णव्यङ्ग्यो नित्यशब्दस्फोटः तस्य चोत्पत्त्यादि प्रत्ययाभावात्
नित्यत्वेन तं दृष्टान्तीकृत्यान्वेषामपिवर्णानां नित्यत्वमिति वैयाकरणमतं
दर्शयति । वर्ण इति । शब्दमात्रस्य पक्षत्वे ध्वन्यात्मकशब्दे वाधः अंशतो भा-
गासिद्धिश्च शब्दत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायान्तु स्फोटेन तन्मते
सिद्धसाधनमतश्च इति विहाय वर्ण इत्युक्तम् अतएव पक्षातिरिक्तस्यैव दृष्टा-
न्तत्वमिति मतेऽपि नक्षतिरिति ध्येयम् । ध्वन्यन्येति । शब्दत्वमात्रस्य ध्वनौ
व्यभिचारित्वात् ध्वन्यन्येति ध्वन्यन्यत्वञ्च घटादौ व्यभिचारीति शब्दत्वादित्यु-
म् अतएवेति । उत्पत्त्यादि प्रत्यक्षेणानुमानस्य वाधित्वात् अप्रयोजकत्वाच्चे-
त्यर्थः दोषान्तरमप्याह । दृष्टान्तेति । दृष्टान्तोसिद्धिमेवोपयादयति नहीति ।
प्रमाणेति । प्रत्यक्षादेरभावादिति भावः सः स्फोटः । वर्णकदम्बेति । वर्ण-
समूहेत्यर्थः आशुविनाशितया तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगितया । मेलनेति ।

शब्दत्वात्स्फोटवदित्याहुः तदप्यतएव निरस्तम् दृष्टान्तोसि-
द्धेयं नहि वर्णान्यः स्फोटात्मकः प्रमाणसिद्धोऽस्ति नन्वस्तिनसः
तथाहि पदानां वर्णकदम्बरूपानामाशुतरविनाशितया मे-
लनासम्भवात्प्रत्यक्षत्वं तावन्निवृत्तम् तथाच तदप्रत्यये कु-
तार्थं प्रत्ययस्यैव तत्तादृशीभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटः कश्चिदभ्यु-
पेयः यतोऽर्थप्रत्यय इति तदसत्सहि स्फोटस्तावद्वर्णव्यङ्ग्यः
तावतां मध्ये यत्किंचिद्वर्णव्यङ्ग्यो वा तावद्वर्णाभिव्यक्त्यव्यङ्ग्यो
वा नाशुः आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां तेषां मेलनासम्भ-
वात् न द्वितीयः वकारमात्रोच्चारणे घटपदस्फोटप्रत्ययेत्यर्थ-
प्रयथापत्तेः वर्णान्तरवैफल्यञ्च नाग्यः तदसम्भवात् अथ

एकक्षणावस्थायित्वाभावादित्यर्थः । अप्रत्यक्षत्वमिति । पदानामिति प्राक्तने-
नान्वयिप्रत्यक्षे विषयत्वेन कारणत्वादिति भावः । तथाचेति । पदानामप्रत्य-
क्षत्वेच तदप्रत्ययेपदाप्रत्यये व्याप्ताद्यस्मरणेनानुमित्यादेरप्यभावादिति भावः ।
कथमिति । वृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितेरिव शाब्दबोधाङ्गत्वादिति भावः त-
स्मात् पदानामप्रत्यक्षत्वात् । पदस्फोट इति । तथाच तेनैव पदार्थोपस्थिति-
रिति भावः । तावद्वर्ण इति । पदघटकीभूततावद्वर्णव्यङ्ग्य इत्यर्थः तावतां पद-
घटकीभूतानां तावतामित्यर्थः । तावदिति । पदघटकीभूत तावद्वर्णप्रत्यक्षव्य-
ङ्ग्योवेत्यर्थः आशुविनाशिनां तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियागनाम् क्रमिकाणा-
म् तदधिकरणक्षणाध्वंसाधिकरणक्षणात्पत्तिकानाम् । मेलनेति । एकक्षणाव-
स्थायित्वासम्भवादित्यर्थः आशुतरविनाशिनामपि युगपदुत्पन्नानां पुरुषीयज्ञा-
नातां मेलनमस्तीति क्रमिकाणामिति क्रमिकाणामपि घटपटादीनां मेलन-
मस्तीति आशुतरविनाशिनामिति आशुतरविनाशिनीः क्रमिकयोरपि ज्ञा-
नयोर्मेलनमस्तीति आशुतरविनाशिनामिति बहुवचनोपपादनं । वका-
रेति । टकारमात्रोच्चारणेऽपीति द्रष्टव्यम् । वर्णान्तर इति । वर्णानां ना-
र्थप्रत्यये उपयोगित्वं किन्तु स्फोटप्रत्यय एव तस्यच यत्किञ्चिदेकवर्णनेनैवोप-
पत्तेः वर्णान्तरापादानवैफल्यदित्यर्थः । तदसम्भवादिति । पदघटकीभूततावद्व-

पूर्वपूर्व वर्षगोचरसंस्कारसहचरितचरमवर्णो पलम्भस्त-
द्वयञ्जक इति चेत्तर्हि स एवार्थः प्रत्यायको भवतु कृतस्फोटन-
अथ पदप्रतीतिबलात्तत्सिद्धिरिति चेन्न तस्य कृमविशेषवत्ता-
वद्वर्णगोचरत्वात् तावद्वर्णगोचरप्रत्यय एव न सम्भवतीति
चेन्न तावद्वर्णगोचरसंस्कारात्तत्समूहात्मन रूपतावद्वर्णगो-
चरस्मरणसम्भवात् ननु तावद्वर्णमात्रं न पदं अर्थाप्रत्यायक-
त्वादित्यथा नदीदीनयोः पदयोरविशेषापत्तेः किन्त्वानुपूर्वी-
विशेषविशिष्टतावद्वर्णरूपं न च तत्प्रत्ययसम्भवतीति चेन्नघो-

र्णाभिव्यक्तीनामेकदाऽसम्भवादित्यर्थः प्रथमं घत्वनिर्विकल्पकं ततः घत्वविशि-
ष्टबुद्धिः तत एत्वनिर्विकल्पकं तत एत्वविशिष्टबुद्धिरिति एकदा वर्णानामिव
ज्ञानानामप्याशुविनाशितया योगपद्यासम्भवादिति भावः । तद्वयञ्जक इति ।
स्फोटव्यञ्जक इत्यर्थः स एव पूर्वपूर्ववर्णगोचरसंस्कारसहितचरमवर्णो पल-
म्भ एव कृतम् । व्यर्थस्फोटनेति तद्वेतोरेवास्तु हेतुत्वं किंतेनेतिन्यायेन पूर्वव-
र्णगोचरसंस्कारसहकृतचरमवर्णप्रत्यक्षेणैवार्थप्रत्ययोपपत्तेर्न तदन्यथानुपप-
त्त्या स्फोटकल्पनमिति भावः मास्तु अर्थप्रत्ययानुपपत्त्या स्फोटसिद्धिः पूर्वपूर्-
ववर्णसंस्कारसहकृतचरमवर्णाभिव्यक्तव्यज्ञेन स्फोटन पदप्रतीतिर्जन्यत
इति पदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरेव स्फोटसाधिकास्यादित्याशङ्कते । अथेति । त-
त्सिद्धिः स्फोटसिद्धिः तस्य पदप्रत्ययस्य । क्रमेति । स्वाव्यवहितोत्तरवर्ती यः
तः तदव्यवहितोत्तरवर्त्यमादिविषयत्वादित्यर्थः । न सम्भवतीति । वर्णानामाशु
विनाशितया प्रत्यक्षात्मकस्तावद्वर्णगोचरः प्रत्ययोनिसम्भवतीत्यर्थः प्रत्यक्षात्म-
कतावद्वर्णप्रत्ययासम्भवेऽपि स्मरणात्मकस्यैव तस्य सम्भव इत्याह । तावदिति ।
ननु तावद्वर्णगोचरस्मरणसम्भवेऽपि न तस्य पदरूपत्वं पदस्य तावद्वर्णमात्रा-
नात्मकत्वादित्याह । नन्विति । तावद्वर्णेति पदघटकीभूततावद्वर्णमात्रमित्य-
र्थः । अर्थेति । केवलवर्णमात्रस्यार्थाप्रत्यायकत्वादित्यर्थः अन्यथा वर्णमात्रस्या-
र्थप्रत्यायकत्वे । अविशेषापत्तेरिति । दीनपदादपि नदीविषयकशब्दबोधाप-
त्तेरित्यर्थः वर्षद्वयस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः दीनेत्यत्राप्यानुपूर्व्यास्म-
त्वादानुपूर्वीविशेषेति तत्प्रत्ययः आनुपूर्वीप्रत्ययः आनुपूर्वीगोचरसंस्कारा-

त्तात्वं हि तस्यानुपूर्वी अस्ति च तस्य प्रत्यक्षत्वं घोत्तरं टं श्द-
णोमीति प्रतीतेरिति दिक् ^{नन्वर्थापत्तिरपि पृथङ् मानमिति} नन्वर्थापत्तिरपि पृथङ् मान-
मिति द्विःमानान्तस्मृतथाहि पौनोदेवदत्तोदिवानभुङ्क्त इ-
ति प्रत्ययानन्तरं दिवसाभोजिनः पौनत्वं रात्रिभोजनम-
न्तरेणानुपपन्नमिति तत्कल्पयति नचात्र प्रत्यक्षादिप्रमा-
णम् किन्त्वनुपपत्तिज्ञानम् सैवार्थापत्तिरिति चेन्न केवल-
व्यतिरेकिणैरोपपत्तेः तथाहि देवदत्तोरान्नौभुङ्क्ते दिवाभु-

भावेन तत्स्मरणस्याप्यभावादिति भावः । घोत्तरत्वं हीति । घाव्यवहितोत्तर-
त्वं हीतार्थः अनादौ संसारे सर्वस्यापि टकारस्य घोत्तरत्वात् अव्यवहितोत्तर-
त्वञ्च तद्व्यक्तिध्वं साऽधिकरणक्षणध्वं मानधिकरणत्वे सति तद्व्यक्तिधिकरणक्ष-
णध्वं मानधिकरणीभूतो यः क्षणस्तदुत्पत्तिकत्वम् यद्यप्येतस्य तत्तद्व्यक्तिघटि-
तत्वादननुगमस्तथापि स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वस्य सम्बन्धेन घटत्वबो-
ध्यम् सम्बन्धाननुगमस्य चादोषत्वाददोषः यत्तु तस्य घोत्तरत्वं घटतीच्छादिम-
त्वं इच्छादिमत्ताच्च कालिकसम्बन्धेन ननु घटतिज्ञानवत्त्वं तत् अपेक्षाबुद्ध्यात्म-
कज्ञानस्य क्षणचतुष्टयावस्थायित्वसम्भवेन तस्याव्यवहितोत्तरत्वघटकत्वासम्भ-
वादिति तत्र इच्छावत्त्वनिवेशेऽपि नदीदीनयोरविशेषापत्तेरवारणात् इच्छा-
विशेषनिवेशे च विशेषस्य दुर्गिरूपत्वादिति तस्य घोत्तरत्वानुपूर्वीविशेषस्य प्र-
तात्त्व्यम् अलौकिकप्रतात्त्व्यविषयत्वम् । घोत्तरं टमिति । घोत्तरत्वांशेऽलौ-
किकं टांशे लौकिकं आवर्णपुल्यक्षं भवतीत्यर्थः । दिगिति । पदत्वम् आनुपू-
र्वीविशेषविशिष्टवर्णत्वं तथाच शाब्दबोधे आनुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्ण-
ज्ञानत्वेन कारणत्वे वर्षविशिष्टानुपूर्वीविशेषज्ञानत्वेन कारणत्वमादाय
विनिगमनाविरहाद्वर्णज्ञानत्वेनानुपूर्वीज्ञानत्वेन च भिन्नभिन्न रूपेणैव
कारणत्वमिति सूचितम् । पृथगिति । अर्थापत्तिरपि प्रमाणम् अर्थापत्ति-
पदवाच्यमपि प्रमाणं पृथगस्तिपुल्यक्षादिप्रमाणचतुष्टय भिन्नमस्तीत्यर्थः ते-
न न सिद्धसिद्धिव्याघातः तत् रात्रिभोजित्वं कल्पयति । नचात्रेति । अत्र रा-
त्रिभोजित्वज्ञाने पुल्यक्षादीत्यादिनाऽनुमानादि परिग्रहः किन्त्वनुपपत्ति-
ज्ञानं प्रमाणमित्यनुपपद्यते । सैवेति । अनुपपत्तिज्ञानरूपेव अर्थापत्तिरिति ।

ज्ञानत्वेन सति पीनत्वाद्यन्तैवं तन्नैव यथा केवलमभोजीति अ-
र्थापत्तिपदञ्च केवलव्यतिरेकिण एव नार्थान्तरमिति सङ्क्षे-
पः अविदितकर्तृकशब्दविशेष एव ऐतिह्यं नासद्यदि मानं-
तदा शब्द एव नोचेत्प्रमाणमेव नैव भवद्यथापि न मानान्तर-
मिति सिद्धञ्च त्वारिप्रमाणानीति ननु सर्वमिदं प्रमात्वसि-
द्धौ स्यात् तदेव तत्त्वसिद्धम् नहि तत्प्रत्यक्षज्ञानस्याती-

अर्थापत्तिरूपं प्रमाणमित्यर्थः तज्जन्यप्रमापि अर्थापत्तिरित्येव व्यवह्रियत
इति ध्येयम् । दिवेति । पीनत्वमात्रं दिवैवभोजिनिव्यभिचारीति दिवाभोजि-
त्वे सतीति अभोजित्वस्य स्वरूपासिद्ध्यादिवाऽभोजित्वे सतीति विशिष्टमुपा-
त्तं दिवाभोजित्वमात्रं चाभोजिनि अपीनेव्यभिचारीति पीनत्वादिति । यन्नैव-
मिति । यः रात्रौ न भुङ्क्ते नासौ दिवाभोजित्वे सति पीनः यथा रात्रौ दिवाऽ-
भोजी अपीनश्चेति व्यतिरेकिणैव व्यतिरेकनुमानेनैव उपपत्तेः रात्रिभोजि-
त्वज्ञानोपत्तेः नार्थापत्त्याख्यं प्रमाणान्तरमुपेयमिति भावः ननु तथासति
अर्थापत्तिः प्रमाणमिति व्यवहारः कथमत आह अर्थापत्तिपदञ्चेति । केव-
लेति । केवलव्यतिरेकिविशेषस्यैवेत्यर्थः नन्वनुमिनोमीत्यनुव्यवसायवद-
नुपपत्तिप्रभवतादृशज्ञानोत्तरमर्थापयामीत्यनुव्यवसायादर्थापत्तित्वजाति-
सिद्धौ तदवच्छिन्नकरणतया प्रमाणान्तरत्वस्वीकारावश्यक इत्य आह । सङ्क्षे-
प इति । अर्थापत्तित्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वोपगमादतएव तादृशज्ञानोत्तरं
नानुमिनोमीति न धोरिति दिक् ऐतिह्यप्रमाणान्तरं वादिमतं दूषयितुमा-
ह । अविदितेति । विशिष्टानिर्णयितकर्तृकशब्दविशेषः इतिहासादि रूपः स
एव ऐतिह्यमिति व्यवह्रियते तस्य प्रमाणान्तरत्वं दूषयति । सद्यदीति ।
शब्द विशेषः यदि प्रमाणम् यदि प्रमितिकरणं तदा शब्द एव प्रमाणं
न त्वतिरिक्तं नोचेत् प्रमाणं न चेत् प्रमाणमेव न प्रमाणपदवाच्यमेव
न उभयथा प्रमितिजनकत्वाजनकत्वाभ्याम् न मानान्तरम् न प्रत्य-
क्षादिप्रमाणेभ्यो भिन्नं सत्प्रमाणमित्यर्थः । चत्वारोति । प्रत्यक्षानु-
मानोपमानशब्दा एव प्रमाणानि न त्वतिरिक्तानीत्यर्थः इयता प्रवर्त्येन
प्रमाणं निरूप्य प्रामाण्यस्य परतो ग्राह्यत्वं साधयितुमाह । नन्विति ।

न्द्रियत्वादन्यथाज्ञानं ज्ञानं तज्ज्ञानानां ज्ञानमेव स्थानत-
विषयान्तरसञ्चार इति अत्र गुरवः स्वप्रकाशमेव ज्ञानं घ-
टादिकमिव स्वात्मानं स्वाधिकरणमात्मानञ्च विषयीकरोति अ-
त एव सर्वमेव ज्ञानं घटमहं जानामीत्याकारकम् इत्यञ्च
ज्ञानस्य मिति माह मेयतयेति द्विः विषयत्वात् विपुटीप्रत्यक्ष-
तेति प्रवाद इत्याहुः तन्न चक्षुर्जन्यघटज्ञानादि स्वात्म-
नोविषयीकर्तृमशक्यत्वाच्चक्षुषादिज्ञाने विषयेन्द्रियसन्निक-
र्षयोरपि हेतुत्वात् न चोत्पद्यमानं ज्ञानपूर्वमस्ति सन्निक-

सर्वमिदं प्रमाकरणनिरूपणम् प्रमात्वसिद्धौ प्रमात्वज्ञानं विशिष्टबुद्धिं प्रति वि-
शेषणज्ञानस्य हेतुतया प्रमात्वज्ञानं विना प्रमाकरणत्वज्ञानासम्भवादिति भा-
वः तदेव तु प्रमात्वमेव तु कुतस्सिद्धम् किञ्चन ज्ञानविषयः तत्प्रमात्वम् प्रत्यक्ष-
म् प्रत्यक्षगम्यमत्र तत्र च प्रमात्वप्रत्यक्षमिति वा तदर्थः । ज्ञानस्येति । प्रमा-
त्वाश्रयज्ञानं विना प्रमात्वज्ञानासम्भवात् प्रमात्वस्य ज्ञानघटितत्वादिति भा-
वः ननु ज्ञानातीन्द्रियत्वमेव कुत इतरत आह । अन्यथेति । ज्ञानस्य प्रत्यक्ष-
त्वे विषयतत्सन्निकर्षयोस्तत्वात् ज्ञानधारैव स्यान्न तु घटपटादि विषयान्तरविष-
यकं ज्ञानं कदाचिदपि स्यादित्यर्थः अनुव्यवसायान्तरकल्पने प्रतीत्यनवस्था-
पत्त्या व्यवसाय एवानुव्यवसायः न त्वतिरिक्त इति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेवेति
गुरुमतं दर्शयति । अत्र गुरवेति । स्वप्रकाशते भासते यच्च तादृशं ज्ञानं स्वात्मा-
नं स्वस्वरूपं स्वाधिकरणं स्वस्य ज्ञानस्याधिकरणं आत्मानं विषयीकरोतीत्य-
र्थः । अतएवेति । ज्ञानस्य घटादि विषयज्ञानात्मविषयकत्वादेव । इत्यञ्चेति ।
सर्वस्य व्यवसायस्यानुव्यवसायात्मकत्वे च ज्ञानस्य सर्वस्य ज्ञानस्य । मि-
तोति । मितिर्ज्ञानम् माता आत्मा मेयं घटादि तद्विषयकत्वात् मिति माह
मेयानां ज्ञानस्यैकसामग्रीकत्वादिति भावः । विपुटीति । चयाणां पुटानां समा-
हारः त्रिपुटीमिति माह विषया इतियावत् तत्प्रत्यक्षतेत्यर्थः । चक्षुरिति । च-
क्षुर्जन्यं यत् घटज्ञानादि तेन स्वात्मनश्चक्षुर्जन्यघटज्ञानस्वरूपस्य । विषये-
ति । विषयस्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य च हेतुत्वादित्यर्थः विषयस्यासत्त्वमाह ।
न चेति । न हीत्यर्थः उत्पद्यमानं घटज्ञानादि । पूर्वमिति । पूर्वभाविन

एवं कथं चाक्षुषाऽऽत्मविषयकं ज्ञानं जायते चाक्षुषादि-
ज्ञाने उद्भूतरूपवत एव द्रव्यस्य योग्यत्वादित्याऽऽका-
शस्यापि चक्षुषाग्रहापत्तेः भट्टस्तु ज्ञानं तावत्स्वविषये
ज्ञाततात्पर्यं फलं जनयतीति निरुद्धं तेनैवानुमेयज्ञानमित्या-
हुस्तदपि न ज्ञातताया निरस्तत्वा ज्ञानरूपस्य साध्यस्याप्र-

एव कारणत्वादिति भावः सन्निकर्षस्यासत्त्वमाह । सन्निकृष्टश्चेति ।
यत्र विषयतया प्रतारत्वं तत्पूर्वक्षणे तत्रविषयस्य सन्निकर्षस्यापेक्षणी-
यत्वेन उत्पद्यमाने तत्र तत्पूर्वक्षणावच्छेदेन तयोरभावात् अवच्छे-
द्याधिकरणे सखन्धस्यावच्छेदकत्वानङ्गीकारादिति भावः ननु तन्मते ज्ञाने-
न्द्रियसन्निकर्षस्य ज्ञानप्रतारत्वे हेतुत्वानभ्युपगमेन विषयतत्सन्निकर्षाद्य-
घटिताया एव सामग्रीव्याप्तेरुपगमाद्ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वे वाधकाभावः न चे-
च्छादिप्रत्यक्षानुरोधेनात्मसमवेतमानसत्त्वावच्छिन्नमिति मनस्संयुक्तसमवायस्य
हेतुतया ज्ञानप्रतारत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् कार्याव्यवहितपूर्वक्षणा-
वच्छेदेन कार्याधिकरणे कारणाभावस्यैव व्यभिचारतयाऽवच्छेद्याधिकरणेऽ
सखन्धस्यानवच्छेदकतया कार्याधिकरणे ज्ञाने पूर्वक्षणावच्छेदेन कारण-
सत्त्वस्यैव कारणाभावः सत्त्वस्याप्यनङ्गीकारेण व्यभिचारसम्भवादित्यत आह
कथञ्चेति । चाक्षुषादीत्यादिना स्पर्शनपरिग्रहः स्पर्शनेऽप्युद्भूतरूपस्य प्रयो-
जकत्वात् वायोरप्रत्यक्षत्वादिति भावः । अन्यथेति । रूपशून्यसखन्धस्यापि चक्षु-
षःग्रहे चक्षुषेत्युपलक्षणं त्वचापि ग्रहापत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् । केचित्तु चाक्षु-
षादीत्यादि पदात्स्पर्शनं परिग्रहः उद्भूतरूपवत द्रव्युपलक्षणमुद्भूतस्पर्शव-
तदल्पपि द्रष्टव्यम् । स्पर्शने उद्भूतस्पर्शवत एव द्रव्यस्य योग्यत्वादिति भावः तेन
नात्मनो घटादि स्पर्शनेऽपि भानसम्भवं इति व्याचक्रुः ज्ञानं न प्रत्यक्षं अन-
वस्थापत्तेः किन्त्वनुमिति ग्राह्यमिति भट्टमतमाह । भट्टास्त्विति । स्वविषये
ज्ञानविषये घटादिवित्यर्थः । ज्ञाततेति । ज्ञातो घट इति प्रतीतिरिति भावः तत्र
च ज्ञानं निमित्तकारणं घटादिकं समवायिकारणं समवायिकारणन्तु नापेक्षि-
तं भावकार्यस्य सा समवायिकारणकत्वमिति नियमस्य तु तैरनङ्गीकारादिति
बोध्यम् तथैव ज्ञाततथैव ज्ञातताया इति नष्टे घटेऽपि ज्ञातो घट इति प्रतीतिस्त-

सिद्धावनुमानासम्भवाच्च उच्यते मनसैव ज्ञानं गृह्यते योग्यत्वा-
त् न चैवं तज्ज्ञानमपि स्यादेवं तज्ज्ञानमथात्यनवस्था वि-
षयान्तरसञ्चारसामग्राः प्रतिबन्धने कस्यचिज्ज्ञानस्य म-
नसऽग्रहात्तत्प्रतिबन्धकत्वे किं नियामकमिति चेत् फलानु-
दय एवेति सङ्क्षेपः तथापि तस्य प्रामाण्यं केन गृह्यते न
तदनुमानं गृहीतुं शक्यं साध्याप्रसिद्धेः अत्र भट्टाः ज्ञाततया
ज्ञानानुमितिर्जायमाना प्रामाण्यमपि विषयीकरोतीत्या-

त्रचसमवायिकारणस्य घटस्यासत्त्वेन ज्ञातताया जननासम्भवात् स्वरूपसखन्ध-
रूपं ज्ञानविषयत्वमेव ज्ञातो घट इति प्रतीतिविषय इति ज्ञाततायां प्रमाणा-
भावेन तेन हेतुना ज्ञानानुमानासम्भवादिति भावः साध्याप्रसिद्धिमप्याह । ज्ञा-
नरूपस्येति । साध्यप्रसिद्धिर्हि अनुमानाङ्गम् प्रकृते तु ज्ञानरूपस्य कचिदप्यप्र-
सिद्धा ज्ञाततायां तन्निरूपितव्याप्तेरग्रहान्नतया तदनुमानसम्भवं इति भावः त-
स्माद्ज्ञानस्याप्रत्यये तद्वटितमूर्त्तिकस्य प्रमात्वस्य दुर्ज्ञेयत्वमिति पूर्वपक्षे स-
माधानमाह । उच्यते इति । योग्यत्वात् मनसो योग्यत्वात् न चैवं ज्ञानस्य म-
नोयोग्यत्वे तदज्ञानमपि ज्ञानज्ञानमपि एवं तदज्ञानज्ञानमपि ज्ञानज्ञानज्ञान-
मपि । अनवस्थेति । सर्वत्र विषयतत्सन्निकर्षरूपायास्त्यामग्रास्तत्वादिति भावः
उत्तरयति । विषयान्तरेति । घटादिविषयकज्ञानसामग्राः प्रतिबन्धकत्वेनेत्य-
र्थः मानससामग्रादुर्वलत्वादिति भावः । फलेति । सर्वत्र मानससामग्रास्त-
म्भवेन इतरसामग्रापेक्षया तस्या एव दुर्वलत्वोपगमादिति भावः शङ्कते । तथा-
पीति । तथापि ज्ञानस्य प्रत्यक्षगम्यत्वेऽपि तस्य ज्ञानस्य तस्यामाख्यमनुमानेन इदं
ज्ञानं प्रमासमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिरूपेण । साध्येति । साध्यस्य प्रामाण्य-
स्य । ज्ञाततयेति । घटो ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादित्यादिना ज्ञानविधेयकानु-
मितिर्जायमाना घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यमपि विषयीकरोती-
त्यर्थः ततः ज्ञानमात्रनिरूपितव्याप्तेः न तु तत्प्रमात्वमपि तस्य ज्ञानस्य प्रमात्व-
मपि सिद्धो दित्यनेनान्वयि ननु ज्ञानत्ववत् प्रमात्वग्रहे बाधकाभाव इत्यत आह
ह । साध्यतेति । ननु रूपान्तरेण न तु साध्यतावच्छेदकरूपेण ननु तद्विधेयकानु-
मितौ तदग्राम्यवत्तापरामर्शो हेतुः न तु तद्विधेयकानुमितौ इतिरू-

ज्ञानज्ञाततयाहि ज्ञानमात्रस्य व्याप्तिर्गृहीताप्रमात्वो-
 शिष्टस्य वा नाशः ततो ज्ञानमात्रं सिध्येन्नतु प्रमात्वमपि
 साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यं व्याप्तासिध्येन्नतु रूपान्तरेण
 अन्यथा वह्नित्वाप्योभूत इति ज्ञानद्रव्यत्वेन दीपत्वेन वा दह-
 नसिद्ध्यापत्तेः नान्यः व्यभिचारात्साध्याप्रसिद्धेश्च गुरवस्तु-
 खप्रकाशमहिम्ना स्वमिवस्वप्रामाण्यमपि सिध्यतीत्याहुः त-
 न्न स्वप्रकाशताया असिद्धेः किञ्चैवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयोऽ-
 पिनस्यात् ज्ञानग्रहे प्रामाण्यानिश्चयान्निश्चिते च संशयायो-

पान्तरेणापि तद्ज्ञानमतआह । अन्यथेति । अन्यथा साध्यतानवच्छेदकरूपेणाप्य-
 नुमितौ भाने । दहनेति । इदन्तु लाघवज्ञानेतर बाधातिरिक्तस्थले बोध्यम् तेन
 वह्नित्वाप्यभूतवान् पर्वत इति परामर्शादपि महानसीय बह्वौलाघवमिति
 लाघवज्ञानवलात्तमहानसीय वह्निभिन्नवह्न्यभाववानितीतर बाधज्ञानवलाच्च
 महानसीयवह्नित्वादिनाऽनुमितावपि न क्षतिः तत्र वह्नित्वादिना महानसी-
 यवह्निभानोपगमे पर्वतो महानसीयवह्निमानवेति संशयापत्तेरिति ध्येयम् ।
 व्यभिचारादिति । भ्रमाहितज्ञाततायां व्यभिचारादित्यर्थः न च ज्ञानतेव प्र-
 मिततापि स्वीकार्येति वाच्यम् । एवं सत्यप्रमिततामपि स्वीकृत्याप्रामाण्य-
 स्यापि स्वतो ग्राह्यत्वापत्तेरिति एवं प्रमात्वस्य कुत्रापि दुर्ग्रहत्वेन तद्वर्धवि-
 शिष्टनिरूपित व्याप्तेरपि दुर्ग्रहत्वमाह साध्येति । स्वमिवेति । ज्ञानमिवस्व-
 प्रामाण्यमपि स्वनिष्ठं प्रामाण्यमपि विषयी भवतीति मितिमात्रमेव रूपत्रि-
 पुटीप्रत्यक्षवादि मते घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूप प्रामाण्यमपि भासतए-
 वेति भावः । स्वप्रकाशताया इति । विषयतत्त्वान्निकर्षयोः प्रत्यक्षहेतुतया स्व-
 स्मिन्स्वविषयकत्वासम्भवादिति भावः । किञ्चैवमिति । एवं प्रामाण्यस्य स्वतो-
 ग्राह्यत्वे । ज्ञानइति । इदं ज्ञानं प्रमा नवेति प्रामाण्यसंशयो न स्यादित्यर्थः
 ननु तत्र प्रामाण्यानिश्चयान्न संशयानुपपत्तिरत आह । ज्ञानग्रहइति । निश्चयात्
 प्रामाण्यस्य निश्चयात् अयं घट इति ज्ञानोत्तरं हि इदं ज्ञानं प्रमा नवेति प्रा-
 माण्यसंशयः तत्रायं घट इति ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया स्वविषयकत्वेन स्वनिष्ठ-

गादग्रहे स्वप्रकाशताव्याघाताद्विज्ञानाभावाच्च समानध-
 र्मावत्तया धर्मिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयहेतुतावधा-
 रणात् । मुरारिमिश्रास्तु तद्विशेष्यकत्वे सतित त्यकारकत्वं
 प्रामाण्यम् तच्च प्रथमानुव्यवसायेनैव गृह्यते तथाहि घटत्व-
 बांस्तु तावद्व्यवसायोपनीतः अतः तद्विशेष्यकतासंसर्गरूपा-
 ज्ञाने मनसा गृह्यते तद्विशेषणस्य तद्वतः पूर्वमुपस्थितत्वात्
 नहि मनसो वह्नित्यर्थं प्रकाशकताऽसामर्थ्यं मुपनयस्य सहका-
 रेण तस्य वह्नित्यर्थं प्रकाशकत्वात् कथमन्यथा कविकाव्यमू-

प्रामाण्यस्यापि निश्चयादिति भावः निश्चिते प्रामाण्ये संशयायोगात् प्रामाण्यस्य
 संशया योगात् तन्निश्चयस्य तत्संशयप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ननु यत्र
 प्रामाण्यसंशयस्तत्र जातमपि घटज्ञानं न स्वविषयकमिति तत्र प्रामाण्याग्र-
 हेन दोषइत्यत आह । अग्रहइति । ज्ञानस्याग्रहे इत्यर्थः । स्वप्रकाशताया इति ।
 यदि तत्र घटज्ञानं न स्वविषयकं तदा त्रिपुटी प्रत्यताव्याघात इत्यर्थः तुल्य-
 तुदुर्जन इति न्यायेनाह । धर्मीति । इदं ज्ञानं प्रमा नवेति संशये घटज्ञानरू-
 पधर्मी ज्ञानाभावात्तद्वर्धकप्रामाण्य संशयासम्भवादिति भावः ननु तद्वेतो-
 रिति न्यायेन धर्मीन्द्रियसन्निरुपस्यैव हेतुत्वं नतु धर्मीज्ञानस्येत्यत आह ।
 समानेति । तत्कोटि साधारणधर्मीवत्तया धर्मी ज्ञानस्य तत्कोटिसंशयहेतु-
 त्वावधारणादित्यर्थः । अन्वयेति । तुरगादौ वेगेन गच्छतोऽनेकहृत्तेन्द्रिय स-
 न्निकर्षेऽपि यस्यैव धर्मीणो ज्ञानं तत्रैव पनसत्वादिसंशयो नान्यत्रेति संशयो
 धर्मीनियमार्थं धर्मीज्ञानहेतुत्वादिति भावः न च तत्रापि विषयमाहात्म्यादेरे-
 व धर्मीज्ञानहेतुत्वमुपेयं तदेव संशयहेतुरिति वाच्यम् । तथापि यत्कोट्यासह भू-
 यस्सहचारी यस्मिन् धर्मे गृहीतः यत्कोटिसहचरितानेकधर्मोपलब्धो वा
 यत्र तद्वर्धवत्तया धर्मीज्ञानस्योत्कटकोटिकसंशयमिति हेतुतया यद्विशेष-
 योरिति न्यायेन संशयसामान्ये धर्मीज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रामाण्यं शिउभयको-
 टिकसंशयमिति धर्मीज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वाच्चेति तथाच धर्मीज्ञानस्य सं-
 शयहेतुतया संशयपूर्वं ज्ञानग्रहआवश्यकत्वेन च प्रामाण्यस्य विषयीकरणे सं-
 शयायोगः अविषयीकरणे तु तदप्रामाण्याग्रहक यावदज्ञानाग्रहकसामग्री-

लभृतं ज्ञानं कथञ्चाऽनुव्यवसाये विषयभानं घटत्वमपि व्य-
सायोपनीतमतस्तत्प्रकारताविषये तावत्सुग्रहेत्युभयस्यैकग्र-
हेण गृहीतप्रामाण्यमिति तदपि न एवं हि तद्विशेष्यकत्वं
तत्प्रकारकत्वञ्च गृहीतं नचैतावदेवप्रामाण्यं विन्तु तद्वि-
शेष्यकत्वविशिष्ट तत्प्रकारकत्वम् नच तद्विशेष्यकत्ववैशि-

ग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वं न प्रामाण्यस्येति भावः तच्च तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्र-
कारकत्वरूपं प्रामाण्यञ्च । प्रथमेति । ग्राह्यप्रामाण्याश्रय विषयकेन घटमहं ज्ञा-
नामीत्याकारकप्राथमिकज्ञानेनेत्यर्थः विशेष्यकत्वप्रकारकत्वांशग्रहेऽविवादात्
प्रामाण्यग्रहस्तद्वत्ग्रहपर्यवसन्न इति तदग्रहमेवादावुपपादयति । तथाही-
ति । व्यवसायेति व्यवसायएवात्र प्रत्यासत्तिरिति भावः अतः घटत्ववतः प्रागु-
पस्थितेनेत्यर्थः तद्विशेष्यकताघटत्ववद्विशेष्यकता संसर्गता रूपाघटत्ववद्वि-
शेष्यकतासम्बन्धेन ज्ञानोपरिभासते विशेषणस्य तद्वतः घटत्ववतः इदन्तु सा-
मान्यतो विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वादनुपस्थितयोर्विशेष्यत्वप्रकारकत्व-
योर्भानानुपगमाभिप्रायेण वस्तुतो प्रतियोगित्वयोरिवानुपस्थितयोरपि तयोः
प्रकारतया भाने बाधकाभाव इति ध्येयम् । नचेति । वहिः पदार्थविषयक
ज्ञानासामर्थ्यम् अन्यथोऽभ्यस्तमपि विप्रकृष्टघटोपलब्ध्यापत्तेरिति भावः अन्य-
था उपनयसङ्कारेण वहिर्विषयकज्ञानजननासामर्थ्यम् । कवीति । वाक्यप्र-
योगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतया मनसैव तत्र वाक्यार्थज्ञानादिति भावः अ-
नुव्यवसाये घटमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसाये । विषयेति । घटादेर्भा-
नमित्यर्थः घटत्ववद्विशेष्यकत्वग्रहमुपपाद्य घटत्वप्रकारकत्वग्रहमुपपादयति
घटत्वमपीति विषये विषयावच्छेदेन । सुग्रहेति । संसर्गरूपासुग्रहेत्यर्थः उ-
भयस्य घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्य घटत्वप्रकारकत्वस्य च एकत्र ज्ञाने ग्रहेण ग्रहस-
म्भवेन एवं हि उक्तप्रकारेण हि एतावदेव तद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकत्वमेव ।
किन्त्विति । अन्यत्र घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्यान्यत्र घटत्वप्रकारकत्वस्य च प्रामा-
ण्यापत्तेः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशेष्यकत्व विशिष्टं तत्प्रकारकत्वमेव
प्रामाण्यस्वरूपमिति भावः । पूर्वमिति । विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वा-
दिति भावः विशेष्यताप्रकारतयोः प्रकारतया भानस्यैव प्रामाण्यभानतया

ष्टमनुव्यवसायो गृहीतमर्हति तद्विशेष्यकत्वस्य पूर्वमनु-
पस्थितेः संसर्गविषया हि विशेष्यताप्रकारताच भासते कि-
ञ्चैतदपि न प्रामाण्यम् वह्निगुञ्जयोग्गुञ्जावह्नि इति भ-
मेऽतिव्याप्तेः आस्तां हि तत्र वह्निविशेष्यकत्ववन्धित्वप्रकारक-
त्वञ्च किन्तु तद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमित्यु-
क्तम् नचावच्छेद्यावच्छेदकभावः प्रथमं गृहीतं शक्यः त-
द्विशेष्यकत्वस्य पूर्वमप्रतीतिः अत्रोच्यते आस्तां तावत् प्रथ-
मानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहो द्वितीयेन तु स्यात्तद्विशेष्यक-

संसर्गविषया तद्विज्ञानेऽपि न प्रामाण्यभानमिति भावः ननु प्रकारताविशेष्यत-
योः संसर्गतया भानमेव प्रामाण्यभानं वाच्यमत आह । किञ्चेति । एतदपि
तद्विशेष्यकत्वविशिष्टं तत्प्रकारकत्वमपि । वन्हीति । यत्र वन्ही गुञ्जात्वस्रमः
गुञ्जायाश्च वन्धित्वभ्रमस्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः अतिव्याप्तिमुपपादयति । अ-
स्तिहीति । वह्निविशेष्यकत्वं गुञ्जात्वप्रकारवत्त्वावच्छेदेन गुञ्जाविशेष्यकत्वा-
वच्छेदेन च वह्निप्रकारकत्वम् । किन्त्विति । तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यमि-
त्यनुषज्यते वह्निगुञ्जापुञ्जयोग्गुञ्जापुञ्जवन्हीति भ्रमे च गुञ्जाविशेष्यकत्वावच्छे-
देन वह्निप्रकारकत्व सत्वेऽपि वह्निवद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन वह्निप्र-
कारकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । तद्वदिति । प्रकारतया संसर्गतया
वा विशेष्यकत्वस्य प्रकारकत्वस्य चानुव्यवसाये भानेऽपि विशिष्टे वैशिष्ट्यामि-
ति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारनिर्णयस्य हेतुत-
या तद्विशेष्यकत्वप्रकारकनिर्णयं विना तद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्र-
कारकत्वरूप प्रामाण्यभानं सम्भवतीति भावः स्वमतेन प्रामाण्यग्रहमुपपा-
दयति अत्रोच्यत इति । द्वितीये नत्विति । अनुव्यवसायेनेत्यनुषज्यते प्रथ-
मं अयं घट इति ज्ञानं ततो ज्ञानज्ञानत्वे इति निर्विकल्पकं ततो घटमहं
जानामीत्यनुव्यवसायस्ततो व्यवसायस्य नष्टत्वाद्घटोऽयमिति व्यवसायस्त-
तश्च घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्तेन प्रामाण्यं गृह्यत इत्यर्थः । उपस्थि-
तेरिति । तथाच तद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वग्रहे बाधकाभाव
इति भावः अवच्छिन्नत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धरूपं बोध्यम् । नचैवमिति । धर्मिज्ञा-

तदस्य पूर्व प्रथमानुव्यवसायेनोपस्थितेः नचैव प्रामाण्यस्यानु-
व्यवसायगम्यत्वे प्रामाण्यसंशयो न स्यादिति वाच्यम् दोषव-
शाद्यत्र प्रामाण्यं नानुव्यवसायेन गृहीतं तत्र संशयसम्भवा-
त् अन्यथा पुरुषत्वसंशयोपि न स्यात्तस्य चक्षुर्जन्यत्वात् न-
चैवं प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वमागतं असति प्रतिबन्धके या-
वत् साश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वं हि मिश्रमते स्वतो ग्राह्यत्वं त-
च्च न प्रथमानुव्यवसायेनाग्रहात् एवञ्च साध्यप्रसिद्धावनुमान-

नस्य संशयहेतुतया ज्ञानग्रहे प्रामाण्यग्रहात् संशयो न स्यादित्यर्थः । दोषेति ।
अनभ्यासदशापन्नत्वरूपदोषेत्यर्थः । संशयेति । प्रामाण्यसंशयेत्यर्थः ननु साम-
ग्रीसत्वे कुतो न निश्चय इत्यत आह । अन्यथेति । तद्योग्यस्य तेनावश्यं ग्रहे इत्य-
र्थः तस्य पुरुषत्वस्य (चाक्षुषसामग्रीसत्वे) पुरुषत्व चाक्षुषसामग्रीसत्वे पुरुषत्व
चाक्षुषोत्पत्तौ पुरुषत्वसंशयो न स्यादित्यनायत्यासंशयजनकदोषस्य निश्चयवि-
घटकत्वं वाच्यमिति भावः नचैवम् असति दोषे अनुव्यवसायग्राह्यत्वे उत्तरयति
असतीति । यावदिति । साश्रयाः प्रामाण्याश्रयाः तदनुव्यवसायायावन्तस्त-
दग्राह्यत्वं मिश्रमते स्वतस्त्वमित्यर्थः द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्याग्रहान्नै-
यायिकमते सिद्धसाधनमतो यावदिति प्रामाण्याभाववत्तानिश्चयकाले प्रा-
माण्याग्रहाद्वाधवारणायासति प्रतिबन्धक इति इत्यञ्च प्रामाण्याग्रहप्रतिब-
न्धकाभाववालीनयावत्साश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वं मिश्रमते स्वतस्त्वमिच्छ्यम् ।
तच्च ईदृशं स्वतो ग्राह्यत्वञ्च नास्मन्मते इति विशेषः एवञ्च द्वितीयानुव्यवसायेन
क्वचित्प्रामाण्याग्रहे च साध्यप्रसिद्धौ प्रामाण्यरूप साध्यप्रसिद्धौ तदग्रहकम् प्रा-
माण्याग्रहकम् । इदमिति । द्वितीयानुव्यवसायेनागृहीतं प्रामाण्यकंपुरुष-
ज्ञानमित्यर्थः प्रमापुरुषत्ववति पुरुषत्वप्रकारकम् । करादिमतीति । करादि-
मद्विशेष्यकत्वे सति पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वादित्यर्थः स्थाणौ पुरुषत्वभ्रमे व्य-
भिचारवारणाय करादिमद्विशेष्यकत्वे सतीति पुरुषविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारक-
ज्ञाने व्यभिचारवारणाय पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वादिति विशिष्टहेत्वनुधावन-
म् । सम्प्रतिपन्नवत् द्वितीयानुव्यवसायेन गृहीतप्रामाण्यकंपुरुषज्ञानवदित्यर्थः
पुरुषज्ञानभिन्नस्य दृष्टान्तत्वे चान्वयदृष्टान्ताभावाद्वातिरेकीत्याह । यदेति ।

अपि तद्ग्राहकं तद्यथा इदं पुरुषज्ञानं प्रमाकरादिमिति-
पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् यदायन्नैवं तन्नैवं
यथा घट इति केवलव्यतिरेको अन्ये तु प्रथमप्रामाण्याभा-
व एव प्रामाण्यं व्यतिरेकिणासाध्यं नच साध्याप्रसिद्धिः
नहि व्यतिरेकिणासाध्यहेत्वोर्व्याप्तिर्गृह्यते किन्तु साभाव
हेत्वभावयोः किं तदप्रसिद्ध्या नच साध्याप्रसिद्धौ तदभावाप्र-

यन्नपुरुषत्ववति पुरुषत्व ज्ञानं तन्न करादिमतिपुरुषत्वज्ञानं यथा स्थाणौ पुरु-
षत्वभ्रम इति व्यतिरेकीत्यर्थः । प्रथममिति । द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्य-
ग्रहात्पूर्वं तदभाववतितत्प्रकारकत्वरूपभावरूपा प्रामाण्याभावएव व्यति-
रेकिणासाध्यतइत्यर्थः तदप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धिः साध्या-
भावाज्ञानं तस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात् अप्रामाण्यरूपत्वात् । न-
चेति । नहीत्यर्थः तथाच तदभावत्वमेव ज्ञानेप्रतियोगिज्ञानकारणमिति भा-
वः नन्वेवं कथमप्रामाण्याभावानुमितिरत आह । एवञ्चेति । यद्वापकतया
यस्यभावरूपा प्रामाण्यास्य व्यापकतया हेत्वभावो गृह्यते तेन हेतुना तस्याभा-
वः अप्रामाण्यास्याभावास्सिध्यतीति अप्रामाण्याभावज्ञानं विनाप्यप्रामाण्या-
भावानुमितिरिति भावः । नचसाध्येति । विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वा-
दिति भावः । अप्रामाणेति । ज्ञानेऽप्रामाण्याभाव इत्याकारिकायामित्यर्थः
साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वादिति भावः । आस्तामिति । प्र-
थमप्रामाण्याभावानुमितिरास्ताम् तद्वतीति । उक्तैवेति । द्वितीयानुव्यव-
सायेन प्रामाण्याग्रहानन्तरमन्वयिना प्रामाण्यानुमितिरित्यर्थः अय-
न्भावः निष्फलप्रवृत्तिरिति गृहीतप्रामाण्यकनिश्चयत्वेन हेतुत्वेऽभावरूपप्रा-
माण्यनिवेशे गौरवात् भावरूपं तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यमेव निवेश-
नोयम् । तस्यच प्रथमं साध्याप्रसिद्ध्यादिना दुर्गग्राहत्वानुमानेन प्रथमप्रवृ-
त्त्युपयोगिप्रामाण्याग्रह इति ननु ज्ञानं हि द्विविधं तदभाववति तत्प्रकारके
तद्वतितत्प्रकारकं तच्च तदभाववतितत्प्रकारकत्वाभावरूपप्रामाण्याभाव-
स्सिध्यस्तइति तत्प्रकारकत्वादायैवपर्थ्यवस्यति । व्यापकतानवच्छेदकरूपेण
भानानुपगमेतु तत्प्रकारके तदभाववति तत्प्रकारकत्वाभावस्य तदभावविशे-

च्छेदकरजतत्वस्यासंसर्गाग्रहात् अथ रजतप्रकारकप्रवृत्तौ
 रजतत्वप्रकारकज्ञानं प्रमास्थले कारणं क्लृप्तम् तथाच कथं
 तेनविनाशुक्तौप्रवृत्तिरस्यदिति चेन्न तत्रापि रजतत्वासंस-
 र्गाग्रहस्यहेतुत्वात् अन्यथासंसर्गाग्रहस्याविशेषात् कचि-
 त्संवादिनो प्रवृत्तिः कचिद्विसंवादिनोति कुतो नियम इति
 चेन्न तद्वति तत्संसर्गाग्रहस्य तत्प्रकारकत्वस्वादिन्यां त-
 दभाव्यति तदसंसर्गाग्रहस्य तत्प्रकारक विसम्बादिन्यां
 प्रवृत्तौ तुत्वात् अत्रोच्यते लाघवाद्रजतत्व संसर्गाग्रहो
 रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुर्न तुरजतत्वासंसर्गाग्रहो गौ-
 रवात् नच शुक्तौ तदसम्भवः विशेषणज्ञानं विशेष्येन्द्रिय
 दिनीप्रवृत्तिः अतएव सम्बादिप्रवृत्तौ अविद्यमानासंसर्गाग्रहः विसम्बादि
 प्रवृत्तौ तु विद्यमानासंसर्गाग्रहो हेतुरिति गायन्ति अविद्यमानो योऽसंसर्ग-
 स्तदग्रहः विद्यमानो योऽसंसर्गस्तदग्रह इति च तदर्थोऽवसेयः । लाघवादिति ।
 इष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहत्वापेक्षया कारणतावच्छेदकलाघवात् इष्टता-
 वच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुरित्यर्थः एतेन तद्वेत्तो
 रितिन्यायोऽपि परास्तः अवच्छेदकलाघवेन तन्न्यायस्याप्युपयोजकत्वात् । अनु-
 मितौ परामर्शवदिति । तदसम्भवः रजतत्वसंसर्गाग्रहासम्भवः समाधत्ते ।
 विशेषणेति । अत्रापि भ्रमस्थलेऽपि तयोः शुक्तिरजतत्वयोः । असंसर्गाग्रह-
 श्चेति । सच दोषाधीन इति भावः । रजतत्वेन्द्रियेति । पुरोवर्त्तिनिरजतत्वा-
 भावेन संयुक्त समवायरूपसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । कथमिति । तत्प्रकारकम्
 रजतत्वप्रकारकतत्प्रकारकमिति तु प्रकृताभिप्रायेण सन्निकर्षस्य सामान्यतः
 रजतत्वपुत्र्यत्वे एव हेतुत्वादित्यवधेयम् । सन्निकर्षमिति । पुत्र्यत्वं हि द्विविधं
 लौकिकमलौकिकञ्च प्रकृतसंयुक्तसमवायरूप लौकिकसन्निकर्षाभावाल्लौकिक
 पुत्र्यत्वाविरहेऽपि ज्ञानलक्षणरूपा लौकिकसन्निकर्षसत्त्वादलौकिकपुत्र्यत्वे बाध-
 काभाव इति भावः । रजतत्वेति । शुक्तौ रजतत्वप्रकारकं पुत्र्यत्वं इत्यर्थः
 तत्रैव शुक्तौ रजतत्व प्रकारकपुत्र्यत्वं एव । तत्प्रकारिकेति । शुक्तौ रजतत्व-
 प्रकारिकाप्रवृत्तिरित्यर्थः प्रवृत्तौ तु इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता-

सन्निकर्षस्तयोः संसर्गाग्रह इत्येव हि विशिष्टज्ञाने हेतुः ।
 अस्ति चात्रापि विशेषणस्य रजतत्वस्य ज्ञानं विशेष्यशुक्तौन्द्रि-
 यसन्निकर्षस्तयोः संसर्गाग्रहश्च अथ रजतत्वेन्द्रियसन्निक-
 र्षाविरहात्कथं तत्प्रकारकं पुत्र्यत्वं इति चेत् सन्निकर्षमिति चेत् यत्र रजतं
 तत्र संयुक्तसमवायरूपान्यत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षस्य सत्त्वात् ज्ञान-
 स्य सन्निकर्षत्वे किं ज्ञानमिति चेत् तत्प्रकारकप्रवृत्तिरिति
 त्वेहि तत्रैव किं ज्ञानमिति चेत् तत्प्रकारक प्रवृत्तिरिति
 सङ्क्षेपः ॥ इति श्रीतार्किक श्री जानकीनाथभट्टाचार्य विर-

चिता त्पायसिद्धान्तमञ्जरी समाप्ता ॥

याव्यवस्थापितत्वादिति भावः इदं रजततया जानामीत्यनव्यवसायोऽपि
 शुक्तिगोचररजतत्वप्रकारक पुत्र्यत्वासाधकोऽवसेय इति ॥

अतिक्रम्यतर्कं यत्तद्वज्रं स्फुरितं मम ।

सिद्धेश्वरीपदद्वन्द्वं वरभ्यैतद्विजृम्भणम् ॥ १ ॥

धीमता विश्वनाथेन काश्यां समुद्रपादियः ।

तस्य श्रीकण्ठकृतिनः कृतिः कलयतां मुदम् ॥ २ ॥

विश्वनाथात्मजदीक्षित श्रीकण्ठ शर्मा विरचिता

प्रकाशमिषा सिद्धान्तमञ्जरी दीपिका

समाप्ता ॥

[illegible]

ಹೆಚ್ಚುವಿಕೆ ಸಂಖ್ಯೆ

F1073